

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Halkbilimi Anabilim Dalı

TURFAN UYGURLARININ KARIZ FOLKLORU VE SU YÖNETİMİ

Ebru KILIÇ

Doktora Tezi

Ankara, 2023

TURFAN UYGURLARININ KARIZ FOLKLORU VE SU YÖNETİMİ

Ebru KILIÇ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Halkbilimi Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Ebru KILIÇ tarafından hazırlanan “Turfan Uygurlarının Karız Folkloru ve Su Yönetimi” başlıklı bu çalışma, 05.06.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ (Başkan)

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Danışman)

Prof. Dr. Abdülselem ARVAS (Üye)

Doç. Dr. Şirin YILMAZ (Üye)

Doç. Dr. Zehra KADERLİ (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Uğur Ömürgönülşen

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾

Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾

Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

05/06/2023

[İmza]

Ebru KILIÇ

“**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan iş birliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. zkul OBANOğLU** danışmanlığında tarafımdan retilildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Ebru KILIÇ

TEŞEKKÜR

Tez çalışması boyunca değerli görüş ve düşünceleriyle yönlendiren, yol gösteren, bilgi-birikimiyle yanımda olan ve her görüşmemizde tez çalışmamı heyecanla dinlediği ve beni yüreklendirdiği için değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU'na sonsuz içtenlikle teşekkür ediyorum. Tez jürimdeki yapıcı eleştirileri ile katkılarını sunan ve eğitimim süresince tecrübelerindenden istifade ettiğim ve desteklerini her daim hissettiren kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ'a; Prof. Dr. Abdulselam ARVAS'a; Doç. Dr. Şirin Yılmaz', Doç. Dr. Zehra KADERLİ'ye çok teşekkürlerimi sunarım. Hacettepe Türk Halkbilimi Bölümünde görev yaptığım süre içerisinde ders aldığım ve bilimsel yönde katkı sunan Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR, Prof. Dr. R. Gülin ÖĞÜT EKER, Prof. Dr. Metin ÖZARSLAN, Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU hocalarıma tüm emekleri için teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tez çalışması kapsamında, Kırgızistan'a araştırmacı olarak görevlendirilmemde ve sahaya yönelik deneyimde desteğini gördüğüm Öğr. Üye. Ulanbek ALİMOV hocama, Uygur öğrencileri ile tanıştıran aracı olan kıymetli arkadaşım Dr. Arzu KİYAT'a; Kırgızistan'da kaynak kişilere kolay ulaşabilmem için aracı olan İttipak Uygur Ablesti çalışanlarına, bilhassa da İttipak Gazitisi baş yazarı Doç. Dr. Akbar BAUDONOV'a; Erkin Asya Radyosu Personeli Feruza MATMUSAYEVA'ya; Kazakistan'ın Koram, Bayseyit, Çelek halkına; kendisi hem karızcı olan hem de karızcılığın mühendisliği üzerine araştırmacı olup şahsıma karızın tekniğini detaylarıyla anlatan Prof. Dr. Abdulacan SAMSAKOV'a; karız ile ilgili fotoğraf arşivini paylaşan Yunus Emre GÜRBÜZ'e, Ekrem ARIKOĞLU ve İsmail DOĞAN'a, katkıları için teşekkürlerimi sunuyorum. En büyük teşekkür, KARIZ kültürünü inşa eden ve bugün de onu tarihlerinin bir değeri olarak aktaran Uygur halkına sevgi ve minnetle... Ayrıca çalışma ortamımızı kolaylaştıran meslektaşlarım ve arkadaşlarım Arş. Gör. Yiğit ATEŞGÜL'e, Arş. Gör. Selçuk GÜNDÜZ'e teşekkür ederim.

Son olarak eğitim hayatım boyunca desteklerini her daim gördüğüm aileme içtenlikle teşekkür ederim.

ÖZET

KILIÇ, Ebru. *Turfan Uygurlarının Karız Folkloru ve Su Yönetimi*, Doktora Tezi, Ankara, 2023.

Dünyada ilk medeniyetlerden günümüz modern toplumlarına kadar su yönetim sistemlerinin geliştirilmesi, korunması, sürdürülebilir ve işlevsel kılınması, önemli amaç ve eğilimlerden biri olmuştur. Suyun yönetimi, halkın geçim kaynaklarının, hayat tarzlarının, tutum ve davranışların belirlenmesi ve kontrolüdür. Halkın su ile kurduğu etkileşimler; insanların yaşam mücadelesinin ve sosyal gerçekliğinin bir sonucu olarak sosyal, ekonomik, politik, çevresel ve mekânsal düzenlemelerin; mitolojinin, inanç ve inanışların, geleneksel bilgilerin oluşumu kültürel bir manzara içinde gerçekleşir. Bu ilişkisel paralellikler; çöl bölgesinde suya erişimi sağlayan karızlarla kültürel ve ekolojik manzaranın değişimi ve dönüşümü ile Turfan Uygurlarının için karız ve karız suyunun sadece bir kaynak olmayıp katmanlaşmış anlam yapılarının oluşturulduğu biçimi ve görünümü ile bağlantı sağlar.

Bu tez çalışmasında, Uygurların yaratıcılık, ortak akıl, dayanışma ve kol gücü ile inşa ettiği su teknolojisi karızlar; ekosistem içinde çevre ve insan etkileşiminde ve dolaşımında çok boyutlu bileşenlerden meydana gelmesine koşut, disiplinlerarasılık temel alınarak ekolojik ve kültür bağlamda su yönetimi ele alınmıştır. Halkın deneyimleyerek edindiği ve aktardığı geleneksel bilgisi ile biçimlenen suyun yönlendirilmesi, dağıtımı ve kullanımı etrafında, ekolojik ve kültürel hareketleri ile çevresel ve kültürel manzarayı, üretim tarzlarını, insanların dünya görüşlerini, inanışlarını yaşama ve düşünme biçimlerini nasıl şekillendirdikleri su yönetimine ilişkin kavram ve yaklaşımlar etrafında incelenmiştir. Araştırmada, bir hayat tarzına dönüşmüş karızcılık ve karız suyundan yararlanan çiftçilerin, yerel halkın geleneksel su yönetiminin yaklaşımlarından ve amaçlarından olan su, doğa ve kültür ilişkisini ve etkileşimini, suyun sürdürülebilirliği odağında kurdukları ortaya koyulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Su yönetimi, su teknolojisi, sulama kültürü, sürdürülebilir su yönetimi, geleneksel bilgi, kültürel ekoloji, karız / kariz kültürü.

ABSTRACT

KILIÇ, Ebru. *Kariz Folklore of the Turfan Uighurs and Water Management*, PhD Thesis, Ankara, 2023.

From the first civilizations in the world to today's modern societies, the development, protection, sustainability and functionalization of water management systems has been one of the important goals and trends. Water management is the determination and control of people's livelihoods, lifestyles, attitudes and behaviors. The interaction of the public with water; social, economic, political, environmental and spatial arrangements as a result of people's struggle for life and social reality; The formation of mythology, beliefs and beliefs, and traditional knowledge takes place in a cultural landscape. These relational parallels are; It provides a connection with the change and transformation of the cultural and ecological landscape with the kariz who provide access to water in the desert region, and the form and appearance of the stratified meaning structures, which are not just a source for the Turfan Uighurs.

In this thesis, the water technology built by the Uighurs with creativity, common mind, solidarity and arm strength; Parallel to the fact that it consists of multidimensional components in the environment and human interaction and circulation within the ecosystem, water management is discussed in the ecological and cultural context, based on interdisciplinarity. Around the direction, distribution and use of water, which is shaped by the traditional knowledge acquired and transmitted by the people, how ecological and cultural movements shape the environmental and cultural landscape, production styles, worldviews, beliefs and ways of living and thinking of people have been examined around the concepts and approaches related to water management. In the research, it has been revealed that farmers benefiting from kariz and kariz water, which has become a lifestyle, have established the relationship and interaction of water, nature and culture, which is one of the traditional water management approaches and purposes of the local people, with the focus of water sustainability.

Keywords: Water management, water technology, irrigation culture, sustainable water management, traditional knowledge, kariz / karez culture.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
TABLolar DİZİNİ	xiv
ŞEKİLLER DİZİNİ	xv
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN METODOLOJİK VE LİTERATÜR ÇERÇEVESİ	7
1.1. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİK ÇERÇEVESİ.....	7
1.1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	7
1.1.2. Araştırmanın Kapsamı	10
1.1.3. Araştırmanın Hipotezleri.....	11
1.1.4. Araştırmanın Yöntemi.....	11
1.1.5. Araştırma Sahasının Tarihsel ve Coğrafi Özellikleri	12
1.2. SU YÖNETİM SİSTEMİ KARIZLAR ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR.....	17
1.2.1. Kitaplar	18
1.2.2. Makaleler	20
1.2.3. Lisansüstü Tezler	20
1.2.2. Bildiriler	22
1.2.2. Diğer (Projeler)	22
2. BÖLÜM: GELENEKSEL SU YÖNETİMİ.....	24
2.1. SU YÖNETİMİNİN TEMEL KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE YAKLAŞIMLARI	26
2.1.1. Geleneksel Su Yönetimi ve Kültür İlişkisi.....	26
2.1.2. Sürdürülebilir Su Yönetimi	27
2.1.3. Entegre Su Yönetimi.....	30
2.1.4. Su Yönetişimi.....	30
2.1.5. Geleneksel Su Teknolojisi (Hidroteknoloji) ve Kültür İlişkisi	33
2.2. ULUSLARARASI ÖRGÜTLERİN SU YÖNETİM YAKLAŞIMLARI VE İLKELERİ.....	34

2.3. DÜNYADA GELENEKSEL SU YÖNETİMİ.....	37
2.3.1. İlk Medeniyetlerde Geleneksel Su Yönetimi	39
2.3.2. Asya Kıtasında Geleneksel Su Yönetimi	43
2.3.3. Afrika Kıtasında Geleneksel Su Yönetimi.....	47
2.3.4. Amerika Kıtasında Geleneksel Su Yönetim Sistemi	48
2.4. TÜRK KÜLTÜRÜNDE GELENEKSEL SU YÖNETİMİ	50
3. BÖLÜM: UYGURLARDA GELENEKSEL SU YÖNETİM SİSTEMİ: KARIZ	58
3.1. GELENEKSEL SU TEKNOLOJİSİ KARIZA İLİŞKİN ÖZELLİKLER.....	61
3.1.1. Karız Kelimesinin Anlamı ve Etimolojisi.....	62
3.1.2. Karızın Tarihi ve Kökeni	67
3.1.3. Tarihi Kaynak Olarak Seyyahların Eserlerinde Karız	69
3.1.4. Karız ve Onun Etrafında Gelişen Söz Varlığı.....	71
3.1.5. Karız İnşasında Kullanılan Araçlar-Gereçler.....	74
3.1.6. Karız İnşasında Kullanılan Giyim-Kuşam	81
3.1.7. Su Mimarisi Olarak Karızların İnşası ve Bileşenleri	82
3.1.8. Karızların Yayılma Alanları ve İstatistikleri.....	86
3.1.9. Karızların Mülkiyeti.....	89
3.1.10. Kültürel ve Ekolojik Su Yönetim Sistemi Olarak Karızların İşlevleri.....	90
3.1.9.1. Ekolojik Döngü.....	91
3.1.9.2. Suya Erişim, Tarımsal Üretim ve Beslenme	92
3.1.9.3. Temiz ve Kaliteli Su ile Halk Sağlığı ve Güvenliği.....	93
3.1.9.4. Su Yönetimi ve Döngüsel Ekonomik Üretim	93
3.1.9.5. Etkinlik ve Eğlenme/Eğlence/Sosyalleşme Alanı	95
3.2. KARIZ VE DİĞER SU YÖNETİM SİSTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRMESİ.....	97
4. BÖLÜM: TURFAN'DA GELENEKSEL SU YÖNETİM SİSTEMİYLE EKOLOJİK DÖNÜŞ: ÜRETİM VE DOĞANIN YAPILANMASI	102
4.1. GELENEKSEL BİLGİ BAĞLAMINDA SÜRDÜRÜLEBİLİR SU YÖNETİMİ: KARIZLAR.....	106
4.1.1. Karızların İnşası, Bakımı ve Kontrollerinde Geleneksel Bilginin Kullanımı	114
4.1.2. Depolanması, Dağıtımı ve Kullanım Yerlerine İlişkin Uygulamalar	125
4.1.3. Karız Suyu ve Biyo-kültürel Çeşitlilik.....	129
4.1.3.1. Su Kalitesi	133
4.1.3.2. Karız Suyu ve Gıda Güvenliği	136
4.2. KARIZLARA BAĞLI VAHADA SULAMALI TARIM, HAYVANCILIK VE SU CANLILARI YETİŞTİRİCİLİĞİ.....	143
4.2.1. Su Yönetimi ve Sulama Aracılığıyla Tarımcılık, Bağcılık, Bahçecilik	145

4.2.1.1. Turfan'da Üzüm Vadisi'nde Üzüm Bağları.....	151
4.2.2. Su Yöntemi Aracılığıyla Hayvancılık ve Su Ürünleri Yetiştiriciliği	157
4.3. SU YÖNETİMİYLE GERÇEKLEŞTİRİLEN ÇEVRESEL PEYZAJ	158
4.3.1. Tarımsal Peyzajın Dönüştürülmesinden Çevresel Peyzaja: Buyluk Vadisi.....	161
4.3.2. Açık Arığın/Karız Gölünün Ekolojik ve Görüntüsel Manzarası.....	163
4.4. EKOTEKNOLOJİ BAĞLAMINDA KARIZLAR.....	165
4.5. KÜLTÜR TURİZMİNİN VE AGRO-TURİZMİN KAVŞAĞINDA KARIZ	175
4.5.1. Akışkan Miras: Turfan Karız Müzesi (Turpan Karız Muzeyi)	180
5. BÖLÜM: SU TEKNOLOJİSİ KARIZLARIN KÜLTÜREL BAĞLAMDA İNCELENMESİ	188
5.1. GELENEKSEL HİDROJEOLOJİ MÜHENDİSİ VE MİMAR: KARIZCILAR..	191
5.1.1. Geleneksel Karızcılık Mesleğini Edinme Biçimi ve Eğitimi	195
5.1.1.1. <i>Karızcılık Risalesi</i> Bağlamında Mesleğin İcrası, Eğitimi ve Kaide-Kuralları .	199
5.2. SÖZLÜ KÜLTÜR VE EDEBİYAT ÜRÜNLERİNDE KARIZIN TEMSİLİ	203
5.2.1. Atasözlerinde Su Yönetimine ilişkin Karız, Karız Suyu, Karızcılık.....	206
5.2.1.1. Yetkinlik Yönetimi Bağlamında Atasözlerinde Karızcılar ve Karız Sahipleri	208
5.2.1.2. Halk Bilgeliğinin, Felsefesinin, Gerçekliğinin ve Kültürel Belleğin Aktarımı Bağlamında Atasözlerinde Karız	210
5.2.1.3. İnanışlar, Değerler ve Normlar Bağlamında Atasözlerinde Karız, Karız Suyu ve Karızcılar.....	213
5.2.1.4. Karızlar Çerçevesinde Gelenekleri Yansıtan Atasözleri.....	215
5.2.1.5. Karız/Karızcılık Bağlamında Atasözlerinde Erilliğin Temsili.....	216
5.2.2. Koşaklarda (Halk Şiiri) Karız ve Karıza Dair Unsurların Temsili.....	217
5.2.3.1. Emek/Çalışma Konulu Koşaklarda Karızcılık Mesleğinin Temsili.....	221
5.2.3.2. Politik Konulu Koşaklarda Karız Vasıtası ile Toplumsal Meselelerin Aktarılması	223
5.2.3.3. Aşk-Muhabbet Konulu Koşaklarda Karız, Karız Suyu, Karızcılık.....	225
5.2.3. Efsane-Rivayetlerde “Yerden Su Çıkarma” Motifi ve Karız’ın Ortaya Çıkışı	233
5.2.4. Bilmeceelerde Karız	237
5.3. HALK İNANIŞLARI VE PRATİKLERİ ÇERÇEVESİNDE YAŞAMIN GİZİL KAYNAĞI KARIZLAR.....	238
5.3.1. Karızcılarının Pirleri Etrafında Şekillenen İnanış ve Uygulamalar.....	244
5.3.2. Kaçınma, Koruma ve Ölçülü Davranmaya Yönelik İnanış ve Ritüelleri.....	247
5.3.2.1. Karızcılarının Kaçınması, Korunması ve Ölçülü Davranmasına Dair İnanış ve Uygulamalar.....	247
5.3.2.2. Halkın Kaçınması, Korunması ve Ölçülü Davranmasına Dair İnanış ve Uygulamalar.....	251
5.3.3. Karız ve Karız Suyu Etrafında Şekillenen İnanış ve Uygulamalar	252

5.3.4. Karız Etrafında Şekillenen Kurban Sunma	257
5.3.3.1. Kanlı Kurban.....	257
5.3.3.2. Kansız Kurban.....	260
5.3.5. Bolluk ve Bereket Artırma	260
5.3.6. Olağanüstü Varlıklar	261
5.3.7. Formülistik Sayılar.....	262
5.3.8. Şifa Kaynağı Olarak: Karız Suyu.....	265
5.3.9. Renk Sembolizmi	266
5.4. EDEBÎ METİNLERDE KARIZ, KARIZ SUYU, KARIZCILIK	268
5.5. GELENEKSEL SU YÖNETİMİ VE SUYUN KULLANIMINDA CİNSİYETE DAYALI AYRIŞTIRILMIŞ DİNAMİKLER.....	274
5.5.1. Su Yönetimi ve Kullanımında Eril Cinsiyet	275
5.5.2. Su Yönetiminde ve Kullanımında Dişil Cinsiyet.....	279
5.6. ÇÖLDE SU KULLANIMININ GELENEKSEL DÜNYA GÖRÜŞÜNE ETKİSİ .	283
5.7. KARIZA BAĞLI AD VERME GELENEĞİ VE BİÇİMİ	295
5.7.1. “Karız”ların Onomastik Tablosu	297
5.7.2. Hidronomik Adlandırma Olarak “Karız”ın Toponomik Kullanımı	300
5.8. KARIZLARIN KÜLTÜREL PEYZAJI	304
5.9. KARIZA BAĞLI SU HAKKI VE SU PAYLAŞIMI	308
6. BÖLÜM: KARIZLARIN GÜNCELİĞİ ÜZERİNE	311
6.1. ESKİYEN TEKNOLOJİYİ KÜLTÜREL MİRAS OLARAK KORUMA VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK GİRİŞİMLERİ.....	319
6.1.1. Yerel Düzeyde Girişim ve Faaliyetler.....	321
6.2.1.1. Politik Söylemde Karızlar ve Onların Korunmasına ve Onarılmasına Yönelik Destekler ve Faaliyetler	321
3.4.1.2. Şıncañ Karız Araştırma Derneği (Şıncañ Karız Tetqiqat Cemiyiti)	325
3.4.1.2.1. Karızları Koruma Nizamı.....	327
3.4.1.3. Çiftçilerin ve Yerel Halkın Destek ve Çalışması	330
3.4.1.3.1. Çatqal Köyü Guñşañ Şehri, Tuxtaş Karızı Ekolojisini Koruma Topluluğu..	330
6.1.2. Ulusal Düzeyde Girişim ve Faaliyetler	330
6.1.3. Uluslararası Düzeyde Girişim ve Faaliyetler	331
3.4.3.1. Dünya Bankası	331
3.4.3.2. UNESCO.....	335
SONUÇ	337
KAYNAKÇA.....	342
EKLER	379
EK-1: GÖRSELLER.....	379

EK-2: METİNLER	380
EK-3: DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU	400
EK-4: Ph.D. DISSERTATION ORIGINALITY REPORT	401
EK-5: TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON İZNİ FORMU	402

KISALTMALAR DİZİNİ

Akt.:	Aktaran
bk. :	Bakınız
cm:	Santimetre
çev. :	Çeviren
BM:	Birleşmiş Milletler
DLT:	Dîvânu Lugât-it-Türk
DS:	Derleme Sözlüğü
ed. :	Editör
E.T.:	Erişim Tarihi
haz. :	Hazırlayan
çev.:	Çeviren
km:	Kilometre
m:	Metre
mm:	Milimetre
OECD:	Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)
ŞKTC:	Şıncañ Karız Araştırma Derneği (Şıncañ Karız Tetqiqat Cemiyiti]
SUOR:	Şıncañ Uygur Otonom Rayonu (Şıncañ Uygur Özerk Bölgesi)
TETTK:	Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati
TDK :	Türk Dil Kurumu
WWAP:	World Water Assessment Programme
UNESCO:	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UTİL:	Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti (Uygur Dilinin İzahlı Lügati)
vb.:	Ve benzeri
vd.:	Ve diğerleri
YUTS:	Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü
WB:	World Bank
WBC:	The World Bank China
WWF:	World Water Forum

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Mannerheim'in Kayıtları (1969: 352-353).....	87
Tablo 2. 1949-2004 Yılları Arasında Turfan'da Su Akışı Olan Karız Sayılarının İstatistiği	88
Tablo 3. Farklı sulama suyu kaynaklarının karşılaştırılması.....	97
Tablo 4.: Turfan'da Su Kalitesini Ölçüm Parametreleri	136
Tablo 5. Karızların Yıllara Göre Sayısı	313

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Sürdürülebilirlik, Sosyal, Çevresel ve Ekonomik İhtiyaçlar ve Gerçekler Arasında Denge.	29
Şekil 2. Teknikten bütünleştiriciye kadar su yönetimi seviyeleri	30
Şekil 3. OECD Principles on Water Governance	32
Şekil 4. The Water Governance Cycle (OECD 2015: 4, URL-32).	33

GİRİŞ

Su, canlıların yaşamını sürdürebilmesi için en temel madde olmasıyla birlikte toplumların uygarlığında, tarihlerinin ve kültürlerinin oluşumunda kilit bir rol oynamaktadır. Bu rol, "Suyun olduğu yerde hayat vardır", "Suyun olduğu yerde medeniyet vardır" gibi sözlerle de sıklıkla ifade edilir. Yaşam alanları belirlenirken genel itibarıyla su kenarları ya da suya kolay ulaşabilecek yerlerin arayışına girilmiş ve bu özelliklere sahip bölgeler tercih edilmiştir. Yerel halk, bu türden yerleşim alanının olmadığı durumlarda ise bölgeye/mekâna yakın su kaynaklarını (yer altı, kar ve yağmur suyu), geleneksel bilgi ile yer altı su yönetim sistemi/modeli olan halkın "karız/kariz"¹ gibi su yapılarını inşa etmeleriyle büyük su kütlelerini, yaşam alanlarına taşımışlardır. Böylelikle de dönemin koşulları, bölgenin iklimi, ekolojisi ve halkın suyu koruma gelenekleri, pratikleri değerlendirildiğinde; geleneksel yöntemlerle inşa edilen su mimarisi vasıtasıyla sürdürülebilir su yönetimi amaçlanmış ve halkın yaşam tarzını, üretim biçimini şekillenerek sosyal, kültürel, çevresel, ekonomik, politik gibi farklı alanların gelişiminde önemli adımlar atılmıştır.

Çöl, yarı çöl ve kurak ikliminin hâkim olduğu yerleşim yerlerinde su tedarik etmek için nehir, kuyu, kaynak, yer altı sularını arayış çabası; canlıların biyolojik ihtiyaçlarını karşılamak için giriştikleri kültürel evrenselleri oluşturan hareketlerdendir. Ancak bu arayış, kullanım ya da inşa toplumlara göre içinde bulundukları çevresel, ekolojik, jeolojik özellikler, bilgi ve deneyimleri ile ürettikleri çözümler çerçevesinde geliştirilmiştir. Turfan Uygurlarının da suya erişimi sağlamak ve bölgeyi yaşanabilir bir yer haline getirebilmek için etraflarındaki su kaynaklarını; yer şekli özellikleri, toprak yapısı, suyun hacmi gibi faktörlerin her birini biçimsel, ekolojik ve kültürel boyut ve görünümleri ile bir araya getirdikleri tasarım ya da model olan karız; su arayışlarının ve suya erişimlerinin uzun dönemde çözümü olmuştur. Hatta dönemin koşulları göz

¹ Uygurca transkripsiyonu "karız" şeklinde olan bu kelime, konuşma dilinde hem "karız" hem "karız" şeklinde karşılaşılr. Bu tez çalışmasında da Türkiye Türkçesinde, ünlü uyumunun dikkate alındığı ve konuşma dilinde de yaygın kullanıma sahip "karız" şeklinde yazımı tercih edilmiştir.

önünde bulundurulduğunda küçük ve yerli aletlerin ve iş birliğinin sağlanmasıyla inşa edilen teknoloji gelişimini destekleyen entegre edilmiş mega proje olduğu söylenebilir.

Aydınlanmanın göstergelerinden, başlangıç adımlarından ya da yönelişlerinden biri olarak kabul gören karızların inşası ile Uygurlar; Türk kültür tarihinde, su uygarlığı olma yolunda suyu yöneten-yönlendiren, depolayan halk olarak uzun bir geçmişe sahiptir. Öyle ki, bu su mimarisi; inşa edildiği dönem koşullarında araç ve gereçlerin sınırlılığı, basit düzeyde işleyişe sahip makinelerin olmayışı karşısında insan emeğinin, kas gücünün, yaratıcı düşünmenin ve iş birliğinin sonucu bir gelişimdir. Çöl koşullarında kalıcı olarak yaşamının imkânsız gibi görüldüğü bölgede kuraklık, sıcak ve soğuk iklim koşulları karşısında insanların hayatta kalmasını; yerleşik yaşam ile beraber zengin bir fauna ve flora eklenerek ekolojik manzarayı dönüştüren, kültürel adaptasyonlar² silsilesini oluşturan ve sulamalı tarımın da dayanağını oluşturan karız sistemi oluşturur.

Ögel, Uygur bir Türkçe el yazmasında “*kuyu kazma*”, *sulu hendek (bulag ögen) kazma, çok iyidir*” sözlerinin söylendiğini ve Müslüman olmayıp sevap anlayışının hâkim olduğu Budist Türkleri arasında da yaygın olduğunu aktararak bu sözleri daha iyi anlayabilmek için, Turfan ve Turfan kehrizleri (karız) hakkında, bir bilgi sahibi olmak gerektiği (2010: 365) konusuna işaret etmektedir. Ögel’in bu vurgusu doğrultusunda, Turfan karızlarını; disiplinlerarası bakış açısından da yararlanarak kültürel içerik analiziyle incelemek, anlaşılabilirliğini sağlamaya katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Karızların yoğun görüldüğü Turfan’ın deniz seviyesinden 154 metre düşüklüğü, dünyanın en derin ikinci çöküntü Havzası olması ve buharlaşmanın da yağıştan daha fazla olması; halk için “su kaybı” olmadan suyun kontrol edilmesini daha da gereklilik haline gelmiştir. Bu doğrultuda geliştirilen maddi kültür ürünü olarak karızların inşası; yerel stratejiler, toprak yapısı, kayaç özellikleri, ince hesaplama, ölçüm, iklim vb. alanlarda geleneksel bilgisinin kullanımı gibi çok yönlü deneyimlerin temeline dayanır.

² Kültürel adaptasyon, insanın dinamik bir tür olmasıyla ilişkili kültürel ve biyolojik olarak değişme ve dönüşme yeteneğidir. Yine insanların sosyal bağamları ile şekillendirilen düşünürler ve aktörler olduğuna işaret eder (bk. Scheib 2023).

Bölgenin fiziksel, jeolojik, hidrolojik gerçekliğinde ve pratikliğinde insan-çevre-su ilişkisindeki süreçleri zamanla şekillendirerek sosyokültürel algıları, düşünceleri, normları, üretim ve tüketim biçimlerini etkilemiştir. Karızın inşa edilmesiyle doğrudan bağlantılı olarak suyun gündelik rutindeki yeri ve önemi, aidiyet-kimlik duygusunu oluşturan katılımlarını ve pratiklerini, yerel bilginin kullanımını, su ve kültür ilişkisi çok yönlü biçimde görülür.

İnsanlık tarihi ve deneyimi içinde özü itibarıyla suyun temel ihtiyaç kategorisinde olmasından kaynaklı varlığı, yokluğu, değeri ile tüm toplumlar; kültürün dışavurumu, temsili ve üretiminde en önemli elementlerinden olduğu konusunda fikir birliğindedirler. Hatta suya yaklaşım, toplumların mitik kökenlerini, anlatılarını, kültürel oluşumlarını ve çevrelerini biçimlendirmiştir. Kurak ekosistemin perspektifine bakıldığında, suya erişim ya da suyun yönetilmesi geleneksel mimari yapı gibi kültürel oluşumları; yerli halkın ve geleneksel meslek kollarından mimarların, mühendislerin bilgisi, deneyimleri ve pratikleri ile bilfiil biçimlendirmede etkin bir rol oynamıştır. Bu görüşü destekler nitelikte Niles’e göre (2011: 221), suyun kültüre nüfuz etmesi, dolayısıyla suya erişim ve suyun kullanımı derinlemesine kültürel bir meseledir. Öte taraftan yine Niles; suya erişim, kullanım ve kontrolün mensup olunan toplumun kadın-erkek, göçmen-gezgin, zengin-fakir olunmasına göre farklılık gösterdiğini ekler. Zhuang ve Altaweel, su sistemlerinin ki bilhassa sulamanın toplumsal gelişmeyle birlikte geliştiğini ve din, dil, gelenekler ve sosyal normların genel itibarıyla içinde geliştikleri doğal sistemlerle yakın bir ilişkiyi yansıttığını belirtir (2018: 8). Suyun kültür içerisinde sayısızca yerde kullanım alanına ve değere sahip olması; *suyla gelen kültür*³ açıklamasını mümkün kılar.

Klaver, suyun önemini, görünümünü ve kültürel oluşumunu şu sözlerle ifade eder:

“Su hayata ritim ve nabız verir. Her şeye nüfuz eder. Herhangi bir canlı varlığın (bedenlerimiz, toprak, atmosfer ve kültürlerimiz) içinde hareket eden su birbirine bağlanır, taşınır ve dönüşür. Dünya bir hidrosfere sahip olduğu için bir biyosfere

³ “Suyla Gelen Kültür” başlıklı 1987/1989 yapım belgesel, Ertuğrul Karşlıoğlu yönetmenliğinde, sekiz bölümden oluşmaktadır. Geçmişte su etrafında oluşmuş yaşamların izlerini konu edinmektedir.

sahiptir. Dünya, bir hidrosfere sahip olduğu için bir kültür küresine sahiptir (2011b: 10).

Bu doğrultuda su yönetimi için inşa edilmiş su mimarisi karızlar; Turfan Uygurlarının özelde de çiftçilerin gündelik yaşamlarının, geleneklerinin-göreneklerinin, inanışlarının, merasimlerinin bir parçası haline gelmiştir. Bu çerçevede de Uygurların yaşama biçimini ve geleneksel dünya görüşlerini şekillendiren geleneksel su yönetimi modeli karızların ve karız suyunun çevre ve insan ilişkisi bağlamında tarımsal faaliyetler, kırsal yaşam, bağ-bahçe kültürü, sözlü ve yazılı anlatılar, inanışlar, geleneksel dünya görüşü ve dili üzerindeki etkisini tespit etmek ve disiplinle arası perspektiflerle kültürel ve ekolojik bağlamda değerlendirmek önem taşımaktadır. Döngüsel ekoloji, sürdürülebilir su yönetimi ve ekonomik kalkınma gibi yönlerden önem taşıyan geleneksel su yönetimi, sulama kültürü, su mimarisi, su güvenliği, su hakkı vb. çalışma konuları halkbilimi disiplini içerisinde önemli alt disiplinleri oluşturacak boyuttadır.

Geçmiş medeniyetlerde olduğu gibi günümüz toplumları da yaşamak ve yaşatmak için bitkiler ve hayvanlar dahil olmak üzere ihtiyaç duyulan suya erişim, suyun kullanımı, dağıtımı ve sürdürülebilirliği için suyu yönetme ve yönlendirme konusunda çoğunlukla yazılı olmayan ilkeleri ve kuralları esas alırlar. Tüm bunlar, o sosyal grupların kültürlerine özgü fikirleri, değerleri, gelenekleri ve inanışları yansıtır ya da bu çerçevede oluşturulur. Bu tez çalışmasında da halkın karız ve karız suyuyla olan ilişkisini; doğa-insan etkileşimindeki yeri, onun ekolojik ve kültürel yaşam üzerindeki etkisini, toplumsal ilişkileri ve toplumsal düzeni kurma biçimlerini, öz ifadeyle yaşama ve düşünme biçimini incelemeye dayanır. Karız ve karız suyuyla toplumun ilkeleri, kuralları, düzenlemeleri çerçevesinde karızların incelenmesi, insanların su ve su inşası ile ilişkilerini ortaya koymada önem taşıyacaktır.

Zhuang ve Altaweel, su yönetimi üzerine çoğu bilim insanının sorunları fark edemeyecek kadar içerisine girdiği veya nesnel bir görüşe sahip olamayacak kadar korktuğu veya önyargılı olduğu hassas bir alan olduğunu belirtir (2018: 13). Bu görüş doğrultusunda Uygurlarda karızlar çerçevesinde geleneksel su yönetiminin ekolojiden su hakkına, ekonomiden teknolojinin kullanımına kadar girift bir yapıda olduğu

kabulünden hareketle bu tez çalışmasında, en temel faktör insan-çevre-kültür dolayımı gelişiminin önemi ve hayatî bir konuyu oluşturduğundan çok boyutlu yönden bakılarak ele alma çabası vardır.

Beşerî bilimler; suyun birey ve ekoloji üzerindeki etki ve öneminden kaynaklı su hakkı, su kültürünü, su sembolizmini, su estetiğini, su antropolojisini⁴ araştırmış ve bunu sürdürmektedir. Bu eğilimle, bu çalışmada Uygurların geleneksel su yönetim sistemi ve sulama aracılığıyla tarımı, yerleşim biçimini, halkın yaşama ve düşünme biçimini nasıl değiştirdiği-dönüştürdüğü üzerinde kültürel ve ekolojik boyutlarıyla ele alınmıştır. Ayrıca geleneksel ve ekolojik bu teknolojinin gelişimiyle de sistemin teknikleri, araç-gereçlerinin kullanımı saptanmış olacaktır. Suyun yönetimi, çok yönlü/boyutlu bir görünüme sahip bir olduğu için bir metodolojiyi/yöntembilimi gerektirdiği için su yönetimi bağlamında alanyazında yer alan sürdürülebilirlik, geleneksel bilgi, entegre su yönetimi, su yönetimi kavramlarının dahil edilmesinin yanı sıra su yönetiminin belirgin göstergeleri olan kültürel peyzaj, çevresel peyzaj, sulama kültürü, ekoloji, çevre ve edebiyat gibi çeşitli çerçevelerden ele alınarak değerlendirilmiştir. Su kaynaklarını yönetmede ve potansiyel kaynakları kullanmada; geleneksel teknoloji, yerli teknik bilgiler, eğilimler, stratejiler, politikalar üzerinde durularak kültürel ve ekolojik bağlamda etkisi incelenmiştir.

Araştırma konumuzun sorularını; yer altı su yönetimi için atalara ait bilginin, uygulamaların, malzemelerin seçiminin, tutum ve davranışlarının önemi ve etkisinin neler olduğu; geleneksel yer altı su yönetim sistemini korumada ve yönetmede, çöl bölgesi iklim ve coğrafi koşullarına çözüm olarak mevcut biyoçeşitlilik, gıda temini, su erişimi sağlama durumuna koşut, geleneksel hidro-teknolojilerin ekolojik dönüş ve doğanın yeniden yaratımını ve üretim potansiyelini nasıl şekillendirdiği üzerinedir.

Küreselleşmeyle giderek artan düzeyde birbiriyle ilintili değişkenler dünyasında, ekosistemin ve yaşantımızın küresel ölçekte gelişen durum ve koşullarla etkileşiminin

⁴ Ballesterio (2019), antropologlar olarak suyu çoklu olarak gördükleri üzerinde belirterek suyun antropolojisini; (a) yetersizlik, (b) bedenler ve varlıklar, (c) bilgi ve (d) sahiplik olmak üzere dört tematik küme etrafında düzenledikleri tespitini yapar.

ve bağımlılığının olduğu süreçte bulunmaktayız. Tarih boyunca da su ve su kaynaklarının etrafında yerleşik bir düzen kurulması ya da yaşanan coğrafyanın, bölgenin tanımlanma ya da tasvirinde büyük bir rol oynaması tesadüf değildir. Yaşam kaynağı olarak ihtiyaç duyulan suyun ekosistem içerisindeki bitki, hayvan, insan gibi tüm varlıklar için yeri doldurulamayan element olması en büyük faktörlerden olup geçmişteki ve bugünkü suyun yönetimi ve kullanımı; geleceği etkileyeceği için su tasarrufu, suyu akıllıca yönetme girişimleri önem teşkil ettiği eder. Bu çerçevede de arkaik bir sistem olan karızların incelenmesi dikkate değerdir.

Tarımsal sulama ve günlük kullanım için su temininde, geleneksel su yönetim teknolojilerin olumlu-olumsuz nasıl tarafları vardır? Geleneksel teknolojiler, ekolojiyi ve canlı yaşamını nasıl şekillendirmekte ve etkilemektedir? Geleneksel teknolojilerin kullanımında doğaya ve onun kaynaklarına yönelik "çevre dostu" tutumları desteklemekte mi yoksa desteklememekte midir? Tüm bu sorular üzerinde farklı yaklaşım ve tartışmalar devam etmekte, ancak bunlarla beraber su teknolojisi çerçevesinde gelişim gösteren kültürel, sosyo-ekonomik ve çevresel bağlamlarda incelenmesi gerektiğine dair artan bir fikir birliği var. Bu itibarla, bu tez çalışmasında, ekolojik ve kültürel bağlamda karızlara odaklanarak su yönetimi ve kullanımı, sarmal model *ekohidroloji* ve *sürdürülebilirlik* çevresel manzara, tarım ve hayvancılık, ekoteknoloji gibi karızın doğrudan etkisinin görüldüğü manzaralar değerlendirilmiştir.

1. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN METODOLOJİK VE LİTERATÜR ÇERÇEVESİ

1.1. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİK ÇERÇEVESİ

1.1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Tez çalışmasının araştırma sistematığı kapsamında, Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde Uygur Özerk Bölgesi Bölgesi'nde yer alan Turfan; çöl iklimine sahip olmasına karşılık geçmişten itibaren zirai faaliyetleri, bahçe kültürü, lezzetli meyve-sebzeleri ile bilinmektedir ki Türk dilinde karşılaştığımız “Turfanda” kelimesi de buradan geldiği bilinir. Bu gelişimdeki faktör, yer altı sulama sistemi olan karızlardır. Ekolojik çevreyle entegre edilmiş bir proje olup Turfan Havzası'nda bu yer altı kanalları ile su kaybı önlenerek sulamalı tarımın gelişmesini sağlamıştır. Bölgede binlerce yıl inşa edilmiş ve günümüzde de bakım, onarımı ve eklemesi yapılarak geleneksel su yönetimini sağlayan yer altı sulama kanalı karızlar, Uygurların geleneksel bilgi ve teknolojiyen yararlanarak oluşturdukları hem geleneksel mimari yapı hem de somut-somut olmayan kültürel miras ürünüdür. Tarihsel süreç içerisinde entegre edilmiş su yönetim sistemi karızlar, halkın maddi/manevi kültür ürünlerine dönüşmüştür. Karızların çevre, ekoloji, toponomi, mimari, geometri, hidroloji bilgisi gerektirmesi multidisipliner bir yapı olduğunu gözler önüne serer. Dolayısıyla halkbiliminin de disiplinlerarası bir alan olması; bu çok yönlü yapının sosyal, kültürel, çevresel, ekolojik ve ekonomik boyutlarıyla ele alınması noktasında toplumu ve oluşturduğu kültürel dokuyu çözümleyebilmeye olanak tanımaktadır. Karızlar, halkın gündelik yaşamını ve geleneksel düşüncesini doğrudan etkileyen bir kültürel miras olarak belirleyici yapılardır. Bu doğrultuda da tezin konu seçiminde, geleneksel yöntem ve tekniklerle inşa edilen entegre su yönetim modellerinden karızların halk tarafından bulundukları ekosistem içinde yaşamlarını sürdürebilmek için ekosistemdeki diğer türlerle ilişkilerini koruyarak su yönetimi işleyişini nasıl sağladıkları ortaya koyulacaktır. Uygurlarda geleneksel su yönetimi, halkbiliminin kuramları, araştırma yöntem ve teknikleri ile su yönetim yaklaşımları, kavramsal çerçevesi bağlamında ele alınacaktır.

Geleneksel su yönetim modeli karızların inşa edildiği kurak ekosistem perspektifinde izlediği gelişim çizgisiyle toplum belleğinde, bilgisinde ve kültürel yapıda oluşturduğu seyir dikkat çeker. Çevre ve insan etkileşiminin göstergelerinden su yönetiminin gelişiminde, halkın çevresel zorluklara nasıl tepki verdikleri, sorunlarına yönelik deneyimlerle ürettikleri kalıplaşmış teknikler, yöntemler, uygulamalar ve su kullanımının çevresel söylemlerine, dünya görüşlerine, sözlü ve yazı kültürlerine etkisi ve yansıması ortaya konulabilecektir.

Karızlar; tarımsal sulamada ve ev içi kullanım alanlarında su ihtiyaçlarını gidermek ve su sorunlarına çözüm üretmek için çevre ile uyumlu, uzun mesafelere suyu taşıma ve yönlendirme tekniklerinin kullanıldığı düşük maliyetli ve yüksek verim sağlayan yer altı sulama sistemidir. Potansiyel suların aranışını, yönlendirilmesini, depolanmasını ve kullanımını nasıl sağladıkları, hangi yöntem-bilgileri kullandıkları, geleneksel bilgi çerçevesinde tespit edilerek ortaya konulması çalışmanın ana amaçlarından birini oluşturmaktadır. Bu kapsamda geleneksel bilgi kavramı temelinde suyun nereden çıkabileceğinin tespitinden karızların inşa ve bakımında kullanılan aletlere kadar (geleneksel teknoloji) bilgi ve deneyimin aktarıldığı, sürdürüldüğü kültürel yapı analiz edilecektir. Maddi kültür ürünlerinin, mekanların, kültürel mirasların çevre ve içinde bulunan kültürü şekillendirdiği-dönüştürdüğü çıkarımından yola çıkılarak kültürel yaratımların analiz edilmesi, bu çalışmanın bir diğer amaç ve çerçevesini oluşturmaktadır.

Geleneksel bilgi ve sürdürülebilir su yönetimi bağlamında karızları sosyal, kültürel ve ekolojik boyutlarıyla kavramsal ve kuramsal çerçevelerle ele alındığı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu tezle de söz konusu alandaki eksikliğin giderilmesi hedeflenmektedir. Özetle Turfan'da geleneksel yöntemlerle inşa edilen antik su mimarisi karızların sürdürülebilir su yönetimi, çevresel sürdürülebilirlik ve geleneksel ekolojik bilginin kullanımını ve karıza ilişkin kültürel yapılanmayı tespit etmek ve değerlendirmek amaçlanmaktadır. Ayrıca Turfan Havzası'nda çöl ikliminde suya erişimi ile halkın kültürel boyutuyla geleneksel dünya görüşlerini, tutum ve davranışlarını, çevrelerini nasıl şekillendirdiklerini incelemek amaçlar arasındadır.

Turfan’da bireyler ve çeşitli gruplar gibi toplumun hemen hemen her kesiminin karızlardan çeşitli yönlerden yararlandığı görülür. Sözlü-yazılı kültürel ürünlerin, inanışların, geleneklerin yaratım-aktarımları vasıtasıyla suyun yönetimi ve kontrolüne yönelik veriler incelenecektir. Birey ve toplumların düşünce ve inanışlarının yaratımlarında ve aktarımlarında hangi biçim ve yönlerde etkilendiği/etkilendiği incelenecektir. Düşünme ve yaşama biçimini doğrudan etkileyen karız ve karız suyunun birey/toplum üzerinde oluşturduğu “ekolojik benlik” duygusu görünür kılınmış olacaktır. Özellikle karız sularıyla biyo-kültürel çeşitlilik artarak gıda güvencesine katkı sunulmaktadır. Öte taraftan Turfan’ın üzüm yetiştiriciliği ile ön plana çıkması, anlatılarda çevrenin hem “yemyeşil” hem çöl özellikleriyle tasvir edilirken kurgu ve yapıyı nasıl etkilediği belirlenecektir.

Kültürel bir inşa olarak karızların inşasında nelere/neye odaklanıldığı, karızların nasıl bir çalışma sistemi olduğu ve sürekliliğinin nasıl sağlandığı, nasıl üretildiğine yönelik sorular onun toplum ve kültür düzeylerinde işlevsel yaklaşım çerçevesinden bakılmasına olanak sağlar. Bu entegre su yönetimi modeli çerçevesinde çalışmanın bir diğer amacı her geçen gün yok olma tehlikesi bulunan karızların yerel, ulusal ve uluslararası politikalarla desteklenmesi söz konusu olsa da bu aşamalarda yine geleneksel ile modernliğin birleştirilme amaçları ele alınarak değerlendirilecektir. Tüm bunlara ilaveten dünyada farklı sebeplerle su krizinin yaşandığı günümüzde su yönetiminde nelere dikkat edilmesi gerektiğini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Turfan’daki karızlar özelinde bakıldığında da genel olarak bu çalışmalar; kökeni, işlevleri, tarihi yapıları ve çevreleriyle ilişkili, suyunun kalitesi, ziraat ve doğa bilimlerindeki konumlarına yönelik ele alınmaktadır. Kültür bilimiyle ilişkili çalışmalarda ise çalışmalarda genel itibarıyla karızların sözlü kültür ürünlerinde (atasözü, efsane, koşak), inanışlarda suyun kutsallığı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Fakat kültür biliminin teorik ve kavramsal çerçevesiyle değerlendirilmemiş ve su yönetim sistemleri ve onların etrafında şekillenen kültürel ve toplumsal boyutlar odak noktalarına alınarak bütüncül yorumlanmamıştır. Bu çalışma ise söz konusu yönde eksikliği doldurmayı hedeflemektedir. Maddi kültür ürünü karızlar bağlamında halkbilimi ve etnografi araştırma yöntemleri ile karızlar vasıtasıyla sürdürülebilir su

yönetiminde geleneksel bilgi ve kültürün aktarımı, su-toplum-ekoloji ilişkisini ortaya koymak bu çalışmanın bir diğer özgün niteliğidir.

Özetle literatür taramaları sonucunda geleneksel bilgi ve sürdürülebilir su yönetimi bağlamında karızları sosyal, kültürel, ekolojik ve ekonomik boyutlarıyla kavramsal ve kuramsal çerçevelerle bütüncül ele alındığı bir çalışma bulunmamaktadır. Kültür araştırmalarında sulama teknolojileri, suyun yönetilmesi ve sulama kültürü konusu pek önemsenmemiştir. Bu çalışma önerisiyle de söz konusu eksikliğin doldurulması hedeflenmektedir.

Geleneksel su yönetim sistemi ve onun kültürle ilişkisine dair referanslarda Türkiye’de birkaç kitapta veya akademik dergide rastlanabilmektedir. Bu eksiklik, bir taraftan araştırmacıların ekoloji, mimarlık, arkeoloji, kültürel antropoloji, ekonomi gibi disiplinlerden gelen teorik kavramlar özelindeki iletişimsizliği, öte taraftan ise çeşitli metodolojik yaklaşımların bütüncül bakıştaki güçlüğünden kaynaklanabilmektedir. Halkbilimin ise disiplinler arası bakış açısına sahip olması dolayısıyla farklı boyutları ile ele alabilmemize kapı aralar. Karızlar bağlamında kültürle harmanlanmış su uygulama geleneklerini görmek; geçmişi hatırlayarak ve bilerek bugüne ilham verebilecek ve su sorunlarının yaşanma ihtimali daha yüksek seviyede olacak gelecek için bir öğrenme kaynağı olabilecek bilgi deposu oluşturacaktır.

1.1.2. Araştırmanın Kapsamı

Çalışmanın odak noktası, karızın mimari olarak inşasından karız suyu yönetimine kadar sosyal, kültürel, çevresel ve ekolojik boyutlarıyla ele alınmasıdır. Tezin materyallerini ve verilerini; alanyazın taraması sonucunda temin edilen yazılı kaynaklardan tarihi belgeler, hükümet belgeleri-raporları, seyahatnameler, tarihi belgeler-metinler ve sözlü kültür ortamından kaynak kişilerle görüşmeler oluşturur. Araştırmamız esnasında Kırgızistan, Kazakistan ve Türkiye’ye göç etmiş Uygurlardan karızlar hakkında bilgi sahibi olanlar ile yapılandırılmış veya yarı yapılandırılmış mülakat gerçekleştirilmiştir.

Araştırma esnasında, karız üzerine odaklanılmış literatür sınırlı görünmektedir ve olanların da genel itibarıyla tekniği, tarihsel kökenleri, suyun kimyasal özellikleri gibi mikro boyutlarda odaklanma eğilimi görülmüştür. Bu çalışmada ise halkbilimsel yaklaşımın disiplinlerarası bakış açısı esas alınarak ekolojik, çevresel ve kültürel görünüme odaklanılarak bir çerçeve çizilmiştir.

1.1.3. Araştırmanın Hipotezleri

Çalışmanın varsayımı ve hipotezi, araştırma sahasının özelliklerinden yola çıkılarak geleneksel bilginin kullanımıyla karızların çevreyle uyumlu ekolojik, ekonomik, sosyal, kültürel ve politik yapıyı dönüştüren maddi kültür ürünü ve su mimarisi olma işlevselliğine ve yapısına sahip olduğudur.

1.1.4. Araştırmanın Yöntemi

Tezde benimsenen yaklaşım; çevre ve insan ilişkilerinin de temelini oluşturan karızların geleneksel teknoloji, geleneksel bilgi, su yönetimi, çevre yönetimi, ekoloji bağlamında disiplinlerarası bakış açısıyla oluşturulmasıdır. Karızın iklimden jeolojiye, su kullanım hakkından inanışlara kadar çok boyutlu olmaları dolayısıyla farklı teorik bağlamlar ile yorumlama ve ilişkilendirme gerekli görülmüştür.

Geleneksel su yönetimini temel alan bu konunun araştırması; tutarlı bir şekilde anlaşılmasını ve incelenmesini sağlamak için saha araştırması verilerinin (Kırgızistan, Kazakistan, Türkiye'ye göç eden Uygurlarla görüşme), arkeolojik verilerin, belgesel ve metinsel kanıtların güçlü yanlarını bütüncül olarak bir araya getirmektedir. Kırgızistan Bişkek'te Alabidin, Pokrovka, Lebedinovka, Validinadinov; Novopokeovka; Oş'ta Kaşgar Kıştak; Kazakistan'ın Bayseyit, Koram, Çelek olmak üzere Uygurların yoğun yaşadıkları köylerde görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Nitel araştırma yöntemlerinden *yorumlamacı paradigmanın* nitelikleri şöyledir: 1. *Gerçeklik karmaşıktır*: “değişkenlik, çeşitlilik, karşılıklı etkileşim bütün sistem ve olguların doğal özelliğidir”. 2. *Hiyerarşi düzendir*: sistemlerin kestiremeyip karşılıklı

sınırlılık, etkileşim, hareketlerle belirlenir. 3. *Evren holografiktir*: her şey birbiri ile ilintili olup, her parça da bütünü bilgisini taşır. 4. *Gelecek ve yön belirsizdir*: Olasıklar bilinebilir ancak kesin sonuçlar kestirilemez. Sebebi de doğanın koşuludur. 5. *İlişkiler doğrusal değildir ve karşılıklı nedensellik vardır*: A-B karşılıklı etkileşerek değişir. 6. *Değişim morfojenetiktir*: Sistemler, nitel değişimi yansıtacak çeşitlilik, açıklık, karşılıklı nedensellik, belirsizlik gösterirler. 7. *Gözlemci belirli bir bakış açısına sahip katılımcıdır* (Scwartz and Ogilvy'in 1979, akt. Yıldırım ve Şimşek: 2011: 31). Bu niteliklerin karızların disiplinlerarası olması, karız üzerinde iklimden hidrolojiye, dinamik yapıda olan geleneksel bilgidен kültürel yaratıma kadar birçok noktada değişkenlik, etkileşim, ilişkinin bulunması dolayısıyla “bakış açısı” olarak da tanımlanan “yorumlamacı paradigma” tercih edilmiştir.

Halkın suyu yönetirken ve kullanırken bakış açılarını, davranış kalıplarını, birlikte yaşama ve dayanışma kültürünü nasıl şekillendirdikleri, çevresel etkenlere karşı oluşturdukları yapıyı kendi yaşamlarına nasıl yansıttıkları, ortamlarına uyum süreçlerinin nelerden meydana geldiği saptanarak incelenmiştir. Karızların çok boyutlu yapıya sahip olduğu varsayımı ile çalışma disiplinler arası yaklaşımla bütüncül anlayış ile oluşturulmuştur. Süreç içinde biçimlenişi de ele alınmıştır. Etnografik analiz, gözlem, görüşme ve doküman analizi yöntemleri kullanılmıştır. Geleneksel su yönetim sistemi olan karızların kültürel analizinde bir model oluşturma denemesi de yapılmıştır. Karız ve karız suyu ile ilişkili konu art zamanlı bir araştırma gerektirdiği için tarihi kaynaklardan, seyahatnamelerden günümüz güncel durumuna kadar ekolojik ve kültürel bağlamda ele alınmıştır.

1.1.5. Araştırma Sahasının Tarihsel ve Coğrafi Özellikleri

Uygurlar, tarihsel süreçte Hunların neslinden olduklarını belirten Kök Türklerin izlerini takip etmiş ve yine onlar gibi gelecek nesiller için kitabe diktirmişlerdir (Gömeç 1997: 5). İlk olarak Tölöslerin içinde görülen Uygurları, 428 yılında imparator Tao-wu-ti hücumu uğratmıştır. Uygur kabilesi, Shu-che adlı kişiyi kendilerine lider seçerler. Üzerlerine gönderilen Çinli general yenilmesine rağmen, Shu-che sonra Juan-juanlara sığınmak zorunda kalmıştır. Uygurların tarihine ilişkin bilgileri edindiğimiz bilgiler gibi

7. yüzyılın başlarında Selenge boylarında bulundukları, kuzeyinde de Sır-Tarduşların bulunduğu yazılmıştır. 739-40 yıllarında, Moyun Çor'un Tokuz-Oğuzları katmasıyla On-Uygur ittifakı oluşturulmuştur (Gömeç 1997: 14-15, 20).

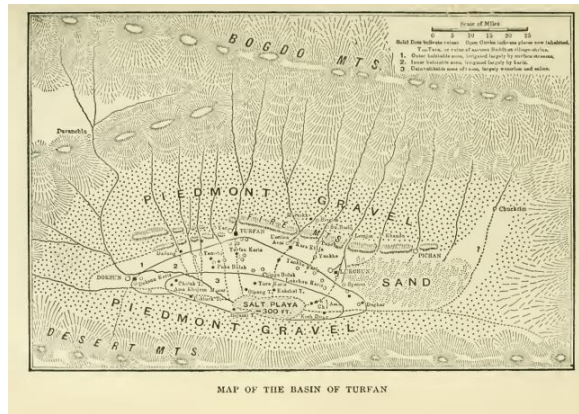
840 yılında, Kırgızların Uygur hakimiyetine son vermesiyle Uygur boylarının büyük bir kısmı günümüzdeki Doğu Türkistan'a göç etmişlerdir. Turfan ve Kaşgar'ın yakınlarında yaşamışlar. Önemli bu ticaret ve tarım bölgelerinde Turfan Uygurları da tarım hayatında ilerlemişlerdir (Gömeç 84, akt. Gül 2004: 61-62).

Coğrafi olarak bugünkü Turfan bölgesinin etrafında oturan Uygurların, Çin kaynaklarında ilk beliren ve bir devlet olarak ortaya çıkana Kao-ch'ang Uygurları olmuştur. Kağan olarak Mengli Kağan'ı "Uluğ Tengride Kut bolmuş Alp Külük Bilge Kağan'ı (Yüce Tanrıda saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kağan)" seçerek ismini, bir devlet ismi olarak aldıkları Kao-ch'ang şehrini başkent yapmışlardır. Çinliler tarafından bu devirde, Kao-Ch'ang Kuo (Kao-ch'ang Devleti) denilmiştir (İzgi 1989: 30).

Beşbalık şehrinin önemini kaybetmesinden sonra, ortaya bir başka şehir çıkarak Çin kaynaklarında T'u-lu-fan (Turfan) olarak geçmekle beraber bölge Uygurlarına da ismini vermiştir. Turfan Uygurları, Çağatay Han'ı Tuğluk Temür'den (1346-1363) Vais Han (1417-1432) dönemine kadar Doğu Çağatay Ulusu'nun hakimiyetindedir. Vais Han'dan sonra, Çağatayların zayıfladığı dönemde, Çinlilerin Ye-mi-li Huo-che (Emil Hoca) ve Su-t'an A-li (Sultan Ali) olarak adlandırdıkları iki kişi tarafından Turfan Uygurları yönetilmiştir. Uzun tarihsel süreçte şehir isminin değişmesi ve şehrin değerine nazaran üstünlüğü; bu bölge Uygurlarının tarihini 16. yüzyıla kadar dayandırabilmek mümkündür (İzgi 1989: 31, 32).

Tarihsel süreçte, Uygurların yaşadığı ve en parlak medeniyet merkezlerinden biri olarak kabul edilen Turfan, bölgenin idari yönetiminin değişmesi ile beraber "Kao-ch'ang-Krallığı", "Hsi-chou", "Uygurların yerleştikleri bölgeler" oluşundan "Hui-ho-erh", "T'u-lu-fan" gibi farklı adlar verilmiştir (Özerdim 1952: 161-162). Özerdim'in Hsin-chiang Feng Wu'nun aktardığı bilgiye göre, Turfan 'da su kuyuları pek çoktur (1952: 162).

Uygurların yaşadığı coğrafya, günümüzde Çin sınırları içerisinde Şincañ Uygur Özerk Bölgesi olarak adlandırılıp batısında Tacikistan, Kırgızistan, kuzey-batısında Kazakistan, Kuzeyde Rusya, kuzey-doğuda Moğolistan, güneyde Tibet, güney-batıda Keşmir, Pakistan ve Afganistan'la sınırlıdır. Cungarya, Tarım ve Çaydam olmak üzere üç büyük bölüme ayrılır (Kuropatkin 2016: 11). Tanrı Dağları ve arasındaki bölge olan Taklamakan Çölü, en çölsü bölgesini oluşturur. Dağlardan Kaşgar, Hoten, Yarkent, Hoten nehirleri iner. Bu nehirler birbirine yaklaşarak çöküntünün ortasında Tarım havzasını meydana getirirler (Kuropatkin 2016: 13-14).

Görsel 1: Turfan Havzası'nın haritası (Huntington 1907: 297).

Turfan Havzası, Lut Gölü'nden (Ölü Deniz) sonra yeryüzündeki ikinci en düşük çöküntü havzası (Hansen 2004: 20) olup deniz seviyesinden 154 metre alçakta, yazın sıcaklık yaklaşık 40-45 C°, yıllık yağış miktarı da değişken olmakla 9-10 milimetre seviyesinde, hatta 0,5 mm'ye düşmektedir (Aıybıaimu 2013: 27; İnayet 2004: 16; Niyaz 2006: 5). Bölge, buharlaşma oranından (yaklaşık 3.000 mm) çok daha az yıllık ortalama yağışa (9-25 mm) sahiptir. İklimi ise, karasal ve çok sıcak ve kuraktır. Bu sebeple Antik Dönemde yaz sıcaklıklarının yüksekliğinden dolayı "Ateş Ülkesi"⁵ olarak adlandırılmıştır. Yakovleviç "hava neredeyse ateş üfler ve rüzgârın etkisiyle sağa sola toz savurur" (2018:131) demektedir. Buraya, yıl içerisinde 7-10 ay kadar yağmur

⁵ Özerdim, dağların kırmızı renkli olmasından Moğol döneminde "Ateş Şehri" (Huo-chou) denildiğini belirtir (1952: 162).

yağmaması olağandışı görülmemektedir. Kumun sıcaklığı da 80°C-100°C'yi bulabilmektedir (Sun et. al. 2008: 57-58; Özerdim 1952: 162). Turfan'ın sıcaklığı üzerine Huntington (1907), kuşun dahi uçarken kebab olacağı ifadesiyle mübalağa ile aktarmaktadır. Turfan'ın kuzey bölgesindeki Tanrı Dağları'nda bol miktarda yağın yağmur ve kar; yer altına sızarak yer altı su yataklarını oluşturur. Bu sular, Turfan'ın güney kesimlerinde yer yüzüne ortaya çıkar (İnayet 2004: 16). Hsin-chiang Feng Wu'nun aktardığı bilgiye göre, Turfan 'da su kuyuları pek çoktur (Özerdim 1952: 162).

Bölgedeki irili ufaklı çöller ve Gobi Çölü, Sincañ'ın toplam alanının (1,66 × 106 km²) %43'ünü oluştururken, Vadi yaklaşık %4'tür. Diğerlerinin çoğu, büyük dağlar tarafından çevrilmiştir (Hu et al. 2012: 211). Günümüzde, nüfusun %95'inden fazlası ve tarımsal alanın neredeyse tamamı, bölgedeki yerleşim yerleri ve endüstrileri vahalarda yoğunlaşmıştır (Huang 2003; Hu 2012: 211).

Tarım Havzası, dünyanın en büyük iç havzası olmasının yanı sıra bu havzada dünyanın en büyük ikinci çölü olarak bilinen Taklamakan Çölü bulunur. Tarımın ve bitki örtüsünün oluşumu, dağlık bölgelerden gelen nehirlerin suyuna bağlıdır. Sulamalı tarım bölgeleri, alüvyal düzlüklerde yer alır ve nehirlerden yönlendirilen suya bağlıdır. Başlıca tarım ürünleri ise pamuk, buğday, mısır gibi yağlı ürünler olup üzüm, kavun, dut, elma gibi çeşitli meyvelerden oluşur (Tölmök 2017; Özerdim 1952: 162; Yuling and Lein 2010: 126). Turfan'daki yaşam, daha çok vahada yoğunlaşmıştır. Aynı zamanda kuzey İpek Yolu'nda bilinen bir konum olup tüccarlar ve hacılar tarafından ziyaret edilmiştir (Tölmök 2017).

Wang Yen-Te'nin Seyahatnamesi'nde, Turfan Uygurlarının yaşadığı bölgeyi (Kao-ch'ang) ziyaret ettiğinde hem iklim koşulları ve olumsuz bu koşullara yönelik halkın bulduğu çözüm yollarını şu sözlerle belirtir:

“... yağmur ve kar yoktur. Aynı zamanda çok sıcaktır. Yaz sıcaklarının arttığı zaman, bütün oturanlar toprağı kazarlar ve oturmak için mağaralar yaparlar. Kuş sürüleri hep beraber nehir boylarında uçarlar. Eğer onlar uçmak için yükselecek

olurlarsa, güneş ışığının sıcaklığından hemen aşağıya düşerler ve kanatları incinir”...

İpek yolu kesişim noktasında bulunan Turfan’ın özellikle su bağlamında fiziksel çevrenin koşullarının çevresel manzarayı ve kültürü nasıl şekillendirdiğine dair Ögel, şu bilgileri aktarır:

Turfan’da çok geniş ören yerleri ve harabeler vardır. Bunun başlıca sebebi de su mecralarının sık sık yön değiştirmesi idi. Suların akış yönünü değiştirmesine göre, şehirlerin yerlerini değiştiriyordu. Bu gelişme ve değişme uzun tarih çağları içinde meydana gelmişti. Turfan Ovası’nda çok geniş bir arazinin ziraat sahası olarak kullanıldığı da görülmüyordu. Zamanımıza kadar gelen “kanal” kalıntılarından ziraat sahalarının genişliklerini bugün bile tespit edebiliyoruz (Ögel 1978: 291).

Arkeolog Aurel Stein, Turfan ören yerlerini ziyaret ederek topografik çalışmalarında ve çevre araştırmalarında bulunur. Turfan’ın ilçelerinden ve karızların da yoğun bulunduğu yeri için “Pichan’ın bereketli vahası” diyerek ekler:

...Pichan'a yaptığım son yürüyüşte Turfan tarımcılığının karakteristik özelliği olan Karez'i veya yer altı sulama kanalını özel bir ilgiyle karşılamıştım. Turfan'daki vahaların şu andaki gelişme durumundan esas olarak onun sorumlu olduğunu biliyordum; çünkü onlar, hiçbir büyüklükte nehir tarafından sulanmayan ve yılın büyük bir bölümünde müthiş sıcaktan muzdarip olan bir çöküntüde bulunurlar. Bu ısının nedeni, Roborowsky'nin ilk tespit ettiği gibi, bu drenajsız havzanın en alt kısmının deniz seviyesinin oldukça altına düşmesi gerçeğinde aranmalıdır (353, 354, URL-8).

Turfan şehri, yer altı su yönetim sistemi karızların en yoğun görüldüğü şehir olup ikinci sırada ise sayıları daha az olmakla beraber Kumul şehrinde yer alır. İpek yolu üzerinde bulunan Turfan Şehri (Toksun ve Piçan ilçeleri dahil), tarihi ve kültürel zenginliklerinin yanı sıra kurak ve yarı kurak alanlarda vaha tarımının, bahçeciliğin yapılmasıyla kırsal

turizm, kültür turizmi, agro-turizm kapsamında ekonomik kalkınmada önemli bölgelerden biri olmuştur.

Araştırma alanının coğrafik, ekolojik ve çevresel özellikleri, karızların inşa edilebilme koşullarını sağlayan en temel faktörlerdendir. Fiziksel çevrenin verilerini sağlayan jeoloji, hidroloji ve bitki örtüsü su yönetim ve yönlendirme modellerinde – ki özellikle yer altı su yönetiminde- bilinmesi ve tanınması gereken bilgi alanlarını oluşturur. Bu sebeple, karızların nasıl bir coğrafyada inşa edildiğini görebilmek için çalışmamız açısından önem taşıdığı için araştırma alanı özellikleri hakkındaki bilgiler ayrıca önem taşır.

1.2. SU YÖNETİM SİSTEMİ KARIZLAR ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

Geleneksel su yönetim sistemleri üzerine alan yazındaki araştırmalar ve incelemeler, daha çok yurt dışı kaynaklıdır ve bunların çoğunluğunu mimarlık, mühendislik, coğrafya, çevre yönetimi, kimya, ekoloji, tarih, ziraat ve doğa bilimleri disiplinleri oluşturmaktadır. Sosyal bilimlerde ise yaygın olarak tarih, arkeoloji, etnografi çerçevesinde araştırmalar bulunur. Su yönetim sistemleri üzerine yapılan çalışmalar, farklı disiplinlerin kesişim noktasında bulunduğu için, su teknolojilerinin tarihinden mimari yapılarına, su kalitesinden toprak hidrolojisine kadar üzerine türlü ilişki ve etkileşimler ile kuruludur.

Dünyada (English 1968; Wulff 1968; Kobori 1973; Lightfoot 1996; Wessels 2005; Mostafeeipour 2010) çok sayıda araştırmacı, kurak ya da çöl bölgelerinin bulunduğu İran, Irak, Türkmenistan, Afganistan, Pakistan, Suriye gibi ülkelerde inşa edilmiş geleneksel su yönetim ve yönlendirme sistemlerini/modellerini tanıtmış ve bu inşaların özellikleri, kökeni, tarihi, tekniği, yeryüzü biçimi, suya erişimin sağlanması, suyun kalitesi, işlevleri, günümüzdeki kullanım alanları ve durumları gibi genel ya da spesifik alanda çalışmalar yapmıştır. Yakın tarihlerde ise bu inşaların kuruma sorunuyla karşı karşıya kalmasından kaynaklı modern teknolojilerle karşılaştırılması ya da entegre edilmesi; iklim değişimin bu yapılara etkisi, yer altı suları olarak bunların kaliteleri; suyun yönetimi, dağıtımı ve paylaşımında eşitsizlik, su hakları, su yönetimi ve politika

gibi konular teorik ve pratik boyutlarla derinlemesine ele alınması, her geçen gün artar artmaktadır. Bundaki etki, bilindiği gibi su krizinin, iklim değişikliğinin bugün ve gelecek için ekolojiyi ve insan yaşamını etkileyecek düzeyde artıyor olması; çözüm için mevcut bir dizi olası strateji, ekolojik anlamlandırma, kollektif eylem, kültürel çözümleme gibi budaklanmış bir ağı imlemesidir.

Karız üzerine literatür incelendiğinde, dünyada geleneksel yöntemlerle inşa edilmiş olan karız teknolojisine benzer özelliklere sahip su yönetim modellerinin küresel, kıtasal ya da bölgesel dağılımı, tarihsel arka planları, teknik özellikleri, bakımı, günümüzdeki durumları gibi konuların işlendiği ve karşılaştırmaların yapılmasına olanak kılan çalışmalar bulunur. Bunlardan başlıcaları ise İran özelinde English (1968); Pakistan’da Kahlowan, Khalil ve Munir (1988); Turfan’daki karızları inceleyip çalışmasının bir bölümünü de dünyadaki karızlar hakkında bilgi veren Tölmbök (2007), Mostafaeipour (2010) bulunur.

Maddi ve manevi kültür ürünü, su mimarisi olarak işlevselliği dolayısıyla Turfan’daki karızların önemiyle de ilişkili, yukarıda bahsi geçen disiplinler çerçevesinde spesifik ya da karşılaştırmalar görülür. Bu bölümde de Turfan’daki karızları konu edinen başlıca çalışmalara yönelik literatür bilgisi verilerek bu geleneksel su yönetimi teknolojisi bağlamında odaklanılan ve eksik kalan hususların saptanabilmesi açısından önem teşkil eder. Çalışmanın literatür taraması yapılırken; JSTOR, Web of Science, YÖK Tez Merkezi ve Toplu Katalog (To-Kat) gibi ulusal ve uluslararası veri tabanları ile Türkiye, Kırgızistan ve Kazakistan’daki kütüphanelerden yararlanılmıştır.

1.2.1. Kitaplar

Abdul Hemdul Niyaz tarafından *Uluğ Keşpiyat- Kariz* “Büyük Keşfiyyat: Karız” (2006) adlı çalışmada karızın inşası ve tekniği, kullanılan aletler, her bir karızın profili (ismi, genel uzunluğu kuyu sayısı, genel derinliği, karız sahibi, karızın kazıldığı tarih tablolaştırılarak, bulunduğu yer gibi bilgiler verilmiş, günümüzdeki durumları aktarılmış ve halk yaşamındaki rolü ele alınmıştır.

Şıncañ Karız Araştırma Derneği “Şıncañ Karız Tetqiqat Cemiyiti” (ŞKTC) “tarafından *Şıncañ Karızları* (2006) adlı iki ciltli kitap hazırlanırken yirmiden fazla bilim insanı, su işleri uzmanı, karız araştırmacısı derlemeye katılmıştır. Karızların tarihi, genel durumu, su miktarı, fotoğraflar vb. içeriklere sahip olup Uygurca, Çince, İngilizce olarak üç dilde hazırlanmıştır (Sidiq 2012: 43-44).

ŞKTC Genel Sekreteri, Ğopur Nuridin Tölbök (2007) *Şıncañdaki Yer Astı Su Quruluşı: Karız* “Şıncañ’daki Yer altı Su İnşası: Karız” adlı eserini yedi ana başlıkta toplamıştır. Söz konusu bölümlerinde karızların ismi ve inşası, yayılma alanları, karız ve ekolojik çevre, karızların tarihi, karızların durumu, diğer ülkelerdeki karızlar ve karızların profili işlenir. Yedinci bölümde, suyu olan 615 karızın ve kuruyan 881 karızın her birinin adı, bulunduğu yer adı, kazılma yılı, genel uzunluğu, dik kuyu sayısı, baş kuyunun derinliği, akım miktarının bilgilerini vermiştir. Kapsamlı bir biçimde hazırlanmış bu çalışma, en detaylı verileri içeren kaynaklardan biri olmasıyla önem taşımaktadır.

Gazeteci Dursun Özden seyahati sonucu kaleme aldığı kitaplardan ilki Özden’in (2006) *Uygur Karızlarına Yolculuk* başlıklı eserinde, Turfan’daki karızların tarihi, tekniği, karızları kurtarma çalışmaları ele alınmıştır. Sonrasında dünyada karız örneklerine yer verilmiştir. *Turfan Karız Cenneti* (2010) başlıklı eserinde ise karızların genel özellikleri, karızların yapımı ve günümüzdeki durumları ve karız yönetimindeki politika hakkında bilgi vererek korunması gerektiği üzerine vurgu yapar. Özden’in *Uygurlık Harikası Karızlar* (2017) adlı üçüncü kitabı ise diğerlerine kıyasla daha kapsamlı ele alındığı gözlemlenir. Karızların daha çok tanıtımını içeren bilgileri ve kendisinin gözlemlerini içermektedir. Özden’in bu eserlerinde, Turfan’dan Anadolu’ya karızları ele alması ve bu yapının tekniğini, önemini, karızı iyileştirme veya korumaya dair çalışma ve girişimlerine öz olarak tanıtıcı, bilgilendirici odağında yer vermesi eserleri değerli kılar.

Ömercan Sidiq,’in *İnaq Ékologiye Abidisi – Karız* “Çevre Dostu Abidesi: Karız” (2012) adlı eserinde, çeşitli gruplar ve hükümet tarafından karızları koruma ve onarma için destekleri, faaliyetleri ve karıza dair söylemleri incelenmiştir. Karızın özellikleri,

işlevleri, çevredeki rolleri ve çiftçilerin karız sevgisi ele alınmıştır. Karızların günümüzdeki durumu eski dönem yaşam biçimi ve duyguları karşılaştırılmıştır.

1.2.2. Makaleler

Turfan'daki karızlara dair araştırmaların genel itibarıyla mikro düzeyde çalışmalar, başlı başına başka bir araştırma konusunu teşkil ettiği ve bu çalışmanın da hacminden dolayı burada temel olarak kültürel, tarihi, ekolojik ve teknoloji bağlamlarının esas alındığı çalışmalara yer vermekle yetinilecektir.

İnayet (2004), “Türk Kültürü’nde Bir Harika: Karız” isimli makalesinde, bu teknolojinin inşası ve ilgili terimleri, tekniği, kökeni hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Uygur kültürü açısından önemine değinir.

Hansen (2004) ise “Karız: Turfan’ın Yer altı Su Kanalları” isimli makalesinde, Turfan şehrinin tarihsel süreçteki önemine değindikten sonra karız sisteminin inşası ve bileşenlerine değinerek tekniği hakkında bilgiler sunar.

Tölmbök (2006). “Karız Atalğusi Heqqide Mulehize” isimli karız adı ile ilgili tüm görüşlere yer vererek kelimenin Uygurca ve sistemin de Uygur kültüre ait olduğu sonucuna varır.

“Turpan Xelq Qoşaqiridin Kariz Medeniyitige Nezer” isimli makalede, Çaqlımaq (2010), halk edebiyatı türlerinden koşak (halk şiiri) örneklerine yer vererek karızın, karız suyunun, karızcılarının nasıl yansıtıldığı üzerine odaklanır.

Hebibul (2010) “Turpan Uyğurliriniñ Karizğa Munasevetlik Étiqad Adetliri” başlıkla araştırmasında, karızların halk yaşamıyla iç içe geçmesine bağlı ve karız suyu ile ilişkili inanışları ele alarak inceler.

1.2.3. Lisansüstü Tezler

Amanguli Khabib (阿曼古丽·海比布), *Turpan Kariz Medeniyiti Heqqide İzdiniş* “Turfan Karız Kültürü Üzerine Araştırma” (2009) adlı yüksek lisans tezinde, folkloristlik bakış açısıyla Turfan karız çalışmalarının nispeten zayıf olduğunu belirtir. Karızın Turfan’ın ana nehri ve yaşam kaynağı olarak kabul eder. Bu tez çalışmasında, Turpan halkının karız ile bağlantılı alışkanlıkları üzerine üretim örneklerine, karız ile ilgili sözlü ve yazılı edebiyata odaklanılarak kültürel açıdan yorumlanmaya çalışılmıştır. Bunlara ilaveten Turfan karızları çerçevesinde gelişen dini inançlar, adetler ve alışkanlıklar ve bunların kaynağı ele alınmıştır; karızları korunmanın önemine ve güncel sorunlara dikkat çekilmiştir.

Nemtul, Hallidan, (2011). *Turfan’da Karızcılar Üzerine Araştırma* başlıklı Yüksek Lisans Tezi’nde Turfan ve Kumul halkının gündelik yaşamında karızların önemine ve karızcılar konusunda en kapsamlı araştırma olması ile önem taşır. Bu çalışmada karızcılarının eğitimi, geleneksel uygulamaları, karız tekniğinde kullandıkları yöntemler, karızcılarının sözlü anlatıları (atasözü, koşak, inanış, şarkı vb.) ele alınmaktadır. Özellikle saha çalışmasında karızcı, çiftçilerle ve ilgili kişilerle görüşülerek bağlamın esas alınarak karızcı mesleği hakkında sunduğu detaylı bilgiler, meslekleri icra edenlerin ustalarından öğrendikleri ve iletişimleri, mesleklerine yönelik hikayelerini ve duygularına yer verilmesi yönüyle dikkat çekici bir araştırmayı içerir.

Türkiye’de karız özelinde çalışmalar tarandığında YÖK Tez Merkezinde sadece Aıbıbaımu Abudula’nın (2013) *Geçmişten Günümüze Turfan Karızları* başlıklı Yüksek Lisans tezi bulunmaktadır. Bu çalışmada Aıbıbaımu; karızların kökeni, ortaya çıkışı, yapımı, günümüzdeki durumu ve karızı konu edinen efsane, koşuk örnekleri aktarmıştır.

Jetzer (2015), “Water at The Boundaries: Conserving the Karez in Turpan, Northwest China” başlıklı tezinde; Uygur kimliğinin bir parçası olarak aldığı karızların korunmasının ve iyileştirilmesinin eğer bölgesel politika dahil edilir ve yerel perspektif göz önünde tutulursa analiz edilebileceğini savunur. Turfan sakinleri ile geleneksel su yönetimi tarihsel, kültürel ve çevresel boyutlarıyla şarkı örnekleri çerçevesinde ele alarak incelemesini yapar. Sonucunda karızlar olmazsa Turfan’ın olmayacağını söyler.

Araştırmaların çoğu, mühendisliğe odaklanmış ve mevcut sistemlerinin zorluklarını ortaya koyar. Bu yapı ile beraber gelişen çevresel ve ekolojik sonuçlar ve yapı etrafında olmuştur. Ayrıca İran, Azerbaycan, Türkmenistan, Pakistan gibi farklı ülkelerde gelişmiş karız sistemlerinin araştırıldığı çalışmalarda Turfan'daki karızlara sıklıkla değinildiği göze çarpar. Bununla beraber kültürel oluşum daha az tartışılmıştır.

1.2.2. Bildiriler

1993 yılında Urumçi'de *Uluslararası Karız Sulama Konferansı* düzenlenmiştir. Bu etkinlikte sunulmuş bildirilerin çoğunluğunun odak noktasını, karızın kökeni oluşturmuştur. Ayrıca Turfan'daki karız inşasının benzer örneklerini; kurak, yarı kurak ya çöl iklimin hâkim olduğu İran, Irak, Pakistan, Afganistan, Hindistan vb. ülkelerde de bulunması ve benzerlikleri dolayısıyla yapısal ve işlevsel özellikleri üzerinde durulduğu karşılaştırmalı çalışmalar içerir.

1.2.2. Diğer (Projeler)

Water landscapes of Turfan (2019-2021) projesi ile Barbaix, Sincan Ekoloji ve Coğrafya Enstitüsü ile Ghent Üniversitesi arasındaki ortak doktora araştırması çerçevesinde, Turpan'daki karız su sistemi hakkında bilgi vermektedir. Kültürel mirasın somut ve soyut yönleri ele alınmış, geleneksel karız tekniğinin fiziksel çevreden daha fazlası sosyal ilişkiler, inançlar, değişen ekonomik durumlarla ilişkili olduğu ispatlanmıştır. Barbaix (2022), saha görüşmeleri ve tarihi kaynakların incelenmesi sonucunda karızın inşasıyla; yerleşim ve ekime öncülük etme, sürdürme ve destekleme alanlarında teşvik olduğunu ortaya koymuştur. Karez tekniğinin Turfan'da ilk kez ne zaman uygulandığı konusunda; bilinen en eski tarih 15. yüzyıla ait olmakla birlikte, daha eski olduklarına inanıldığını belirtir.

Xinciang, Çin'de Çorak Araziden Hasat: İnsan, Toprak ve Su Yönetimi başlıklı projede, karızların bugünkü durumu, kullandıkları karız sayısı ve tarım açısından önemleri; karızların sayısında azalmanın nedenleri, karız ve diğer sulama biçimleri (kanallar ve kuyular) arasındaki ilişki; karızların nasıl yönetildiği, karız ve su hakkı kavramı üzerine

araştırma değerlendirme yapılmıştır. Karız sulama geçmişteki ve günümüzdeki arazi ve su politikası reformlarından herhangi bir şekilde etkilenmiş midir, etkileniyorsa ne anlamda? Sorularına cevap aranarak inceleme yapılmıştır.

Çin-Japon iş birliğinin ana konularından biri "l Gelişiminde ve l Medeniyetinde Gelişmiş ve Geleneksel Teknolojiler"dir. 1990'da Japon bilim insanları "Japon Kurak Toprak Araştırmaları Derneği" kurarlar. Derneğin resm gazetesini "Journal of Arid Land Studies" olup Taklamakan hakkında özel bir sayı yayınlamıştır (Kobori 2001: 49).

2. BÖLÜM: GELENEKSEL SU YÖNETİMİ

Su yönetimi; elementin etkileşim ve tepkime ile gösterdiği devingenli ve değişkenliği oluşturması ile atmosferin fiziksel ve kimyasal yapısına hâkim jeoloji bilgisi, iklim bilgisi, botanik bilgisi, hidroloji gibi çok boyutlu bilgi birikimini gerektirmektedir. Bu bilgi birikimi; halkların gelişim çizgisinde doğa içinde deneyimleyerek edindikleri, geliştirdikleri ve aktardıkları bir dizi edimlerle işlevsellik yönelimiyle oluşturulmuş kültürel sistem içerisindeki akışlardandır. Halkın müşterek yaşam bilgisiyle inşa ettiği doğayla simbiyotik ilişkisindeki bağlantısal ve düşünümsel süreç; kültürel eğitim ortamları olmaktadır. Suyu tanımak veya su bilgini olmak; su ve onun bileşenleriyle etkileşimini bilmek, yani suyun sürdürülebilirliği ile iç içe geçen örüntüler ağını oluşturan küresel ekolojik döngüde toprak, orman, mera, gıda, sağlık ilişkisini kurabilmektir. Kültürel uygulama olarak su yönetimindeki hasat etme, depolama, dağıtma ve kullanma gibi ortak akıl, iş birliği, yaratıcılık, geleneksel bilginin kullanımı ile biçimlenerek işlevsel mimari ve kültürel yaratım ürünü su teknolojileri meydana getirilmiştir. Zhuang ve Altaweel'in de belirttiği gibi geleneksel teknoloji aracılığıyla su, fiziksel çevre koşullarının su yönetimi için hidro-altyapılara dönüştürüldüğü önemli bir arayüz olmayı sürdürmektedir (2018: 8-9).

Sosyal, kültürel ve çevresel etkenlerden suyu yaşam alanlarına yönlendirilmesi; malzeme, teknik, metot, yaklaşım ve bilginin uygulanışı gibi farklılık oluşturmaktadır. Bu durum toplumlara ait kültürel özellikleri meydana getiren maddi ve manevi kültürlerinin temsili olmaktadır. Yaşam kaynağı olarak birincil gereksinimlerden ve vazgeçilmezlerden olan suyun bu değer ve önemiyle her zaman toplumların kültürel, sosyal, ekonomik, politik gibi yaşam alanlarını biçimlendirici bir madde olmaktadır.

Tarihsel süreçten itibaren su kaynakları; grupların, toplumların yerelden küresele sınır belirleyici, anlaşmazlıklarının, çatışmalarının, uzlaşmalarının kaynağı olmuştur. Toplumların sosyokültürel tarihini ortaya koymak amacıyla geleneksel bir araç olan su teknolojisinin nerede ve kim tarafından icat edildiğini kültürel gurur ürünü olarak sahiplenme göstergesi veya kültürlerarası tanınma için bir kanıt niteliği oluşturma arzusu var olmuştur.

Geleneksel su yönetimi; antik dönemlerden itibaren suya erişim için çeşitli yöntem ve tekniklerin kullanıldığı su teknolojileri; tarihten mühendisliğe, su kalitesinden kültürüne kadar geniş literatürde incelenmiştir. Örneğin su yönetimi ve sosyal evrim ilişkisiyle “hidrolik toplum” teorisini ortaya koyan Wittfogel (1981)⁶ ve ona kültür ekolojisi ilişkisiyle karşı çıkan Butzer (1976), gelişimsel ve ekonomik bir bakış açısından arkaik teknolojilere odaklanan (Magnusson 2001) yer alır. Su hakları ve yönetim politikaları (Roth et al. 2005; UNESCO 2006); su ve politik faillik arasındaki ilişki (Bennett 1995; Ward 1997) üzerine sorunlar ve bunlara sunulan çözümler ele alındığı konular arasındadır. Kentsel kullanım, sulama, su gücü, estetik ve eğlence bakış açısıyla (Wikander 2000) ele almıştır. Su yönetim sistemlerine tarih ve mühendislik odağında Kobori (1973), Mays (2010) durmuşlardır. Sürdürülebilir su yönetiminin kültürel bağlamda Schelwald-van der and Reijerkerk (2009) ele almıştır.

Bu tezde ele aldığımız geleneksel su yönetimi; Stargardt'ın önerdiği gibi küçük ölçekli hidrolik sistemlerin incelenmesi; teknik bilgi, gerekli malzemeleri bir araya getirme ve kullanma ve sulamayı koordine etme becerisinin, köy gruplarının bunlar arasında denge kurması itibarıyla önem taşıyıp (akt. Zhuang ve Altaweel 2018: 7) ve suyun toplumda farklı biçimlerde görünebileceği ancak suyla ilgili olabilecek sosyal, kültürel etkileşimler ve gelişmelerin araştırılmadan su sorununun irdelenmemesi (Zhuang ve Altaweel 2018: 9) fikirlerine koşut önem taşımaktadır.

Toplumsal formasyonun ve kültürel sistemin bir parçası olarak önemli role sahip maddi ve manevi miras ürünü su teknolojileri aracılığıyla halkın yaşama biçimi ve dünya görüşleri etrafında içinde bulundukları doğada ekolojik, çevresel ve kültürel odadaki pratikleriyle şekillenen su yönetimine ilişkin alan yazında oluşturulan temel kavram ve yaklaşımlar; bu başlık altında görüngüleri anlayabilmek ve inceleyebilmek için yer verilmiştir.

⁶ Su yönetimi ve sosyal evrim ilişkisine dayalı Wittfogel (1981) arkeolojik, antropolojik örneklerle sosyal karmaşıklık, yerel çevre koşulları ve hidrolik mühendisliğin gelişimi arasındaki dinamik ilişkileri ortaya koymuştur. Tarımsal üretimi büyük ölçekli sulamaya dayalı “hidrolik toplum” (hydraulic society) görüşüne karşı çıkarak Doğu tipi despotizmin "mutlakiyetçi bir yönetim" yapısından kaynaklandığını ileri sürmüştür.

2.1. SU YÖNETİMİNİN TEMEL KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE YAKLAŞIMLARI

2.1.1. Geleneksel Su Yönetimi ve Kültür İlişkisi

Su kaynaklarının sürdürülebilir bir şekilde kullanımını merkeze alarak, çevresinde gelişen kültürün bir ifadesi olan geleneksel su yönetimi, temelde yerel halk tarafından doğanın ritmi ve kurallarıyla uyumlu ve etkileşim içinde geliştirilmesi, uygulanmasıdır. Genel olarak bu geleneksel yöntem ve tekniklerin odak noktası; taşınması, depolanması, arıtılması, dağıtımı ve nihai olarak korunumudur. Söz konusu odak noktalarının her birinde ve temelinde yerel bilgi, tecrübe ve kültürel değerler söz konusudur. Geleneksel su yönetimi işlevsellik bağlamında ele alındığında ise söz konusu kültürel birikim, halkın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla tasarlanmıştır.

Nehir, göl gibi yüzey suları, kar ve yağmur sularının oluşturduğu yer altı suları gibi doğal su kaynaklarının geleneksel su teknolojileri aracılığıyla halk yaşamının merkezi konumunda bulunan tarım alanlarına ve yerleşim bölgelerine taşınmasını ifade eden geleneksel su yönetimi, zirai faaliyetlerde verimin artmasını sağladığı gibi halka yeni yaşam alanları sunarak bu gelişim etrafında da su yönetim ve sulama kültürünün oluşumuna katkı sağlar.

Esasında sürdürülebilirliği merkeze alan geleneksel su yönetimi sistemleri, kısıtlı su kaynaklarının coğrafi şartlara ve bölgesel iklime uyarlama yöntemleri, teknikleri ve genel olarak stratejileridir. Kanalların hacmi, kanala bırakılan suyun miktarı, suyun çevreye etkisi, doğadaki döngünün korunması gibi faktörlerle su kullanımının düzenlenmesi ve kontrol edilebilmesi açısından sağladığı katkı ise sürdürülebilirliğin bir diğer önemli yönüdür.

Suyun verimli kullanılmasını amaçlayan geleneksel su yönetim uygulamaları, suyun toplanması, depolanması ve dağıtımı, arıtılmasına, tuz oranının düşük seviyede tutulmasına katkı sağlayarak su kalitesinin ve dolayısıyla da toprak kalitesi, gıda güvenliği gibi hususların da korunmasında başat roledir. Dolayısıyla halk sağlığının

korunumunda ve halkbiliminin önemli kadrolarından halk hekimliği pratiklerine duyulan ihtiyacın azalmasında ve korunum odağında şekillenmesine etki eder. Bu durum ise geleneksel su yönetiminin önemli bir yönüdür. Dolayısıyla başvuru her bir geleneksel su yönetimi, esasında doğal bir filtrasyon sistemi olarak görev yapar.

Başvuru ve halk mimarisinin bir temel bir unsuru haline gelen geleneksel su yönetimi, kırsal bölgede halk kitlelerinin suyun kullanım, yönetim ve korunum açısından eğitimi bağlamında önemli bir kültürel mirastır. Kuşakların su hakkında bilinçlendirilmesi söz konusu yönetim sistemlerine başvuru niceliğine göre değişir. Başta su tasarrufu olmak üzere su yönetimi, halk inanışlarıyla bağlantılı şekilde suyun temiz ve tasarruflu kullanımı ile mücadele noktasında önemli durmaktadır.

İnsan ve hayvan içme suyu, tarımsal sulama, temizleme/arındırma gibi toplumsal ihtiyaçlar haricinde biyoçeşitliliğe, ekolojik döngüye etki eden doğaya su salınımı; bir başvuru kaynağı olan geleneksel su yönetimine ilişkin uygulamaların ve yine bu çerçevede geliştirilen geleneksel sistemlerin halk yaşamında önemli bir rol oynadığı aşikardır. Ortak mülkiyete sahip alanlarda da su yönetimi çerçevesinde halk kitleleri arasında gerçekleşen dayanışma ve iş birliği toplumsal düzene ve bütünleşmeye katkı sunarken sosyal normların yerleşmesini ve pekişmesini sağlar. Özellikle kırsal bölgelerde halk yaşamında kritik bir rol oynayan geleneksel su yönetimi; yerel bilgi, halk tecrübesi, gelenekler, inanışlar, dünya görüşleri çerçevesinde örüntülü bir biçimde kaynakların kullanımını ifade eder.

2.1.2. Sürdürülebilir Su Yönetimi

Su yönetiminde temel bir kavram sürdürülebilirlik ifadesi; temiz içme suyuna ulaşım, insan sağlığını ve refahını artırma ve su tasarrufu merkezinde gerçekleşir. Sürdürülebilirlik merkezindeki su yönetme sistemleri aynı zamanda su koruma alanlarıdır. Yerel halk kitleleri tarafından uygulama alanı bulan geleneksel su yönetimi, temelde bir entegre yönetim halidir. Kullanım ve korunum temelindeki her bir yönetim faaliyeti; düzenlemeler ve uygulamalar, pratikler barındırır. Yukarıda zikredilen

geleneksel su yönetimi; genellikle bilgi, deneyim ve tekniklerin bir toplamı olarak sürdürülebilirlik amaçlı bir yönelim ve yönetim hedefler.

Sürdürülebilir su yönetimini ile temiz içme suyuna ulaşım; insan sağlığını ve refahını artıracak etkide suyun sürdürülebilirliği; insanların, ekosistemlerin bugün ve gelecekteki ihtiyaçlarını karşılamak ve yaşamın sürdürülmesini etkileyen doğal ve insan kaynaklı afetlerin yol açtığı zararlardan koruma amaçlı yerelden küresele yeterli miktarda ve kalitede su kullanabilme yeteneğidir (Mays 2010: 218). Birçok etkiye sahip su kaynaklarının sürdürülebilirliğinde başlıca dikkat edilmesi ve uygulanması gereken hususlar şöyledir:

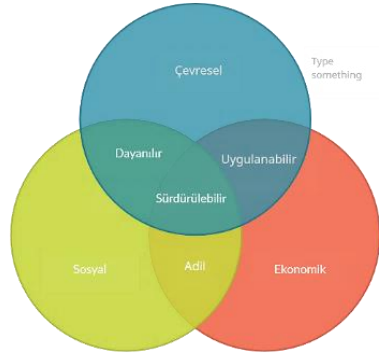
- İklim değişikliği, kuraklık, nüfus artışı gibi durumlarda tatlı suya ulaşılabilirliğin ve gelecek nesillere bu kaynakların bırakılması,
- Tüketimde ve gıda güvenliğinde su tedarikini sağlayacak; doğal afetlerden koruyacak altyapıya sahip olma,
- Temiz su, suyun artırılması için gerekli altyapıya sahip olma,
- Su arzı-su fazlası yönetimini sağlayacak kurumlara sahip olma,
- Yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası bazda ele alınmalı,
- Entegre su kaynakları yönetimi (IWRM) ilkeleri uygulanmalıdır (Mays 2010: 218).

Sürdürülebilirlik gereksinimleri ise;

- Halk sağlığını korumak için temel su ihtiyacı güvenliğini sağlama,
- Ekosistem sağlığını tesis etmek, korumak için temel su ihtiyacı güvenliğini sağlama,
- Su kalitesini koruma,
- Tatlı su stoklarının ve akışlarının uzun vadeli yenilenmesini bozmama,
- Tüm taraflar için erişilebilir olma,
- Su konusundaki anlaşmazlıkları önleme veya çözme için kurumsal mekanizmalar oluşturma,

- Su planlaması ve karar alma süreçlerini, demokratik ilerletme ve etkilenen tarafların katılımının teşvik edilmesi (Mays 2010: 218) gibi sonuçları oluşturacaktır.

Schelwald-van der and Reijerkerk'ın ifade ettiği üzere, su yönetiminin sürdürülebilirliği için sosyal, çevresel ve ekonomik faktörler arasında bir denge gerektirmektedir. Kültür ve su yönetiminin bu resme nasıl yerleştirileceğini ise şöyle açıklar: Su yönetimi açısından sürdürülebilirlik kavramı; farklı- ve bazen çatışan- ilgi ve ihtiyaçları dengelerken şimdiki ve gelecek nesillerin kullanımı için suyu korumak ve yönetmek amaçlanır. Kültür ise insanların su kaynaklarını görme ve kullanma biçimleri de dahil olduğu gibi çevreleriyle olan etkileşimlerini içerir (2009: 6).

Şekil 1. Sürdürülebilirlik, Sosyal, Çevresel ve Ekonomik İhtiyaçlar ve Gerçekler Arasında Denge.

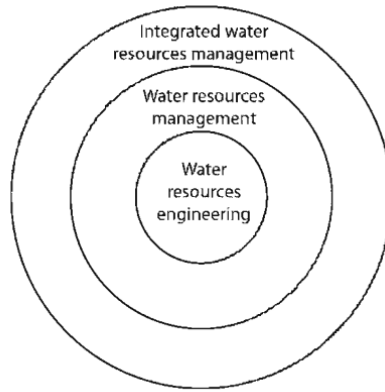
Yukarıdaki Şekil 1'de görüldüğü üzere sürdürülebilir kalkınmanın yaygın olarak kullanılan Üçlü P "People, Planet, Profit) "İnsan, Gezegen, Kâr" konsepti, aynı zamanda sosyal, ekolojik ve ekonomik koşullar olarak da adlandırıldığı dengenin ilişkisini gösterir (Schelwald-van der and Reijerkerk 2009: 7). Yine şekilde görüleceği üzere su yönetiminde de hedeflenen sürdürülebilirlik ilkesi; üç ana bileşeni kapsamaktadır. Söz konusu ana ve alt bileşenlerin dengesi ise suyu geleceğe güvenli, kaliteli, eşit erişimi sağlayacaktır.

Schelwald-van der and Reijerkerk'ın (2009: 8) aktardığı üzere, sürdürülebilir su yönetimi için bir yeni plan oluşturulurken kültürel olarak daha geniş bağlama uymalıdır. Su yönetiminin alanları ve değerleri bulunup bunların her biri kendi tarihsel boyutlarına sahiptir. Teknik yönlerin haricinde her birinin diğerini etkilediği ekolojik, siyasi,

ekonomik, hukuki, kurumsal ve sosyal-kültürel yönler ile ilgilenir. Ayrıca, Schelwald-van and Reijerkerk (2009: 8-9); belirli bir alana ait eşlik eden değerlerin başka bir alana ait değerlerle çatışabileceğini belirtir. Örnek olarak, suyun eşit dağılımının geleneksel hiyerarşik bir toplumun sosyal normlarına aykırı olabileceğini belirtir. Bu olumsuzluğu önleyebilmede, sistem/alt yapının kurulumundan önce kültürel etki değerlendirilmesinin yapılmasının gerekliliğinden bahseder.

2.1.3. Entegre Su Yönetimi

Entegre su yönetimini “integrated water management”; sağlamanın dayanaklarını (Grigg 2016: 2, 4); altyapının sağlam teknik üzerine inşa edilmesi ve su kararlarını gıda, sağlık ve çevre gibi suya bağımlı sektörlerdekilerle bütünleştirilmesi gerektiğini bildirir. Grigg, Şekil 2’de tekniği merkeze alarak su yönetimi ile ilişkili yönetimlerde her türlü burada olunduğunu belirtir. Toplumun karmaşık ve birbirine bağlı sorunlarına yanıt olarak entegre edilmiş su yönetim sistemleri ile etrafında sağlık, eğitim ve çevre gibi entegre yaklaşımlar geliştirmeye çalışıldığını bildirir.

Şekil 2. Teknikten bütünleştiriciye kadar su yönetimi seviyeleri

2.1.4. Su Yönetişimi

Su yönetişimi “Water Governance”; güçlü halk katılımı ve istişare, verimlilik, şeffaflık, yolsuzluğun olmaması, hesap verebilirlik, meşruiyet, adalet ve hukukun üstünlüğü gibi yönetişim sistemlerinin arzu edilen özelliklerini tanımlayan, doğası gereği normatif olan 'iyi yönetim' terimi ile örtüşür. (Schulz vd. 2017: 242). Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) “Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü” tarafından su yönetişimi ilkeleri; hükümetlerin etkililik, verimlilik ve güven & sorumluluk çerçevesinde su politikaları tasarlama ve uygulama için Şekil-3’te görüleceği üzere on iki ilke saptamıştır (OECD 2015: 4, URL-32):

İlke 1: Su politikası oluşturma, politika uygulama, operasyonel yönetim ve düzenleme için rolleri ve sorumlulukları net bir şekilde tahsis etme ve ayırma ve bu sorumlu makamlar arasında koordinasyonu teşvik etme,

İlke 2: Suyu, yerel koşulları yansıtmak ve farklı ölçekler arasında koordinasyonu teşvik etmek için entegre havza yönetişim sistemleri içinde uygun ölçekte/ölçeklerde yönetme,

İlke 3: Özellikle su ve çevre, sağlık, enerji, tarım, sanayi, mekânsal planlama ve arazi kullanımı politikaları arasında etkili sektörler arası koordinasyon yoluyla politika tutarlılığını teşvik etme,

İlke 4: Sorumlu yetkililerin kapasite düzeyini, üstesinden gelinmesi gereken su sorunlarının karmaşıklığına ve görevlerini yerine getirmek için gereken yetkinlikler grubuna uyarlama,

İlke 5: Zamanında, tutarlı, karşılaştırılabilir ve politikayla ilgili su ve suyla ilgili veri ve bilgileri üretin, güncelleyin ve paylaşın ve bunları su politikasını yönlendirmek, belirlemek ve geliştirmek için kullanma.

İlke 6: Yönetişim düzenlemelerinin su finansmanını harekete geçirmeye ve mali kaynakları verimli, şeffaf ve zamanında tahsis etmeye yardımcı olmasını sağlama.

İlke 7: Kamu yararı gözetilerek sağlıklı su yönetimi düzenleyici çerçevelerinin etkili bir şekilde uygulanmasını ve güçlendirilmesini sağlama.

İlke 8: Sorumlu makamlar, hükümet seviyeleri ve ilgili paydaşlar arasında yenilikçi su yönetişimi uygulamalarının benimsenmesini ve uygulanmasını teşvik etme.

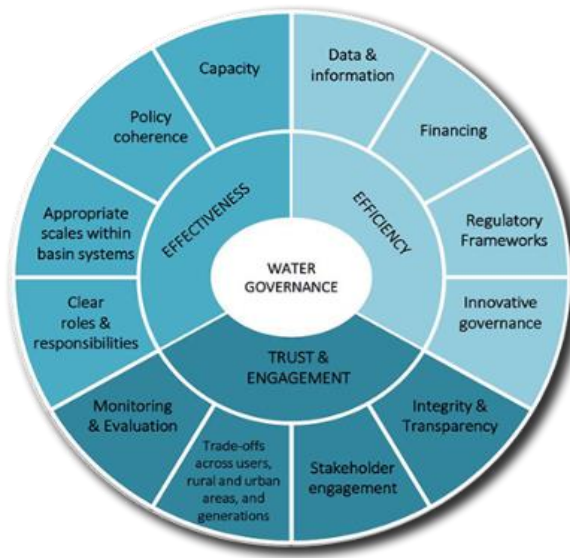
İlke 9: Karar vermede daha fazla hesap verebilirlik ve güven için su politikaları, su kurumları ve su yönetişimi çerçevelerinde bütünlük ve şeffaflık uygulamalarını ana akım haline getirme.

İlke 10: Karar vermede daha fazla hesap verebilirlik ve güven için su politikaları, su kurumları ve su yönetişimi çerçevelerinde bütünlük ve şeffaflık uygulamalarını ana akım haline getirme.

İlke 11: Su kullanıcıları, kırsal ve kentsel alanlar ve nesiller arasında değiş tokuşların yönetilmesine yardımcı olan su yönetim çerçevelerini teşvik etme.

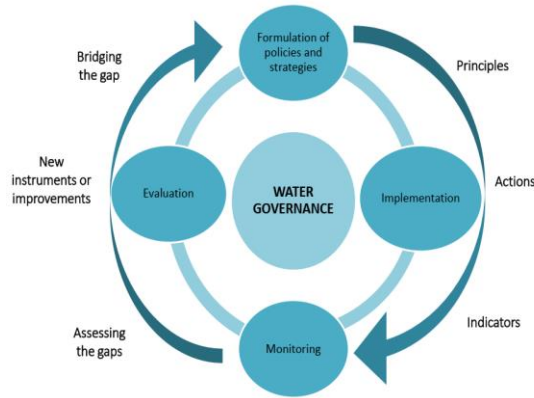
İlke 12: Uygun olduğunda su politikası ve yönetişiminin düzenli olarak izlenmesini ve değerlendirilmesini teşvik edin, sonuçları kamuoyu ile paylaşın ve gerektiğinde düzeltmeler yapma (OECD 2015: 9-12, URL-32).

OECD Su yönetişimi İlkeleri

Şekil 3. OECD Principles on Water Governance

Su Yönetişim Döngüsü

Şekil 4. The Water Governance Cycle (OECD 2015: 4, URL-32).

Su yönetişimi; etkililik, verimlilik ve güven & sorumluluk/yetkililik olmak üzere üç ana ekseninde toplanan bu ilkelerin büyük çoğunluğunun yine geleneksel su yönetimi olarak karızlar aracılığıyla çöl bölgesinin kalkınmasını ve tanınırlığını tarımsal alan, çiftçilik ve bağlar, bahçelerin görünümü ve çıktıları “etkililik”, “verimlilik”, “güven & sorumluluk/yükümlük” ile gerçekleştirildiğini gösterir.

2.1.5. Geleneksel Su Teknolojisi (Hidroteknoloji) ve Kültür İlişkisi

İnsanlığın yeryüzünde ilkçağlardan itibaren varoluşunu belirli zamanda ve mekânda ekolojik, ekonomik, teknolojik koşullar ile geleneksel bilgi sistemlerini harmanlayarak kurduğu özgün yaşam biçimleri, uygarlığın tarihsel temsillerinden olmuştur. İklim ve çevresel koşullar karşısında, bu varoluşlarını sürdürebilmek için tarih içinde kültürel, ekolojik, sosyal gelişimlerdeki üretim ve yaratım süreçlerine bağlı olarak yaşam kaynağı olan su arayışında ve suyun yönlendirilmesinde de su teknolojilerini ortaya çıkartmıştır. Toplumdaki düşünebilme yeteneği, yaratıcılık, dayanışma ve geleneksel ekolojik bilginin kullanımıyla geliştirilen su teknolojileri; doğadan yararlanabilme ve doğada var olma mücadelesi karşısında bir adımdır. Ancak bunlar, geleneksel bağlamda sadece mekanik bir kurguyla yönetilmeyip doğa ve kültürle uyumlu inşa edilmiş yapılardan olmuştur.

Genel olarak akışkan güç olan suyun yönlendirilmesi, arıtılması, denetlenmesi ve istenilen noktaya iletilmesi işlemlerini ifade eden su teknolojisi; teknik bilgi, gerekli

malzemeleri bir araya getirme ve kullanma, sulamayı koordine etme becerisini, teknolojik çözümleri ve uygulamaları içerir. Michel'in (1967) ifadesine göre, *yerel sulama sistemleri, resmî organizasyonların ve dönüşlerle su tahsisi, kanal bakımı, uyumsuzluk çözümü ve acil durum onarımı için gayri resmî kuralların bir kombinasyonuna sahiptir* (akt. Wescoat and Muhammed 2022: 198). Hidroteknoloji bir araç olarak yerel halkın veya bu işi meslek edinmiş kazıcı, kuyucu, kanal yapıcı, karızcı gibi ustaların sunmuş olduğu teknik, yöntem ve çözümlerle toplumsal gelişimin kapısını aralayarak başta ekonomik olmak üzere sosyal gelişime katkı sağlar.

Suyun depolanması, bir yerden diğer yere taşınması, su taşımacılığı gibi halk yaşamındaki birçok ihtiyacın karşılanmasına yönelik olan bu uygulamalar başta ekonomik faaliyetler olmak üzere halk kültüründe de önemli bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla geleneksel bir mimari olan karızlar, hidroteknolojik bir yapı olmasına karşın çevresinde gelişen kültürle birlikte ekolojik, ekonomik, estetik ve sembolik değerlere sahiptir.

Hidroteknoloji çerçevesinde su yönetimi ve halk ilişkisini daha derinlemesine bakıldığında ise su çevresinde bir farkındalık oluşturulduğu ve geliştirildiği gözlemlenir. Şöyle ki estetik değerlerin korunmasının yanında sürdürülebilir kaliteli ve güvenli suya ulaşma imkanını bahsedilen farkındalık düzeyi destekler. Ayrıca toplumsal bütünleşme, dayanışma, su hakkı gibi değerler açısından ele alındığında da suyun söz konusu teknolojilerle adil bir şekilde, herkesin erişimine açık şekilde dağıtılması, su yönetimi ile halk arasındaki ilişkinin etkileşimli bir şekilde yoğun olarak gerçekleştiğini ortaya koyar.

2.2. ULUSLARARASI ÖRGÜTLERİN SU YÖNETİM YAKLAŞIMLARI VE İLKELERİ

Toplumlar her zaman su ile ilgili maddi, manevi, kültürel ve bilimsel olarak ilişki kurmuşlardır. Su çevreleri ve kaynaklarına erişip su kalitesini ve akışını ölçmüşler, suyun altyapısını inceleyerek işlem yapmışlar, suyu kanallar ile taşımışlar, suyun akışını ve kendisini yönlendirmişlerdir (Scaramelli 2016: 157). Ancak her geçen gün nüfusun

artması bunun da beraberinde daha fazla su tüketimi ve ihtiyacını artırmıştır. Bununla beraber zamanla yanlış kullanım ve su yönetişimi oluşabilmektedir. Son yıllarda bu konunun ele alındığı ve ön plana çıkarıldığı araştırma, proje, kurum/kuruluşların etkinliklerinde artış göze çarpar. Bu açıdan da entegre su yönetimi, geleneksel su yönetimi, modern su teknolojisi, küresel su yönetimi, sürdürülebilir su, su ayak izi, sanal su, su hakkı, su güvenliği odak noktalarından biri veya birkaçı olabilmektedir.

Reed and Kasprzyk, su kaynaklarının planlanması ve yönetiminde eleştirilerde bulunur: 1) *Optimallik bir efsanedir*, 2) *Su kötü bir problemdir*, 3) *Gelecek şeffaflık ve yapıcı karar yardım gerektirir* (2009: 411). Barlow (2021:26) ise, yer altı suyunun olması gerekenden fazla çekilmesini, iklim değişikliğini beraberinde getirerek yüzden fazla ülkede çölleşmenin artırdığını, bunun da milyonlarca göçe yol açtığını ifade ederek yanlış yönetimi ve kullanımı eleştirerek sonuçlarını ortaya koyan ve bunlara dikkat çeken isimlerdendir. Uluslararası örgütlerin de suyun dağıtımı, paylaşımı, erişimi gibi sorunlar üzerine su yönetimi üzerine geliştirilmiş yaklaşımlar ve ilkeleri şu şekildedir:

Meta yaklaşım, 1980'lerin sonlarında su sektöründeki belirgin paradigmadan olup verimli suyun sağlanması için ekonomik ve piyasa araçlarının kullanılması gerektiğinin altını çizen bu yaklaşıma World Bank (WB), International Monetary Fund (IMF) kuruluşları ve Avrupa çokuluslu su şirketleri tarafından destek sağlanmıştır. Bu yaklaşım görüşleri şöyledir: 1) Su fiyatlandırılmalıdır. İçme suyu, tarımda kullanılan su ve sanayi için su maliyetleri alınmalıdır. Su israfında, çevrecilerden ve su hizmetlerinin genellikle kapsamı genişletmek için yeterli finansmana sahip olmadığını belirten kalkınma uygulayıcılarından destek almıştır. 2) Su dağıtımı piyasaya açılmalı. Dünyadaki su temininin yaklaşık %90'ı kamu tarafından karşılanıyor ancak bu hizmetlerin özel olarak karşılanması verimliliği artırır ve yetersiz finansı olan su hizmetlerine sermaye sağlar. Bazı ülkeler de borçlarını hafifletmek için su sektörlerini özelleştirme yoluna gitmişlerdir. 3) Su kaynakları, özel mülkiyete ait olmalıdır. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) deneyimi, hükümetlerin su kaynaklarını kontrol etme kabiliyetlerinin sınırlı olabileceğini gösterir. Toprağa erişim, suya erişimi belirlediğinden, WB'ın özel mülkiyetini artırma çabaları, endişelere neden olmuştur.

Ayrıca, birçok ülkede su kanunları, özel arazi sahiplerinin lehine çevrilmiştir (Langford 2007: 274).

Kamu yaklaşımı; suyun tüm kaynakları, hakları ve kontrolü kamuda bulundurulması gerektiği fikrini savunur. Kamu, suyun fiyatlandırılmasında kararları belirlemeli ve su hizmetleri kendi mülkiyetinde olmalıdır (Langford 2007: 274-275).

Topluluk veya yerel yaklaşım; su temininde ve hizmetlerinde topluluk, yerel yönetim ve sivil toplum kuruluşlarının rollerini ön plana çıkarır. Yerli halkın, toplulukların sürdürülebilir su yönetimini ve ucuz sistemler aracılığıyla verimli su sağlanmasındaki rollerini vurgular (Langford 2007: 275).

Sosyal/insan hakları yaklaşımı, temel ihtiyaçlar için yeterli suya evrensel erişimin mutlak ve tartışılmaz bir öncelik olduğunu vurgular. Hükümetler ve diğer aktörler, suyun temini, temiz ve uygun fiyatlı olmasından sorumlu olmaları gerekir (Langford 2007: 275).

Kınacı (2017), suyun yönetimini ekonomik, sosyal ve ekolojik çevreci üç madde ile açıklar: 1) *Ekonomik verim*: Su kayıp ve kaçaklarının önlenmesi, tarımda ve modern sanayide su tasarrufu sağlayan yeni teknolojilerin kullanılması, evsel su kullanımında halkın bilgilendirilmesi vd. 2) *Sosyal eşitlik*: Suyun sosyal eşitlik gözetilerek tahsis edilmesi gerekir. “Kirlenen öder” prensibinin suyu kullanan tüm sektörlerde uygulanmasını ve kırsal, kentsel ve endüstriyel bölgelerde su kullanımında fırsat eşitliği sağlanmasını bildirir. 3) *Çevresel sürdürülebilirlik*: Ekonomik faaliyetler sonucu suyun miktar, kalite ve ekolojik yönünden iyileşmesini sağlamak ve kötüleşmesini önlemek. Suyun sürdürülebilir kullanımını sağlamak.

Tüm bu yaklaşım ve ilkeleri, bütüncül olarak değerlendirmek gerekirse, karız sisteminin yerli halk tarafından geleneksel meslek sahibi karızcılar tarafından inşa edilmesi ve bakım/onarımlarının yapılması, bu süreçte de doğa koşullarında en dayanıklı ve uygun malzemenin seçimi gibi deneyim ile elde edilmiş geleneksel bilginin kullanım hem

sitemi hem de suyu sürdürülebilir kılmıştır. Kaynak kişilerin de belirttiği üzere (KK-14, KK-15) toplumsal dayanışma ve seferberlik de gösterilmektedir. Karız suyundan yararlanan çiftçilerin bu sistemin kontrol etmesi ve yerel halkın tamamıyla çevreyle bütüncül ve inanç, inanışlarıyla da destekleyerek kullanmaları “topluluk veya yerel” yaklaşımı anlamlı kılar. Kısaca, karız çevresinde yaşamlarını sürdüren halkın ve mesleğin icracılarının hak, sorumluluk, değer gözeterek karız suyuna yaklaştıkları gözlemlenir. Karız ile çevresel dönüşüm de esas alındığında söz konusu yaklaşım ile sürdürülebilirliğin de etkisi ve rolü belirgindir. *Çevresel sürdürülebilirlik* yaklaşımı, özellikle politika yapımcılarının veya uygulayıcılarının uygun, güvenli ve temiz suya erişim eksikliğinin ardındaki eşitsizliklere, adaletsizliklere odaklama potansiyeli oluşturur.

Bir diğer yaklaşım olan halk arasında sosyal/insan hakları yaklaşımı bağlamında değerlendirebilmemize olanak sağlayan karızcılar risalesinde ve halk söyleminde de vurgulanan “karız suyu satılmaz” oluşudur. Yine Karızları Koruma, Faydalandırma Antlaşması kapsamında maddeler arasında, karızları korumakta herkesin sorumluluğunun olması; halkın karız suyunu koruma, suyun kirlenmesini engelleme sorumluluğunun bulunması; sosyal eşitliğin önceliğini vurgular.

2.3. DÜNYADA GELENEKSEL SU YÖNETİMİ

Su, dünyada ilk medeniyetlerden modern toplumlara kadar kontrol edilmesi gereken bir güç kaynağı olarak düşünülmüştür. Bu yönde su kaynaklarının yönetimi için su teknolojilerinin tasarlanması, korunması, sürdürülebilir ve işlevsel kılınması önemli amaç ve eğilimlerden biri olmuştur. Hatta su yönetiminin sağlandığı kaynaklar, kültür politikası açısından ülke içinin yanı sıra sınır aşan biçimde ülkeler arasında su teknolojilerinden kehriz/karız/kariz/qanatlar⁷, su kemerleri, sarnıçlar, barajlar gibi su teknolojileri üzerinden değerlere ilişkin kültürel sahiplenme hedefleri bulunur ki bazı durumlarda bu su paylaşımı soruna dönüşmüştür.

⁷ Qanat/ kanāt (Ar.) 1. Yer altına döşenen ark, su yolu 2. Kanal (Parlatır 2009: 835).

Yer altı su teknolojileri ve su yönetimi; farklı ülkelerde benzer ihtiyaç ve sorunlara, ortak yönler ve sonuçlar gösterebilmektedir. Bu sorunların çözümünde ise bölgeye özgü geleneksel yöntemlerle inşa edilen ancak kısmen benzerlik gösterse de farklı terminoloji, teknik, uygulama ile ayırt edici nitelikler bulunur. Suyun taşınmasında ve aktarımında yerel/yerli halk iklim, jeolojik yapı, toprak bilgisi vb. bileşenleri değerlendirir. Bunlardan karız/kehriz/karez/kanat vb. yer altı su kanalları ile su taşınırken sarnıç, su kemerleri yer üstünden suyun yönlendirildiği su teknolojilerdir.

Çöl veya kurak bölgelerde su elde etmenin en dikkat çekici araçlarından birinin de geleneksel yöntemlerle inşa edilmiş su yönetim sistemleri, bölgelere göre farklı isimlerle adlandırılıp dünya çapında otuzdan fazla ülkeye yayılmıştır. Bunların adlandırması farklı olsa da prensiplerinin benzerlik taşıdığı pek çok araştırmacı tarafından (Boualem et al. 2014: 32; Hamidiana et. al., 2015: 120; Kunin 1964: 15-16 vb.) aktarılır. Bu yatay kuyuları sıralanmış tanımlamak için yirmiden fazla terim kullanılmıştır. Örneğin İran'da “kehriz”, “kanat”, “kariz; Afganistan'da ve Pakistan'da kārīz/kariz; Azerbaycan, Türkmenistan, Irak'ta kahriz; Fas'ta “khattara”; Cezayir'de foggara⁸, Yemen ve Jordan'da: “*Qanat*”; Suriye, Filistin, Batı Asya, Kuzey Afrika'da “qanats”, “karez”, “fuqarā/foggara Çin'de “kanerjing”; İspanya'da “galeria”; Umman'da “*falag*”, “aflaj”; İtalya'da: “Ingruttati”; İspanya'da “mgadjirat”, “*galleria*”; Japonya'da “manbo”; Latin Amerika'da “moyas”; (Boualem, Bachir & Rabah: 2014: 32; Cressey, 1957: 27, 108-109; English 1968: 170; Hamidiana et. al. 2015: 120; Hussain et al. 2008, akt. Mahaqi 2021: 8) olarak bilinen çeşitli yatay kuyulardan elde edildiği aktarılır. Cressey, Kuzey Afrika'da kullanılan “foggara” isminin yazılışının pek çok çeşidi olduğu belirterek şöyle sıralar: qanat, quanat, canant, connought, kanat, khanate, khad, kanayet veya ghannat; karez, kariz, kahriz, kahrez, karaz veya kakoriz (Güneybatı Asya); foggara, mayon, iffeli, ngoula, khettara, khottara veya rhettara (Kuzey Afrika); falaj, aflaj veya felledj (Arabi) (1958: 27). Araştırmacıların bahsi geçen yer altı sistemlerinin

⁸ Palmiye bahçelerinin sulanmasında kullanılan geleneksel sulama sistemi foggara için bk. Boualem, Remini; Bachir, Achour & Rabah, Kechad (2014). The Foggara: A Traditional System Of Irrigation In Arid Regions. GeoScience Engineering, 60, 30-37; Kendouci, Mohammed Amin; Bendida, Ali; Khelfaoui, Rachid; Kharroubi, Benali (2013). “The Impact of Traditional Irrigation (Foggara) and Modern (drip, pivot) on the Resource Non-Renewable Groundwater in the Algerian Sahara”. Energy Procedia 36 (2013) 154 – 162.

adlarının ses değişimi ile pek çok ülkede kullanıldığını ve benzer yapıyı teşkil ettiği konusunda görüş birliğindedir.

Yüzyıllardır, talep yönetimi ve yeterli kaynak temini yoluyla su kaynaklarının sürdürülebilirliğini sağlayan geleneksel su depolama ve yönetimi metotlarıyla zorluğun üstesinden gelinmiştir. Genel itibarıyla bu metodolojiler; etkili ve uygun maliyetli olmalarına rağmen ya sayıları azalmakta ya da tamamen terk edilmiştir (Adeel 2008: 1) Günümüzdeki durumları ve iyileştirme çalışmaları hakkında güncel durumları üzerine ilişkin bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Yukarıda farklı ülkelerde görüleceği üzere çöl, yarı çöl ve kurak iklim bölgelerinde; suyun yer altından su kaybı olmadan suya erişilerek suyu yerleşim yerlerine yönlendirmek ve dağıtmak, genel ifadeyle de suyun yönetimi; farklı toplumlarda kültürel faktörlerin bir sonucu olarak adlandırılmasından tekniğine bir varyasyon göze çarpmaktadır. Aşağıda da ilk medeniyetlerden itibaren farklı kıtalarda ve ülkelerde görünüşleri ve pratikleri hakkında kısaca bilgi verilecektir. Dünyada geleneksel su yönetimi konusu, oldukça geniş ve karşılaştırmalı çalışma yapılabilecek bir kapı aralar. Su sistemlerinin kesin bir listesini sunabilmek mümkün olmadığı gibi ilk medeniyetlerden itibaren ön plana çıkan ve örneklem oluşturacak düzeyde çok sayıda ülkede ve birçok model bulunmasından dolayı aşağıda sınırlı düzeyde örneğe yer verilmiştir.

2.3.1. İlk Medeniyetlerde Geleneksel Su Yönetimi

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular neticesinde edinilen bilgilere göre ilk medeniyetlerden itibaren suya erişim; su kaynaklarının kontrolü, yönetilmesi, yönetişimi, depolanması, dağıtımı ve paylaşımı⁹, gibi aşamalarıyla birçok topluluk için

⁹Su sorunu, coğrafi koşullarının etkisi ve halk yaşamını doğrudan etkileyen birincil ihtiyaç kategorisinden olmasından dolayı film ve edebi yapıtlardan şiir, koşak, hikâye, roman gibi anonim ya da kurgularda sıkça işlenen temalardandır. Anadolu'nun kırsal alanlarında (köy yaşamı), suyun paylaşılması, bölüşülmesi ve su çatışmaları; halk yaşamının bir sosyal gerçekliği olmuştur. Kurguda filmlerde de sosyal ve kültürel yaşama dair suyun paylaşımı ve bölüştürülmesi görülmektedir. Örneğin Talip Apaydın'ın (1968) Yarbükü romanında su sorununu ve çatışmaları kurgunun ana temasını oluşturmaktadır Suyun yönetimi, dağıtımı ve paylaşımı gözler önüne serilir ki özellikle tarlası, bahçesi olanların uğraşlarını, zamanlarını hatta duygu ve düşünme biçimlerini de etkileyen suyun yönetilmesi ve yönlendirilmesi,

önemli olduğu kadar da sınır aşan problemlere sorun teşkil edip savaşımlara sebep olan büyük problemlerden biri olmuştur. Modern teknolojinin gelişim göstermediği bu dönemlerde basit düzeyde kullanılan araç/gereçler, yaratıcılık, toplumsal dayanışma-iş birliği, kol gücü, geleneksel bilgi birleşiminden suyun yönetimi ve kullanımı gerçekleştirilmiştir.

İlk medeniyetler, su konusunda endişeli olup ancak suyu korumak için belirli sorumluluklar ve yükümlülükler edinmişlerdir. Örneğin Aborjinlerin suya karşı sorumlulukları-yükümlülükleri; yaratılış, ruhlar dünyası, atalar ve hatta gelecek nesillere kadar uzanır. Suyu etkileyecek eylemler düşünülürken bunların her biri göz önünde bulundurulmalıdır ki bu düşünceler, su konusunda etikliğin önemli bir parçasıdır (McGregor 2014: 501). Su yönetiminde sorumlulukların yerine getirilmesine dayalı yaklaşım, ilk milletlere ait olup geleneksel bilgiye dayalı paylaşmaya ve sorumluluk etiğine dayalı karar alma sürecine katılmaya istekli olmuşlardır (2014: 501). Bu görüşler, günümüzde de Türk kültüründe olduğu gibi birçok toplumda da tüm canlıların ve ekolojinin yaşam dengesinin korunabilmesi ve sürdürülebilirliği açısından suya atfedilen kutsallık; birey ve toplumlarda sorumluluk, yükümlülük duygu ve düşüncesiyle mitik düşünce ve inanışlar etrafında yönetimi ve kontrolü sağlamak amaçlanmıştır.

Su yönetiminin tarihte bilinen ilk medeniyetlerden biri Sümerlerdir ki yerleşme sahaları olan Dicle ve Fırat nehirlerinin alüvyon taşkınlarını önlemede setler, tarlalarında ve bahçelerinde verimlilik elde etmek için sulama kanalları yaptıkları bilinir ki dolayısıyla su kültür alanında, bir nevi iş-bölümü ile ilk medeniyet ışığını oluşturmuşlardır (Sümer 1997:20; Kramer 2002a: 13). Sümerlerin su-tanrısı ve Sümer'in dört yaratıcısından biri olan Enki'dir. Öyküye göre, Dilmun ülkesinde tatlı su eksiktir. Dilmun tarıçası Ninsikil; Enki'ye tatlı su için yalvarması sonucunda "... *Acı su kaynakları iyi su kaynağı oluyor*

paylaşımı, bakım hizmetlerine yönelik uygulamalar, ortaya çıkan sorunlar ve çözümleri ile karşılaşılır. Su kanallarının her haneden birilerinin katılımıyla bakımlarının yapılması, suyun dağıtımında görevli seçilmiş kişinin adaletli paylaşırma ve sırayla sulama geleneğinin uygulaması, bu gerçekleştirilmediğinde çıkan çatışmaları çözüme kavuşturma mücadelesi ile karşılaşılır. Yine benzer şekilde Necati Cumalı (1962) tarafından kaleme alınan *Susuz Yaz* romanı suyun bölüşülmesini işler.

bak /Tarlaları ve çiftlikleri ekinler ve tahıllar üretir...” dizleriyle şiirde değişim ifade edilmiştir (Kramer 1999: 106-108). Şiirin devamında “*Yüce prens Enki... öküzün sağladı; /Saf ekine o kükredi, /Sonsuz tarlada tahılı yeşertti;/Ovanın mücevheri ve süs olan efendiye, / ... Enlil’in çiftçisine, / kanalların ve hendeklerin sorumluluğunu /Enkimdu’ya verdi Enki”* (Kramer, 1999: 118) sözleri yer alır. *İdeal Annenin İlk Edebi Portresinde*, “*Bereket getiren suları, sulama hendeklerine taşıyan bir kanaldır / Çok tatlı Dilmun hurması, en çok aranan leziz hurmadır* (Kramer 2002b: 403). Lagaş sakinleri – çiftçiler, besiciler, kayıkçılar, balıkçılar...- değişken olarak devlet kontrollü sosyalist, kapitalist veya karma bir ekonomiye sahiptir. Sıcak ve yağmursuz iklimden toplum yaşamında önem taşıdığı için sulama projeleri ve su dağıtım sisteminin ortaklaşa yönetilmesi zorunluluktur (Kramer 2002b: 70).

Hammurabi, kralın topraklarında “iyi çoban” olarak halkına gıda ve emniyet teminiyle hayatta kalmalarını sağlaması gerekir. Bu rol, beraberinde tanrıları hoşnut ederek ülkeye bereket getirmesini gerektirir. Kendisi için “Ben Enlil’in seçtiği çobanım” der. Hammurabi, güneyin fethinden sonra kaleme alındığı öngörülen yazıtta, bölge halkı için; “*Sümer ve Akkad topraklarının dağılmış halkını bir araya topladım ve onlara otlaklar ve sulak yerler verdim. Onlara çobanlık edip bolluğa ve berekete kavuşturdum, huzurlu meskenlerde yaşattım*” (Mieroop 79-80: 2014) ifadeleri bulunur. İyi hükümdar olarak, halkına tarımsal refah sağlamış, çok az yağmur yağan güney Mezopotamya’da tarlaları sulamak için kanallar açmış ve bunların bakımlarını yapmıştır. Bunun bir diğer kanıtlayıcı ifadelerinden birini de “*Kazdığım kanala “Hammurabi halkın bereketidir” adını verdim. Bu kanal Sümer ve Akkad topraklarına bol bol su dağıtmaktadır”* (Mieroop 79-80: 2014) sözleri açıklar. Öz ifadeyle hükümdar olarak Hammurabi’nin suyu yönetimi ile gıda güvenliğini sağlanması; ülke yönetiminde ne derece önemli olduğuna işaret eder. Başka bir ifadeyle hükümdarın üstünlüklerini ve gücünü ifade ederken ayrıca iktidarlığın da sembollerinden biri olduğunu anlaştırmaktadır.

Kunin (1964: 15-16); aralarında Asur, Babil, Mısır ve Orta Asya’daki Harezmi’nin de bulunduğu eski Doğu’nun büyük uygarlıklarının tümü, insanların çok az sudan en iyi şekilde yararlanmak zorunda olduğu çöl bölgelerinde geliştiğini ve bu uygarlıkların büyük nehirlerin havzalarında büyüdüklarini belirtir. Ancak bu nehirler ve onların

kolları, çöllerden çok uzak yerlerde yükseldiğini en büyük faydayı sağladıkları yerlere "yabancı"dırlar. Zamanla insanlar bu "yabancı" nehirlerin suladığı alanların çok ötesindeki çöl ve yarı kurak alanlarda da çiftçilik yapmışlardır.

Medeniyetin gelişim çizgisinde çevredeki tepelerde yaşayan neolitik çiftçiler için taşkın ovasında yaşam fırsatı iken öte taraftan bir meydan okuma sunmuştur. MÖ 6. binyılda, cesur insanlar ovalara inerek köy inşa ederlerken 5. yüzyılda, arazilerini sulamak ve fazla suyu boşaltmak için kanallar kazmışlardır. Mahsullerin sualtında kalmasını önlemek için, hendekler inşa etmişlerdir. Ekinlerin suya ihtiyaç duyduğu yaz aylarında ve sellerin azaldığı zamanlarda çiftçiler, suyun toplamak için su depoları inşa etmişlerdir. Bu süreçlerde suyu depolamak önemli olmuştur çünkü alüvyon, kanalları tıkama ve barındırdığı tuz, alçıtaşı; iyi tahliye edilmediğinde tarlaları zehirlerdi. Nüfus arttıkça, çiftçiler bataklıkları boşaltarak nehirlerden uzak kanallar ve su depoları inşa etmişlerdir. Tüm bu süreç, daha büyük çalışma ekibine, iyi liderliğe binlerce iş birliğine bağlı hale gelmiştir (Headrick 2022: 30-31).

Yine çeşitli belgeler ile edinilen bilgilere göre; III. bin yılın ortalarında Aşağı Mezopotamya toplum ve ekonomi yapısına dair, tarımın temelini oluşturan ve tarlaların düzenli sulanmasını sağlayan kanal, baraj ve bent gibi geniş bir sulama sistemi bulunduğu bilgisi yer alır (Tanili 1994: 52). Sohn-Rethel, bronz çağda Antik Doğu'nun toplumsal oluşumunda tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomilerinin olduğunu, alüvyon topraklar birincil üretimde kolektif üretim yöntemlerinin kullanıldığını belirtir. Bu medeniyetlerde ortak nokta, belirli usul ve yöntemlerle oluşturdıkları ve ustalıkla planlanmış sulama sistemlerinin bulunmasıdır. Bu sayede alüvyon topraklarının verimliliği muhafaza edilerek artırılmakta, birincil üretimden elde edilen ürün fazlası önceki dönemin ölçütlerine kıyasla devasa bir boyuta ulaşmıştır (2011: 102).

Suyun kontrolü; su kemerleri, sarnıçlar, rezervuarlar, çeşmeler ve pompalar aracılığıyla su ihtiyaçlarının karşılandığı diğer eski uygarlıklarda olduğu gibi, klasik Roma'da da önemli bir konu olmuştur. Doğal olarak Nymphaeum, olağanüstü güzelliğin kaynağını ve suyun süs kullanımının modelini, pınarların perilerini onurlandıran, hayati kaynağın koruyucularını da içeren mirastır (Wilson 2008, akt. Ponce-Vega 2015: 279).

İlk medeniyetlerin beşiği olan Ortadoğu'da ise suyun bir öncelik olması sadece ilk kanalları, boruları değil, dünyanın en kurak topraklarına su sağlayan ve Wilson'a göre hidrolik mühendislik tarihinde en önemli gelişmelerden birini temsil eden tünel ve kuyulardan oluşan bir yapı qanatların inşa edilmesidir (Ponce-Vega, 2015: 279-280). Zamanla İber Yarımadası, Güney İtalya ve Kuzey Afrika gibi diğer bölgelerde de kullanılmıştır (Motiee et al. 2006, akt Mahaqi, 2021: 3). Antik Pers bu teknolojinin ev sahibidir (Beaumont and Bonine 2002; Wulff 1968; Motiee et al. 2006, akt Mahaqi, 2021: 3). Bu teknik, yaygın olarak kurak, yarı kurak iklime sahip, nehir ve akarsu gibi su kaynaklarından uzak olan alanlarda yaygındır (Mahaqi 2021: 3).

İlk medeniyetlerde görüldüğü üzere kurak iklimde yaşamlarını sürdüren milletlerin su yönetimi ve su teknolojisi tarihlerinde, suyun belli bir mesafeden taşınarak tarımsal üretimlerinin ve geçinme biçimlerinin temelini oluşturmuşlardır. Yaygın olarak suyun kontrolü hak ve sorumluluk temelli geliştiği gözlemlenir.

2.3.2. Asya Kıtasında Geleneksel Su Yönetimi

İran'da Geleneksel Su Yönetim Sistemi: Kariz / Kehriz/ Kanat

İran'da kariz, kehriz, kanat¹⁰ isimleri karşılaşılan sulama teknolojisinin kullanılmaya en az 5000 yıllık (Hosseini et. al., 10); 3000 yıllık (Hamidian & Ghorbani et al. 2015: 119); 2000 yıldan daha eski (Cressey 1958: 27) olduğu gibi farklı görüşler bulunur. “MÖ 550'den 331'e kadar, Ahameniş Pers egemenliği İndus'tan Nil'e kadar uzandığından kanat imparatorluğun her yerine yayılmıştır (Hamidian & Ghorbani et al. 2015: 120). Bu su sistemi vasıtasıyla binlerce dönüm tarım alanı sulanır ve yüzlerce köyün su ihtiyacı karşılanmıştır. Bu sistem, Fars kökenli olup Saray kenti Persepolis'in yaklaşık MÖ 500 yıllarında kanatlar tarafından sağlandığı düşünülmektedir. Kariz terimi Farsça olup ancak İran'ın dışında, su için “yer altı kanalı” veya “boru” anlamına gelen Arapça kanat kelimesinin tercih edildiği ülkeye göre daha fazla kullanıma sahiptir (Cressey 1958: 27). Hosseini et.al., İran'da yerin derinliklerinden toprağa su çekmek için

¹⁰ Söz konusu Qanat / Kehriz sözcükleri hakkında detaylı bilgi ve Dehhuda sözlüğünden hareketle Farsça'da söz konusu her iki kelimenin kullanımı hakkında bilgi için ayrıca bk. (URL-38).

tüneller/kanallar kullanan bir teknik olduğunu belirtir. Su, tünele sızdığı yerçekimi akışı ile hafif eğimli tünelle sağlanır¹¹ (Hosseini et al. 2010: 10).

Michel Bâtisse'ye göre kanatlar ilk olarak yaklaşık 3000 yıl önce İran'da geliştirildi ve geniş ağları, eski Pers İmparatorluklarının gücünün üzerine kurulduğu ekonomik refahı sağladı. Kanatlar olmasaydı Tahran, Tebriz ve Şiraz gibi şehirler muhtemelen hiç var olmayacaktı. İran'da 30.000'den fazla kanat çoğunlukla sulama için kullanıldığı bilinmektedir (akt. Kunin 1964: 16). Henry Gubler ise Kuzey Doğu İran'daki MÖ 800 civarında kömür madencilerinin, kömür madenlerinden suyu çıkarmak için kanalları inşa ettikleri görüşüne sahiptir. Zamanla çiftçiler tarafından uygulanıp ve İran platosuna yayılmıştır (akt. Boustani 2008: 213-214).

Kanatlar, yaygın olarak Yazd, Semnan, Horasan, Kerman, Batı Azerbaycan'da bulunur (Boustani 2008: 214). İran'da geleneksel yöntemlerle yer altı kanallarıyla inşa edilmiş 274.000 km'lik yaklaşık 22000 kanat vardır. Kullanılabilir kanatların su hacmi, saniyede 750-1000 m³'tür. En uzun kanat, 70 km uzunluğunda, Horasan eyaleti Günabad bölgesindedir (Boustani 2008: 213). Cenesta (2003) tarafından hazırlanan bir rapora göre, İran'da yaklaşık dokuz milyar m³ qanat suyunun tarımsal üretim için kullanılmaktadır (Abudu and Cevik 2011: 223). Bu geleneksel yapı Kardavani'ye göre İran gibi kurak bölgelerde su kıtlığı ile savaşmanın en iyi yöntemi olmuştur. Pek çok araştırmacı ve uzmana göre bu sistem ilk İran'da icat edildi ve çok sayıda şehir ve köyün büyük oranda tarımsal sulamasını ve içme suyunu sağlamıştır (Stiros 2006, akt. Hosseini et al. 2010: 10). Hamidiana et.al., yapay ve yatay uzun mesafeli kanatları, yer altı su yönetimi için sürdürülebilir teknoloji ve bölgenin sosyal, çevresel ve ekonomik koşullarına da uygun (2015: 119) olduğunu aktarırlar. Geleneksel su yönetim sistemi kanatlar, usta *muqannîs*ler tarafından inşa edilmiş meslek olup tarihsel süreçte de babadan oğula geçmiştir (Boustani 2008: 214).

¹¹ İran'da qanat'ın ana bileşenlerini Boustani (2008: 213-214) şöyle sınıflandırır: *Görünüm* (Suyun yüzeyde görüldüğü yer), *Tünel* (akiferden görünümüne su iletimi için hafif bir eğime sahip olan, kesiti yerin içinde at nalı şeklinde olan kanal), *Kuru bölge*: (Galerinin ıslak bölge ile görünüm arasındaki bölümüdür. Bu kanal, su tablasının azalması nedeniyle kademeli olarak daha derine kesilir) *Islak bölge* (Qanat'ın galeri içindeki sızan duvarları olup deşarj oranı da ıslak bölgeye bağlıdır.), *Şaft*: (Havalandırma, tarama, toprak çıkarmayı kolaylaştırmak için galeri boyunca yer alan kuyulardır. İki shaft arasındaki mesafe, kanat derinliğine ve hava geçişine bağlıdır. Kuyular ana kuyuya ne kadar yakınsa, o kadar derindir) *Ana kuyu*: (En uzak su sızan kuyu).

İran, 20. yüzyılın ortalarına kadar geleneksel tarım sistemini kullanarak kuru arazi tarımı ile buğday ve arpa gibi tahıl ürünlerinin önemli bir bölümünü karşılayan tarım ülkelerindendir. Sulama suyunun sağlanmasında ise kaynak, nehir ve kanalların akışından ve sığ kuyulardan yük hayvanlarının gücünden yararlanılmıştır. Bunların bakımı, ortalama çiftçilerin karşılayamayacağı maliyete sahiptir. Ev sahibi, bir kanatın bakımı için maddi imkana sahip değilse, mülkiyetinin gücünden borç alabilir (Rahnemaei and Boustani 2013: 4).

İran’da kanatlar, 1) Tatlı su sağlamak, 2) Çöl bölgelerinde nüfusun yaşayabilmesine olanak sağlamak, 3) Tuzlu ve alkali toprakları iyileştirmek, 4) Kurak ve yarı kurak bölgelerde nüfus dağılımını uyumlu hale getirme, 5) Su depolamak, 6) Çöl ikliminde soğutma sağlamak¹² 7) Buz depolamak (Kalın yalıtımlı duvarları olan bir yer altı boşluğu bir kanata bağlanır ve yazın bile sıcaklıkları düşük seviyelerde tutmak için kanattan soğuk yer altı havasını çekmek için bir rüzgâr tutucu sistemi kullanılarak buz aşamalı erir ve yıl boyunca mevcuttur). 8) Su değirmenlerini çalıştırmada yararlanmak (Boustani 2008: 215).

Tebriz’de, Sehend Dağı’ndan doğan Mihran Rud Çayı; şehrin içme, temizlik ve bahçelerinin sulanmasında kullanılır. Zamanla yeterli su sağlanamayınca Mihran Rud’dan karizler ile getirilen ve kuyulardan çekilen su ile ihtiyaç karşılanmıştır. Evliya Çelebi, şehirde 9000 kadar kariz, 7000 kadar da su kuyusu olduğunu ve bunların da kaynağının Sehend Dağı olduğunu belirtmiştir. Kariz sularının kuyuların suyundan hoşgüzar, kuyuları otuz zira’ (1.950 cm) kırk zira’ (2600 cm) arasındadır. Suları; kışın sıcak, yazın soğuktur. Yine Çelebi’nin aktardığına göre on zira’ (650 cm) derinliğinde bir su kuyusu, bölgenin sulama işlerinde kullanılır (Bilgili 2021:137-138). Mihran Rud Çayı ile kuyulardan çekilen su; “mir’ab adlı görevli gözetiminde kullanılır, hizmeti gören kimse için de “mirabbiye” adıyla vergi alınırdı (BA, TD 904: 99 akt. Bilgili

¹² Bir rüzgâr kulesi ile kullanılan qanatlar, soğutma işlevi görür. Rüzgâr kulesi; evin üzerine yerleştirilmiş baca benzeri bir yapıda olup rüzgârı yakalar ve sıcak, kuru bir esintiyi evin içine çeker, gelen havanın akışı sonra kanattan dikey shaft boyunca yönlendirilir. *Qanattan gelen hava belli bir mesafeden tünele çekilir ve hem serin tünel duvarları / su ile temas ederek hem de su hava akımına buharlaşırken buharlaşma gizli ısısından vazgeçerek soğutulur.* Kuru çöl iklimlerinde hava sıcaklığını 15 °C’den fazla düşürebilir (Boustani, 2008: 215).

2021:138). Karızın toplum hayatında değeri ve rolünü; Horasan eyaletinin Cergelan ilinin Talav ilçesinin Kariz adlı köye ad olarak verilmesi gösterir niteliktedir.

Afganistan’da Geleneksel Su Yönetim Sistemi: Kariz / Kanat

Afganistan'ın kurak veya yarı kurak bölgelerinde -güney, doğu ve kuzey bölgeleri- en eski sulama yöntemlerini oluşturan çok sayıda yer altı tüneli ve şaftından oluşan qanatları oldukça karmaşık bir ağıdır. Yüzey suyunun sınırlı veya birkaç mevsim kullanılabilen nehirlerin bulunduğu kurak alanlarda, erişilebilir ve güvenilir tek su alternatifi, yer altından sağlanır. Kariz, kol gücü ile kazılmış birkaç kuyuyu birbirine bağlayan eğimli dar bir tüneldir. Suyun depolanması, su deposundan tarım arazilerine, evsel kullanıma ve besi hayvanlarının kullanımına kadar dağıtımını kapsar (Mahaqi 2021: 8-9).

Afganistan tarihinde¹³ kariz, çevre dostu ve sürdürülebilir sulama ve su temini yöntemi olarak görülür. Mostafaeipour (2010), karızların Antik Pers uygarlığından doğuya yayılarak İpek Yolu ile bugünkü Afganistan’a ulaştığını ve İranlılarla ortak bir geçmişi olduğunu belirtir (akt. Mahaqi 2021: 9). Yer altı suyunun kuyu ve eğimli tünel yoluyla yüzeye çıkarmada kullanılan en eski ve önemli tekniklerden biridir (Mostafaeipour 2010 akt. Mahaqi 2021: 3). Antik Pers bu teknolojinin ev sahibidir (Beaumont and Bonine 2002; Wulff 1968; Motiee vd. 2006, akt Mahaqi 2021: 3). Afganistan topraklarının tarihi geçmişi, su yönetimiyle bağlantılı olup halk esas olarak tarım arazilerine bağlıdır. Hatta kırsal topluluklarda yaşayan bireylerin yaklaşık %75’i bunu onaylamıştır (Sadat 2013, akt. Mahaqi: 2021:6). Ülkedeki su dağıtım sistemlerinin yüksek bir oranını kanal ve kariz”¹⁴ oluşturur (Mahaqi 2021: 3).

¹³ Afganistan, 1950’lerde modern ve geleneksel yöntemlerin bir birleşimi ile sağlanmıştır. Ana kanal, akarsu ve tesis alanlarında “önceden var olan sosyal yapılar ve teknik beceriler” olmamasından dolayı bu konularla ilgili Kabil’den bir bilgin getirtilmiştir. Sistemlerin ikincil, üçüncül kanallarını yönetmek Mir Ab’in görevi olmuştur. Böylelikle de Mir Ab sistemi kalmıştır. Sonrasında ise küçük su dağıtım şebekeleri, düzenleme sorumluluğunu almıştır (Mahaqi 2021: 7).

¹⁴ R. Lee Hadden (2022), Adits, Caves, Karizi-Qanats, and Tunnels in Afghanistan: An Annotated Bibliography” adlı eserinde kaynaklar, kütüphane ve jeolojik bilgi merkezlerinden edinilen yayınları, raporları ve haritaları içerir. Kaynakların nerede bulunabileceğine ve nasıl erişilebileceğine ilişkin bilgilere sahiptir.

Su işleri ustası olan Mir Ab ve yardımcıları, ana kanallardan şebekenin geri kalanına, ikincil ve üçüncül kanallara akan suyu paylaşma ve su kapılarının açma-kapama zamanı gibi uygulamaları denetler. Mir Ab su dağıtımını ve yönetimini düzenli ve adil bir şekilde yapamazsa birey/gruplar *Jirgas'a* ya da Yaşlı Topluluk Konseyi'ne başvurabilmektedirler (Ahmadzai 2016, akt. Mahaqi 2021: 7). Mir Ab olabilmek için çıraklık dönemi geçirmek ve bir süre sisteme hizmet etmek gerekir ve babadan/aileden miras kalır. Sistemin bakımı; ücretsiz olup Mir Ab ve yardımcılarının hizmetlerinden yararlanan sakinlerin hizmet bedeli ödemeleri sağlanır. *Bu ödenek*, Mir Ab için Jerib başına yaklaşık 5 kg buğdaydır (Viala 2004, akt Mahaqi 2021: 7).

Pedersen (2009), Afganistan'ın ekilebilir arazisinin %4.5'ini oluşturan yaklaşık 163.000 hektarlık araziye yaklaşık 6.761 karizin su getirir (akt. Mahaqi, 2021: 9). Su, ekilebilir alanlara bir kanal sistemi ile getirildiğinde, yönetim ve dağıtım, Mir Ab gözetiminde yerel sakinler tarafından yapılmıştır ki su sektöründeki tarihsel önemi açıktır (akt. Mahaqi 2021: 9-10). Bunun yanı sıra geçmişte kuyu kazmanın temel amacı, yerel ailelere ve topluluklara içme suyu sağlama amacı da taşırken büyük ölçüde su tablasının seviyesi ile bağlantılı aşırı kullanım nedeniyle giderek azalan bir eğilim gösteren ve iklim değişikliği nedeniyle de uzun vadeli ve yoğun kuraklıklar yaşandığını belirtmek gerekir (Mahaqi 2021:10).

Hindistan'da Geleneksel Su Yönetim Sistemi: Qanat/Neher

On altıncı yüzyıldan kalan geleneksel Qanat/Neher yüzey ve yer altı kanal sistemi, tarımsal ve evsel kullanım için su sağlarken şehrin gelişigüzel büyümesi, yakındaki göllerden borularla su çekilmesi gibi durumlara rağmen hala, bu sistemin birkaç bölümü kullanılması ile her yıl 3-4 ay yakınındaki sakinlere su sağlamaktadır (Ahmed 2019: 119). Babürnâme'de (1970: 494) Hindistan'ın "nehir ve yer altı suları ile çukurlarda olan sulardan başka, bahçe ve binalarda akar su yoktur" bilgisi yer alır.

2.3.3. Afrika Kıtasında Geleneksel Su Yönetimi

Senegal nehrinin taşkın ovasında, taşma sırasında 5 bin km toprak suyla kaplanır, kurak mevsimde ise bu alan 500 km kadardır. Yağmur, mevsimsel olmakla beraber bir mevsimden diğerine zaman ve mekân bakımından değişkendir. Yöre toplulukları, bu iklimsel ve ekolojik arka plan üzerinde, köklerini yöre kültüründen alan yerli su idare sistemleri geliştirmişlerdir (Madeley 2003: 80)

2.3.4. Amerika Kıtasında Geleneksel Su Yönetim Sistemi

Colorado'da Geleneksel Su Sistemi: Grand Valley'deki sulama yönetimi; yerleşim yeri sakinlerinin ihtiyaç duydukları yere suyu yönlendirmek için küçük pompa sistemlerini ve çeşitli hendekleri inşa etmeleriyle başlamıştır. Bu ilkel sistem, nehrin her su dalgalanmasında geniş yatağındaki kanalları değiştirme eğiliminden sürekli bakım gerektiriyordu (Wright 1976, akt. Widener 2015: 39). Widener, Orchard Mesa Sulama Bölgesi'nde üç toprak sahibinin su sorunlarına ilişkin verdiği diyaloglarda; sulama teknolojisiyle tarım manzarasının değişiminin "yabancılar" tarafından tarım dışı su kullanım görmelerine içerleyebilecek bazı sakinlerin muhafazakâr su tutumunu yansıttığını belirtir. Günlük manzaraların bir resmini ve bazı su kullanıcılarının herkesin sudan payını almasını sağlamak için nasıl birlikte çalıştığını vurgulamıştır (2015: 34). Burada tarım faaliyetinde bulunanlar ve komşularının çoğunluğu; toprağa bağlılıklarını ve yaşam tarzlarını korumaya yönelik duygularını paylaşarak birlikte çalışırlar. Bilhassa çiftçilerin duyarlılığı, çiftçilere sunulan verimli sulama yöntemlerini ve hükümet programlarını kabul etmelerine ve uygulamalarına yardımcı olur (2015: 34). Sulama teknolojisindeki değişiklikler, maddi kültürün yeni unsurlarıyla ilişkilidir ve çiftçilik peyzajının, çiftçilik yaşam biçiminin ve çiftçilerin yaşam alanlarının sürdürülebilirliğinin dikkate değer bir şekilde korunmasıyla sonuçlanmıştır (Widener 2015: 35).

Batı Colorado'da sulamalı tarımı destekleyenler, "sulamada kesin bir verim vardır", "kesinlikle yüksek sınıf mahsuller için iklim koşulları", "sulama altında toprak pratik olarak tükenmez", "yüksek rakımlardan gelen büyük miktarlarda alüvyon... toprakta gübre, böylece toprak her yıl daha iyi ve daha güçlü hale gelir ve daha yüksek mahsuller üretir" şeklinde görüşleri vardır (Ticaret Odası 1996, akt. Widener 2015: 39). Buradaki

sulama, toplu olarak çalışan bireysel toprak sahiplerinin bir kez daha kontrolü altına girene kadar özel yatırımcılar aracılığıyla ilerleyerek OMID, suyun ucuz veya bolluğunun garanti edilemediği 21. yüzyıl gerçeğine dayanan daha verimli bir su yönetimi örneği haline gelmiştir (Widener 2015: 39-40). Burt (2012: 1), OMID'in uygun koşullar ile meyve bahçeleri, üzüm bağları, sebze, yonca ve küçük tahıl üretimine izin verildiği tarım ekonomisini ve bölgedeki maddi kültürün çok yönlü unsurlarını temsil eden yüzme havuzlarını doldurmak, çayırıları sulamak gibi çeşitli kullanımlarda desteklediğini (Widener 2015: 41) belirtir.

Peru'da Geleneksel Su Yönetim Sistemi: Nasca Puquios

Peru'da, iklim değişikliği, çölleşme ve su sıkıntısının damgasını vurduğu çağda, kırsal toplulukların coğrafi koşullarıyla uyumlu tarımsal ve evsel kullanım ihtiyaçlarını karşılayabilmek için düşük maliyetli ve yüksek verimli alternatif çözümlere ihtiyaç duyulmuştur (Ponce-Vega 2015: 279). María Rostworowski (2006), Peru'da yayımlanan (1560, 1608) ilk sözlüklerin Quechua-İspanyolca sözcüklerine başvurduğunda, "pukyo"nun "source or spring" ve "pucyo"nun "su kaynağı, kaynak" anlama sahiptir (Ponce-Vega, 2015: 282). "Pukyo" veya "puquio" terimi kullanıldığında, Andean dağ silsilesinde bulunan su kaynaklarına atıfta bulunulur. Nasca kültürünün puquios'u olduğunda, uzmanlar, İspanyolların gelişinden önce yerli nüfus tarafından inşa edilen yer altı suyunu çıkaran hem açık hem yer altı kanallarına atıfta bulunur (Schreiber and Lancho, 2006, akt. Ponce-Vega 2015: 282). *Nasca kültürünün puquioları, Peru'nun orta kıyısının güneyinde, Pasifik Okyanusu ile Andes Dağları'nın ilk etekleri arasında, dünyanın en kuru ve kurak çöllerinden birinde yer alır* (Shimada 1999, akt. Ponce-Vega 2015: 282). Nasca'daki çevrenin kuruluşu ve toprakların morfolojisi göz önüne alındığında, puquio sistem, yer altı suyu çalışmalarını destekleyen, en son teknoloji ile güçlendirilmeyi hak eden, erişilebilir maliyetli, verimli, sürdürülebilir bir çözüm olmuştur ve olmaya devam etmektedir (Ponce-Vega, 2015: 293).

Nasca'yı besleyen puquios, yer altı sularından beslenir. Benzer şekilde hem Machu Picchu hem de Moray muyus ve Peru havzalarında uygulanan farklı ekim ve hasat suyu vakaları, yer altı suyu veya kaynaklarla beslenir. Bu nedenle sonuçları geleneksel

sistemlerin güçlendirilmesine hizmet edecek olan bu sular ile ilgili çalışmaların bütünlük bir havza yönetimi kapsamında yapılması önem arz etmektedir (Ponce-Vega, 2015: 293).

Karızların (qanat), genellikle antik İran'da ortaya çıktığı varsayılır. Bugün çok sayıda kanat bulunur. Otuz yüzyıl önce dikilmiş kalıcı nehirlerden su sağlamak için tüneller, galeriler, kuyular ve uzun Mesafeli kanallar vardır. Günümüzde uzun tünellerin bakımlarını ve havalandırmalarını kolaylaştırmak için kısa mesafelere yerleştirilmiş dikey kuyu çiftleri arasında inşa edildiği ve yüzeyden kontrollerine izin verildiği görülmektedir. Bunun yerine kanat, yüzey seviyesinin akifer seviyesinden daha düşük olduğu yerde ortaya çıkmak için yerçekimi ile giden bir tünel aracılığıyla yer altı suyunu toplayan bir tüneldir. Aradaki fark, kanat yer altı suyunu kullanırken Asurlular bir nehir veya kaynaktan gelen suyu kullandılar (Ponce-Vega, 2015: 281).

Gençlerin, politika yapıcılarının entelektüel merakını ve ilgisini uyandırarak geleneksel bilginin yoksulluk, su stresi ve küresel ısınmaya karşı en son teknolojiyle güçlendirileceği düşünülmektedir. Tezin hacminden ve başka bir araştırmanın konusu olmasından dolayı bu başlık altında başlıca hususlara değinmekle yetinilmiştir.

Yukarıda görüleceği üzere, Doğu Türkistan'da olduğu gibi dünyada da ilk medeniyetlerden itibaren kurak, çöl ve yarı çöl bölgelerinde, geleneksel yöntemlerle suya erişim, suyu taşıma ve dağıtma süreçleriyle bütünleşen ve bugün büyük oranda kullanım dışı kalan arkaik sistemlere tanık olunmuştur. Ancak tarihsel süreçte özellikle kırsal yaşamda halkın ekonomik dayanağı olmuş olan bu sistemler, bugün maddi ve manevi kültür unsurlarıyla halkın belleğinde, hafızasında, geçmişinin/çocukluğunun manzaralarını oluşturmaktadır.

2.4. TÜRK KÜLTÜRÜNDE GELENEKSEL SU YÖNETİMİ

Türklerin eski dönemlerde, nehir, göl, akarsu veya su birikintilerinin kıyılarında yerleşim alanları, tarım arazileri bulabilmeleri mümkün olmamıştır. Özellikle tarımsal üretim ve verim için gerekliliklerin başında su ve suya erişilebilir bir oluşum sağlamak

gelmektedir. İklim koşullarının da uygun veya yeterli olmadığı bu durumlarda, yaşamın sürdürülebilirliği için ihtiyaç dahilinde, kültür çevresine göre biçimlenen ziraat yapılacak arazilere geleneksel bilgiyle ve uygulamalarla halk mimarlığının yapılarından olan yer altından suları çekmek için kuyular ve/veya suyu yönlendiren ve taşıyan su kanalları inşa etmişlerdir.

Toplumların kültür yapısına göre şekillenen su yönetimi; insanlık tarihi ve deneyimi içinde ihtiyaç doğrultusunda, sıklıkla da kurak, yarı kurak ve çöl bölgelerinde tarla, bağ, bahçelerdeki ürünlerin ekiminden yetiştirilmesine; ev içi kullanımdan sanayiye kadar her bir aşamada sürdürülebilir su planlanması ve kontrolü önemli bir role sahip olmuştur. Türk kültür tarihinde ve günümüzde de kısmen kırsal alanlarda bölgeye, yöreye, çevreye göre değişkenlik göstermesinin yanı sıra suya erişim, suyu depolama, suyu yönlendirme, kullanma; arkeolojik bulgular, yazılı-sözlü kaynaklar ile edinilen bilgilere göre kollektif, yerel halkın deneyimleriyle edindikleri geleneksel bilgilerini ve bunların kültürel aktarımını; yine bu yollarla inşa edilen su yönetim modelleri ile sağlanmıştır. Halkın deneyimleri, ekolojik etkenler, yer yapısı ve hidrolojik yapı tanınarak edinilmiş bilginin aktarılması ve zamanla da söz konusu su yönetim sistemi etrafında halkın yaşamına doğrudan etki etmesi ve kendi içinde katmanlaşmış olmasıyla kültürel, sosyal, ekolojik ve ekonomik, inanış gibi alanları şekillendirerek uygarlık gelişimine güç kazandıracak kanallardan olmuştur. Türklerin tarih serüveninde, ilk dönemlerden itibaren tarımsal faaliyetler için suya erişme yol ve yöntemlerini uyguladıkları bilinir.

Söz konusu kaynakların kullanımının büyük oranını da başta tarımsal sulama olmak üzere evsel kullanım, çevresel peyzaj, orman, mera, hayvan su içme suyu kullanımlarını oluşturur. Tüm bunlar; arkeolojik buluntular, tarihsel kaynaklar, sözlükler, seyyah notları, edebi metin, sözlü kaynaklar gibi çeşitli ortamlarda tanık olunmaktadır. Bugün de baktığımızda su mimarisi olarak bir kısmı tarihi kalıntılara dönüşmüşken bir kısmı ise düşük oranda da olsa aktif olarak kullanıma sahiptir.

Su yönetilme biçimleri ve tarzları arasında, kuyu ve kanalların haricinde, su mimarisi; tarımsal sulamada kullanılan araçların yanı sıra hamamlar, çeşmeler, sebiller, mabetler,

evlerde gusülhaneler, su kemerleri, sarnıçlar şeklinde çeşitlilik göstermektedir. Türk kültür coğrafyasının çok geniş bir alana sahip olması ve yine çeşitli etkenlerle de yerel bölgeye ve halka özgü değişkenlikler göstermesine rağmen kültür sistemi içerisinde benzerlikler de oldukça fazladır. Türk toplulukları arasında, bu araçlar etrafında; suyun insan yaşamındaki değerine, önemine paralel kültür içerisinde mitolojiden sanata, inanışlardan geleneklere değin ortaklıklar taşımaktadır. Çalışmanın çerçevesinden dolayı bu başlık altında sadece sulama araçlarına yer verilmiştir.

Eski Türklerde, öncelikle tarım terimleri arasında sıklıkla karşılaşılan sulama araçlarına bakılacak olursa dil ilişkileri ve ödünçlemeler bağlamında ses değişimleri olmakla beraber çoğunlukla benzer sistem modellerine tanık olunur. Örneğin Gül’ün de aktardığı üzere tarihi sözlük ve metinlerde; *arık/arığ arıq* terimi; “kanal”, “su kanalı”, “ırmak”, “hendek”, “çukur” anlamlarında kullanıldığı görülür (2004: 228-229). Clauson, etimolojik sözlüğünde, arık kelimesini “an irrigation canal (bir sulama kanalı)” şeklinde tanımlar ve “Çağ. XV. Arığ/arık ‘a water course (su yolu) dug to provide a flow of water” der. Gül ise “tarım işlerinde ürünlerin sulanmasını sağlayan sulama kanalı belirten bir tarım terimi” (2004: 229) olduğunu ekler.

Çin kaynaklarına göre Hun imparatorluğu döneminde Orta Asya’daki önemli boylardan olan Wu-sun’ların “Yedi-Su, Çu ve Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Özellikle sulama kanallarının bulunması ve sulu ziraatın yapılması” (Taşağıl 2004: 26); Hunların buğday, darı, arpa ekip biçerek ziraat ile meşgul olduklarını gösterir. Hunlar döneminde Altay bölgesinde, açılmış sulama kanallarına tesadüf edilmiş, Tötö ırmağından açılan kanal ve buraya yakın olan Ak-Tura kanalı tarımın işareti olmuştur (Kafesoğlu 1976: 779). Hunlar döneminde sulama arklarının açılmasına benzer şekilde 11.yy’da da tarlaların sulama kanallarıyla sulandığı, sulamanın sırayla yapıldığı, sulama için kanalların açıldığı “Ol anar qazır qazturdı” (Dankof-Kelly 1984: II, 57, akt. Gül 2004: 81) ifadesiyle görülür. Göktürkler döneminde sulama kanallarının kullanıldığı bilinir ve tarım ve sulama işlerinin yapıldığı düşünülür. Kapgan Kağan, anlaşma şartı olarak Çin’den bin adet tarım aleti, on bin libre demir, sekiz bin kilo tohumluk darı istemiştir (Gömeç 1999: 51).

Ögel'in ifadesiyle Uygur ve Türk kültür çevresinde, "bulak" sözü, daha çok su hendeği ve kanalı anlayışıyla görülür." ... Su hendeğine (bulakka) gelse ve bir ağrı görse, bu yer-su sahibinden veya ruhundan (igesinden) dolaydır..." Buradaki Uygur yazısında bulak sözünü; su hendeği veya kanal şeklinde yorumladıklarını ancak "bulak"ın, kaynak veya pınar da olabileceğini söyler. Göktürk anlayış ve inanışlarının kendisini açıkça gösterdiğini ekleyerek "Pınar yanında bir ağrı olursa bu, yer ve su ruhlarının tesiriyledir", denilmek istendiğini ileri sürer (2010: 364). Su hendeği de yine Uygur ve Türk kültür çevresinde daha çok, "bulak ögen", sözüyle karşılanmıştır. Asıl su hendeği veya su kanalı anlayışını karşılayan "ögen"dir. Yine aynı çevrede, büyük çaylar veya ırmaklar için de "ögen ögüz" denilir. P. Pelliot, bunu "öken" olarak düzeltmiştir (akt. Ögel 2010: 364).

Kâşgarlı Mahmut, *kudhuğ* "kuyu" kelimesine ilişkin *kudhuğda suw bar it burnı tegmea* (*kuyuda su var, itin burnu erişmez*) (DLT-I 1985: 375) vb. atasözü örneği ile halk yaşamında işlevsel maddi kültür ürünü olarak soyut anlam üretilecek kullanımda ve önemde olduğuna işaret eder. Kâşgarlı Mahmut, sulama adeti üzerine *Buğday katında sarkaç suwalur* (*Buğdayın yanında karamukta sulanır*) şeklinde atasözünü kaydetmiştir. Sulama amacıyla tarlalar arasında kanallar açtıklarını ve sulamada esas olarak akan suyun önüne set çekilerek kanallara aktarılması ve suyun bu yolla tarlaya, bahçeye ulaştırılması sağlandığını aktarır (Genç 1997: 315).

Ögel'in aktardığı üzere, "kuyulu ve kuyusuz ev" ayrımı, 11. yy. Orta Asya Türklerinde de evin kuyuya sahip olma; önemli bir gelişme olduğu için "kuyusu olan eve" kuduglug ev "kuyulu ev" denilirmiş. Yine aynı çağda, "kuyu kazma" işi, bilgi ve tecrübe istediği için kuyu kazmayı kendine bir iş edinen kimseye *Ol özinge kudhug kazındı* sözünü demektedirler. Türklerin kültürel hazinesi *Kutadgu Bilig*'de, "Her kim yeri kazma zahmetine katlanırsa, kuyudan suyu içer sözü" (1985: 113) vardır.

Tarihi kaynaklarda şehrin, bölgenin idari yönetiminde bulunanların su arığı, kanalı vb. sulama araçlarını açtırmasına tanık olunmaktadır. Örneğin *Baburnâme*'de, "Amcam Uluğ Bey Mirza zamanında, Mirza'nın atekesi Veys Ateke bu dağın eteğinde bir arık açtırmıştır. Eteğindeki bütün bahçeler bu arıkla sulanmaktadır" (Arat 1970 C.II: 198).

Bu eğilim veya girişim; sürdürülebilir kalkınma sağlama, güvenli ortam yaratma, kontrol çemberini oluşturma, politika yapıcı olarak yumuşak güç uygulama gibi amaçlar taşıyabilmektedir. *Şecere-i Terakime*'de ise Irak'ın güçlü Bayındır halkı olup Ögürcük Alp Bayındır beyinin buyruğuna girmeyerek halkıyla Ebulhan dağına giderek kurtulduğunda söylediği şiirde "...Vurduğu zaman kesen keskin kılıca tuğ bağlattım/ Kılıcımı sıyırıp bel eğdiğimde kuyu kazdım(?)..." (Ölmez 1996: 267-268) ifadeleriyle yine yönetici tarafından kuyu kazmanın övünme, başarı kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Orta Asya'daki Türk topluluklarının genelinin açık denize kıyısı olmayan kara parçası olarak geçinme ve üretim biçimi, büyük oranda tarım ve hayvancılığa dayalı gelişim sergilemiştir. Tarım için gerekli su kaynaklarını verim elde etmek için geliştirdikleri su yönetimi, zamanla sulama kültürünü de şekillendirmiştir. Bartold (2020), Türkistan medeniyet tarihinde sulama kültürünü; su yolları ve nehirlerin tarihi üzerinden anlatarak sulama işlerini ve bunlar üzerinden oluşan problemleri; sulama üzerine ıstılahları, aktarılan efsane-rivayetleri kayıtlar üzerinden aktarır. Orta Asya'da tarım kültürünün ve yapay sulamanın belirleme imkanından yoksun olduğunu vurgular.

Toplumsal ve sosyo-kültürel yapılanmada, geleneksel teknoloji olarak bu yer altı su yönetim modellerinin (karız, kuyu) geliştirilmesiyle tarımsal sulamada ve evsel kullanımda ihtiyaçlarını dönem koşulları göz önüne alındığında büyük oranda karşılayan yapılar olmuştur. Yerli halkın yaşadıkları bölgenin jeolojik, hidrolojik ve fiziksel özelliklerini göz önünde bulundurarak su yönetimini gerçekleştirmeleri ve geçim kaynaklarını bunun aracılığıyla sağlamaları zamanla insanların – ki özellikle çiftçilerin ve su mimari yapısını inşa eden; bakımını, yönlendirmesini ya da herhangi ilişkili bir kolunu icra eden meslek sahiplerinin- kültürel içeriklerini, dünya görüşlerini yansıtan yerleşme biçiminden algılama biçimine, mitolojiden şiir içeriklerine kadar bu etki ve görünüm dikkat çeker.

Ziya Gökalp'in (1976: 48) aktardığı üzere, yer-sular; eski Türklerde ülkelerin, vatanların koruyucusu ve siyasi hakimiyetini de sağlayıcısı olmuşlardır. Gökalp, bu düşüncenin örneği olarak Kumlancu'nun Yer-Su'sunun, Yulun Tigin'in halkını göçe mecbur etmesini, Turfan'ın Yer-Su'sunun ise onlara misafirperverlik göstermesini,

oranın hakimiyetini tevcih ettiğini gösterir. Öte taraftan Türk uygarlığında yer-sular; vatan anlamı taşıyarak efsane, adet ve mitolojiye dayanarak halkın düşüncesinde ortaya çıkmıştır (Seyidov 1996: 265).

Türk kültür ekolojisinde, Kumartaşlıoğlu (2016), kutsal sularla ilişkili, yazılı ve sözlü kaynaklarda, velilerin göstermiş oldukları kerametlere bağlı “yerden su çıkarma” motifli efsanelere tanık olunduğunu ve bunların da mitolojik, dinî ve tarihî unsurlar olarak iç içe bulunabilen köklerden hareketle; “tarihi efsane”, “yaratılış efsanesi” (mitik efsane), “dinî efsane” kategorilerle değerlendirildiğini aktarır. Kumartaşlıoğlu, tabiat kültürüne bağlı “iye” anlayışı ile “ıduk yer-sub” olarak ifade edilen suyun bir hami ruha sahip olduğuna inanılarak veli kültü ile bütünleştirildiğini belirtir. Halk inançları ve mitolojik anlatılar vasıtasıyla insanların ve insan topluluklarının evren dünyasını, onunla kurdukları ilişki ve tüm bunların yaşama ve düşünme tarzları üzerindeki etkisi bu türden kaynaklarla takip edilebilmektedir. Kaynaklarda “yerden su çıkarmak” olduğu gibi su yolu açmak, arık/kanal/kuyu kazıp su çıkarmak, su taşımak vb. artırılabilir türevleri ile suyun çıkarılmasından taşınmasına değin takip edilebilmektedir. Harva ise Tunguzlar arasında kayda geçirilen efsanede, su getiren bir kızın aya yalvararak, kendisini bu hayatın meşakkat ve çilesinden kurtarmasını dilemesi sonrasında ise ayın da kıza acıyarak onu kovalarıyla beraber yukarı çekip, yanına almasının aktarıldığını (2014: 150) belirtir.

Su çıkarmak için kuyu kazma haricinde bir başka görünümde, Şor Türklerinden derlenmiş olan “Altun-Han ve oğlu Kara-Atlı Pergen” adlı masalda; bütün halk öldürölüp ve yalnızca Han’ın çocuğu ile birkaç kişi kaldığında çocuğu düşmanlardan korumak için bir kuyu kazılarak çocuğun toprak altına saklanması aktarılır (Radlof, 63-70; akt. Ögel 2010: 318). Kuzey Türk destanlarında kuyular; daha çok "altı kuyu" gibi bir “yıldız sembolü” olarak görülmüştür. Ayrıca "kuyudan bir sarı bir at çıkaran" sihirbazlar da vardır (Radlof, metin: 88/terc akt. Ögel 1995: 67). Bir Anadolu masalında ise “...Bir bey, bir kadını, bir kuyuya atıp, öldürmüş. Az sonra kuyudan bir kavak ağacı çıkmış ve beyden, kadının hakkını istemiş...” (Eberhard, akt. Ögel 1995: 69-70).

Halkın his ve duygularıyla geleneklerinde mühim bir tesir bırakmış ve yine yakından tanıyıp ihtiyaç duydukları şeyin atasözlerinde kullanılmasının örnekleri başlıca şu şekildedir: “Bahtsız kişi kuyuya bile girse, onu kuyudan yel çıkarır”, “talihi olmayan kişi kuyuya bile girse kum yağar”, “yaban atı veya yaban eşiği kuyuya düşse, kurbağa aygır olur”, “kuyuyu kazan, suyu içer” ... (Ögel 1985: 118-119). Eski Ön Asya edebiyatında görüldüğü üzere kuyu; “zindan” veya “hapishane” olarak da kullanılmıştır (Ögel 1985: 119).

Araştırma konumuzu oluşturan Uygurlar arasında kullanılan su yönetim aracı “kariz” teriminin Türk kültüründe de benzer anlam çerçevesinde, fonetik değişimlerle benzer anlamsal karşılıklarına ilişkin başlıca geleneksel su yönetim araçlarının sözlüklerdeki tanımları ve karşılıkları şöyledir:

“Geriz/keriz” kelimesini *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* (TETTK), “su yolu, boru; kuyu, çeşme; baraj < Fa. kārīz” tanımlar (Tietze 2021: 192); TDK *Genel Türkçe Sözlük*’te Farsça “kārīz” kelime kökeninden “geriz” (lağım, keriz) (URL: 21); *Derleme Sözlüğü*’nde (DS) (URL: 21) Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, Kayseri, Konya, Antalya, Muğla illerinin belirli ilçelerinde *geriz* (I) “Kireç, çimento ya da demirden yapılan su yolu, boru” anlamı taşıırken *geriz* (II) “1. kuyu, gölcük 2. Çeşme 3. Baraj”, *geriz* (III) “kanalizasyon” şeklinde farklı anlamlarla yer aldığı görülür. *Keriz*, *Derleme Sözlüğü*’nde (URL-21), “su yolu, ark” anlamına gelip Gaziantep, Kerkük halk ağzında rastlanır.

Kâriz; *Derleme Sözlüğü*’nde (URL-21), “Evlerde yıkanma yeri, kanalizasyon, lağım, çeşmeye veya çeşmelere verilmeden önce suyun depolandığı dağıtım merkezi” karşılığında kullanılırken Erzurum ili ağızlarından saptanmıştır. Bunun yanı sıra Van, Tire’de “kehriz” kelimesinin kullanımına rastlanır. “Su yolu, ark” anlamında Gaziantep ve Kerkük’te “keriz” (URL-33) kullanılırken Nevşehir’de “kariz”, Van’da “kehriz” Batman’ın Hasankeyf ilçesinde, Hasankeyf kehrizleri, Şanlıurfa’nın Germüş kehrizleri vb. bilinmektedir. Bu sistemlerin halk hayatındaki öneminin ve değerinin yansıması olarak değerlendirilebilecek “geriz” kelimesinin sözlü kültüre yansıması; İzmir,

Bergama yöresinin türküsü “Gerizler Başı”¹⁵, Musa Eroğlu tarafından seslendirilmiş olup zeybek oyunu ile de karşılaşılır. Ayrıca Muğla’da “Gerizler Başı”, bir köy adıdır. Yine Gaziantep’te “Kehriz Köyü” (Akbulut Köyü) gibi yer adı olarak çeşitli kullanımlara, yaratımlara rastlanır.

Ayrıca Türk kültüründe sıklıkla arık, ark, kanal, kuyu vb. su yönetim sistemine dair söz varlıkları ile karşılaşılır. Tüm bunlar, Türk kültüründe su yönetimine ilişkin söz varlığının hem de uygulamaya yönelik bilginin ve kültürün çeşitliliğini ve zenginliğini göstermektedir. Erzurum’da ahır, hayvan yemliği/yalağı anlamına gelen anlamına gelen kehriz kelimesi kullanılmıştır.

Karız kelimesi ile ilişkilendirilen su yönetimi uygulamasını aktaran “karık” kelimesinin anlam çeşitliliği şu şekildedir:

Karık,-ğı (II) kelimesi, *Genel Türkçe Sözlük*’te 1. “ark”, 2. “arklar arasında kalan toprak parçası”, 3. “sabanla açılan çizi”; *Derleme Sözlüğü*’nde 1. “bağ ve bahçelerde sebze ekmek için ayrılan bölümler, evlek”, 2. “bağ ve bahçeleri sulamak için açılan ince su yolu, ark”; *Tarama Sözlüğü*’nde “1. Su cetveli 2. Oyuk, yarık” (URL-31) anlamındadır.

Yukarıda ana hatlarıyla Türk kültür çevresinde, geleneksel sulama araçlarının kullanımı görüldüğü gibi kanal, kuyu, karız/kehriz farklı kullanımlara sahip olmuştur. Bu sistemler, insanların hayat mücadelesinin bir parçası ve sosyal gerçekliğidir. Bilhassa su yönetimi etrafında gelişme gösteren meslekler; bilgi, beceri, kontrol edebime becerisi gerektirdiğine işaret eder ki bu yönde kültürel bir birikim de söz konusudur.

¹⁵ Gerizler Başı

Gerizler başından hoplayamadım aman aman/ Döküldü cephanelerim toplayamadım /Düşman galip geldi haklayamadım aman aman /Amanın da aman efeler öldürmen beni /Güzelde Cemile’nin yoluna soldurman beni...

3. BÖLÜM: UYGURLARDA GELENEKSEL SU YÖNETİM SİSTEMİ: KARIZ

Uygurların hayat tarzlarını sosyal bir gerçekliği olarak su yönetimi ve sulama araçlarının geliştirilmesi; tarımsal alandaki öncü girişimlerine paralel bir seyir izlemiştir. Arkeolojik bulgular, yazılı kayaklar ile erişebildiğimiz bu kültürel birikimleri; üretimdeki faaliyetlerinin yanı sıra geleneklerinden inançlarına, dünya görüşlerinden icra ettikleri mesleklere ilişkin bilgileri sunmaktadır. Bu doğrultuda su yönetimi ve sulama kültürünün izlerini senkronik olarak sürebiliriz. Eski dönemlerden itibaren Uygurların suyu temiz, verimli ve güvenli erişimini sağlamak, adil paylaşmak, yaşam alanlarına ve tarım arazilerine yönlendirmek; suyun denetimini sağlamak yaşam mücadelelerinden biri olmuştur. Bu süreçte iklim koşullarına, su kaynaklarına yakınlık-uzaklık, kaynağın -yer üstü, yar altı- bulunduğu yer gibi faktörlere göre belirli yönelim, teknik ve beceri geliştiren ustalar olmuştur.

Kuyular¹⁶, geleneksel olarak çok farklı şekil ve boyutta görülebildiği gibi bunların çoğunluğu dikey olarak kol gücüyle dikey kazılmış yapılardır. Ögel (1985: 365) ve Şen'in (2007: 67-71) de belirttiği gibi bu alanda sulama işleriyle ilgili meslekler ortaya çıkmış olup türlü kaynaklarda da görüleceği üzere *kudugçı* “kuyu kazıcısı, kuyu açıcısı” bulunmaktadır. Uygurların *kudug* adını verdikleri suya erişim aracı; evin, mahallenin bağın ve bahçenin hayat kaynağı olmuştur. Orta Asya'nın farklı kesimlerinde de “kudug, kudhug, kuyug” şeklinde olup daha çok Uygur söyleyiş ve geleneğinin bir devamıdır (Ögel 1985: 111). Eski Uygurca söz metinlerde, su yönetim işleriyle ilgilenen *kudugçı* mesleği ve onların bir dizi faaliyetleri üzerine bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Eski Uygurca bir fal kitabında; “kudug kazsar bulak ögän kazsar ädgü (kuyu kazsa kaynak dere kazsa iyidir)” (Arat 1937: 41, akt. Şen 2007: 68) ifadesi yer almaktadır. Bir diğer meslek kolları arasında *ögen kesgüçi*, “suyu dağıtan uhtar yani suyu köylüler arasında bölen ve verenlere adı verilmektedir yani kanal veya suyun kesimini” yapan kimsedir (Ögel 2010: 365). *Suvçı*: “suyu idare eden” (Şen 2007: 67-71) anlamına sahiptir.

¹⁶ Kuyular; günümüzde de yaygın olarak kullanılıp çoğunlukla sondaj kuyusu, pompalı kuyusu, elektrikli kuyu şeklinde adlandırılmaktadır. Bunlar kol gücünden ziyade, arazi yüzeyinde makineler ile deliğin açılmasıyla yapılmaktadır.

Eski Uygur metinlerinden *Altun Yaruk* Sudur IV'te “sulamak, verimli kılmak” anlamıyla äd+äd- eylemiyle ve Kuyuların taşmasıyla mahsul, meyve yetiştirmeyeceği, yabancı düşmanın güçleneceği, halkın zahmet çekeceği, kendi topraklarında mutsuz olacağı (Ayazlı 2009: 239) 192) düşüncesi ile karşılaşmaktadır. Bu bilgiler, suyun kontrol edilmesinin ve toprak ile ilişkili geçim kaynağı olmasının sosyal gerçeklik olarak halk yaşamındaki bağlantılı etkilerini göstermektedir.

Ögel (2010: 365), Uygurlarda sulama ve tarla meselelerinin kesin töreler ile kanun ve anlaşmalar üzerine kurulduğunu, hatta tarla sınırlarının da çoğunlukla sulu dereler veya su kanalları ile sınırlandırıldığı bilgisini verir. Turfan'ı görenlerin ise bu su hendeklerinin önemini, çok iyi bildiklerini belirtir. Eski Uygur yazılarında, “... Doğuya doğru (öngdüri yerke)... (ve) batıya doğru (kötüri yerke) sınırını (sıçısı), hendek (ögen) ayırır...” vb. sınır çizmeye ilişkin sözlerin sık görüldüğünü belirtir. *Wang Yen-Te'nin Seyahatnamesi*'nde ise “Chinling dağlarından çıkan nehir, başşehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyva bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Bu yerde Wu-ku (beş hububat) yetişir” (İzgi 1989: 56-57) ifadeleri ile suyun kullanıma ilişkin bilgileri aktarır.

Gül'ün ifade ettiği üzere, Türk tarım hayatı ve tarım terimleri açısından Budist ve Maniheizt¹⁷ çevreye ait metinlere bakıldığında da 13.-14. yy. arasında tarihlendirilen Uygur sivil belgeleri, bilhassa da Budist çevreye ait bu belgeler; önemli bilgilerin elde edilebildiği ve yorumlamaya imkân sağlan veriler sunmaktadır. Budist dönemde manastırlarda ihtiyaçların karşılanması için bağ-bahçe tarımı yapıldığı ve bu ürünlerden vergi alınmaması, Uygur devlet düzenini gösterir ki bugüne kadar gelmiştir (6-7, 80-81).

¹⁷ Theodor Bar Khoni'ye göre Maniheizt Kozmogoni şöyledir: “...Yaşayan Ruh Rüzgârın, Suyun ve Ateşin tekerleklerini yaptı. Onları yerin altına Taşıyıcının yakınına indirdi. Zafer Tanrısı onların (Arkonların) üzerine bir yatak yarattı ki, bu tekerlekler boyunduruk altına alınan arkonları sıkıştırsın ve onlar tarafından zehirlenmekten korkan beş ışık tanrısına hizmet edilsin...”. Bu ifade tam anlaşılamayıp Turfan metinleri, diğer kaynaklar ile aracılığıyla bir açıklığa kavuşturulmuştur. Yerin en alt kısmında yukarıya rüzgar, su ve ateş gönderen bir tanrı vardır. Yaşayan Ruh tarafından yaratılan hava, su ve ateş, Zafer Tanrısı tarafından Arkonların bedenlerinden yaratılmış yerlerin üstüne serilmiştir ve bu elementlerden, özellikle rüzgar ve su sayesinde ışık varlıklarının arkonlar tarafından yanması engellenmiştir (Zeren 2015: 903).

Tarihi kaynaklara, seyahatnamelere de yansıyan Turfan'daki karızlar, yer üstünde açılan bir dizi kuyuların yer altı kanalıyla birleştirilerek suyun taşınması ve kontrol edilmesini sağlamaktadır. Uygurların yukarıda da görüldüğü gibi su yönetimindeki gelişmiş özelliklerini daha da ileri bir seviyeye taşıyarak yerin altından suyu yönetme yani “görünmeyeni görünür kılarak” hayat mücadelelerinin de eğilimini değiştirmişlerdir. Karızların inşası ile su yönetimi planını ve sulamaya dayalı kültürlerini oluşturan Uygurlar, çöl bölgesinde yaşanabilir bir alanın yanı sıra tarımsal alanlar, bağ-bahçeler ile genel ifadeyle tabiatı, çevresel manzarayı dönüştürmeyi başarmışlardır. Bu başarıyı kanıtlayıcı nitelikte ve değerinde de halkın dünya görüşünde ve söyleminde “Karız olma(z)sa Turfan olmazdı” (KK-2; KK-4; KK-14; KK-15; KK-16; KK-17) ifadesi vardır ve halen de halk söyleminde Turfan'da karızların olmadığı bir yaşam düşünülemez.

Su yönetimi için hidrolojik bir model, entegre bir sistem veya proje denilebilecek bir yapının oluşturulmasından sonra bunun sürekliliği ve sonuçları, aynı derecede birey ve toplum yaşamında ekonomik, sosyal, politik gibi alanlarda etki ve önem oluşturur. Çünkü bu dahiyane su yönetim sistemi yüksek düzeyde topluluk iş birliğini gerektirir. Bu tür etkenlerle su yönetimi nihayetinde kültür, anlatılar, inanış, değerlerle ilişkilendirilmiştir.

Uygurların bugün yoğun olarak Turfan ve Kumul'da karşılaşılan karızların inşası ile çöl bölgesinde havzanın yönetimiyle su sorunu ile başa çıkma stratejilerinin bir gelişimi olan yer altı su yönetim sistemi karızların tarımsal peyzajın dönüştürülmesinde, geçim ve üretim kaynaklarının artırılmasında, halkın ekonomik refahının iyileştirilmesinde, Uygur kimliği ve kültürü ile özdeş önemli bir rol oynamaktadır.

Yukarıda görüleceği üzere, Uygurların tarihsel süreçte, su yönetim ve sulama kültürünün varlığını ve eskiye dayandığını; su yönetimine ilişkin söz varlığı, sulama araçları, su işleriyle ilgili mesleklerin gelişmesi, yazılı kaynaklara ve sivil belgelere işlenen tarla sınırlarının dere veya kanallar ile belirlenmesi gibi konular üzerinden anlaşılır. Sentagmada su yönetimi araçları; toprak, çevre ve inanç merkezinde

tasavvurları; gelenek tarihini yansıtan, tasvir eden metinlerde dil ve gösteri aracılığıyla görünmektedir.

3.1. GELENEKSEL SU TEKNOLOJİSİ KARIZA İLİŞKİN ÖZELLİKLER

Kar ve yağmur sularından oluşan yer altı sularını, yer üstüne çıkarmak için yüksekte alçağa kısalan belirli aralıklarla dik kuyular kazmışlar ve bu kuyular; yüksek oranda buharlaşmadan su kaybını önlemek için yer altı su kanallarıyla birbirine bağlanarak suyu, hedeflenen yerleşim alanlarına, tarım arazilerine doğru yönlendirmişlerdir. Her bir karız, değişken sayıdaki kuyuya sahip olup yine uzunlukları da genellikle 3-8 km uzunluğundadır ve bu aralığı aşan karızlar da bulunmaktadır (İnayet 2004: 17-18; Niyaz 2006: 1). Karızların toplam uzunluğu ise 5272 km olarak hesaplanmıştır (Tölmöbök 2007: 2). Teknik olarak dik kuyu, kanal/tünel, açık arık ve karız gölü bileşenlerinden oluşup yer şeklinden ustalıkla faydalanılmış ve yer altı suyu herhangi bir enerji olmadan yer çekimi kuvveti ile yeryüzüne çıkartılmıştır (KK-4; KK-14; KK-15; KK-25; Niyaz 2006: 1-2; Nemtul 2011: 29-31).

Turfan'ın kurak iklimine, su varlığına, jeolojik şartlara uygun biçimde yaşayan halk için dönemin teknik seviyesi ile hacimli su kaynağını, dağın eteğinden uzak mesafedeki tarım alanlarına getirmede oldukça güçtür. Fakat halk, akıl-ferasetini kullanılarak karız ile su taşıma yöntemini keşfedip yer altında akan su zenginliğini çıkararak kendine özgü yerli özelliklere sahip olan yer altı suyundan faydalanma inşasını icat etmiştir. Karızcılar; bölgenin su ihtiyacını, bu yerin jeolojik özellikleriyle birleştirerek akan su miktarı sabit, buharlaşma az, kum-fırtınadan kolaylıkla etkilenmediği görülen yapı özellikleri sağlanmıştır (Tahur 2012; KK-4; KK-14; KK-15; Sidiq 2012: 46-47). Bu sayede karız suyunun kalitesi oldukça iyi olup su sıcaklığı kışın ılık, yazın soğuktur (Sidiq 2012: 46-47; Tahur 2012; KK-4; KK-14; KK-15; KK-22; KK-25; KK-28). Dahası mineral bakımından zengin olup insan ve hayvanların içmesi için uygundur (Sidiq 2012: 46-47; Tahur 2012; KK-4; KK-14; KK-15; KK-18; KK-20; KK-28).

Bu inşanın üzerine nitelikleri ve işlevleri üzerine İnayet (2004) “mucizevi keşif”; Sidiq, “... tarihteki büyük abide ve keşif olup Uygur halkının dünya medeniyet hizmetine

eklenen silinmez armağanı” (2005: 107); Tolmibök; “karız akıl ve feraset ile icat edilmiş mucize” (2007: 100); Çağmaq, “tarihi geçmişe sahip sulama sistemi olmakla kalmayıp halkın akıl ve ferasetinin, cesaretinin, inanış ve dünya görüşünün duygusunu yansıdığı medeniyet mirası” (2010: 70); “Turfan’daki çalışkan, akıllı ve ferasetli halkın doğal şartlar, su isteği, jeolojik özelliklere esasen icat edilmiş yer altı suyundan faydalanılarak kendine özgü su inşaatı” (Sidiq 2012: 45) vb. şeklinde tanımlamalarla, nitelendirmelerle karşılaşılır. Öz ifadeyle karızlar çevresindeki nitelendirmelerde keşif, yaratıcılık, kültürel miras ürünü vurgusu dikkat çeker.

Rehman’ın aktarımıyla, Turfan ve Kumul bölgelerine akarsu, nehirleri eksik ve kuru iklim şartlarında yaşayan halkların kum çöllerini bostanlığa dönüştürmede akıl ve fiziksel güce, kudrete dayanan mucizevi yer altı su kuruluşudur (2006: 47-48). Karızcılık Uygur kültürünün özellikle Turfan Uygurlarının tarihinde Turfan’ın yağışı az, kuru sıcak, nehirleri az, kuzeyinin ve doğusunun yüksekliği karşısında keşfedilen edebi mirastır (Kazimi 2007: 28).

3.1.1. Karız Kelimesinin Anlamı ve Etimolojisi

Kültürel bir olgu ve içinde doğduğu kültürün ürünü olan sözlüklerin (Svensén 2009: 1) üretiminde, bireyin bilgi ihtiyacını karşılama ya da topluluğun gelecek için bilgilerini koruma amaçları vardır (Svensén 2009: 1). Kültürün aktarımı, kaydedilmesi ve konuşma dilinin saptanmasında da anlam ve/veya etimolojik tahlil için ilk başvuru kaynakları sözlükler olduğu için bu “karız” kelimesine ve ödünçleme biçimlerine öncelikle sözlüklerdeki tanımlarına bakıldığında şu şekilde olduğu görülür.

Uygur Dilinin İzahlı Sözlüğü’nde “Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti” (UTİL) “karız” sözcüğü madde başı olarak şöyle tanımlanmıştır:

كاريز [Kariz] [f] <su> 1. Uygur çiftçilerinin icat ettiği yer altı suyundan faydalanma inşası yani yukarıdan aşağıya yönelen bir düz çizgi üstünde açılan ve altı belli ölçümde birbirine kanallar vasıtasıyla tutuşturulan kuyular. Bütün kuyuların suyu toplandığında sonunda yer üstüne çıkıyor. Bu esasen Şincañ Uygur

Özerk Bölgesinin Turfan şehrinde çok yaygınlaşmış. *Atası Abdurêhim ağabey, yaşının 50'yi geçmiş olmasına bakmadan şiddetli rüzgârda kum dolup suyu duran karızı açmaya oğlu Toxti, kızı Aygöl'i alıp çıktı. *Yol boyunca sıra sıra dizilen karız kuyularının çoğunluğundan ataların güçlülüğü, çalışkanlığı görüldü. 2. Azgal “çukur”: gözüne bakıp yürü, karıza düşersin (Yakub & Geyurani vd. 1994: 486).

Kariz kelimesinin türevleri olarak da *karizçi* “karız kazan, karıza bakan kişi” ve *karizliq* “karızı olan, karız kazılan yer” (Yakub & Geyurani vd. 1994: 486) bulunmaktadır. *Kariz* (F.) *Yeni Uygur Sözlüğü*'nde “Yer altı su kanalı, kuyu” (Necip 1995: 192); *Türkçe-Farsça Sözlük*'te ise کاريز *kârîz*: (Peh.) 1. Kehriz, yer altında açılan su yolu. 2. Yaprak dökümü. 3. Su künkü” (Kanar 2015: 1200); كاهريز *kâhrîz* [kâh+rih > rîz] yer altı su kanalı, kehriz (TFS). *Uygurca-İngilizce Sözlükte*, *kariz* “Turfan'da ve Şincañ'ın başka yerlerinde yer altı su kanalı” (Schwarz 1992: 678); *kârîz*: “lâğâm, kanal”; *kârîz-ken*: lâğam ve kanal açan (Etik 1968: 331) şeklinde madde başı olarak tanımlanmışlardır.

Geriz/keriz kelimesini, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nde (TETTK); “su yolu, boru; kuyu, çeşme; baraj < Fa. *kârîz*” (Tietze 2021: 192) olarak yer verilmiştir. TDK (URL-21) *Genel Türkçe Sözlük*'te, Farsça *kârîz* kelime kökeninden *geriz* “lağım, keriz” (URL: 21); *Derleme Sözlüğü*'nde (DS) (URL-21) Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, Kayseri, Konya, Antalya, Muğla illerinin belirli ilçelerinde *geriz* (I) “Kireç, çimento ya da demirden yapılan su yolu, boru” anlamı taşıırken *geriz* (II) “1. kuyu, gölcük 2. Çeşme 3. Baraj”, *geriz* (III) (kanalizasyon) şeklinde karşılaştırılır. Yukarıda bahsedildiği gibi “kariz” sistemine benzer inşaa ve eş anlamlı ödünçleme ile çok sayıda ses değişimleri ile tanık olunan “kârîz”, “kariz”, “kehriz”, “geriz” gibi benzer iklim koşullarında benzer sistemin kurulduğuna işaret etmektedir.

كاريز *Kariz* (karız) kelimesinin kökeni ve etimolojisi üzerine araştırma yapan Tölmök; çiftçilerin konuşma dilinde, “kariz” kelimesini nasıl telaffuz ettiklerini, bu kelimenin bildirdiği anlam/ları göz önünde tutarak şu bulgulara varır: 1. *Kariz* kelimesi Uygurcadır, 2. fonetik açıdan telaffuzda, vurguda ya da yazıda değişiklik olmadan kullanılır. 3. Turfan ve Kumul'dan başka yerlerde kısmen “oyman”, “katañ, “azgal”

(çukur) gibi anlamlardan “kariz” manasını bildirmeye kadar genişlediğini bildirir (2006: 54).

Tölmibök, araştırma ve incelemeleri neticesinde, “kariz” kelimesinin “kar” + “iz” kelimelerinin birleşmesinden oluştuğu görüşünü ileri sürerek, *UTİL*’de *kar* kelimesi, “iş” (çalışma) anlamından hareketle “kar” kelimesini; “iş” ya da bu işi meslek yapan manayı bildirdiğini ve bu görüşünü destekleyici, Çince “kar” kelimesinin Uygurcadan alıntılanıp 白卡尔的话 (“新疆白卡尔” شىنجاڭلىق بىكارچى) *Şincañliq bikarçi* “Şincañli tembel” Farsça’dan olmayıp Uygurların sık kullandığı, sözlü dilden kabul edildiği ve Uygurcadan Çinceye girdiği düşüncesini aktarır ve “kar” kelimesinin de Uygurca olduğunu ekler. “Kar” kelimesini, sözlükte Farsçadan alıntılandığı görüşüne karşılık; Uygurcaya uyarlanmış ve fonetik değişikliklere neden olabileceğini ileri sürer (2006: 55-56). *İz* kelimesini ise “ataların çalışmasından kalan iz” anlamıyla kurak bölgede sularını kariz mucizesi ile doğadan alıp bahçe kültürünü oluşturup kendilerinin (bi+kar+çi)lik tembellik yapmadan “iş, çalışma”nın “iz”leri olup “kariz” kelimesinin Uygurca olduğunu ileri sürer (2006: 56-57).

Tolmibök’in aktarımıyla bir diğer görüş, Uygurca “kariz” ile Farsça “kariz”in telaffuz ve yazılışı aynıdır. Diğer ülkelerden harita çizmek veya bilgi almak için gelenler, Turfan’da yerlilerin telaffuzlarına esasen kariz’i fonetik çeviriye göre kariz/karez olarak almışlardır. Kariz “karez” kelimesi aslen Farsçaydı. Eğer “karez” kelimesi Türkçe olsaydı, o kelimeyi Kaşgarlı Mahmut *DLT*’de yer verirdi. Kariz “karez” Farsçadır ve yer altı su yolu anlamına gelir. Kelime, aslen Farsça katç (katch- kazı, kazma)dan gelmiştir. Katç- (katch kazma, açma/oyma ile réz (rez éqin-su) birleşmesinden (dere suyu, su yolu) türetilmiştir ve Farsça yazılı eserlerde yaygındır (URL-3).

Toxti, görüşlere ilişkin itirazını şöyle açıklar: Farsçada *kariz* “كاريز” (kāreez) kelimesi, esas alınıp karizcilik medeniyetinin eski İran medeniyetinden yayıldığı savunulur. Gabain, Çince “*İdikut Uygur Hanlığının Hayatı*” adlı eserinde, H.H.V. Şivéntsiz’in eserinden nakledip “كاريز” Farsça, “yer altı sulama kanalı” denilen kelimedenden gelmiş, diye belirtmektedir. Yine benzer görüş, Xuvañ Şéñcañ (2002), seyyah Batılı alimlerin Turfan’daki karızın İranlılarınki ile benzer olduğunu ve Farsça’da *kariz* “كاريز”

kelimesinin bulunmasını buna ispat olduğunu açıklamışlardır (akt. Toxti 1996: 111-112). Turfan’da karızlarının eskiliği, iki bin yüz yıllık kadar tarihe sahiptir. Burada özgürlükten sonra Turfan, Kara Hoca etrafında gömülü eski karızlardan on kadarının bulunduğunu göstermek yeterlidir. *Kariz* “کاريز” kelimesini, ortak Altay dilindeki “kar” (kazmak) fiilinden geldiğini ileri sürer (Toxti 1996: 112-113). Öz ifadeyle dilci Litip Toxti, kar +iz: kazmak, çapmak (Tahur 2012) görüşünü savunur.

Toxti’nin birinci görüşe itirazı, Farsça’da *kariz* “کاريز” kelimesi bulunduğunu, *Farsça-Çince Lugat*’ta (Yilyañ 1881: 1804, 1833), *kariz* “کاريز” anlamını bildiren iki kelime; *qanat* قنات / قانات ve *kariz* کاريز / کاريز bulunduğunu ekler. *Qanat* kelimesinin çokluk şekli “قناتات” (qenāwat) (قاناتلار) ve قنات kelimesinden yapılan “mahī قنات (مهي قنات) karip béliqi) belirtir. *Kariz* kelimesine *karizci* کاريزکن “Kāreezkan ی کاريزچ ve “کاريزکنی” (kariz kazma) kariz çépiş (koni – kāreez کارييز چيپيش) olarak iki örnek alındığını belirterek bir dilde benzer anlamı ifade eden iki kelimenin olmasını, birinin alıntılındığına işaret verdiğini söyler. Farsçadaki “قنات” ve “کاريز” kelimelerini de böyle yorumlanabileceğini belirtir. “قنات” kelimesi, aslı Farsça, “کاريز” kelimesi “Türki dillerden Farsçaya girmiş olması mümkün” olduğunu ileri sürer. Türki halkların Farslar ile olan ödünçleme ilişkisini İran’a tabi yaşayan Azerbaycanlılar ve Kalaçlara kadar bağlayıp tahlil ettiğinde mümkün olma durumunu düşünür. “Kariz” “کاريز” kelimesinin ortak Altay dilindeki kar- fiilinden geldiğini düşündüğünü belirtir. Farsçadaki *kariz* “کاريز” kelimesine nasıl kelimenin esas olduğunun belirsizliğini ifade eder. “کاشتن” (kāsh-tan) fiiline ışık, “کار” olduğunu ancak bu kelimenin de Farsçada “çiftçilik, ekim” yapma anlamından gelip “kazma” anlamından uzaklığını ekler. *Farsça -Çince Lugat*’ta Uygurcaya girmiş “کار” kelimesi bulunduğunu ancak bunun *کاريز* kelimesine bağlamanın mümkün olmadığını ekler. Eğer “کاريز” kelimesi aslı Farsça ise bunun da tesadüf benzerlik olabileceğini ekler. Çünkü Uygurcadaki “کاريز” kelimesinin geliş kaynağı ve karızın Turfan Havzası’ndaki ortaya çıkma devri ve karızın kazılma şekli ve oynadığı rolü yönlerinden, karızcılık kültürünü ve “کاريز” kelimesinin Farslardan girdiğini ispatlayıcı bilgi olmadığını söyler (Toxti 1996: 112-113).

Toxti’nin aktarımıyla, karıza ilişkin diğer görüş, Çin’in keşfi olup ve Han Devri zamanlarında ortaya çıkıp sonra Turfan Havzasına yayıldığı görüşü savunulur. Şén

Béyrén (1993), İran’da “qanat,” Irak’ta “madazcha”, Turfan’da “kariz” denildiği, bu üç kelimenin telaffuzunun benzemediği görüşü ile Çince 坎儿井 “kanarjing” kelimesini karşılaştırır. Béyrén, Çince Tarihnamelerde 坎儿井 kelimesine ilişkin verilenlerden de yararlanarak, bu kelimenin Çince’de ortaya çıkıp Cu devrinde 井 savaşı işaretlerinden Han devrine kadar 坎井, Tañ, Yüen Devirlerinde 井渠, Çin Sülalesi devrinde 卡井, şimdi 坎儿井 olduğunu aktarmıştır (akt. Toxti 1996: 113). Toxti’nin görüşüne göre, burada Çincedeki 坎儿井 · 坎儿井 · 卡井 · 坎井 kelimelerinin Uygurcada “كاريز” kelimesinin ses tercümesi olduğu ifade edilmemiştir. Liyuçiñten, Gavmiñke gibi ünlü dilciler « 汉语外来词词典 » *Çincedeki Alıntı Kelimeler Lugatı*’nda 坎儿井 kelimesi; “Uygur halkının dağdaki kar sularından faydalanıp yer sulanan su inşasıdır, yine bir dizi kuyular kazılıyor, sonra onların dipten birbirine tutuşturulup ortaya çıkan yapay kanal. Uygurcadaki “كاريز” kelimesinden gelmiş” şeklinde açıklanmıştır. Çince “كاريز” kelimesinin seslerine karşılık 卡 · 坎儿, Çincedeki 井 “قودوق” “kuyu” kelimesi eklenip yarım sesle birleştirilmiş kelimedir (Toxti 1996: 113).

Toxti’nin savunmuş olduğu bir diğer görüş, *kariz* “كاريز” kelimesinin ortaya çıkış kaynağına bakıldığında ortak Altay kelimelerindeki *kar-* “قازماق”, “قېزىش” (kazma, kazmak) fiili ile bağlanır. *Kar* kelimesinin “كاريز” kelimesine esas olduğunu, öncelikle onun “qiziş” (kazma), “qazmaq” (kazmak) anlamında düşündürüldüğünü, yani “kariz” kelimesi kazılan şey” anlamına bağlandığını açıklar. Eski Türkçeden kelimeler olup onlarda isim-fiillere +z sesinin eklendiğini belirterek bunların çift/eş sayı veya çokluğu bildirir. “Möñgüz, meniz, tiz, égiz, köz(kör) gibi kelimeleri örnek gösterir. Çokluk olarak da gelen z+ için “biz”, “siz”, (Eski Türkçe sin, sen), “jultuz”(yaltira-) örneklerini verir. Bu örneklerden yola çıkarak “kariz” kelimesindeki “+z”yi bununla açıklar. Karız kazılan çok kuyuların dizilimidir. Eğer bu sadece bir şeyi göstermiş olsa, kuyu (kar>qazduq>) denildiği gibi kelimelerin kullanımı vardır. Eski Türk dilinde +z eklemeli, kariza benzer olduğunu (1996: 114, 115) ileri sürer.

Tolmibök’in de aktardığı üzere, Huañ Şiñcañ, “Ken ér jiñ —坎儿井 —Uygurcada “kariz”in telaffuz ve anlam çevirisinden alınmıştır” (URL-3). 坎儿井 kǎn’ěrjīng “Uygur ve başka millet halklarının dağdaki kar sularıyla tarlayı sulamada kullandıkları su tesisidir,

kuyular ardı ardına sıralanacak şekilde kazılıp sonra dipten bir birleriyle bağlanarak yer altı su kanalı haline getirilir " < Uyg. kariz, HWC., s. 175 (İnayet 90).

Bu görüşlerin yanı sıra karızları çeşitli yönleriyle inceleyip karızın kaynağının belirli olmadığını ileri süren araştırmacılar arasında, su jeoloğu B. H. Kunin, Turfan'daki karızları araştırdıktan sonra; Sincan'daki karızın kaynağının henüz belli olmadığı görüşünde bulunur (Tölmök 2006: 55). Kérimi de karız kelimesini yer üstü suyu az, iklimi kuru, yağışı az, yer altı suyu ve kalitesi iyi yerlerde kullanılan bir çeşit su inşası olduğunu belirterek çok sayıda ülkede olsa da bugüne kadar karızı hangi ülkede ilk keşfedildiği konusunda birliğe varılmış görüş olmadığını ifade eder (2000: 66).

Yaygın görüşlerden olan karız kelimesinin Farsçadan geçtiği üzerine görüşe koşturarak eklemek gerekirse su ve sulamaya, çiftçiliğe dair söz varlığının da geniş ve kökünün de Farsçadan geldiği görüşü dikkat çekicidir. Örneğin Farsça *Kabusnâme*'de *ābdān* "su deposu, derin su çukuru"; *āb-keş* "omuzlarına koyarak, kovalardaki suyu taşımaya yarayan alet" (Akın 2010: 522); *bend* (peh) "bağ, ip, kaytan; kemer; esir" (Akın 2010: 532); *beyābān* "(F.İ) "kırı çöl" (Akın 2010: 534); *çekke* "damla"; *çār-bāg* "1. Kale ile çevrilmiş yer. 2. Etrafı çevrilmiş olan bahçe. 3. Meyve bağı. 4. Güney: şahmat oyunu, satranç oyunu"; *mīrāb* "su dağıtım memuru."; *arık*, *ark* (sulama kanalı) (Akın 2010) gibi örnekler sıralanabilir.

3.1.2. Karızın Tarihi ve Kökeni

Sulama sisteminin tarihi, ilk nerede ortaya çıktığı ve kimler tarafında inşa edildiği gibi sorular yaygındır. Barbaix vd. (2020: 283), karızlar üzerine birkaç birincil kaynak kişi kaldığını veya ulaşamadığını belirterek karızların, modernleşme ile terk edilme tehdidi altında olduğunu belirtirler. Tanık olarak birincil kaynakların eksikliği, sahada veri toplamanın zorluklarına karşılık, tarihi kaynakların su manzarasının tarihini ve evrimini içerdiğini söylerler. Barbaix vd. bu sonuca, Turfan'da karız araştırmaları için araştırmacıların ve seyyahların çalışmalarındaki haritaları esas alınarak "çok katmanlı metodoloji" yaklaşımı ile ele alarak ulaştıklarını aktarırlar. Tarihi kaynaklar olan haritaların "işleme yöntemi", "tarihsel eleştiri", "veri çıkarma"; fotoğraflar "işleme

yöntemi”, “tarihsel eleştirisi”; raporlar “tarihsel eleştirisi”, “tarihi uydu görüntüleri: Corona KH-4B”, “İşleme yöntemi” vb. çeşitli başlıkları altında incelendiğini (2020: 283) aktarırlar.

Turfan’daki karızların tarihi ve ilk nerede çıktığı konusunda farklı görüşler bulup benzer sistemin farklı ülkelerde de bulunmasından dolayı fikir birliğine varılabilmiş değildir. Bu teknolojinin inşa edildiği zamana ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır: Tarihi hatıralar ve arkeolojik verilerle yaklaşık 2000 yıllık (Hansen 2004: 21; Niyaz 2006: 1; Özden 2017: 61; Tölmök 2007: 1-2), 2500 yıllık, kimilerine göre de M.S. 5-6 yüzyıllara ait olup Turfan’da bir mezardan kavun çekirdeğinin bulunması ile ilişkilendirilmiştir (İnayet 2004: 18). Ayrıca 980 yılında, Lopnur (Ay Gölü-Aydınlık Göl) yakınlarında Tieban Nehri kıyısında çöken bir karız içinden 3800 yıl önce yaşadığı tahmin edilen 45 yaşında, 1.52 boyunda kadın mumyası çıkmıştır. Kadın mumyasının yanında Uygurların giccek adlı telli çalgı aleti ile karızcı malzemeleri bulunmuştur (Özden 2017: 21). Huntington, seyahati esnasında Lukçun Beyi ve bilgili bir molladan karızın İran’dan ya da Türkmenistan’dan MS 1780’lerde, Lukçun’un hükümdarları; Skender (İskender) ve Yunus (Jonah) ile Süleyman (Solomon) zamanında getirildiğini iletmışlerdir (1907: 310).

Tölmök’e göre “... 2000 yıldan itibaren zümrüt gibi dupduru suları ile Turfan ve Kumul Havzası’nda bostan kültürünü inşa eden büyük yer altı inşaatının ismi”dir. Çiftçilerinin zihninde ise, “... yer altı suyunu atalarından kalan işçilik ile yer yüzüne çıkartılan, çiftçilikte yer sulamada kullanılan, insan ve hayvanların içme suyu tedarikini çözen, bostanlarını ekip-dikip genişleten ve yaşadıkları ekolojik çevreyi güzelleştiren bu yer altı su inşası” anlamını taşıdığını aktarır (2006: 54). English’e göre ise yer altı kanal ve kuyuları (kanatlar), Ahameniş öncesi İran’da ortaya çıkıp Ahameniş döneminde (MÖ 550-331) Mısır, Levant ve Arabistan’a yayılmıştır. English, Arapların ise kanatları Kuzey Afrika üzerinden İspanya ve Kıbrıs’a taşıdıklarını, Orta Asya’da, Batı Çin’de ve daha sınırlı bir ölçekte Latin Amerika’da bulunduğunu (1968: 170) bildirir. Kérimi ise, tarihi materyallerden yola çıkarak karızın Şincañ Uygur Özerk Bölgesi’nin yanı sıra Fergana Havzası (Özbekistan), Belucistan (Pakistan), İran, Irak, Afganistan ve Türkiye gibi yerlerde yayıldığını belirtir (2000: 59). Toxti’nin görüşüne göre, iki bin yüz yıllık

kadar tarihe sahip. Özgürlükten sonra Turfan, Kara Hoca etrafında gömülü eski karızlardan on kadarının bulunduğunu göstermenin yeterli olduğunu (1996: 112) bildirir.

Karızın nerede ortaya çıktığı meselesi üzerine çeşitli görüşler ortaya koyulmaktadır. Turfan karızları üzerine kimileri ülke içinden yayıldığını, kimileri İran'dan yayıldığını, bir diğer görüş de Lin Zéşu'nun icat ettiğini belirtirler (Kérimi, 2000: 60). Huntington Bir yerde, imamla -ve öğrenebildiğim kadarıyla Lop havzasında bu uygulamanın yapıldığı tek yerdir- kışlık su kaynağı bir 'karız'den gelmektedir. Batı Türkistan'da yaygın olan kanallardan biri (1907: 96) şeklinde bahseder.

Jetzer'in (2015: 27-28) Amanguli'den (2015) aktarımıyla, yılda 3.600 mm'den fazla buharlaşma ve 16 mm kadar yağış alan bir havzada suyu, serin kalacağı yer altındaki kanallardan getirmek, karızın temel başarılarından biridir Karızın toprak ile de ilişkisi daha yaygın görülür. Jetzer'e göre, Turfan'ın gelişmesinde su ve su yönetimi önemli bir role sahiptir. Su sağlamak için tasarlanmış en etkileyici yapı olan karız; dağların eteğinde eriyen karlarla doldurulan, yüksek akiferlerden suyu Turfan'ın köylerine ve ekili arazilerine taşıyan, yer altı tünellerinden oluşan bir sistemdir. Araştırmacılar, karızın bu bölgede nasıl, ne zaman ortak su yönetimi aracı haline geldiği konusunda henüz tutarlılık sağlayamamışlardır. (2015: 8-9).

Cresse'ni ifadesiyle, Fars kökenli olan bu eşsiz sulama sistemleri, aynı zamanda karez veya foggara olarak da bilinir. Kanatlar en iyi İran'da geliştirilse de Sincañ'da, Atlas Dağları'na ve hatta Yeni Dünya'da bulunur, burada da yöntemi Araplardan öğrenen İspanyollar tarafından tanıtılır (1957: 123). Barbaix ise Karez tekniğinin Turfan'da ilk kez ne zaman uygulandığı konusunda; bilinen en eski tarih 15. yüzyıla ait olmakla birlikte, daha eski olduklarına inanıldığını belirtir (2022).

3.1.3. Tarihi Kaynak Olarak Seyyahların Eserlerinde Karız

Seyyahların notları; genellikle ayrıntılı bir harita, bir fotoğrafta görülemeyecek bazı özel ve dikkat çekici bilgiler içerebilmektedir. Seyyahın gittiği yerde gözlemleriyle

birey/toplumsal ruh durumlarından adaplarına kadar tutumları ve davranışları; çevreye ilişkin yetiştirilen bitkiler, bağlar-bahçeler; iklim koşulları, pazarları, en sevilen yemekleri veya en lezzetli meyve... gibi zengin ve ayrıntılı bir kültürel izlenimler aktarılır. Turfan ile özdeşleşmiş karızların da doğayı ekolojik dönüş ve yeniden yapılandırması ile onun tarihi odaklı araştırmacılar, seyyahlara, kültür bilimcilere kadar ilgi oluşturmıştır veya görenlerin ilgisini çekmiştir. Doğu Türkistan'a seyahat eden seyyahların da karızda görevlilerin isimleri, statüleri, deneyimleri, yerel halktan, rehberlerden bilgi notları, su manzarasının kökeni, geçtikleri bölgenin durumu vb. hakkında hikayeleri bulunur.

Alman kâşif Albert von Le Coq (1926), Lukçun'lu prensin (wang) nasıl yeni bir karız inşa edilmesini emrettiğini ve bunu yapmak için Hami'den bazı işçileri işe aldığını yazmıştır. Bu karız inşaatının teşviki ve emeğin örgütlenmesidir (Barbaix vd. 2020: 290).

1889'da Turfan'ı ziyaret eden Rus seyyah Grum-Grshimailo, Bojanti ovasının yılın büyük bir bölümünde kuru olduğunu, Çin kayıtlarının ve eski bir şarkının eskiden burada bir göl olmasa bile en azından büyük bir sazlık bataklık¹⁸ olduğunu gösterdiğini söyler ve kalıntıların da kanıtlarından su kaynağının büyük ölçüde azaldığı sonucuna varır. Ova sadece şu anda yerleşim olan bölgelerde değil, aynı zamanda yüzey suyunun bulunmadığı ve yer altı sularının tuzlu olduğu daha uzak bölgelerde de kalıntılarla doludur (akt. Huntington 1907: 309). Aurel Stein, 1912 yılında, Turfan ören yerlerini ziyaret ederek topografik çalışmalarında ve çevre araştırmalarında bulunur. Turfan'ın ilçelerinden ve karızların yoğun bulunduğu yer için “Piçan'ın bereketli vahası” (URL-8) demiştir.

Huntington, terk edilmiş karız izleri olup olmadığını sorduğunda, “ama hiç kimse bir kariz izi bulamadı. Orada şimdi kurumuş olan bazı eski olanlar var, ama hepsi kazılmıştı 1780'den beri ya da o civarda. Asya'da yaklaşık on beşi [ikisini gördüğü] altmış yıl önce [yaklaşık 1845] kazılmıştı, ancak Su o kadar tuzluydu ki, kazıcılar ev bile inşa etmeden

¹⁸ KK-14 de sazlıkların olduğu ve yerel halkın da buna dayanarak Turfan efsanesinin yaygın olduğunu dile getirir.

vazgeçtiler” (1907: 310-311) demiştir, yanındaki memur. Kendisi ise Turfan'daki iklim değişikliklerinin kanıtları olarak Lop havzasında olduğu kadar çok görüldüğünü şu sözlerle açıklar: “Her yerde geniş ölü sazlık yataklarıyla karşılaşılır, sadece karız kazmanın su seviyesini düşürdüğü bölgelerde değil, insan faaliyetlerinin yerel olarak su miktarını artırma eğiliminde olduğu düşünülebilecek yerlerde bile” (1907: 311). C.G. Mannerheim ise karızların istatistiğini vererek bir mahallede kaç karız olup bunları kaç hane kullandığına dair detaylı bilgiler sunmuştur. 1906-1908’de bulunduğu Turfan’da gittiği köylerin sulama tarihlerine ilişkin bilgiler sunmuştur.

3.1.4. Karız ve Onun Etrafında Gelişen Söz Varlığı

Dil sisteminin işleyişi ve dil etrafında toplanan insanların oluşturduğu değerler sistemi olarak kültürün (Karataş 2020: 7) bir parçasını oluşturan söz varlıkları; soyut veya somut olarak tüm varlıkları, kavramları, kavrayışları, eylemleri, üretimleri ifade ederek bunlara dayalı bilginin ve kaynağın temellerini de ortaya koymada dayanak oluşturur. Saussure, bir dilin tarihiyle bir uygarlığın tarihi arasındaki ilişkiler iç içedir. Bir ulusun töreleri dilini etkiler ve ulusu yaratan da büyük ölçüde dildir (1998: 52). Ayrıca “dil yapıları, şeylerin düzenine kendi biçimlerini verirler” (Foucault 2014: 221) yorumuna koşut, toplumun çevresindeki her türlü şeyle etkileşim ve bağ kurarak faaliyetlerini ilişkişel bir biçimde “dil” hazinesi ile aktarması, “kültür dilini” oluşturmaya aracılık eder. Kültür dilinin oluşumunun görünüm alanlarından birini de meslek kolu, mimari yapı, hidroteknoloji, üretim tarzı gibi polifonik yapı ve terminolojiye sahip karız sistemi ve bunun uygulamalı tekniğine ve pratiğine yönelik gelişen söz varlığını gösterir.

Karız etrafında gelişmiş olan bu söz varlığı; kültürün fenomenlerinin görünür ve iç içe geçmiş olduğu içeriklerin temsilini oluşturur. Daha önce de karızın kökeni meselesi üzerine çeşitli görüşlerin bulunmasından bahsedilmişti. Ancak Uygurlar arasında bu hacimde söz varlığı hazinesinin bulunması, karız sistemi etrafında yerel bilgi ve uygulamalar ile onun inşa edildiği kültür ekolojisi ve çevresi etrafında söz varlıklarıyla da sürdürüldüğünü göstermektedir. Bu yorumu destekler nitelikte, Özkan’ın (2010: 79) da ifade ettiği üzere millî dil; kelimelerin, o millî dilin ses özelliklerini taşıması ve yüklenen anlamların da toplumun düşünce dünyasını ifade etmesidir. Bu çerçevede;

mimari yapı, özne, eylem, araç-gereç, mekân, nesne şeklinde tespit edilen söz varlıklarının sınıflandırması şu şekildedir:

Mimari Yapıya İlişkin Söz Varlığı¹⁹

<i>Açma/Teşme ağzi :</i>	Kanal ağzı, karız suyunun yer üstüne çıktığı yer.
Baş quduq :	Baş kuyu
<i>Bula (ğaltek):</i>	Hayvan ile kuyudan çıkartılan toprak ve çamurları çıkarmak için kullanılan araçlardan.
<i>Çélek :</i>	Kova
Ériq :	Arık
Kariz line:	Karız çizgisi
Kariz :	Yer altı su kanalı
<i>Köz :</i>	Göz: Tünelin gözeneklerinden suyun damlaması
Östeñ :	Kanal
<i>Qoş bula” (çift bula) :</i>	<i>Kazılan kuyunun içinden toprak ve çamurları 70-80 m derinlikten çıkartmaya aracı olan sistem</i>
Qudug ağzi :	Kuyu ağzı ²⁰
<i>Qudug tîvi :</i>	Kuyu dibi
<i>Suluq qatlam :</i>	Sulu tabaka
<i>Teşme :</i>	Tünel, kanal. Kemer biçiminde yapılması en tipik özelliğidir (Tuhar 2012)
<i>Tik quduq :</i>	Dik kuyu
<i>Tilma/ Oçuq ériq :</i>	Açık arık. Karızın tünel ağzından çıkan suyun karız gölüne döküldüğü yeri belirtir. Karızların açık arığın

¹⁹ Söz konusu söz varlığı oluşturulurken karıza ilişkin kaynaklarda kullanılan sözcüklerden, kaynak kişilerden ve İnayet (2004) yararlanılmıştır.

²⁰ Bu kullanımı, Kaşgarlı Mahmut, “ağız” madde başı olarak “ırmağın, su tulumunun, testinin, küpün ve kuyunun ağzı” açıklamasıyla verilir (DLT-I, 1985: 55).

uzunluğu 100-500 etrafındadır. Sincan'daki açık arıkların genel uzunluğu 310 km'den fazladır (Tahur 2012)

Özneye İlişkin Söz Varlığı

Karizci :	Karızda çalışan kişi
Kökbéşi :	Sulama işlerinden sorumlu kişi. Uygurlarda sulama işlerinden sorumlu kişi için kökbéşi terimi kullanılırken Farsça olarak da mirap denilmektedir (Necip 1995: 31).
Mirab:	Su ve sulama işlerinden sorumlu kişidir.
Peşkedem karizci :	Usta karızcı

Eyleme İlişkin Söz Varlığı

<i>Kariz çap-:</i>	Karız kazmak
<i>Kariz kola-:</i>	Karız açmak, karız kazma, oymak
<i>Karizni qoğda-:</i>	Karızı korumak
<i>Karizni rémont qil-:</i>	Karızı onarmak
<i>Pöge:</i>	İşaret koyma
<i>Quduqlarni tutuştır-:</i>	Kuyuları tutuşturmak, bağlamak

Araç-Gereçlere İlişkin Söz Varlığı

<i>Arğamça:</i>	Halat
<i>Çige halat:</i>	Kendir halat
<i>Kariz Séveti/lay séviti:</i>	Karız sepeti

<i>İlmek:</i>	Çengel
<i>Tamaq:</i>	Tırmık, bahçıvan tırağı
<i>Kariz Ketmini:</i>	Kariz çapası
<i>Kariz gürciki/gürcek:</i>	Kariz küreği
<i>Toma:</i>	Suyun çıkışını engelleyen tıkaç
<i>Kariz cotusi:</i>	Kariz kazması
<i>Çırağ:</i>	Çırağ/çerağ

Burada söz varlığı kapsamında aktarılan ve tezin hacmini aşmaması için sınırlı bir şekilde verilen araç-gereç adlandırmaları, bir diğer başlık altında karızcılığın inşasında geniş bir kullanıma sahip araç-gereçler çerçevesinde özellikleriyle ele alınmıştır.

Mekâna İlişkin Söz Varlığı

<i>Kariz köli:</i>	Kariz gölü
<i>Karizliq:</i>	Kariz olan, kariz kazılan yer
<i>Su ambiri:</i>	Su deposu

Nesnelere İlişkin Söz Varlığı

<i>Lay:</i>	Balçık, çamur
<i>Junda/ yunda:</i>	Kirli su
<i>Kenza:</i>	Palto
<i>Kolo/ söyünçe:</i>	Kariz kazarken kaynak çıktığında, kariz kazdıran kişi veya kariz sahibi, kuyuculara verdiği müjde hediyesi (KK-4).

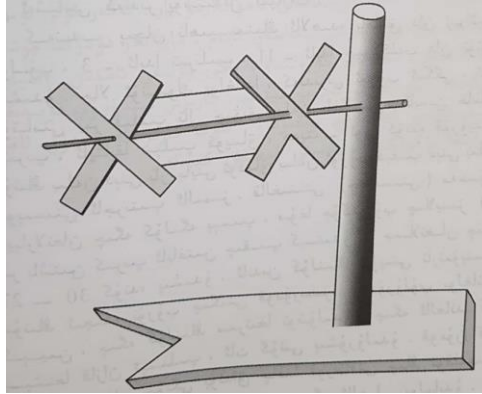
3.1.5. Kariz İnşasında Kullanılan Araçlar-Gereçler

Bir yapı; koşullarından, çevresinden ve bağlamından soyutlanamayacağı için dil ve bağlamın esas olduğu gibi mimarinin de “dışavurum”larla olan benzerliği açıktır. Diğer bir ifadeyle maddi olanaklar malzeme seçimini etkiler ve yörede bulunmayan malzemeler de saf dışı kalır ya da özgün çözümler aranır (Fischer 2015: 43-44). Geleneksel su yönetim sisteminde kullanılan malzemeler, iklim ve coğrafi koşullar kadar önemli olup yine malzemenin yapımı veya seçiminde de bu koşullara uygunluk gerektirir. Su kaynaklarını yönetmek için geliştirilen su yönetim modelleri ve araç gereçleri; her ne kadar benzer görünüm ve işlevsellik taşısa da yerele uyarlayıcı, dönüştürücü unsurlar eklenerek kültürden kültüre bölgeden bölgeye değişebilmektedir. Uygurlar arasında da karızın inşa, bakım, onarım ve işletme süreçlerinde kullanılan araç gereçler; kültürel birikim, oluşum içerisinde; insanın gerçekleştirileceği arazinin toprak yapısına göre söz konusu malzemeler de kullanılmıştır.

İnşa sürecinde kazma, kürek, gibi temel aletlerden ölçüm ve hizalama için kullanılan nispeten daha teknik aletlere oldukça çeşitli malzemeler bulunmaktadır. Kanalların kazılması, toprağın sepetlerle taşınması, kuyuların etrafını toprakla çember haline getirme, kanal boyunca zeminin döşenmesi vb. iş ve işlemler alet ve edevatlar ile gerçekleştirilir. İşte söz konusu bu malzemeler bu başlık altında yöresel adlandırmalarına yer verilerek detaylandırılmıştır.

Arğamça “halat”: Kuyu ve tünel kazarken çıkan toprak, çakıl, taşlar yer altından halat vasıtasıyla yer üstüne çıkartılır. Halat, karıza özel hazırlanmakta olup hammaddesi kendir²¹ kabuğudur (Niyaz 2006: 3). Dayanıklılığından dolayı karızda kullanımı önemlidir (Niyaz 2006: 74).

²¹ Kendirin detaylıca yapım aşaması için bk. (Niyaz 2006: 73)

Görsel 3: Halatın kullanıldığı tekerlek (Niyaz 2006: 74).

Kariz Séveti/ lay séviti/kuyu séviti “karız sepeti”, çamur sepeti”: Üzüm, dut,²² ılgın ağacından geleneksel mesleklerden sepetçiler tarafından örülür. Biçimsel olarak alt tarafı sivri, çevresi yüksek, ağzı geniştir. Sepetin alt tarafının sivri olması, kazma esnasında iki ayak ortasına kolaylıkla sabitleştirebilmek, genişliği ve yüksekliği ise sepetin dışına dökmek ve daha hacimli yer içindir (Niyaz 2006: 76-77; Tahur 2012). Yukarıda bahsi geçen ağaç türlerinin sert yapıdaki özelliği ilmek, sepek, kuyuların üstünde kullanılması itibarıyla büyük ihtimalle ekonomik ve ekolojik özelliklerinden dolayı kullanılmıştır.

Bula ve Bula Çevresi: Yer altında kazılarak çıkartılan toprak, taş, çamurların 70-80 metre yer altından halat ile bulanın (makara) hareketlenmesi ile yer üstüne çıkarılır. (Niyaz 2006: 77). Önceleri karız kuyularının sığ olmalarından dolayı toprak ve taşlar sepette ve ilmek takılarak yukarıya çıkartılırken kuyuların derinleşmesiyle ilmek ile çekmek güçleşerek kendirden halat kullanılmıştır. Kuyuların derinleşmesi ve kuyuların artarak kanalların uzamasından sadece açık arık, gölleri açmakta kullanılıp derin kuyular için bula kullanılmıştır. Bula ile toprak, çamur çıkarmada önce halatın bir ucunu bulaya bağlayıp ikinci ucuna ilmek bağlayıp sadece bir sepette çamur

²² Dut ağacı yetiştiriciliği; ılıman ve sıcak iklim bölgelerinde ekolojik isteğinin diğer bitkilere kıyasla daha toleranslı, adaptasyonu kolay olup budama, sulama, ilaçlama, gübreleme gibi bakıma yönelik uygulamaların yapılmasına ihtiyaç olmaması nedeniyle dünyada yayılım alanı geniş olmuştur. Sadece gençleştirme veya dal seyreltmesi uygulanması söz konusudur. Dut ağacının yapısının sert olmasıyla kerestesinin birçok alanda değerli ve kullanılır olmuştur. Ayrıca meyvesinin ve yaprağının kullanılabilir olmasından kırsal kalkınmada önemlidir (Keskin & Kaya 2017: 108-111). Uygur kültüründe ise dut ağacı, çok özellikli bir bitki olarak kabul görüp ataların kapı önlerine dikilmesinde sevap bulunacağı düşüncesi hakimdir. Evin önündeki dut olgunlaştığında önünden geçen fakir, yolcu, çocukların yiyerek susuzluklarını giderecekleri, gölgesinde dinlenecekleri düşünülür. Uygurların evinin huzurunu, bereketini, geleceğini temsil eden sembolik bir ağaçtır (Ötkür 2015: 109).

çekilmesine “yalañ bula” (tek bula) denilmiştir. Böyle zaman kaybı olduğu düşünülerek de zamandan tasarruf etmek için karız halatının uzunluğu bir pay uzatılıp ikisinin ucuna sepet bağlayıp bir sepet kuyu üstüne, bir sepet kuyu içine inen teknik “qoş bula” (çift bula) olarak adlandırılmış. Bulayı iki kişi döndürür, bir kişi sepeti döker. (Niyaz 2006: 77-78).

Görsel 4-5: Bula (E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi)

Zamanla su yüzeyinin alçalıp karız kuyularının daha da derinleşmesiyle, qoş bula ile de toprak ve çamur çekmenin zorlaştığı düşünülerek hayvan gücü – at, inek, eşek- kullanılmıştır (Niyaz 2006: 78). Zamanla insan gücünü azaltmak için törük çoyun (dökme demir), çoka çoyun (dirsek demir döküm)ları bula okunun üstü ve halat kendir yağı ile yağlanarak kullanılmaya başlanmış olup en son kullanılan teknik olmuştur (Niyaz 2006: 79). Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere sistemin tecrübeyle daha kolaylaştırıcı ve iş verimliliğini, tasarrufunu kazanmak bir yol izlendiğini gösterir.

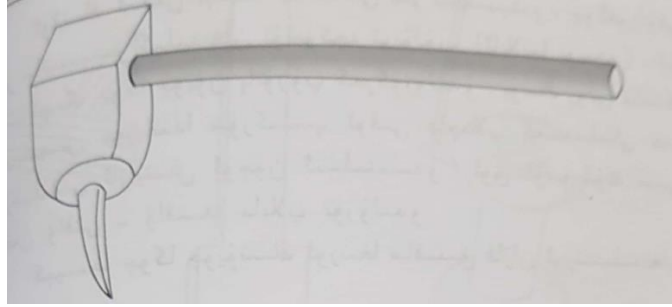
Görsel:6 Yalañ Bula ve çevresi (Niyaz 2006: 82)

Görsel 7: Bulanın kullanım biçiminden (E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi)

İlmek “ılmek, çengel”: Dut, karaağaç gibi kolay çatlamayan ağaç dallarından yapılır. Bulanın hareketlendirilmesinde kullanılır (Niyaz 2006: 77).

Kariz cotusi “karız kazması”: Ay biçimli karız kazması büyük ve karga burunlu olmaktadır (Niyaz 2006:85).

Görsel 8: Kariz Cotusi /karız kazması] (Niyaz 2006:86).

Kariz çirigi /çırağ “Karız çırağı/ çırağ: Karız içinde aydınlatma için kullanılan karıza özel yerli üründür. Koziçi-kulalçi “çömlekçi” tarafından yapılır. Piçan ilçesinin Lükçün Sirkip Ègiz kasabası; uzun tarihten itibaren yapım yeri olup kişilerin “Ègizliq koziçilar” lakabı da vardır (Niyaz, 2006: 87-88). Sadece aydınlatma için gerekli olmayıp tehlikesiz tünel kazma ve tünel uzun olduğunda bu aydınlatma ile balçık taşımada da kullanılır. Karız çırağına dumansız kendir/kenevir yağı, susam yağı, aspur (yalancı safran) gibi yağlar kullanılır (Niyaz 2006: 88). Aşağıdaki Görsel 9’da da aileden karız sahibi olan KK-4’ün evinde bulunan ve karızda kullanılmış olan yaklaşık 500 asırlık çerağ görünmektedir.

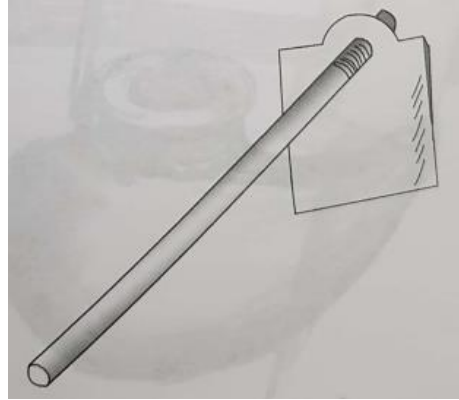

Görsel 9: Çırağ. (E. KILIÇ arşivi).

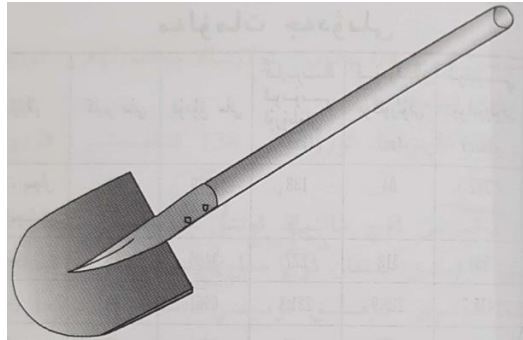
Görsel 10: Çırağ (Niyaz 2006: 88).

Kariz ketmini /Ketmen²³ “Çapa, Karız Çapası”: Düz biçimli ve sapı küçüktür. (Niyaz, 2006: 88-89).

Görsel 11: Kariz ketmini [Karız Çapası]: (Niyaz 2006: 88).

Kariz gürciki/gürcek [kürek]: Küçük, sapı kısa, eğikliği daha azdır (Niyaz, 2006: 89).

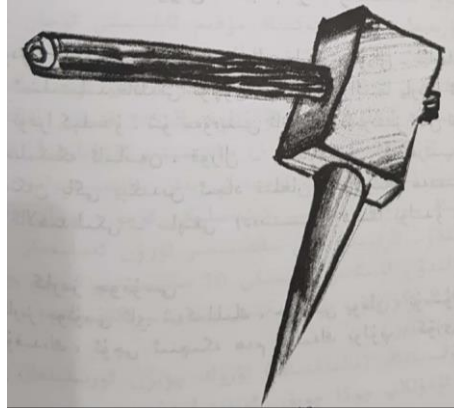

Görsel 12: Kariz gürciki [Karız küreği]: (Niyaz 2006: 89).

Karıza özgü bu aletlerin kullanılması, beraberinde bunları özel üreten ustaların yetişmesine de aracılık etmiştir. Karızcılık mesleğinin işlevleri yine farklı bir geleneksel mesleğin oluşmasını olanak sağlayarak zincirleme işlevine yine işlevsellik kazandırdığını ifade edebilir.

Puçi [sivri uçlu kazma]: Kuyu ve kanal açma sürecinde toprak, kum, çakıllı kum, killi, taş, tuz vb. her yer tabakasında kullanılır (Niyaz 2006: 86).

²³ Ketmen kelimesi, DLT’de “Yeri kazmak için kullanılan aygıt” Atalay 1985(1) 444) anlamıyla yer alır.

Görsel 13: Puçi (Niyaz 2006: 86).

Kuyu ve kanalların içinin dar olmasından, işin özelliğine göre gerekli aletleri var olanı değiştirip uyarlayarak ya da karıza uygun biçimde üretilerek kullanılmıştır. Bunların çoğunluğunun özelliği ise kollarının kısa olmasıdır (Niyaz 2006: 79; KK-4; KK-14). Bu uyarlama veya yeni bir üretim, yer altında çalışmanın oluşturduğu güçlük karşısında karızcılar tarafından kolaylaştırıcı yolun izlenmesi yönünden önem taşır. Bu gelişim ayrıca geleneksel su yönetimde gerekli malzemeleri bir araya getirme ve kullanma becerisini yansıtır.

Halk yaşamını ve tarımsal üretimi doğrudan etkileyen karızcılık mesleğinin icrasında kullanılan terminolojinin gelişimine baktığımızda; araç gereçlerin birçoğuna “karız” kelimesinin eklenmesi; ona özgü bir biçim kazandırılması veya eklenmesinin bir işaretini göstermektedir. Ayrıca su kaynağına erişim, suyu yönetim ve yönlendirme temelinde birçok araç-gereç kullanıldığı görülmektedir. Her bir aracın-gerecin; karız inşasında çalışanlara hareket alanını kolaylaştırıcı, inşanın türlü tehlikeleri bünyesinde barındırmasından kaynaklı dayanıklılık, sağlamlık gibi nitelikleri esas almaları; mesleğin ustalıklı ilerletilmesinin temelini oluşturduğu söylenebilir.

Taş, toprak tuğla gibi doğal unsurları şekillendirmek amacıyla kullanılan araç gereçlerin çoğu zaman ahşap gibi ekolojik çevredeki yer alan malzemelerden yapıldığı görülür. Bu araç gereçler, suyun gücünden yararlanılmasında karızcıların başucu araç gereçleri olmuştur. Bu durum ayrıca araç gereçler çerçevesinde geleneğin, deneyimin ve odağında, teknolojinin gelişimine bağlı olarak sürekli bir değişim ve gelişim içerisinde olduğunu gösterir. Yapılan saha çalışmalarında da kaynak kişilerin de aktardığı üzere

(KK-14; KK-15; KK-22) su kaynaklarına erişim sağlamak ve yönetmek için kullanılır. Malzemeler, geçmiş dönemlerde olduğu gibi günümüzde de zaman zaman kullanılmaktadır.

3.1.6. Karız İnşasında Kullanılan Giyim-Kuşam

Tarihsel süreçte insanın işlevsel olarak tabiat koşullarına karşı korunma, örtünme amacı taşıyan giysi; zamanla yaşama biçimlerinin değişerek coğrafyanın da etkisiyle sosyal, kültürel, ekonomik vb. değişkenlerle türlü alanlarda güvenlik/korunma, toplumsal kimliği yansıtma, işaretleyici sembolik anlam oluşturma vb. işlevleriyle temsil veya görünüm nesnelerine dönüşmüştür. Ayrıca çok sayıda meslek kollarının gelişimde ve kültürel birikiminin oluşmasında gerek güvenlik gerek ayırt edicilik amacıyla meslekî giysi adı altında üretimin ve tüketimin parçası olmuştur. Crane (2003: 11) de bu durumu, bunu giyimin toplumsal kimliğin inşasında en önemli rollerinden biri olarak tüketimin görünür biçimlerinden olması ile açıklar.

Karızcılık mesleğinde de yer altının birçok tehlikeyi barındıran bir mekân olması, beraberinde mevsime göre değişken suyun soğukluğuna-sıcaklığına-hacmine uygun, karız tünelinin çökme veya taş, toprak düşmesi riskine karşılık yaralanmayı engelleme, önleme vb. amaçlarla kullanılan Meslek giysileri iş güvenliğini sağlamak için gereklidir. (Khabib 2009: 60; KK-4). Halatla yer altına inerken başın duvarlara çarpma tehlikesini engellemek için “çükülük” olarak adlandırılan kasklar başa giyilir (Khabib 2009: 60-61). Sepet dokuma, Uygurların kültürel tarihinde geleneksel mesleklerinden biri olup çeşitli formlar halinde imal edilerek türlü işlerde kullanılıp halkın ihtiyaçlarını karşılar. Sepet kavak, söğüt, dut, ılgın ağacı gibi suya dayanıklı çubuklardan yapılır. Karız kazarken, karıza inip çıkarken giyilen sepet, baş giyime uygun forma getirilmiş koruma özelliğine sahiptir. Kısmen de doppa²⁴ veya başı sıcaktan koruma maksadında şala benzer baş giyimleri de kullanabilmektedirler (Khabib 2009: 61).

²⁴ Uygurların geleneksel millî baş giyimi olan “doppa” adı verilen takkeler, tarih boyunca kullandıkları ve kimliklerini yansıtan kültürel miraslarıdır (bk. Kasimiy 1996).

Temmuz ayında hava sıcaklığının yaklaşık 40°C- 50°C yükseklikte olurken tünel içinin yaklaşık 20 C° olması buna uygun giyimi gerektirir. Karız açıldığında, kazıcılar üstüne “kencaza” adında bir çeşit pamuktan palto giymesıyla tünel içi soğukta grip, akciğer rahatsızlığı, bele soğuk işlemesi vb. hastalıkları engellemek amaçlanır. Yakasız bu palto, derli toplu biçimdedir. Yine paltonun kolu; uzun ya da kısa da olmayıp dirseğin üstünde dikimi yapılır. Kol omuzları, taşların sürtünmesinden koruma özelliği vardır (Khabib 2009: 61-62). Alt giyim, suyun içinin daha soğuk olmasından dolayı alt giyimi ve iç giyim daha iyi dikilir. Yine dizden daha aşağısı biraz daha kalın olmaktadır. Böyle yapıldığında ayağın suyun içindeki kısmı, içlik kalın yapılarak ıslanması önlenir (Khabib 2009: 62) Bu giyimlerde, zamanla değişiklik meydana gelmiştir Yakın zamanlarda hafif olma özelliğinden dolayı lastikten giysiler yaygınlaşmıştır (KK-4; KK-14; KK-15; KK-22; Khabib 2009: 62). Bu değişimlerden biri yine önceden ayak giyimi giyilmemiş olup sonradan çizme ve yağmurluğun giyilmeye başlanmasıdır (Khabib 2009: 62).

Yukarıda da görüldüğü üzere, karızcılarının çalışma süreçlerinde, iş kıyafetlerinin seçiminde geleneksel giyim-kuşamın uygunluğuna dikkat ettikleri anlaşılmaktadır. Genelde çalışma şartlarına da uygun olacak şekilde, rahatlığın esas alındığı kıyafetlerin tercihi söz konusudur. Su yönetimini planlamak, temel olarak arazi çerçevesinde gerçekleştiği için başta hafifliğin getirdiği rahatlık olmak üzere dayanıklılık ve hava koşullarına uygunluk esastır. Dahası su geçirmezliğin yanı sıra hızlı kuruyan kumaşlar tercih edilir. Dolayısıyla karızcılarının giyim-kuşam tercihlerinde işlevselliğin ve koruyuculuğun temel olduğu söylenebilir.

3.1.7. Su Mimarisi Olarak Karızların İnşası ve Bileşenleri

Halk mimarilerinden karızların inşasında teknik olarak suyun akışını sağlayacak süreç ve aşamalardan geçen karızın inşası, kendine özgü yapı ve teknik özelliklere sahip ana bileşenleri²⁵; *dik kuyu* “tiq quduq” *kanal* “teşme”, *kanal ağzı* “teşme ağzı”, *açık arık*

²⁵ Orta Asya ve Anadolu coğrafyasında eski dönemlerden itibaren görülen kuyuların da belli başlı bölümler mevcuttur. Bu bölümleri şöyledir: kuyunun ağzı; kuyunun duvarı; kuyunun ipi; kuyunun çıkışı (kuyu çarkı), sereni ve kovası, su dolabı ve çarkı; iyi ve kötü kuyu (ayrıntılı bilgi için bk. Ögel 1985: 110-118).

“tılma” ve *karız gölü* “karız köli” olmak üzere beşe bölümden oluşur. İklim, jeolojik yapı, faydalanıp yer altı suyunu herhangi bir enerji olmadan yer çekimi gücüyle yeryüzüne çıkartılır. Bu bileşenlerin özellikleri ve işlevleri kısaca şöyledir:

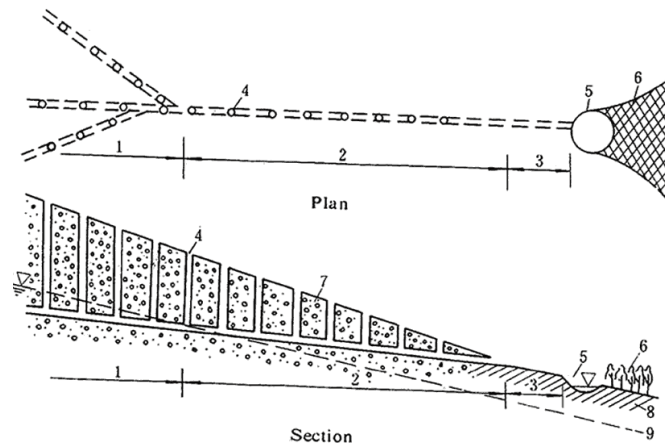
Dik Kuyu “Tiq Kuduq”: Karız tünelini bulma aşamasında tünelden kazıp çıkarılan balçık/toprakları yer üstüne çıkarma, karızcıların tünele inip çıkması, tünele hava ve aydınlık sağlama, gerekli adet-edevatları indirme-çıkarma, tünel içine hava ve aydınlık sağlama, tünel yönünü belirleme gibi çok sayıda işleve sahiptir. Dik kuyular, tünel ağzından başlayıp yer yüzünün aşamalı yüksekliğine göre azalır. En derini yaklaşık 100 metreden başlar, en sığ 2-3 metreye kadar olmaktadır. Baş kuyu su kaynağına yerleşmiştir. Bir karızın uzunluğuna göre onlarca, yüzlerce dik kuyusu bulunabilir. (Nemtul 2011: 29; Tahur 2012, 14.00) Piçan Niyaz, Sincan’da 1588 kazılmış, 7400 m, 533 dik kuyu sayısı dik kuyu sayısı en çok olan karız (Tahur 2012). Yer altındaki su kuyu kazılarak 10-15-20 metrede bir kuyular bulunmaktadır (KK-1).

Tünel/kanal “Teşme”: Karız inşasının temel gövdesi olup yer altı su yolunu ifade eder. Yer altı çakıllı kum tabakasındaki sığ yer altı suyunu yer üstüne çıkarılmasında önemli bileşenlerdendir (Nemtul 2011: 29). Tünelin genişliği yaklaşık 60-70 cm olurken yüksekliği 150-160 m.’dir (Tahur 2012).

“Tünel/Kanal ağzı” “Teşme Ağzı” Karız suyunun yer üstüne aktığı yerdir (Nemtul 2011: 30).

Görsel 14: Kanal içinde karız işçisi (Turi 2011: 29). Görsel 15: Kanal içi (Y. E. Gürbüz arşivi)

Görsel 18: Karız Projesinin planı (Sun vd. 2008)

Yukarıda Görsel’de görüldüğü üzere, Sun vd. ise karızın inşasının bileşen ve maddelerini ekleyerek şöyle maddelendirir: 1. Su toplama yer altı kanalı, 2. su ileten bir yer altı kanalı, 3. açık kanal, 4. dik kuyular, 5. küçük depolama havuzu, 6. sulanan alan, 7. kum ve çakıl, 8. toprak katmanları 9. yer altı suyu yüzeyi (2008: 59; URL-9).

Karızlar; *dikey kuyu*, *yer altı kanalı*, yer üstü kanalı ve *küçük depo* gibi bileşenlerden oluşan hassas sulama sistemleridir. Dağlardan eriyerek gelen kar suyu, ana kaynağı oluşturur. Su, dikey kuyularla toplanır ve yer altı kanalları yoluyla da sulama için suyun toplandığı vahaya taşınır (Sun 2008: 59; WBG, URL-2). Karız sisteminde yüksek hava sıcaklığıyla buharlaşmadan kaynaklı su kaybını azaltmak ve kirliliği önlemek için su, yer altından taşınır. Karızın suyunun akışı için pompa sistemi gerekmeyp yerçekimi ile yüksekten alçak zemine işleyişi vardır (Sun vd. 2008: 59).

Sun vd. (2008: 60)’in ifade ettiği üzere sistem şöyle kuruludur: her 30-50 m mesafe aralıklarla karızın havalandırılması ve bakımı için gerekli olan dikey kuyular bulunur. Dikey kuyular; karızın yüksek kesimlerinde, yaklaşık 90 m derinliğinde olup derinlikleri alt kesimlere doğru eğimle azalır. Yatay kanalın sonundaki depolama havuzu, kar erime mevsimi boyunca fazla suyu burada depolar. Bu rezervuarlar, yıl boyunca tarımsal sulama ve evsel kullanım için istikrarlı bir su kaynağı temin eder. Sulama kanalları da oradan suyu tarlalara yönlendirir Teknikler ve araçlar, 2000 yılı aşkın bir süredir neredeyse sürdürülmüştür. İnşa, bir yer altı kanalıyla birbirine bağlanan

dikey kuyuların kazılmasıyla başlar. Son olarak depolama havuzları yapılır ve sulama kanallarına bağlanır (2008: 61). Ayrıca karızların; doğal su kaynaklarının taşınmasında, çeşitli boyutlarda ve biçimlerde yapıldığı görülür. Su akışını ve dağıtımının gerçekleşmesi için açılan kanalların toprak veya taşların şekillendirilmesiyle yapıldığı görülür. Böylece su kaybı azalarak ideal bir su kullanımı mümkün olur.

3.1.8. Karızların Yayılma Alanları ve İstatistikleri

Yirminci yüzyılın ilk yarısı, karıza dayalı ekonominin geliştiği Turfan ve Kumul şehirlerinde karızların sayısı, sulama miktarı eldeki veriler neticesinde en yüksek olduğu zamandır. 1960'lı yıllardan sonra çeşitli sebep ve etkenlerle – bu konu beşinci bölümde işlenecektir- karızların sayısı ve su miktarı aşamalı bir biçimde oranı düşmeye başlamıştır. Aşağıdaki tablolarda da görüleceği üzere karızların her geçen zamanda çeşitli etkenlerle sayılarının azalması –karızların güncel durumunun ele alındığı başlık altında ele alınıp değerlendirilecektir- bu yapının en ciddi problemlerden birini oluşturur.

İstatistiklere göre, 1949 yılının sonunda Turfan'da suyu olan karızdan 1084'ü olup yıllık kapasite miktarı 487 milyon m³'tür. 1957 yılında suyu olan karızların sayısı 1237'ye, yıllık kapasite miktarı 563 milyon m³'e ulaşmış en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 1990 yılı suyu olan karızın sayısı 725'e, yıllık kapasite miktarı 297 milyon m³ seviyesindedir. 2000 yılında, suyu olan karız toplam 446 olup yıllık kapasite miktarı 149 milyon m³'e düşmüştür. Kumul'da ise 1949 yılında suyu olan karızlardan 455'i olup yıllık kapasite miktarı 200 milyon m³, sulama hacmi 41 bin 600 mu olmuş, 1984 yılı 301 karız kalmış olup yıllık hacim miktarı 110 milyon m³'tür olmuştur. 2002 yılı suyu olan karızdan 161'i kalmış, yıllık hacim miktarı 50 milyon m³'tür. Bu veriler, Turfan'da 1957 yılından 2000 yılına kadar her yıl ortalama 14 karız yok olmuş. Kumul'da özgürlük öncesinden günümüze kadar her yıl ortalama 5-6 karız yok olmuştur. 2-3 yıldan bugüne -yıl dikkate alındığında 2006 ve öncesi- karızların yok olması hızlanıp kapasitesi görünür bir şekilde azalmıştır (Rehman 2006: 46). Karızların kurumasıyla sayısının azalması, kurumunun sebepleri vb. konular altıncı bölüm altında günümüzdeki durumu çerçevesinde ele alınmıştır.

Karızın en çok yayıldığı yer Turfan, Piçan, Toqsun nahiyeleri, Kumul ve Guçuñlar olup Fukañ, Guma, Kuça, Aksu, Unsu, Kaşgar ve Hoten’de de karız harabeleri vardır. Özellikle Turfan Havzasında yaygındır (Kérimi, 2000: 59). Finlandiyalı Mannerheim tarafından 1906-1908 yıllarındaki seyahati ve araştırması esnasında karıza ilişkin dört Turfan ilçesi ve köyleri ile Toksun’a dair kayıtları ise şu şekildedir:

Tablo 1. Mannerheim’in Kayıtları (1969: 352-353)

Köy	Ev	Nüfus	Karızlar
Yar Khoto	100	400	
Yar	150	800	
Kurutka	100	20	
Buluynk	300	1000	
Bagra	120	600	
Yangi mähällä	20	30	
Chatkal	400	1500	30
Turpan kre	250	1000	20
Erh-gung (Lampa gunghsan in the Sart Lang.	250	1200	25
Yangi Shahr	150	400	10
Yar bashi	250	1200	20
Dji	60	300	5
Löziun	120	500	
Paka bulaq ve Togung	150	450	8
Yämshi ve Yämshi Karys	200	1000	10
Kara Khoja	1100	3500 - 400	
Astana	800	3500	
	(15 dükkan, 2 of Andijan)		
Sengim	150	500	15
Murtuk	150	450	

Yangi khe ve Yangi khe karys	200	1000	
Toqsun	300		
	(200 dükkân)		
İlan lik	150		20
Khodun	200		18
Nankho	120		11

Seyyah olarak Mannerheim'in ev, nüfus ve var olan karız sayısının istatistiğini vermiş olması; su yönetim sistemi olarak karızların halk yaşamındaki rolü ve önemini ortaya koyar.

Tablo 2. 1949-2004 Yılları Arasında Turfan'da Su Akışı Olan Karız Sayılarının İstatistiği

Yıl	Su akışı olan Karızlar			
	Turfan	Piçan /Shanshan	Toksun	Toplam
1949	440	478	166	1084
1957	557	487	193	1237
1962	522	471	184	1177
1973	447	369	167	983
1979	364	--	83	--
1986	409	336	68	813
1992	375	264	59	698
2000	291	116	39	446
2004	192	70	--	---

(Turfan Bölgesi Su Koruma Bürosu (akt. Lein and Yuling 2006: 6).

Turfan karızlarının 1957 yılındaki bilgilere göre Turfan'daki karızların sayısı 1237'dir. Karızları kazmak için giden 50 milyondan fazla emek gücü bulunmaktadır. Uzun tarihsel süreçlerde kalıntılar eklendiğinde karızların genel sayısı 1600'den fazladır (Kérimi 2000: 59). İnşanın boyutu, akıl-ferasetin görünürlüğü, tarihten itibaren oynadığı rolü yönlerden bakıldığında Turfan karızları ön sıradadır (Kérimi 2000: 59).

Yer üstünde kanal, su yolu, sarnıç vb. türde sulama araçlarına kıyasla, karızlar ile suyun yerin altında suyun aranması yani görünmeyen bir tabakadan varlığını anlayabilme ve onu yönetebilme becerisi; ustalıkla beraber halk bilgeliğini, dayanışmasını, öngörebilmeyi, tedbirli olmayı gerekli kılmaktadır. Karızların inşasının, bakım kontrollerinin de yine bu koşullar altında, çalışma alanının sınırlı ve tehlike olması; söz konusu mesleği ve onu meslek edinmiş ustaları daha toplumda daha ön planda ve değerli kılmış olduğu söylenebilir.

3.1.9. Karızların Mülkiyeti

Toplumsal yapının ve tabakanın görünümü olan mülkiyet; Hobhouse'un (1913) görüşüne göre "*insanın şeyler üzerinde kendi kontrolünü kurması*" ve bu kontrolün de az çok devamlı, toplumun da kontrol ettiği bir kontrol görünümü taşımalıdır (akt. Bottomore 2015: 185). Özel ve ortak mülkiyet biçiminde olabilip güç ve iktidar sağlayacağı görüşü yerleşmiştir (Bottomore 2015: 185-186). Mülkiyete sahip olma, değerinin belirlenmesi gibi konularda önemli etkenlerden birini toprağın konumu, verimliliği kadar da su yönetim aracının arazi üzerinde bulunup bulunmamasıdır. Çünkü tarımsal üretime bağlı topluluklarda suyun varlığı her daim önemli olmuştur.

Uygur kültür tarihinde su yönetim aracı söz konusu olduğunda da İslamiyet öncesi dönemde toprak satın sözleşmelerinde su kanalının belirleyiciyi yapıda olduğu görülmektedir. Uygur sivil belgelerinde; su kanalının bulunduğu toprağın verilmesi, su kanalının sınır yapılması veya yerin tarif edilmesinde su kanalının belirleyici olması gibi hususlar vardır (bk. Özyetgin 2014). Su kanallarının toplumun dinamik yapısında ve insan-doğa veya insan-insan ilişkilerinde, üretim gücünün kaynağı ve aracı olarak mülkiyet ilişkilerinin, hukuksal ilişkilerin geliştirilmesinde etken olmuştur.

Uygurların tarihsel süreçten itibaren sulama sistemlerinin toplum yaşamındaki bu rolü, karızların etrafında da şekillenmiştir. Mülkiyet hakkı; özel mülkiyet ve kamu mülkiyeti olarak iki şekildedir. Karızlar, özel mülkiyete kurulu olan arazi ile beraber alınıp satılabildiği, toprak sahibi kişilerin arazilerine karız inşa ettirilebildiği ve karız sahibi kişilerin inanışları gereği, “hayır işi” olarak köy, mahalle gibi halkın ortak mülkiyete devrettikleri durumlar vardır. 1949 sonrası yönetim değişikliği ile beraber kamu mülkiyetine alınmıştır (KK-4; KK-14; KK-15; KK-16; KK-17).

Abudu ve Cevik (2011: 217), Bonine (1989) ve English (1998)’den alıntılarla insanların sosyal bir hiyerarşiyi, karızdan gelen su miktarı üzerindeki mülkiyet haklarına göre değerlendirildiğini bildirir. Hanenin konumu, sakinlerinin sosyal veya ekonomik durumunun göstergesidir. Varlıklı ev sahipleri, tüccarlar ve dini liderler; suyun temiz ve bol olduğu karız merkezli yerleşim alanlarının üst kesimlerinde bulunur. KK-14’ünde aktarımıyla Turfan’da su kaynağına yakın oturmanın, suyun daha bol, temiz ve kolay erişim sağlanarak halk arasında aileleri daha prestijli hale getirdiğini veya karızlar arasında suyun daha bol ve tuzsuz akmasına göre karızlar bağlamında bir sosyal hiyerarşi kurulduğunu bildirir.

Turfan vesikalarında, toprak hukuku ile ilgili anlaşmada karıza şu şekilde yer verilmiştir: “1358, Mingo’nun 28. yılı ikinci ayı. Lañgu Guñşañ’daki muhabbet Baqi Hacının oğlu Séti Axundurmen. İtiraf ederim ki, kardeşim Seydul Axun’dan satın alan Guñşañ Töven Karız’daki bahsedilen iki odalı... Yaqup ağabeyime altmış tümen altına sattım... (akt. Emin 2006: 28.)

3.1.10. Kültürel ve Ekolojik Su Yönetim Sistemi Olarak Karızların İşlevleri

Suyun varlığı; ekosistem ve tüm canlı varlıklar için yaşam kaynağıdır. Suyun her şeye hayat vermesi, süreklilik katması, çeşitlendirmesi, üretmesi, verimlileştirmesi, canlandırması, yeşertmesi, temizlemesi, arındırması, yok etmesi vb. sayısızca artırılacak döngüyü sağlamaktadır. Toplum ve ekolojik çevre üzerinde yarattığı etkilerini ve değişim-dönüşümlerini gördüğümüz karız sisteminin de çok boyutlu

kullanım alanları ile beraber sosyal, kültürel, ekolojik ve ekonomik alanlarda açık ve örtük işlevlerine tanık olunmaktadır.

İşlevsel Halkbilimi Kuramı'nın önemli temsilcilerinden Bascom, folklorun sosyal ve kültürel bağlamı olarak tanımlanabilecek kültür ile folklorun ilişkisi ve işlevleri üzerinde durarak folklorun dört işlevi olduğunu belirterek en önemli işlevlerinden birincisinin eğlence olduğunu aktarır. Belirttiği işlevlerden ikincisini, ritüel ve kurumları sergilemek ve gözlemlemek için doğrulanması ve kültürün geçerliliğin sağlanmasıdır. Üçüncü işlevi, özellikle okuryazarlığı olmayan toplumlarda eğitimde rol oynamasıdır. Dördüncü işlevi, kabul edilmiş davranış şekillerini uygun sürdürmektir (1954: 333-349).

Malinowski, kültürü “kullanım ve tüketim maddelerinden, çeşitli halk gruplarının yapısal hak ve görevlerinden, insan düşünce ve becerilerinden inanç ve alışkanlıklarından oluşan temel bir bütündür” (1992: 66) ifadesi ile tanımlamaktadır. Bir kültürü basit ya da ilkel olarak incelense de kısmen maddi, kısmen manevi, kısmen de insana özgü araçla karşılaşmış olunmaktadır (Çobanoğlu 2011: 245). Malinowski, “temel ihtiyaçlar ve temel ihtiyaçlara verilen kültür tepkileri olarak geliştirdiği formülünde *metabolizma*> beslenme sistemi, *üreme*> akrabalık, bedensel rahatlık>konut, güvenlik> koruma, hareket> faaliyetler, *büyüme*> eğitim, sağlık> hijyen” gibi unsurlar yer alır (1992: 105). Bu ihtiyaç ve tepkilerden su yönetim sistemi ele alındığında karızların kullanımı ve birey, toplum ve ekolojideki yeri düşünüldüğünde en temel yapıda doğrudan suya erişim olarak saplanması ile *metabolizma*> *beslenme sistemi*, kaliteli su ile *sağlık*>*hijyen* kapsamında olduğu görülmektedir.

Çeşitli boyutları ile şemsiye bir sistem olarak değerlendirebileceğimiz karızları, yukarıdaki işlev hakkındaki görüşlerden de yararlanarak bu başlık altında toplum ve çevre üzerindeki işlevlerini özetle aşağıdaki gibi verilebilir.

3.1.9.1. Ekolojik Döngü

Tarımsal yoğunlaşmanın ekolojik sonuçları olarak farklı çevresel koşullarda çiftçilik yapan toplumların ortak endişeleri bulunur. Örneğin tuzlanma, yalnızca yarı kurak ortamlarda değil; uzun vadeli, yoğunlaştırılmış sulu tarımdan da kaynaklanır. Yanlış arazi kullanım uygulamaları hem tuzlanma sürecini hem de arazi bozulmasını hızlandırır. Toplumlar, bu sorunu hafifletmek için mekanizmalar geliştirme ya da çok basit uygulama (nadas gibi), tuza dayanıklı ürünler kullanma (Connor vd. 2011; Hillel 2000, akt. Zhuang ve Altaweel 2018: 6) türünden çözümler üretmişlerdir.

Başta gıda ve enerji için ihtiyaçların farklı biçimlerde ve karız suyu ile ilişkili desteklenir. Örneğin karız arığı ya da karız yolu diye tabir ettikleri suyun kenarlarının ağaçlandırılmasında kavak, söğüt dikildiği gözlemlenir. Kültürel manzara olarak da adlandırabileceğimiz bu tasarımlar; ekolojik döngüyü sağlamasının yanı sıra hayvanların yemesi için çalı, otlar, kabukları, budanmış dalları yiyebileceği yemler ve otlaklar bulunur.

3.1.9.2. Suya Erişim, Tarımsal Üretim ve Beslenme

Malinowski'ye göre insanlar, beslenme ihtiyacını doğadan doğrudan alarak gidermezler. Çoğunlukla ortak bir örtünün üstünde, bu işe ayrılmış toprak parçasının üstünde, ateşin çevresinde ya da bir masanın üstünde yemeğin hazırlanarak, tatlandırılarak yenmesi görülür. Bu yemek hazırlama ve yeme sürecinde birtakım faaliyet ve işlevler yer alır. Bunların içeriğinde besin üretme (tarım alet ve makineleri), besin sağlanması, besin dağıtımı, besin alınması, besin alma adetleri (çatal, kaşık vb.), elde edilen besinlerin depolanıp korunması, besin alma mekânı (sofra, masa, ev, kantin, otel vb.), besin özümsemesi, besin sindirmesi, sistemin kontrolü (Malinowski 1992: 103-111) gibi alt maddelere de yer verilmiştir.

Karızların bulunduğu yerlerin kurak iklim bölgesi olması su tasarrufu sağlamak ve verim elde etmek için kuru iklim bitkilerinin seçilmesine özen gösterilmiştir. Sulamalı tarım ile sebze, meyve üretimi başta olmak üzere tahıl üretimi yaygın olarak görülür. Yine hayvanlar için yemler ve otlaklar da ilişkili katkı sağlar.

3.1.9.3. Temiz ve Kaliteli Su ile Halk Sağlığı ve Güvenliği

Malinowski'ye göre insan bir organizma olarak yalnızca varlığını devam ettirmeyi değil, sağlıklı bir metabolizmaya sahip olarak bunu sağlayan koşulları da devam ettirmesi gerekmektedir. Grup kendini sağlıklı koşullarda tamamlayamadığı zaman kültürde de ilerleme olmamaktadır. Bu durumda grubun ölümü ilerledikçe kültür doğal olarak bir yıkıma gidecektir (1992: 94-95).

Bölgedeki arkeolojik, antropolojik araştırmalarla desteklenebildiği gibi kaynak kişilerin de vurguladığı karız suyun “temiz”, “içilebilir”, “tuzsuz” vb. (KK-4; KK-14; KK-15; KK-16; KK-17 KK-18; KK-20) oluşuna dair görüşler hem halk sağlığını hem de tuzluluk oranının düşük ya da bu yönde sorun olmaması toprak kalitesini koruyucu etkiye sahiptir. Bu etki doğrudan çiftçilerin sürdürülebilir tarımına ile ürün kalitesi ve verimliliği gibi konularda belirleyicidir.

Uzun vadede temiz ve kaliteli suyun zamanla içilebilir olmaktan çıkması aslında endişe verici ekolojik dengenin bozulmanın göstergelerindendir. Karız sisteminin de güncel durumu bölümünde de bahsettiğimiz gibi drenaj, pompa sistemlerinden yararlanılması gibi yanlış kullanım ve uygulamalar; gerekenden fazla toprak katmanına inme ve fazla su tüketimi; toprağın tuzlanma, iklim değişikliği gibi birtakım sorunları beraberinde getirmiştir. Bir başka deyişle, geleneksel uygulamadan çıkılması ekolojik dengenin bozulmasını şiddetlendirmiştir.

3.1.9.4. Su Yönetimi ve Döngüsel Ekonomik Üretim

Atatürk'ün (1929), “İktisadiyatımızın ana tedbirlerinden olan su işleri umumi idaresinin fenni kabiliyet ve kudreti, çok sağlam kurulmak lazımdır.” sözü ile su yönetiminin ekonomik gelişimdeki vurgusunda olduğu üzere karızların da sarmal bir yapıda çiftçilikten turizme, hayvancılıktan su ürünleri yetiştiriciliğine kadar Uygur halkının ekonomik kalkınmasında ön planda tutulduğu açık bir şekilde görülmektedir. Tarımsal faaliyetler, değirmenlerin inşası ile enerji elde etme gibi ekonomik gelişmeye etki eden karız suyunun gücüne bağlı itici güç olmuştur.

Sombart (1928: 24), “her çağın kendine göre hâkim bir zihniyeti vardır ve çağın iktisadi yaşayışı onunla biçimlenmiş olur” (akt. Ülgener 1983: iktisat zihniyeti ve onunla bağlantılı mâl, çevre, zaman olarak yaşanan dünyaya bakış açımızı, kültürümüzün bir parçası olarak kabul eder (1983: 20). Çağın, çevrenin ve hâkim zihniyetin bir sonucu olarak, suyun yönetimiyle karızlar aracılığıyla bilhassa Turfan Havzası’nda birincil geçim sektörünün yani tarımsal sektörün gelişmesi başta olmak üzere hayvancılık, orman, balıkçılık alanlarında üretkenliğin artırılması sürdürülebilir kalkınmayı sağlayarak çiftlik gelirlerinin ve refahının artırmasının dayanak oluşturmuştur. Karız suyundan istifade eden çiftçilerin karız sevgisi; “Suyun kıymetini çiftçi bilir” *Suyun qadrini déhqan bilir* (Doğan 200-20: 673) atasözüne de yansıyan maddi üretimin bir temel unsuru olarak görmelerinin yanı sıra sembolik anlamların ve değerlerin yüklendiği bir “yapı”ya dönüşmüştür. Karızlar aracılığıyla tarımsal üretimden zirai aletlerin üretimine, su ürünleri yetiştiriciliğine kadar zincirleme kalkınma ve geçinme biçimine etki ve katkı sağlanmaktadır.

Hidro-altyapıların inşası, devlet tarafından organize edilebilirken, işleyişleri, bakımları ve su dağıtımı; her zaman yukarıdan aşağıya kurumsal bir süreç izlemez (Zhuang vd. 2017; Stargardt, akt. Zhuang ve Altaweel 2018: 5). Karızların da 1950’li yıllara kadar geleneksel olarak gelişim sergileyen ve sürdürülen Karızcılarının inşa sürecinde, çiftçileri ise tarımsal sulama ve dağıtım aşamalarında karşılaşılması küçük ölçekli yönetim modeli ile ilerletildiği bilinmektedir.

Karızcılığın meslek edinimi ve başka mesleklere aracılık sağlaması, geleneksel mühendis ve mimar karızcılar ile ilgili başlık altında detaylıca bahsedilmiştir. Karız ile su yönetimi tarım, bahçecilik, su ürünleri yetiştiriciliği gibi alanları da doğrudan etkilemiştir. Ayrıca karızın inşasında kullanılan araç gereçlerin üretiminden bilhassa geleneksel sepetçilik yaygınlaşmıştır. Bundaki bir diğer etken, bu sepetin çeşitli işlerde de kullanılabilir olmasıdır. Üretim ve kalkınmaya etki gösteren yönlerindendir.

Karız sisteminin ortaya çıkma koşul ve zamanı göz önüne alındığında; bu yaratıcılığın akıl ile örtüşemeyecek düzey ve boyutta olağanüstü yapıt olarak algılanması ve düşünülmesi; ekolojik dönüş ile doğayı yeniden yapılandırması, bölgeyi turizm merkezi

haline getirmesinden dolayıdır. Bugün dahi bu sistemin işleyişini görmek ve araştırmak için uluslararası boyutta tanınırlık ile uluslararası çapta gerçekleştirilen ziyaretler, ile ekonomik döngüye katkı sunmaktadır.

Dickson, geleneksel su sistemleri ile çevreye asgari oranda müdahale ile enerji kaynağı olarak *su gücünden* doğrudan ve dolaylı şekilde yararlanıldığını, sudolabı ile de doğrudan kullanım elektrik üretimi, tahıl ve un öğütme olarak işlev sağladıklarını belirtir (1992: 150-151). Karız etrafında bu görünümünün yanı sıra (KK-15)'in ifadesiyle geçmiş dönemlerde evlerinde buzdolabı olmayanların karız içlerinde klima etkisi ile korurlar. Tüm bunlar, çok yönlü döngüyü işaret etmektedir.

3.1.9.5. Etkinlik ve Eğlenme/Eğlence/Sosyalleşme Alanı

Geleneksel su yönetim sistemleri halk eğlencesi olarak etkinlik ve eğlenme/eğlence imkanları sunmaktadır. Bu durumda su kaynaklarının ortam olarak sosyal etkileşimde bulunma ve dinlenme gibi fırsatlara açık olması etkilidir. Su birikintilerinde serinleyen halk, suyun çevresinde festival, şenlik, panayır gibi halk eğlenceleri düzenleyerek eğlence temelinde su kaynaklarına saygısını ifade eder. Su kaynaklarının yakınında aile ve arkadaş çevrelerinde düzenlenen yemekli ve müzikli sosyal etkinliklerle hoşça vakit geçirilir. Toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulunur. Söz konusu su yönetim sistemleri, uzak çevrelerden gelen kişilerin dahil olmasıyla yerel kültürlerin paylaşıldığı bir ortamı da hazırlar. Doğa kaynakları ile bağlantı kurularak farkındalık düzeyi artar. Dolayısıyla politik söylem bölümünde ve sivil toplum örgütlerinin ele alındığı bölümde aktarıldığı üzere geleneksel su yönetim sistemleri hakkında kullanım, yönetim ve koruma uygulamalarının pekiştirilmesi bir açıdan da bu kaynaklar çevresinde halk eğlencelerine alan açılmasıyla mümkündür.

Uygurların eski dönemlerden itibaren geleneksel olarak ev yapıldığında; ev yapma merasimi ve ev çayı verme gelenekleri vardır. Bir inşa başlasa ya da inşa bitse hemen bir etkinlik düzenlerler. Bu törenler arasında, “*su yollarını açma töreni*” *su başlaş murasimi* (Öger 2017: 187) de düzenlenmektedir. Karız bittiğinde de açık arığa ilk defa su getirildiğinde su getirme merasiminin düzenlenmesi karızcılığa özgü

geleneklerdendir (Kazimi 2007: 26). Kültürel çevre konunun işlendiği bölümde detaylıca ele alınacağı için burada sadece tören olarak anmak yeterli olacağı kanaatimdehyiz.

Uygurların kültür çevresinde önemli yere sahip meşrepler; çalgı aletleriyle müzik, halk dansı, eğlenceli oyunlar, yeme-içme, milli giyim, sanatsal faaliyetler ile birlikte halkın geleneksel değerlerinin bir bütün halde icra edildiği eğlenceli törenlerindendir. Bölgeye, yöreye, düzenleniş amacına göre değişen bu meşrepler arasında, Turfan'da *Muzdek Kariz Süyige Kanduruş* adlı oyun türü (Gönel Sönmez 2017: 167) bulunmaktadır. Karız suyunun bir oyun türüne hem a vermiş olması hem de onun niteliğinin vurgulanması; toplumsal ilişkilerin vurulmasına aracı, pekiştirici, birleştirici bir karakteristiğe sahip olduğunu ortaya çıkartır.

Turfan'daki bağcılık ve üzüm yetiştiriciliği²⁶ koşullarına ortam hazırlayan; çeşitleri, lezzetleri ile ön plana çıkartan ve hatta şehrin sembollerinden ve imge yaratıcı nesnelerinden olmasında önemli bir faktör olan karız suyu ile ilişkilendirilir. Kaynak kişilerin belirttiği üzere (KK-8 KK-9 KK-10; KK-13) hemen hemen her evin bahçesinde üzüm bağlarının bulunması, tarımsal üretimde bağcılığın geniş hacimde yer alarak ekonomik kalkınmayı sağlaması, beraberinde kültürde önemli bir yere ve öneme sahip olmuştur. Hatta *Üzüm Festivali* adı ile her yıl temmuz ayında kutlama düzenlenmektedir. Bu festivalde üzüm çeşitlerinin, besin maddesi olarak yaş üzüm, kuru üzüm, meyve suyu, şarap vb. türlü kullanım alanlarının gösterilmektedir.

Seth, grup geziyle katıldığı Turfan seyahatinde, yol kenarında bir sıra kavağın yanında akan kristal bir su kanalı için rehberleri Abdurrahman, karız olduğunu belirterek “dağlardan gelen sudur” demiştir. Akışı incelemek için baktıklarında orada üç çıplak çocuğun dereye sıçrayıp ve büyük bir canlılık ve samimiyetle "güle güle" ile selamlamak için durmuşlardır (210: 382).

²⁶ Weili ve Özyetgin'in (2020) eski Uygur sivil belgeleri ışığında da ortaya koyduğu gibi Uygurlarda bağcılık, üzüm yetiştiriciliği söz varlığından kullanım alanlarına – besin maddesi, tedavi amaçlı, üzüm şarabının vergi ödeme aracı- önemli bir yet tuttuğu görülmektedir.

Karızlarda çocukluğu geçmiş olan KK-4; KK-14; KK-15'in de yaz aylarının yüksek sıcaklıklarından açık arıklar, karız gölü her zaman onlar için eğlenme ve serinleme mekanları olmuştur. İçine girdikleri, kıyısında oyun oynadıkları, buluşma noktalarıdır. Bugün ise hafızalarında hala canlı olduğunu, özlem duyduklarını dile getirmişlerdir.

Görsel 19: Açık arıkta çocukların oynaması (Jetzer 2015: 25).

3.2. KARIZ VE DİĞER SU YÖNETİM SİSTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRMESİ

Yerli halkların suya erişim sağlamak için kullandığı farklı yöntem ve teknikleri, Lein and Yuling (2006: 15) tarafından aşağıda görüldüğü şekilde tablolastırmıştır:

Tablo 3. Farklı sulama suyu kaynaklarının karşılaştırılması

	Karız	Tube-well [Boru]	Yüzey Kanalları
Ana Avantajları	Yıl boyunca sürekli temiz su akışı	Esnek, gerektiğinde su sağlayabilir	Eskiden ucuz ve güvenilirildi.
Ana Problem	Kuruyan	Pahalı su, bazı yerlerde kuru çalışıyor	Akıшта büyük farklılıklar, bazı kullanıcılar için, özellikle alt kısımlarda su kıtlığının artması

Mevsim	Bütün bir yıl. İlkbaharda önemli su kaynağı	Gerektiğinde tüm yıl boyunca su temini, Yaz ortasında kıtlık.	İlkbaharda daha az su, yaz aylarında daha fazla
Kontrol	Çiftçiler / yerel kurumlar tarafından kontrol edilir.	Çiftçiler / yerel kurumlar tarafından kontrol edilir.	Su bürokrasisi tarafından kontrol edilir - çiftçiler ve yerel yönetim, kararlar üzerinde çok az veya hiç etkisi yoktur.
Erişim	Kapalı sistemler, mevcut karız'a yeni erişim yok.	Açık, ancak yakın zamanda düzenlenmiş	Açık
Maliyetler / fiyatlandırma sistemi	Yapımı pahalı ama uzun süre dayanıyor. Bakım maliyetleri genellikle işçilik biçimindedir. Şu anda en ucuz su.	Kurmak için nispeten ucuz ama çalıştırmak ve bakım teknisyeni ihtiyacı var. Elektrik ücretleri arttıkça en pahalı su haline geliyor.	Suyun fiyatı hem kanallar arasında hem de her sulama tur arasında değişmektedir. Fiyatlandırma sistemini anlamak zor.
Diğer kullanımlar	Evsel ve içme suyu. Doğal bitki örtüsünün bakımı (Kış akışı)	Evsel ve içme suyu.	Ev içi kullanım, bazı yerlerde de içme suyu.

Karız, kanala ve tüp kuyulara kıyasla daha güçlü yönleri sahiptir. İlkbaharda su temini, stabil su akışı, temiz su, evsel kullanım ve ekin dışı bitki örtüsüne su sağlama yönleri vardır. Ancak, suyun karıza ait arazide mevcut olmasından dolayı kapalı bir sistemdir (Lein and Yuling 2006: 16).

2009 yılında “Karez Study Society”nin yürüttüğü proje sonucunda, karız suyunun nehirlerden ve rezervuarlardan pompalanan yer altı suyuna ve kanal suyuna kıyasla daha temiz ve yüksek kalitede olduğunu ortaya koymuştur (Shishiti 2013). Karızdan,

rezervuarlardan borulu suya geçiş yapan hanelerin, eriştikleri su kalitesinde ciddi bir bozulma yaşadığı ve yerel yönetimin su arıtmaya daha fazla para yatırmasına sebep olan, daha önce gerekli olmayan bu prosedür, Turfan’da da görülebilir (Abduwayit, 2015, akt. Jetzer, 2015: 27). Karız suyunun kaliteli olduğu fikri yerel kültürde her zaman kabul görmüş. Ya'er semtinde yerel halk, pompalardan ziyade karızdan içmeyi tercih ederler (Amanguli 2015, akt. Jetzeri 2015: 27-28).

Kuyu (Kudug)

Derin kuyu, talebe bağlı yer altı suyu çıkarılabildiğı için aşırı kullanım nedeniyle sürdürülemez yer altı suyu kaynaklarına yol açar. Karız ile derin kuyu arasındaki fark sürdürülebilirliktir. Karızdaki suyun akış hızı, su tablasının seviyesiyle kontrol edilir ancak karızları sürdürülebilir teknoloji yapan ve kendini sınırlayan özellikleri, günümüzde mevcut teknoloji yelpazesıyla karşılaştırıldığında dezavantajlı olabilir (English 1998). Abudu and Cevik’in görüşüne göre, karızların ve derin kuyuların avantajları ve dezavantajları göreceli bir kavramdır. Probleme bağlı sınırlamalar avantajlı olabilir (2011: 221). Bazı bölgelerde derin kuyular, karızı etkilemeden kullanılabilirken bazı bölgelerde karızları kurutur. Sürdürülebilirlik açısından karızlar, derin kuyulara kıyasla üstünlüğe sahiptir. *Derin kuyuların bir akiferin yeniden doldurma hızından fazla su çekmesi*, bu teknoloji kısa vadede çekici kılar (English 1998; Abudu and Cevik 2011: 221).

Derin kuyuların kullanımında su, yenilenemez bir kaynaktır. Kurak bölgelerde, nüfus artışı, tarımsal arazilerin genişlemesiyle su kullanımının artması; benzer olarak karızlarla da karşılanamamaktadır (English 1998). *“Uzun vadede, yer altı suyu besleme oranlarına göre sınırlı çıkarma politikaları ve yönetmelikleri oluşturularak derin kuyuların sürdürülebilir kullanımı uygulanmalıdır”* (Abudu and Cevik 2011: 221). Ayrıca derin kuyuların hızla artması; yer altı suyunun aşırı kullanımı ve buna paralel su kalitesi sorunlarını ortaya çıkartarak çevre, sağlık ve gıda güvenliği için büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Bu sebeplerle, kuyu teknolojisinin karız teknolojisine kıyasla avantajlarının sürdürülebilirlik açısından daha fazla kanıtlanması gerekmektedir (Abudu and Cevik 2011: 222).

Kısaca karızların da derin kuyularında aşırı kullanım nedeniyle yer altı suyu kaynaklarının sürdürülebilirliğini engellediği anlaşılmaktadır. Ancak karızların daha kontrol edilebilir özelliği dikkat çeker. Bu durumda bölgenin özgül koşullarına ek, su yönetimi konusunda geleneksel olarak bunu meslek edinmiş karızcıların usta-çırak ilişkisiyle edinilen, aktarılan eğitimin, bilginin içeriğini koruma, kalite, güvenlik vb. odaklı yönetim oluşturmaları büyük oranda etkili olduğu söylenebilir.

Barajlar

Resmî tanımlamayla 15 metreden yüksek olan büyük barajlar, dünyanın en büyük teknolojilerinden biri olarak kabul edilmiştir. Elektrik üretimi ve sulama yapılmasının yanı sıra çoğu kez ölümcül olduğunu göstermiştir. 21.yy'da ise inşa edilip edilmemesi üzerine sorular ve tartışmalar oluşmuştur. Büyük barajlar ile sulama sisteminin inşasında barajların maliyetlerinin beklenenden yüksek olması, çevresel etkilerinin ağırlığı, milyonlarca insanın yerinden edilmesi gibi sebeplerle projenin sürdürülemez olduğu ortaya çıkmıştır (Madeley 2003: 74-75). Buna karşılık küçük ölçekli sulama sistemleri ise küçük barajlar, su depoları, sığ kuyular, vadi tabanı sulaması, küçük akıntıların yönlerinin değiştirilmesi ve yağmur suyunu hasat etme gibi projeler bulunup çoğunlukla çiftçiler tarafından aile ve yerel pazar ihtiyaçlarını karşılar (Madeley 2003: 76). Su idaresi teknikleri bugün milyonlarca küçük ölçekli çiftçi tarafından kullanılıp çiftçi denetimli ve çevresel bakımdan güvenilir bu teknikler, birçok insana sulama ve daha fazla gıda üretimi için en elverişli ve ödenebilir rotayı sunmaktadır (Madeley 2003:78).

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak ifade edilebilir modern teknolojik sulama sistemi ile küçük ölçekli sulama sistemi arasındaki farka dair verileri, Uygurlar tarafından geleneksel bilgi ve teknik uygulamalarla herhangi bir enerji tasarrufu gerektirmeden zihin ve kol emeği ile inşa edilen ve su yönetiminde kullanılan karızlardan çiftçilerin tarımsal sulamalarında ve yerli halkın evsel su kullanımında önemli bir ihtiyacı karşılar. Karızlar, büyük ve modern baraj projeleri gibi sistemlerin aksine çevresel etkisi olumlu nitelikte iyileştirmeye yöneliktir ve insanları yerlerinden eden bir sistem önemli bir ihtiyacı karşılar, çöl ikliminde yerleşimi mümkün hale getiren ve fazla verimli,

lezzetli/kaliteli tarlaları, bağları ve bahçeleri ile ekonomik ve ekolojik olarak ekolojik manzarayı şekillendirmiştir. Tüm bunlar karızları, çevresel güvenliği, gıda güvenliği, ödenilir su ücretleri ile elverişli bir su yönetimi sağlayan sistem haline getirmiştir.

4. BÖLÜM: TURFAN'DA GELENEKSEL SU YÖNETİM SİSTEMİYLE EKOLOJİK DÖNÜŞ: ÜRETİM VE DOĞANIN YAPILANMASI

Gelenek; milletlerin hayatında, var oldukları süreçten itibaren varlıklarını, bütünlüklerini ve farklılıklarını koruyan, ihtiyaçlarını karşılayan düzenler olup süreklilik vasfına sahiptirler (Yıldırım 1998: 81). Gelenegin temsil alanlarından biri de olan su yönetişiminde sorumlulukların yerine getirilmesine dayalı yaklaşım, ilk milletlere ait olup geleneksel bilgiye dayalı paylaşmaya ve sorumluluk etiğine dayalı karar alma sürecine katılmaya istekli olmuşlardır (McGregor 2014: 501). Bu süreç, Sohn-Rethel'in (2011: 109) ifadesiyle, medeniyetin ilk evresinin ayırt edici özelliğinin salt iktisadî olmayıp zihinsel ve kol emeği arasındaki ayrımıdır.

Ekosistemin iklim, jeolojik yapı, fiziki coğrafya, beşeri coğrafya vb. çevre ve insan etkileşiminde ve dolaşımında çok boyutlu bileşenlerden meydana gelmesine koşut, benzer biçimde suyun hasat edilmesi, yönetimi, yönetişimi, dağıtımı ve kullanım alanları çerçevesinde de farklı etkenlerin esas alınması ve halk arasında deneyimlenerek edinilmiş, aktarılmış geleneksel bilgi kullanımından dolayı farklı perspektif ve yaklaşımlarla incelenmeye en açık konulardan birini oluşturur ki halkbiliminin disiplinlerarası yaklaşımı benimsemesi de su yönetimini ekolojik bağlamda ele alınmasına olanak sağlar. İlk uygarlıklarda günümüze değin karşılaşılan su yönetimi ile toplumların üretim ve yaşama biçimlerinin ve geleneksel dünya görüşlerinin biçimlendirilmesinde, canlı yaşamı için temel kaynaklardan suya erişim ve onu kullanabilme bilgisi ve donanımı yer alır.

Böylece ekolojik dönüş ile çevresel manzarayı değiştirmelerinin ve dönüştürmelerinin bir diğer ifadeyle yeniden yaratmalarının arka planında yer alan geçmiş toplumlarda bugünkü kavrayışla sürdürülebilirlik olmasa da suyun yaşam kaynağı olması ve insan yaşamındaki anlamı, önemi ve kültürün içinde kullanım alanları, inanışları etrafında türlü etkenlerle koruyarak önlemler alarak doğayla barışçıl sürdürülebilir kılmışlardır. Bu çerçevede gelişim sergileyen geleneksel su yönetim teknolojilerinden karızlar ile geniş skalada var olan ve uluslararası boyutta tanınırlığına etki edecek düzeyde çöl

bölgesinde üretim sağlanması, çevresel ve kültürel manzaranın yeniden yapılanması; dönem koşulları, binlerce yıl sürdürülebilirliği, toplumsal yapıda ve çevrede oluşturduğu etkiler göz önüne alındığında entegre ve sürdürülebilir su yönetim projesi olarak değerlendirilmesi ve incelenmesi için bir çerçeve sunar.

İlhan'ın (1989: 715) ifade ettiği üzere kültür, coğrafi gücün dışındaki güçlere ruh ve şekil ekleyerek diğer unsurların itici gücü olabilirken coğrafi güç ise beşerî güç ile anlam kazanarak ulusal gücü meydana getirir. İlhan, buna karşılık, teknik gelişmelerin de coğrafyanın, kültürün oluşumunu ve gelişimini değiştirebildiğini ekler. Bunun sonucunda da teknik gelişmelerin coğrafya üzerindeki hakimiyeti azaltıp bu yönde kültürün yayılmasını, yaygınlaşmasını kolaylaştırdığını belirtir. Bu çerçevede, *kültürün yapılanması*²⁷ açısından coğrafya ile entegre edilmiş geleneksel bir teknoloji olan karız sisteminin kullanılmasıyla kültürel ve çevresel manzaranın dönüştürülmesi veya yeniden yaratılması; coğrafya ve iklim koşullarına karşılık, insan, kültür ve tekniğin gücü ile “çölü bostan yapma” tekniği; su ve suyu yönetme bilgisi; toplumsal iş birliği; doğayı koruma-sürdürme yaklaşım ve eğilimleri gibi çok boyutlu etki ve görüngüleri içermektedir. Bookchin'in ifade ettiği gibi suyu yönetebilme bilgi ve becerisi *toplumu yeniden kurmak* ve *insanlıkla doğa arasında yeni bir bütünselliğin çalışmasıdır* (2017: 2349). Bu açıdan da hem ekolojik hem kültürel bir girişim veya hareket olarak, geleneksel su yönetimini ve su teknolojisini ele almak; ilişkisel olarak birbirini nasıl etkilediği ve beraberinde getirdiği sonuçları, görüngüleri anlamlandırma ve yorumlama açısından önem taşıyacaktır.

Strang'ın (2004: 4-5) işaret ettiği gibi, insan ve çevre ilişkisi; ekolojik kısıtlama, fizyolojik ve biyolojik ihtiyaçlara bağlı olup bu açıdan su da hem fiziksel hem kültürel olarak deneyimlenir ve somutlaşır. Strang'ın “Suyla kurulan etkileşim, doğa ve kültürün kelimenin tam anlamıyla birbirine aktığı yinelemeli bir ilişkinin bir örneği” olduğu görüşü, bizlere tematik paralellik olarak geleneksel su yönetiminin de aynı gelişim çizgisine sahip olduğunu belirgin olarak gösterir. Bu doğrultuda, çöl bölgesinde ihtiyaç duyulan suyun temini için su mimarisi karız ile suyun hasat edilmesi (toplanması), taşınması, dağıtımı, kullanımı gibi her bir aşamasında; su, doğa ve kültür ilişkisi,

²⁷ bk. Kroeber (1952).

etkileşimi ve bilgeliği ile deneyimlenerek inşa edilmiş yani somutlaştırılmış bir yapı örneğidir.

Modern teknolojinin gelişmediği dönemlerde, geleneksel bilginin kullanımıyla inşa edilen karız sisteminin doğa ve kültür ilişkisinde gelişim seyrini ve etrafındaki uygulamaların, tutum ve eğilimlerin kültür doğayı biçimlendirici bir yapı olarak halkın çöl ortamında tarımsal üretimden hayvan yetiştiriciliğine, su güvenliğinden biyo-çeşitliliğe *ekolojik adaptasyon* “ecological adaptation” gerçekleştirdiği görülmektedir. Ekosistemi ve tüm canlı yaşamına etki eden bu teknoloji bağlamında su yönetiminin; suyun insan yaşamındaki, inanışlardaki genel ifadeyle kültür içinde var olan anlamları ile bağlantılı koruma ve sürdürülebilir kılma amaçlandığı, binlerce yıl aktif olarak kullanılması ve kısmen de bugün kullanılabiliyor olması ile anlaşılabilir.

Suyun yönetilmesi, ekosistem içerisinde tüm varlıklara doğrudan etki gösterdiği için öncelikle ekolojik yaklaşımlar ve görüşler doğrultusunda ele alarak değerlendirme gerekliliği oluşmaktadır. Capra’ya göre, sığ ekoloji; insan merkezinde, insanları doğanın üzerinde ya da dışında, tam değerlerin kaynağı olarak görerek doğaya araçsal ve kuramsal bir değer atfeder. Buna karşılık, derin ekoloji; insanları doğal çevreden ayırmayarak doğayı ayrılabilir nesneler bütünü olarak görmek yerine, birbirine bağlı ve bağımlı olgular ağı şeklinde nitelendirir. Derin ekoloji ise tüm canlıların içsel değerlerini tanır ve insanları yaşam ağının bir parçası olarak görür (akt. Dindar, 2012: 61).

Naess’in ekofelsefesini Rothenberg, “türümüzün doğadaki yerini anlaşılır kılmak amacıyla bütünsel bir bakış açısı kazanma sürecinde karmaşıklık, çeşitlilik ve simbiyoz gibi ekoloji biliminin kavramlarından yararlanma” olarak açıklar (akt. Dindar 2012: 64). Naess, “the ecological self” (ekolojik benlik) terimi ile “benlik duygusu kazanmaya başlandığı andan beri doğada, doğadan ve doğa ile olunduğunu vurgular. Ekolojik benliği oluşturan ilişkilerin insan toplulukları ile sınırlandırılmaması gerektiğini ekleyerek onu oluşturan çevrenin de bir “karma topluluk” olduğunu açıklar. Bu karma toplulukta insanlar, bir tür olarak diğer hayvan ve bitki türleriyle birlikte “bilinçli ve bilerek” (Self-Realization) yakın ilişkiler içerisinde var olmayı sürdürür (Dindar, 2012:

78). Naess'e (1995: 23) göre, ekolojik bilincin artırıldığı ve yaşam biçimindeki görünüm ekolojinin temel ilkelerinden "her şey birbirine bağlıdır" kabulü ile ilintilidir (akt. Dindar, 2012: 79). 'Yaşa ve yaşat' ilkesi, tüm ekosferde yalnızca insanlar için değil hayvanlar, bitkiler ve çevre için de adaletten konuşabileceğimiz bir demokrasiyi ve sınıfsız bir toplumu amaçlar. Bu fikir de her şeyin birbiriyle bağlı olduğunu vurgular. (Ecology, 173, akt. Dindar, 2012: 81). Geleneksel ekolojik bilgi ise Yılmaz'ın (2019: 215) tanımıyla "halkın, kendisini kuşatan varlıkların tamamıyla ahenkli ve iyi niyetli olarak yaşadığı ilişkiye dair bütün çıkarımlarının ve deneyimlerinin toplamı"dır. Bu görüşler doğrultusunda bilindiği gibi, suyun yönetilmesi ve kullanımı da geleneksel olarak deneyimlerle edinilen ve aktarılan bilgi, beceri ve bilinç temelinde şekillendiği için doğa içerisinde ve insan yaşamında oluşturacağı etkiler açısından değer taşır. Karız sisteminin yalnızca toplumun doğa üzerindeki hakimiyeti, değerlerin kaynağı görmek gibi sığ ekoloji bağlamında değerlendirmek yerine, insan ihtiyacı için suyu yönlendirme ile beraber doğadaki biyo-çeşitliliği, su güvenliğini ve canlı varlıkların mekânı olarak koruma ve sürdürme amaç ve hedefleri itibarıyla geleneksel ekolojik bilginin kullanımına daha yakın görünmektedir. Bu çerçevede de bu bölüm ve alt başlıkları altında, karız sisteminin ve karız suyunun insan ihtiyaçlarının yanı sıra doğa ve doğadaki tüm varlıklarla "geleneksel ekolojik bilgi" çerçevesinde bütüncül ve ilişkili düşünülerek bir manzara çerçevesinde değerlendirilecektir.

Madeley, ekin sulama suyunun tarlalara taşınmasının da bir altyapı gerektirdiğini belirtir ancak çeşitli örneklerle de destekleyerek sulamada büyük ölçekli teknoloji kullanımının ciddi derecede büyük ihtilaflara sebep olduğunu vurgular (2003: 74). Turfan Uygurlarının da suyun taşınmasındaki bu altyapıyı; yer altı su kanalı karızlar ile kullanım dönemi göz önünde bulundurulduğunda ekolojik çevreyle uyumlu ve yaşadıkları kurak bölgeyi sürdürülebilir su yönetimi tutum ve eğilimleri ile geçim koşullarını sağlamada problemlerine çözüm olan tarımsal ve evsel kullanım oluşturacak sistemi inşa etmişlerdir. Karız ve karız suyu; ekolojii ve döngüsel bir biçimde ona etki eden ve su ile biçimlenen çevre yönetimini, çevresel peyzajı, tarımı, hayvancılığı, balıkçılığı, halk sağlığını, ekonomiyi, sosyal hayatı türlü tezahürler ile biçimlendirir ve birbirine bağlar.

Su yönetimi; iklim değişikliği, insan eylemleri, çevre olayları ve çevreye dahil olan su, hava, toprak vb. ile doğrudan bağlantılıdır. İnşa sürecindeki karızcıdan (karız işçisi-mühendis-mimar) karız suyundan yararlanan çiftçi, çevresinde yaşamını sürdüren ve suyu türlü amaçlarla kullanan yerel halk olmak üzere tüm paydaşların katılımıyla korunması, sorunların saptanması ve çözümü gerekir. Paydaş katılım; entegre bir yapı olarak karızların döngüsel süreç içerisinde söz konusu havza için sürdürülebilir suyu yönetmek ve tüm ekosistemi düşünerek bütüncül olarak ekosistemi de yönetmektir.

Çok amaçlı-işlevli üretici bir yapı olan karızlar, bu niteliği sayesinde ekolojik döngüden su temini, gıda üretimi, meslek kollarının gelişimi ve toplumsallaşma aşamalarını oluşturmaya kadar türlü birleşimleri sağlar ki bu halk arasında “karız” sözcüğü farklı moleküllerle birleşme olanağı yarattığı algısını hissettirir. Karız suyundan faydalanan halk jeopolitik özellikleri çerçevesinde de kültür fenomenlerini yaratır. Ancak bu tek bir biçimde tarımsal üretime aracı bir sistem olmayıp teknolojinin kendisinin özünde ekoteknoloji kapsamına dahil olması, inşadan dağıtıma sürdürülebilirliği temsil eden geleneksel bilginin kullanımı, ekolojik dönüşümün çevresel manzarayı oluşturması bağlamında ele alınacaktır.

4.1. GELENEKSEL BİLGİ BAĞLAMINDA SÜRDÜRÜLEBİLİR SU YÖNETİMİ: KARIZLAR

İnsanların yeryüzünde yaşam serüvenini sürdürebilmek amacıyla tabiatla yüzleşmeleri; temel gereksinimlerden olan beslenme, barınma, korunma, tedavi etme, çevre, meteoroloji, klimatoloji gibi türlü alanlarda edindikleri ve giderek artan bilgi ve deneyim birikimlerinin, fikirleri ile organize edilerek ihtiyaçları veya zorlukları karşısında doğayla uyumlu bir şekilde bir araya getirilerek sürdürülebilir su yönetimine çözüm üretme çabası ve girişi olmuştur. Su yönetimi ve kullanım alanlarıyla ilgili geliştirilen bu bilgi ve birikimler; gözlemleri, deneyimleri, ortak akıl, dayanışma ve iş birliği ile sonuçlanan geleneksel bilgileri meydana getirmiştir. Bir diğer ifadeyle kültür, doğa ve tasarımın örüntüler denklemi kurulmuştur. Kültür araştırmalarında geleneksel bağlamda suyun yönetilmesi konusu üzerinde pek durulmamıştır. Doğa mühendisliğinin ve mimarlığının bir parçası olarak görülebilecek karız sisteminin uzun vadeli etkilerini

ekoloji ve kültür kavşağından bakarak çözümlemek, geleneğin görüngülerini ortaya koyabilmek adına önem taşımaktadır.

Gelenekler bütünü olan kültür, deneyimlerin ürünü olarak insanların birbirleriyle, doğayla etkileşimleri sonucunda yaratılmış, aktarılmış ve geliştirilerek yaşatılmaya devam eden bilgiler belleğidir (Özdemir 2018: 2). Alanyazında yerli halkın kullandığı ve edindiği bilgi *traditional knowledge* (geleneksel bilgi) *indigenous knowledge* (yerli bilgi) terimleri çerçevesinde ele alındığı görülür. Borthakura and Singhburtur'ın (2020: 321) görüşüne göre de genel itibarıyla bir dizi ortak özelliğe sahip olduklarından birbirinin yerine kullanılır. Yerli bilginin daha geniş kapsamı içinde, geleneksel bilgi; çevrenin korunmasında ve halkın gündelik ihtiyaçlarının karşılanmasında önem taşır ve tarım, balıkçılık, sağlık, bahçecilik, ormancılık ve genel olarak çevre yönetimi gibi alanlarda çoğunlukla pratik niteliktedir (URL-20). Geertz ise etnografinin mekân zanaatları olarak yerel bilgi ışığında değerlendirilebileceğini belirtir (2006: 181). Yerel bilginin en görünür alanlarından biri, mekân zanaatlarını da meydana getiren geleneksel mesleklerdir. Bununla beraber, yerel bilgi; yaşamın her alanında tanık olunan bilgi tabanıdır.

Geleneksel bilgi veya *yaşamla yoğrulmuş bilgi*; rolü ve değeri açısından yerli halkların ve yerel toplulukların çoğunluğu tarafından sürdürülebilir kalkınmaya önemli katkı sağlaması; biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilir olarak yetiştirilmesi ve kullanılmasıdır. Yerel düzeyde bazı uygulamalar ise biyoçeşitliliği artırıp teşvik ettiği ve sağlıklı ekosistemlerin korunmasına destek sağladığı kanıtlanmıştır. Bununla yerli halkların ve yerel toplulukların becerileri ve teknikleri, küresel boyutta bilgiler ve biyo-çeşitlilik politikalarına faydalı bir model oluşturur (URL-20). Bu gelişim, insanların sorunların üstesinden gelmeye çalışma veya kendi yaşamlarının varlığını tehdit eden durum ve koşullara yönelik eylemlerinde sahip oldukları bilginin aktarımı; deneyim, yaratıcılık, ortak akıl, iş birliği ile yarattıkları maddi kültür ürünlerini ortaya çıkartır.

Yerel ve yerli bilgiyi UNESCO, "... *doğal çevreleriyle uzun bir etkileşim geçmişine sahip toplumlar tarafından geliştirilen anlayış, beceri ve felsefeleri ifade eder.*" (URL-18) şeklinde tanımlar. "*Bu bilgi ise dili, sınıflandırma sistemlerini, kaynak kullanım*

uygulamalarını, sosyal etkileşimleri, ritüeli ve maneviyatı kapsayan kültürel kompleksin ayrılmaz bir parçasıdır”. Yerel ve yerli bilgi sistemleri; bilim politikası, biyo-çeşitlilik, iklim değişikliği, bilgi aktarımı olmak üzere dört tema belirlenmiştir (URL-18). WIPO ise “*genellikle kültürel veya manevi kimliğinin bir parçasını oluşturan, bir topluluk içinde nesilden nesile geliştirilen, sürdürülen ve aktarılan bilgi, teknik bilgi, beceri ve uygulamalar*” (URL-19) olarak tanımlar. Yukarıda da işaret edildiği üzere, geleneksel bilgi, halkın kuşaklar boyunca aktardığı deneyimi ifade ederken kültür ve çevre ile ilişkili olan bilgi ve becerileri içerir. Bu sebeple, su yönetimi ile geleneksel bilgi arasındaki ilişki önemlidir. Geleneksel bilgi kullanılarak jeolojik ve jeomorfolojik yapıya, iklime uygun teknolojiler ve yöntemler geliştirilir. Geliştirilen yöntemler ise düşük maliyeti ve çevreye uygunluğu ile dikkat çeker. Yerel geçim kaynakları korunduğu için geleneksel bilgiyle desteklenen mimari yapılar, bölge halkının geçim kaynakları için önemli rol oynar. Geleneksel bilgi kullanılarak gerçekleştirilen su yönetimi, kuşaklar boyunca biriktirilen tecrübenin ürünü; uygulamaların ve tekniklerin öz halidir.

Abudu and Cevik (2011: 217); inşa sürecinden yönetime, kontrole ve tarımsal üretime benimsenmesine değin karız teknolojisinin insanların güçlü inanç ve geleneklerle desteklediği dahiyane bilgisine dayandığını açıklar. Klaver (2011b: 24) ise “Placing Water and Culture” başlığı altında; mevcut yönetim modellerine mühendis, politikacı, su yöneticileri tarafından bir ‘uzmanlık’ paradigması hâkim olsa da en etkili ve sürdürülebilir teknik çözümlerin bir kültürel uzmanlığa dönüştüğü ve yerel bilgi-deneyimin dikkate alındığı kabulünün artış gösterdiği sonucuna varır. Bu bakış açıları doğrultusunda, *gelenek çevresi* içerisinde geleneksel bilginin uygulama alanı olan karızların inşası, suyun toplanması, karızların bakımı-kontrolü, suyun depolanması, suyun dağıtımı gibi aşamaları nasıl gerçekleştirdikleri; usta/icracı/meslek erbabı/aktör olan karızcılarının mekân zanaatı olarak entegre proje karız sistemini geleneksel bilgi bağlamında su yönetimini, çevreyi ve yaşama biçimini nasıl şekillendirdikleri bu başlık altında ele alınarak değerlendirilecektir.

Shah’ın (2020: 29) aktardığı gibi, uygarlığın gelişim çizgisinde ve tarıma dayalı toplumlar ile birlikte, insanların su ile geleneksel ilişkisi başlıca şu şekilde görülebilir:

- İnsanların içme suyu
- Hayvanların içme suyu
- Ev içi kullanım için su
- Kontrolsüz su gücünden korunma
- Suyun toplanması ve depolanması
- Tarımsal sulama
- Su gücü

Bu alanların her birini karşılayan geleneksel teknolojilerden birini de karız sistemi ve kültürü oluşturmaktadır. Bu gelişim, su kaynaklarının sınırlı olduğu coğrafyalarda insanlık tarihi boyunca, üzerinden gelinmesi gereken temel bir sorunsal olarak insanı çevreleyen ekolojik çevreyle kültürel hareketleri biçimlendirmenin bir sonucudur. Su kaynaklarını aramak, çıkarmak, yönetmek, depolamak, dağıtmak ve kullanmak için birtakım teknikler, yaklaşımlar ile biçim verilen yapılar meydana getirilmiştir. Halk mimarisinin yapıları, teknikleri çevresinde ortak yaşam alanlarında ortak edimin sonucu geliştirilen kanal, kuyu, sarnıç, su kemeri vd. geleneksel teknolojiler; geleneksel bilgi bağlamında yönetim inşa edilerek gelenek çevresi içerisinde su yönetim kültürünü şekillendirmiştir.

Geertz'in (2010: 98-99) Galanter and Gerstenhaber'den (1956: 218-227) alıntılıdığı görüşe göre, bir sorunun çözümünde ilk girişimin çevreye yönelik “uygun nitelikler”in modelini veya imgesini oluşturmak olup bunun da insanın sağlayacağı gereçlerle yapılandırılabilirdiği ve oluşturulan modelle de varsayımsal koşullar, sınırlamalar altında yönlendirilebildiğini aktarır. Ayrıca, organizmanın da bu yönlendirmelerin sonucunu “gözlemleyebilir” ve bunun olanaklılığı için de bunları, çevre üzerinde uygulayabilir olduğunu ifade eder. Yukarıda aktarılan görüşe benzer şekilde, suyun yönetilmesinin özü; bir tasarım/model/proje olup bu tasarımın oluşturulmasında ilk hedef de çevreye uygunluk oluşturur. Bunun gibi bir dizi şeyler arasındaki bağıntıları yerleştirmenin sonucu, su yönetimi bilgisi ve uygulaması gözlemlenir. Tek başına su çıkarmak veya suya erişilebilir hale getirmek olmayıp bileşenlerinin (bilginin kullanımı, toprak, iklim, malzeme vd.) doğru yere konulması, uygulanması; verimli ve tasarruflu kullanımla ekolojik ve ekonomik bir toplum yapısı kurabilmek ve sürdürülebilmek mümkün olacaktır. Böylece çevre ile uyumlu, bilginin uygulanması, kültürel aktarım ile gelecek

kuşaklara da geliştirilerek aktarılmaktadır. Bu sarmal yapı; küreselleşmenin yarattığı etkileri azaltmakla beraber, suyun sürdürülebilirliğini de destekler.

Yönetim ve korumayı kapsayan bu bilginin etkisinin giderek daha tanınır olmasıyla önemli ölçüde dikkat çeken bir konu haline gelmiştir (Borthakura and Singhb 2020: 321). Geleneksel bilginin kullanım alanlarından birini de su mimarisinin inşası ve onu koruma, su yönetimi ve suyun korunması gibi birçok aşama oluşturur. Bu düşüncüyü destekler nitelikte Johnston (2012), yerli/yerel toplulukların su yönetimi alanında ve planlanmasında geleneksel bilgiye dikkat çekilerek kurak/çöl topraklarda yaşamalarına, hayatta kalmalarına ve kültürel çeşitlilik, çevresel değişime izin verdiği vurgusu vardır.

Mays (2010: 217); kaynakların sürdürülebilirliğinin gerekliliğine dikkat çeken isimlerden olup Roma, İspanya gibi ülkelerde sürdürülebilirlik odağında geleneksel bilgi ile inşa edilmiş su teknolojilerini, mega su temini projeleri olarak kabul eder. İklim, biyoçeşitlilik ve çölleşme gibi hususlara ilişkin geleneksel bilgileri ve uygulamaları dikkate alarak kalkınma ve teknoloji perspektiflerinden eski toplumların doğa ve çevreleri ile uyumlu ve sürdürülebilir ilişkileri olduğunu açıklar. Ancak bunu başaramayan toplumların da gelecek nesil için bugün gözlemlenen ve daha da etkisinin artacağı iklim değişikliğine, su ve çevre sorunlarına sebebiyet oluşturduklarını ekler. Mays'ın ifade ettiği gibi sürdürülebilirliğin sağlanamaması, Turfan'da da karız örneğinde- Bu konu, altıncı bölüm altında detaylıca incelenmiştir- gelenekselden kopulmasıyla benzer durumlar belirmiştir.

Halkın geçim kaynaklarını, refahını, sosyal, kültürel ve ekolojik etkileşim süreçlerini kapsayan su yönetimi; deneyimi ve kültürel aktarımı içeren geleneksel bilgiye yönelik uygulamaların kullanıldığı bir yaklaşım içerisinde bulunulduğu göze çarpar. Geleneksel bilgi bağlamında sürdürülebilir, ekolojiye duyarlı ve bütüncül yaklaşımla kullanılan karızlarla kültürel ve ekolojik bağlamda yansıtılan ve temsil edilen halkın dünya görüşü, çerçevedeki pratikleri benimseyen halkbilimsel bir yaklaşımla incelemek uygun görülmektedir.

Karız sisteminin suyun sürdürülebilir yönetimini sağlama için yerel-yerli bilginin bütünleştirici uygulaması ile çevreye uyumlu yönetim modeli planlama, suyun toprak, kayaç yapısı ile de ilintili fizyokimyasal niteliği gözlemlenebilir olmasını gerektirmektedir. Tüm bunların insan yaşamı ve ekolojik çevre için döngüsel olarak etkisi, katkısı olacaktır. Uygurların su kaynaklarını; yönetme çerçevesinde zorluklarla nasıl başa çıktıkları, suya erişimle kültürel-ekolojik yönden değişimlerine-dönüşümlerine ya da yaşamlarını sürdürmelerine, çevrelerini büyük ölçüde etkilemelerine izin verecek şekilde nasıl kullandıkları anlamaya çalışılır. Tam olarak bir araya getirilen sistemin düzeni; doğayla iş birliği içinde ya da birbirine zarar vermeyen dokuda gerçekleştirme amacı oluşturur.

Zhuang and Altaweel (2018: 12-13), sürdürülebilirliğin adaptasyonla elde edilebileceğini ve sosyal sistemlerin su teknolojileri ile gelişeceğini ancak bunların birindeki değişikliklerin diğerinde bozulmaya neden olabileceğini ileri sürerler. Zhuang and Altaweel, bugün nüfus artışının ve buna paralel artan su talebinin de bu bozulmaya sebep olduğunu, geçmişte de sosyal sistemlerin sürekli değişmesinin, diğerine uyum sağlamak zorunda kalmasının bu sorunlara sebebiyet oluşturduğunu eklerler. Sistemlerin bu şekilde geliştiği yerlerde de sürdürülebilir bir model elde edilemeyeceğini, buna çözüm ise hızla değişebilen ve uyum sağlayabilen sosyal sistemler olduğu görüşünü savunurlar. Sosyal sistem ve arkaik bir sistem olan karızların kullanımında herhangi bir enerji gerekmeden sürdürülmesi ve karızcılarının ve karız suyunu kullanıcılarının da belirli seviyelerde suyu kullanabilme gerekliliği yukarıda da bahsedildiği gibi karız ile sosyal sistem arasında kurulan dengeye işaret eder. Ancak karızların bulunduğu çevrede de farklı elektrikli kuyuların açılması bozulma olarak kurumlara sebep olmuştur.

Suyun her ne kadar yenilenebilir özelliği bulunsa da evrensel bir sorun olarak yer altı ve yer üstü kaynakları; iklim değişikliği, aşırı tüketim gibi en temel sorunlardan kaynaklı tükenme sorunu ile karşı karşıyadır. Bu duruma ek olarak, çöl bölgesinde su sorunu, beraberinde bağlantılı öğelerden oluştuğundan başka bir koruma sorunu ve çözüm yolunu gerektirir ki gelenek ve kültür kavşağında su sorunlarına verilen cevaplar, toplumun donanımını, bilgi birikimini yansıtır. Bu açıdan her iki durumda da suya

erişim sağlayabilmek ve su güvenliğini, suyun sürdürülebilirliğini sağlamak asıl önem ve gereklilik taşır. Bu araştırmanın da odak noktasını oluşturan Uygurların geçmiş dönemlerde su teknolojisi karızları inşa ederek bunların gelenek kültürü çevresinde sürdürülebilirliğini nasıl sağladıkları; hangi geleneksel bilgileri, teknikleri uyguladıkları; kültürel ve ekolojik hangi eylemleri, eğilimleri sergiledikleri; su yönetimi bağlamında toplum ve ekoloji ilişkisini nasıl kurdukları gibi birtakım dizili sorular, oluşturulan ve geliştirilen kültürü anlamamıza ve yorumlamamıza katkı sunacaktır.

Hosseini et al., yer altı su yönetimini, özellikle kurak bölgelerde bütüncül görülmesi gerektiği ve ekosistemin sürdürülebilir yönetimi ile ilişkilendirilmesi gerektiğini bildirirler. Buna ilaveten, akılcı yer altı suyu kullanımı ve onun korunması için uzun vadeli bir programın yer altı suyunun ve diğer çevresel bileşenlerin etkileşimin dikkate alınmasıyla mümkün olabileceği (2020: 14) vurgusunu yapar. Kurak bir bölge olan Turfan'daki karızların inşası ile gerçekleştirilen su yönetimi, karızcı adı verilen meslek sahipleri ve su kullanıcıları tarafından bütüncül ele alınmasıyla ekolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel işlevler görür. Binlerce yıl kullanılarak yararlanılmış olması ve bugün değişken sebep ve etkenlerle çok az sayıda karızın kullanılabilirliği, sürdürülebilirliğin sağlandığını destekler niteliktedir. Kar ve yağmur sularının yer altından taşınması; toprağın, kayaçların kimyasının ve yer yüzü şekillerinin dikkate alınması gibi çevresel bileşenler ile entegre bir sistem yürütülmesi bizlere çok boyutlu olarak bütüncül görüldüğünün ve ilişkilendirildiğinin işaretidir.

Bu çerçevede, “Turfan Uygurlarını, su merkezinde gelişen toplum olarak değerlendirebilmek için kriter nedir?” sorusu, geniş ifadeyle şöyle yanıtlanabilir. Çöl/kurak bölgede, devasa su hacmini yönetmeyi ve yönlendirmeyi; gıda güvenliği, biyoçeşitlilik, çevresel peyzaj, çevreye uygunluk gibi sürdürülebilirlik odağında ekolojik üretimleridir. Yukarıda da bahsedildiği gibi geleneksel kullanıma ve sürdürmeye yönelik geleneksel bilginin edinimi ve kültürel aktarımı dikkat çeker. Çok boyutlu ve işlevli bu uygulama; biyoçeşitlilik ve onun kapsamında yer alan toplumun sosyo ekonomik temeli tarımsal yapılanmayı ön plana çıkartan gelişimlerden sadece biridir.

Borthakura and Singh'in (2020: 321) da ifade ettiği gibi küresel düzeyde, yerel/yerli toplulukların bilgilerini, su yönetimini ve çevrenin korunmasını içeren karar verme ya da politika oluşturma süreçlerine ilişkin entegre etmeye yönelik artan bir ilgi vardır. Yerel/yerli veya geleneksel toplulukları dahil ederek onların bilgilerini çevresel yönetim önlemleri olarak birleştirmenin, önemli çevresel sorunları ele almaya yönelik etkili planlama ve stratejileriyle sonuçlandığı gözlemlenmiştir. Geleneksel bilgi taşıyıcıları, yerel düzene özgü çevre sorunu hakkında bilgi sahibi olan kişilerdir. Ayrıca, yerel toplulukların bağlı olduğu doğal kaynaklara veya düzenli olarak etkileşimde bulundukları ekosistemlere yönelik herhangi bir risk, tehdit; bu topluluklar tarafından genellikle hissedilir. Onlar, nesiller boyunca bu kaynaklarla, ekosistemle iş birliği yaptıkları için, kaynakların tarihi ve evrimi hakkında bilgiye sahiptirler. Nihayetinde bu kaynaklarla ilgili sorunların birçoğu; geleneksel ustalıklar, eylemler ve stratejiler aracılığıyla ele alınabilir.

Borthakura & Singh'in (2020: 321) belirttiği gibi, küresel düzeyde artan eğilimlerden biri su tasarrufu ve yönetimi gibi endişeler olup geleneksel ve modern bilgi sistemlerini entegre etme ihtiyacı doğurmuştur. Yine onların görüşlerine göre, yerel/geleneksel eylemler ve stratejiler, bilimsel eylem planlarıyla birleştirilir ve teşvik edilirse, çevresel kaygıların ele alınmasına fayda sağlayacaktır. Bu bağlamda, bilim insanları ve politika yapıcılar; çevre yönetim planlarının kültürel ve bilimsel olarak faydalı unsurları kapsamasını sağlama sorumluluğuna sahip olduklarını aktarırlar. Geleneksel ve modern bilimsel bilgi arasında kurulan bir ilişkinin de su tasarrufu ve yönetiminde, mevcut endişeleri, temel çevresel sorunları ele alma ve bunlarla mücadele etme potansiyeline sahip olduğu vurgusunda bulunurlar. Yukarıdaki görüşlerden hareketle, yaygın bir görünümde – ki karızlar da incelendiğinde benzer sonuç görünmektedir- geleneksel su yönetim sistemlerinin sürdürülebilir kaynaklar ve çevre için uyumlu, entegre edilmiş model olarak kullanılabilir. Ek olarak, BM, UNESCO gibi kuruluşlar da geleneksel su tedarik teknolojilerinin sürdürülebilir su kullanımı için modern yaklaşımlarla desteklenmesini gerekli gösteriyor ve bu eğilimde projelendirme girişimleri yapmaktadırlar.

Geleneksel su yönetimi sistemlerinde su kaynaklarının kullanımı, yönetimi ve korunmasında sosyal etmenlerin yanı sıra çevresel ve ekonomik faktörler etkilidir. Bu etmenler arasındaki bağlantılarla bütüncül bir yaklaşım gerçekleştirilmiş olur. Böylece bu tarz yöntemlerde biyo-kültürel çeşitlilik dikkate alınarak ekosistemle uyumlu bir yapı geliştirilir. Geleneksel bilgiyle geliştirilen su yönetim sistemlerinde nihai hedef, geleneksel uygulamaların modern su yönetimleriyle birleştirilmesidir. Bu entegrasyon sürecinde, özelde halkbilimcilere daha genelde kültürbilimcilere büyük görevler düşmektedir. Politika yapıcılara kaynak oluşturarak söz konusu düzenlemelerin geliştirilmesinde ve uygulamalı folklor bağlamında uygulanmasında halkbilimi önemli bir disiplin olarak dikkat çeker. Karızın inşa edilme süreci, inşayı başlatacak özellikleri, bakımı/koruması karızcılar tarafından geleneksel bilginin uygulanması ve kültürel olarak aktarımı aşağıdaki başlıklar altında incelenecektir.

4.1.1. Karızların İnşası, Bakımı ve Kontrollerinde Geleneksel Bilginin Kullanımı

Halk mimarisinin oluşumlarından biri olan geleneksel su mimarileri; kültürel miras ürünü olmalarının yanı sıra işlevsel mimari yapıları açısından da önem teşkil eder. Halk içinde yaşadığı çevreyi şekillendiren ekoloji ve çevre yapısını gözlemleyerek kültürel dokularını oluşturmaktadır. Geleneğin taşıyıcıları tarafından da kültürel dokunun bağlayıcı hususlarının aktarılması sürdürülebilirlik hedefinin kalıcılığı açısından önem taşır. Buell, su kaynaklarını *küresel ortak varlıklar* olarak kabul ederken (2001: 199) Şahingil ek olarak ortak bir sorumluluğa işaret ettiği (2012: 250) görüşünde bulunur. Üretken varlıkların nasıl kullanılacağına düzenlenmesi ve denetlenmesi, bulundukları çevrede maddî ve manevî öğelerin birliği içerisinde geleneksel meslek sahipleri tarafından aktarılır ki bu onların teorikte ve pratikte hayat biçimleri veya hayat yollarıdır.

Le Corbusier; doğa ile mimari yapıları birbirine bağlayan uyumu oluşturabilmek için - bir hafta sonu evi, saray, baraj vb. olabilir- dikkat edilmesi gereken hususları doğal çevre, topoğrafya, girişimin ölçeği; yapının davranışını belirleyen dış dolaşım; iç dolaşım; teknik buluşların, yerine göre en geleneksel yöntemlerin; yeni malzemelerin kullanımının sürdürülmesi (2011: 41-42) olarak belirlemiştir. Corbusier, yerine göre

modern yapılarda geleneksel bilginin kullanımının gerekliliğini sunması; işlevsellik açısından kültürel aktarımın ne derece önemli olduğunu ortaya koyar.

Her birey, içinde bulunduğu yaşam koşullarına onun öğrettiklerinin uyumuyla eğilimlerini toplumsal bir olgu etrafında sürdürür. Güvenç'in (1973:104) ifadesiyle *"...öğretiler, örgütlenmiş birliklerde, gruplarda ya da toplumlarda yaşayan insanlarca yaratılır ve ortaklaşa paylaşılır. Bir grubun üyeleri tarafından paylaşılan alışkanlıklar, kabul edilen davranış, tutum ve değerler o grubun kültürüdür"*. Bu eğilimde de karız folkloru oluşmuştur. Özelde karız, karızcılık, karızlı olma gibi kültürel oluşumlar görülür. Başka bir ifadeyle, meslek icracısı olarak karızcılar, karızdan faydalananlar veya karız çevresinde yaşamını sürdüren yerel halk; suyun yönetimi, kullanımı, dağıtımında ortak paydada paylaşımları ve aktarımları ile koruma ve sürdürme ve bunları kolaylaştırmaya dair bir dizi kültürel yaratım meydana getirmiştir.

Bu oluşumun kültürel içeriği detaylandırılacak olursa, maddi kültür ürünü olarak inşa edilmiş karız kültürü içerisinde, geleneğin taşıyıcılarının bulundukları çevre ve ekolojik dünyalarına uygun, bakım ve koruma amaçlı sosyal hayatın koşullarına göre sınırlandırılmasını, kısıtlanmasını gerektiren kültür çevresi var olmuştur. Karızların inşa sürecinde hangi malzemenin kullanılacağı, türlü tehlikeleri önlemek için neyin yapılması veya neyin yapılmaması gerektiği, suyun ve ekolojik çevrenin sürdürülebilirliği için inanışlar ve gelenekler etrafında yaptırım uygulanması, dünya görüşleriyle birleştirerek kullanma veya harekette bulunmanın sağlanması vb. bağlantılarla düzenlenmiş, çevre odağında uyumla bir araya getirilmiş bir sistemin temsili söz konusudur.

Toplumsal düzen ve ilişkiler içinde kültürün geçmişle bağlantı kurarak tarihi bir varlık olma niteliği, Güvenç'in (1973: 103-104) ile şöyledir: *"bir kuşaktan diğerine geçiyorsa, yani sürekliyse, onun her kültürde ortak nedenleri ve sonuçları vardır..."*. *"Her kültürel sistem üyelerini besler; fakat, kimlerin nerelerde, ne vakitlerde, neleri, nasıl yiyeceklerini yine kültür belirler... Kültürün sürekliliğini gelenek ve görenekler sağlar. İşte bundan ötürü, kültürün tarihi bir varlık alanı olduğu önerilmiştir"*. Bugün karız sistemlerinin tarihi yapı olarak kategorisinde bulunması, kültürün analizinde önem taşır.

Söz konusu karızın inşası, korunması ve bakımı üzerine geleneğin taşıyıcıları tarafından yine gelenek çevresinde kültürel aktarımla uyguladıkları bilgi ve becerinin zamanla değiştirilerek/zenginleştirilerek/geliştirilerek sürdürülebilirliğin sağlandığı aşamaları; su yönetiminin bileşeni olarak kültürel içeriğini görmek adına önem teşkil edecektir. Bu doğrultuda da bu başlık altında pratiklerin ele alınarak değerlendirmek anlamlı olacaktır.

Öncelikle suyun yerinin veya kaynağının²⁸ saptanması, su yönetiminin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Karız suyu, suyun iki çeşit yer altı sularını kendisine kaynak yapar: a. Dağlardan eriyen kar ve yağmur sularından oluşan sulardır. Dağ boğazlarındaki suların dağ eteklerinden bahçelere ulaşana kadar çakıllı kum, topraktan sinmesi ile oluşur; b. Yer altından çıkan sulardan meydana gelen yer üstü sularının ikinci defa akış yolunda çakıllı kum, topraktan sinmesinden meydana gelir (Niyaz 2006: 40): İnsan yaşamı için gerekli olan bu türden yer altı sularının kullanımı hem ekolojik hem ekonomiktir (URL-27). Karızlar vasıtasıyla su kaybını önlemek için kaynak olarak eriyen kar ve yağmur sularının yer altından taşınması bu açıdan önemlidir.

Bu türden görünmeyen, gizli olan suların aranışında; eski toplumlardan itibaren bilinen karızcı, kanal kazıcı, kuyu kazıcı, kazıcı şeklinde adlandırılan ustaların mesleki becerilerine ve bilgilerine, bu alanda ustalık kazanmış su arayıcılarına, su bilginlerine başvurulmaktadır. Çıraklıktan ustalığa edinilen ve aktarılan uygulamalar, davranışlar ve kalıplar etrafında bu karızcılık mesleğinin donanımı ve değeriyle beraber kültürel yapılanma ve davranış örüntüleri meydana gelmiştir.

Ortak akıl, yaratıcılık, iş birliği ve kol gücüne dayalı karızların inşasında, bir karız ustasının/karızcının suyu çıkarmadaki adımı; karızın kazılacağı yeri belirlemektir. Karız ustası, karız kazma koşullarına göre uygun olacak şekilde arazi sahibi ile anlaşma yaparak belirli yer altı suyunun olup olmadığına bakar, kontrol eder (KK-4; KK-14; Tahur 2012). Bu noktada da karızcının uzmanlığı önem taşır ki toprak yapısına ve

²⁸ Kaynak, yer altı suyunun belirli bir noktada, toprak yüzeyinden çıktığı yerlerdir. Su tablasının bir çöküntüde yer yüzeyiyle kesiştiği noktalarda oluşabilirler. Bir diğer oluşum ise konumları, zıt geçirgenliğe sahip iki jeolojik oluşum arasındaki temas veya bir fay bölgesinin varlığıdır (Misstear & Gill vd. 2020: 351).

dayanıklılığına hâkim olması gerekir. Seçilen yerin toprağın çok tuzlu olmamasına dikkat gerekir, aksi takdirde su kullanılamayacak kadar acı olacaktır (Jetzer 2015; Barbaix 2022. KK-4; KK-15; Tahur 2012) Su yönetimindeki en önemli hususlardan biri, bilindiği gibi içilebilir suyun tuzlu olmaması gerekliliğidir. Kaynak kişilerin (KK-4; KK-7; KK-14; KK-15; KK-6; KK-19; KK-27) de bilhassa suyun niteliklerine dair özellikle vurgularında, karız suyunun tuzlu olmayıp tatlı olduğu ifadesi ile karşılaşılır. Tuzlu su, toprak kalitesinin verimliliğini, dolayısıyla bu da gıda güvenliğini etkilemektedir. Ayrıca içilebilir ve kullanılabilir suyun minareli, kokusuz, berrak olması veya kötü tatlı, bulanık renkli olmaması gibi fizyolojik yapısına yönelik değer ölçütleri; “içilebilir su” olarak yine karızcıların toprağın yapısına, suyun kimyası üzerine ilişkin bilginliklerini yansıtmaktadır. Halk mimarlığının gerektirdiği, çevreyi oluşturan temel parametrelerin tanınırlığına sahip olma durumu, karız ustalarının edimleri arasında olduğunu gösterir.

Su arayışında yaygın olarak Anadolu coğrafyasında da gözlemlenen pratiklerle karşılaşılır. Yeterli suyun olduğu yeri belirlemede deve diken, diken otu gibi bitki örtüsünün olup olmadığına ve varsa da büyük küçüklüğüne göre bakılır, kulağı toprağa dayayarak ses algılama veya suya duyarlı, tepki verdiği bilinen söğüt, dut ağaçlarının kullanımı gibi yöntemlerle işaretler aranmıştır (Barbaix 2022; Tahur 2012; KK-4; KK-7; KK-15). Suya duyarlı ağaç dalı, sapan biçiminde olup kişinin elinde yürüyerek suyun olduğu yerde tepkime vermesiyle anlaşılır ki bu tekniğe “kindik aral” adı verilir (KK-4)²⁹. Gopur Nuriddin’in ifadesiyle de “bitkilerin büyümesine göre, ne kadar derinlikte su var, suyun hacmi ne kadar anlamaktadırlar ve belirlenen yere de bir işaret koyarlar” (Tahur 2012). Bu suyun yerini saptama uygulaması, karızcıların içinde bulundukları çevreyi tanıyarak nerede hangi malzemeden yararlanacakları, yani geleneksel ekolojik bilgiye sahip olduklarının göstergelerindedir. Ayrıca KK-4’ün aktarımıyla da bir arazide su seviyesinden dolayı karız kazılıp kazılmayacağını karızcılar anlarlar.

²⁹ Söz konusu geleneksel su arama yönteminin Türk televizyonlarında bir mizah unsuru olarak işlenmesi dikkat çeker. Bu yöntemden habersiz olan kitlelerin bu yöntemle su bulabildiğini aktaran bir kişinin yer aldığı görüntülere verdiği tepkiler, mizah kültürü açısından önemli olduğu kadar su çevresindeki geleneksel yöntemlerin yeni kuşaklara aktarılmadığının da göstergesidir (URL-39).

Söz konusu karız kazma aşamasındaki tekniğe ilişkin bilgi Haşim ve İmin (2003: 99); KK-4; KK-7; KK-11; KK-12; KK-15'in vurguladıkları üzere şöyledir: Yeryüzünden 20-30 metrede bir dik bir kuyu kazılıp yer altı kanalları ile tutuşturulur. Dik kuyuların derinliği su başlama yerinden su çıkarma yerine kadar belli bir eğimle yer çekimi gücünden yararlanılarak aşamalı olarak kısaltılır. Karız bu eğim ile değişken olmakla beraber birkaç km'ye kadar uzanır. Turfan karızları üzerine görüşmeler esnasında da kaynak şahısların çoğunluğunun bu teknik meselenin, bilhassa karızlar ile kuyuları doğru birleştirip çıkarmanın teknik bir iş olduğu vurgusuyla onları hayran bıraktığı tarafımızca gözlemlenmiştir. Aslında hassas ölçme aletlerini gerektiren bu çalışmanın modern ölçüm aletlerinin kullanılmadan yapılmış olması, karızcıların su bilgeliklerinin yanı sıra teknik olarak halk mimarlığı, mühendisliği kapsamında ustalıklarını yansıtmaktadır.

Bir karız; dağlara en yakın olan ve karızın ilk kuyusu yani ana/baş kuyudan başlar ve burası suyun öncelikli olarak çıkartıldığı yerdir (Tölmbök 2017; Barbaix 2022; KK-4; KK-14; KK-15). Kanalın ilk bölümü, taşınacak suyu ilettiği için genellikle su dağıtma bölümü olarak adlandırılır, bazen bu kanallarda, su sızıntısını önlemek için zemin kaplanabilir (Barbaix 2022). Bunun yanı sıra Barbaix'in (2022) aktarımıyla da karızcılar, yer altı suyu seviyesini test etme aşamasında bir ana kuyudan ziyade birkaç kuyu kazabilirler. Karıza ilişkin önemli hususlardan biri ise Tölmbök (2017); Barbaix (2022); KK-4; KK-14; KK-15) ana/baş kuyu bulunduğu, dikey kuyular vasıtasıyla eğimin altından kazmaya başladıklarını belirtirler. Karızcılar, ana kuyuyu kaçırmayacaklarından ve doğru açıyla kazdıklarından emin olmalı ki bu böylelikle yer altında doğru yönelebilmeleri gerekir. Bunu uygulayabilmeleri için gölgelerin nasıl düştüğünü ve alevlerin hizasını kontrol etmek için çirağ adı verilen gaz lambasından yararlanılır. Çubukların hizalanmasını kontrol etmek için iplerden sarkan çubukları kullanırlar (KK-4; KK-14).

Görsel 20: Dik kuyu ve kanal sistemi
(E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi)

Görse 21: İp kullanımı (Y. E. GÜRBÜZ arşivi)

Kazılan dik kuyunun yüksekliği, darlığı beraberinde birtakım tehlike ve riskleri barındırdığı için dik kuyunun üstüne yerleştirilen düzeneğe bağlı halatın ortasından taş bırakmaları gerekir ki taş hiçbir yere çarpmadan düşerse karızcı aşağıya indirilir (Tahur 2012). Bu geleneksel uygulama, karızcının güvenliğini sağlamak için *yetkinlik yönetimi* bağlamında modern olmayan dönemlerde alınan *tedbir* ile iş güvenliğinin sağlama yöntemi geliştirilmiştir. KK-4'ün ifade ettiği üzere her işte olduğu gibi tehlikeyi önleyici kontrollerin yapılması, karızlar için de söz konusudur. KK-4'ün bu hususlar üzerine aktardıkları öz ifadeyle şöyledir: Öncelikle kuyunun içine inerken ve çıkarken halatın sağlamlığının kontrol edilmesi, halatın koparak kişinin düşme ve yaralanma riskine karşı önlemdir. Yine bu halat ile sepet indirilip çıkartıldığından sepetin düşmemesi için önlemdir. Kuyu içinde toprak kazarken çökme tehlikesi bulunmaktadır ki kişilerin her zaman ihtiyatlı olmasını gerekli kılar. Bilhassa halatçının ilguyu (çengel) kontrol ederek kuyunun içine girmesi gerekir.

KK-4, karız tekniğinin donanımı ve etrafındaki yaratıcılığı şu sözlerle aktarır: “*Bugün teknik işlere bakan mühendisler var, onlar şimdi beş yıl okuyorlar. Ancak o vakitte tecrübe vasıtasıyla ustalar ip ile çengeli kontrol edip değiştirmesi gerekir. İp koparsa sepet veya insan düşer... Hayatta teknik bir iş varsa her daim tehlike vardır. Bunun için ihtiyatlı olmak, bakmak gerek ve görüş gerek. Sepeti değiştirmek mi gerekir, çengelin iyisini koymak gerek, bakmak gerek...*”. Ayrıca KK-4, teknik olarak yine çengel, halat, sepet gibi kullanılan her bir malzemenin kalitesine bakmanın ve dikkat etmenin

gerektiğini vurgular. Örnek olarak çengelin ne zaman değiştirilmesini gerektiğini, ustalar tecrübe ile dikkat ettiklerini de ekler.

KK-4; KK-7; KK-15; Tahur (2012)un aktardığı üzere karız kazmaya ilişkin teknikleri üzerine şu bilgileri aktarırlar: yukarıda da karıza ilişkin söz varlıklarında bahsedilen araçlardan öncelikle karız kazması ve karız çapası kullanırlar. Karız sepetlerine doldurulan topraklar, çamurlar dik kuyulardan yukarı çekilir. Karız kazma aşamasında kullanılan aletlerin saplarının kısa olması; Görsel 22 ve Görsel 23'te görüldüğü gibi, karız içinin darlığı, dizleri üzerinde çalışmaları ile beraber, karızcının sarf ettiği güce daha da ağırlık yüklemekten uzun süre koruyabilmesini ve kolay hareket edebilmesini sağlamaktır (KK-4; KK-7; KK-14; Tahur 2012).

Görsel 22: Karız içinde kazma biçimi
biçimi (E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi)

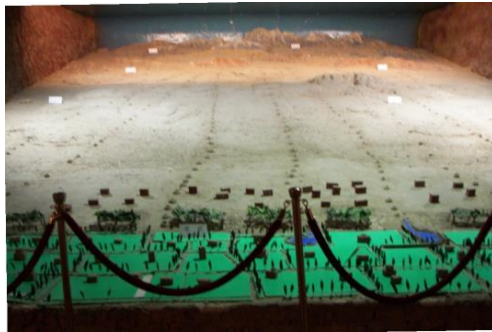
Görsel 23: Kullanılan malzemenin kısalığı ve çalışma
(Y. E. Gürbüz arşivi)

Bir karız içinde üç kişiye ihtiyaç olup en tecrübeli karızcı yani usta; tüneli kazar ve sepetleri doldurur. Diğerleri ise doldurulan ve boşaltılan sepetleri bir kişi, diğer kişiye taşır ve yukarıya çıkartılır (Jetzer 2015; Barbaix 2022; KK-4; KK-14). Yine kazma sonucu çıkan toprak, çamur gibi atıkların doldurulduğu karızcı sepeti; karız ustasının iki ayağının arasına yerleştirebileceği ve sepetin ağzının genişliğiyle atıkları kolaylıkla doldurulabilmeğe forma sahip olması, çalışmayı kolaylaştırma tekniklerini oluşturmaktadır (KK-4; KK-14; Tahur 2012) Ayrıca karız sepetinin yukarıda da değindiğimiz gibi esnek, suya dayanıklı, kokusuz ve suda çözünmeyen niteliklere sahip dut, ılgın ağacı dallarından yapılması; doğal çevrede iklim koşullarına uygun yetiştirilmeleriyle sürdürülebilir ekolojik hareket ve sürdürülebilir ekonomik kalkınma için önem teşkil eder.

Görsel 24-25: Karız sepetiyle çıkartılan çamur, toprak (Tahur 2012).

Halk mimarisi olarak karızı ve karız suyunu korumayı amaçlayan uygulamalardan biri; Mays'ın bahsettiği gibi suyun ve yapının sürdürülebilirliğini etkileyen doğal ve insan kaynaklı afetlerin yol açtığı zararlardan koruyarak kaliteli su kullanabilme (2010: 218) gerekliliği bilgisi; karızcılarının geleneksel olarak uyguladıkları ve aktardıkları bilgiler arasında yer alır. Bu durum; karız toprağı, çamuru yukarıya çekildikten sonra, dik kuyu içini korumak için kuyu ağzının etrafı, Görsel 26-28'de de görüleceği üzere çıkartılan hafriyat toprağı, çamuru ile yığıntı olarak çember şeklinde çevrelenir. Böylece sellerin önü alınır ve rüzgâr olduğunda kuyu içinin tıkanması engellenir (KK-4; KK-14; KK-15; Tahur 2012). Bu, koruyucu set alma biçimi; yukarıda da bahsedildiği üzere suyun kirliliğini önleyici bir adımdır. Başka bir deyişle, kuyu içinden çıkartılan doğal malzemenin yine doğadaki suyu koruma amacıyla kullanılması bütüncül olarak ekolojik ve ekonomik sürdürülebilirliği destekleyecek nitelikte uygulamadır. Ayrıca bu uygulama (KK-14) kuyuların sıra sıra dizisini işaretleyicidir.

Görsel 26: Müzede dik kuyu dizilimi
(Y. E. GÜRBÜZ arşivi)

Görsel 27: Dik kuyu dizilimi (Tahur 2012)

Karızcılarının deneyimleri ve geleneksel bilgileriyle aktardıkları bir diğer uygulama, *yuklima* adını verdikleri koruma yöntemidir. Karız kuyularının genellikle güz ve kış aylarında içlerine dış etkenler olan toprak, taş, kum ile dolmasını, soğuktan zarar görmesini, hayvanların düşmesini önlemek gibi amaçlarla için üstleri, fiziksel bariyer görevi sağlayan örtüdür (İnayet 2004: 17; KK- 4; KK-14; KK-15). Hatta bu öngörücü ve koruyucu uygulama; *Karızları Koruma, Faydalandırma Antlaşması*'na da her yıl ekim ayının sonuna doğru, karız kuyularının ağzını kapatılması, yaz mevsiminde ihtiyaca göre açması gerektiği şeklinde madde olarak dahil edilmiştir. Kuyuların üstüne, Görsel 28-29'da da görüleceği üzere, suya dayanıklı olan üzüm³⁰ veya dut dalları yerleştirilir (KK-4; KK-7; KK-14; KK-15). Üzüm veya dut dallarının kimyasal açıdan suda çözünmez selüloz yapıları bulunmaktadır. Selüloz; bitkinin sağlam, esnek olmasını sağlama içeriğine sahip olup bu niteliklerin de yerel-yerli halkın bilgi belleğinde, kuyuların üstüne fiziksel olarak yerleştirilen bir bariyer görevi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böylece mekanik etki oluşturulurken diğer taraftan da çevrede bol yetişen ve sık budanan bu dalların, insanların doğadan elde ettiği ürünü ziyan etmeden değerlendirdiğini göstermektedir ki bu kullanım; topluluk stratejilerinden olan sürdürülebilir kalkınma ekonomisini oluşturur.

Görsel 28: Bariyer oluşturma (Tahur 2012)

Görsel 29: Dik kuyu ağzını kapatma (Tahur 2012)

³⁰ Uygur kültüründe üzüm, sürdürülebilir ekonomik kalkınmada, önemli olmasının yanı sıra çevresel ve kültürel peyzajda büyük bir tabloyu oluşturması maddi ve manevi yaratımlara kapı aralamış ve türlü özellikleri, işlevleri ile işlenmiştir. Örneğin Uygur şair Abdulhaluk Uygur'un *Feyzi Var* isimli üzüme ilişkin dizeleri şöyledir: *Kara üzüm şifadır /Yense eğer kuvvet verir /Yaşlılar yese onu / Abdestini tutmada feyzi var* (İnayet 2007: 149)

Bu deneyimlenerek edinilmiş geleneksel bilginin uygulanması; sürdürülebilir bir yaşam için Mollison'un ifade ettiği gibi, ögeler arasında kurulan bağlantılar sayesinde bir ögenin ihtiyaçlarının diğer bir ögenin ürettikleriyle karşılanmasıdır. Bunu yapabilmek için her ögenin ihtiyaçlarını, ürünlerini ve temel karakteristik özelliklerinin bilinmesi gerektiğini (2012: 2) belirtir. Yine benzer şekilde, toprak ve çamur gibi ağırlıkları çekme aracı gören karız sepeti ve ilmek yapımında da dut ağacının bahsi geçen özelliklerinden dolayı kullanımı söz konusudur.

Karızlardaki suyun sürekliliğinin sağlanması için birtakım bakım ve kontrollerin yapılmasını gereklilik oluşturmaktadır. Bunlardan biri, sürekli su akışı tortulaşmaya neden olduğu için karızın içinin düzenli olarak taranmasını gerektirir (Barbaix 2022; KK-4; KK-15; Tölmök 2015). Karız suyundaki bu tortullaşmayı önleme; suyun sürdürülebilirliği açısından hem insan hem de ekosistem için suyun ihtiyaç duyulan güvenliği sağlamayı, bu durum da su kalitesini korumasını beraberinde getirir. Tüm bu aşamalar; ilişkisel bir şekilde de halk sağlığını, gıda güvenliğini korumanın zincirlerindendir. Yukarıda bahsedilen hem dik kuyudan incek karızcı çevresinde hem dik kuyu çevresinde³¹ deneyim ve edinilen geleneksel bilginin uygulanması her iki yönden de korumanın hedeflendiği görülür. Bu düşünce etrafında uygulamaların geleneksel meslek sahibi karızcıların ustalıklarını ve ekolojik çevre bilgeliklerini göstermektedir.

Suyu akışına yönelik bir diğer uygulama ise toprak kayması sonucu suyun kesilmesini engellemek için kaymanın olduğu noktaya dut ağacından bir *tirek* “direk” yerleştirilmesidir (İnayet 2004: 17). Dut ağacından yararlanma; yukarıda da bahsettiğimiz gibi üzüm dalına benzer, selülozun suda çözünmeyen formundan dayanıklı ve esnekliğinin yanı sıra kokusuz olması bu örneklem üzerinde suyun temiz, içilebilir olmasına engel teşkil etmeyecek malzemenin kullanıldığını gösterir. Bu bileşim; insanın ikamet ettiği doğa, bilgelik ve yaratıcılık ürünü teknoloji ve ekolojik, kültürel yönelimli eylemleri arasındaki etkileşim, iletişim veya uyum imkanlar dahilinde geleneğin taşıyıcılarının sorumluluklarının semiyotik süreçlerini oluşturur.

³¹ Kuyu çevresi tabirini, Kâşgarlı Mahmut, “kudhuğ tegresi” (kuyu çevresi) olarak yer verir (DLT-I, 1985: 421).

Karız sistemi; Turfan’ın çöl iklimine sahip olması yani yağışın buharlaşma oranından yüksek olması, suyu akıl, yaratıcılık ve ustalikle yerin altından taşınmasını sağlamıştır. Karız suyu; tarım arazilerine ve yerleşim alanlarına buharlaşmadan yer altından taşınır ve buharlaşmayı önleyici olarak karız suyunun toplandığı karız gölünün etrafı, karız arığı boyunca iki kıyısı ağaçlandırılır ki buharlaşma oranını en aza indirmek hedeflenir (KK-3; KK-4 KK-7; KK-14; KK-15; Tahur 2012). Bu geleneksel uygulama, ekolojik bağlamda; sürdürülebilirliğin gerekliliklerinden olan biyoçeşitliliğin sağlanması ve koruma özelliğinin desteklendiğinin göstergesidir. Bu görüşü de destekleyici nitelikte; “Lakabı olmayan kişi olmaz, ağacı olmayan karız olmaz” *Leqimi yoq kişi bolmas, derixi yoq kariz bolmas* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170; KK-4; KK-15) atasözü örneğiyle de halkın dünya görüşüne de tesir ettiğinin bir işaretidir.

Yukarıda da bahsedildiği üzere, karız inşa etmenin, bakım ve onarımların tehlikeli ve riskli tarafları yapı gereği bulunmaktadır ki yerin altında çalışılıyor olması da bu durumu daha da artırmaktadır. İşçilerin suda boğulma, yapının çökmesiyle yer altında yaralanma veya ölüm riskler vardır. Bu sebeple de bakım, kontrol ve dikkat edilmesi gereken kurallar dizisi mevcuttur (Tölmök 2015; Barbaix 2022). Karızcıların dik kuyudan aşağılara doğru indikçe kullandıkları kısa saplı özelliğe sahip araçlar ile yüksek düzeyde su hacmiyle veya toprağın çökme riskiyle karşılaşmamak için daha nemli olan alt katmana doğru sert olmayacak biçimde kontrollü kazma işlemi yapılır (KK-4; KK-14; KK-15). Tüm gereklilik ve kontroller, geleneksel mesleğin icrasında temel, teknik ve yönetsel açıdan yetkinliklerini koruma ve sürdürme nitelik ve amaçlarını gösterir. Bu yönetsel süreç ustalık gerektiren geleneksel mesleğin kural-kaidelerini esas olarak meydana da getirmiştir.

Karız kuyularının yıllık bakımı, temizlenmesi gerekir ve içerisine moloz gibi nesnelerin düşüp düşmediğini kontrol edilir (Jetzer 2015: 19; KK-4; KK-7; KK-14; KK-15). Karızın bu temizlik ve bakım aşamaları, geleneksel su yönetimi olarak Uygurların geleneksel bilgi ve yöntemlerle inşa ettikleri bu su iletim sisteminin sürdürülmeye ve korunmaya çalışıldığını gösterir. Ayrıca Mays’ın (2010) da ifade ettiği gibi, sürdürülebilirlik için suyun arıtılmasında gerekli altyapıyı oluşturma fikri; Jetzer’in dört-beş yıl arayla yeni bir su kaynağı bulunması ya da su talepleri değiştiği için karızın

değiştirilmesi gerektiği (2015: 19) bilgisi dahilinde de su tedarik sisteminin yeterli miktarda su bulundurulması ve kullanımının güvenli olması yapının sürekliliğini sağlama girişimine işaret etmektedir.

Kısaca, kurak bir ekosistem olan Turfan'da geleneksel su yönetim modeli karızların inşasında, gelenekselin taşıyıcıları olarak karızcılar ve aktif olarak kullanan yerel halkın bilhassa da çiftçilerin; içinde bulundukları çevreye uyumlu ve zarar vermeyen uygulamaları, kullandıkları malzemelerin de çevrede bolca bulunan ve ziyan oluşturmada dönüştürme eylemleri; ekolojik ve ekonomik bakış açısına dayandığı görülür. Karızların inşasıyla binlerce yıldır sürdürülebilirlik temelinde kullanılması; bölgenin yaşanabilir bir alan olmasına, ekosistemin korunmasına kaynaklık ettiği gözlemlenmektedir. Bu mimari yapının çevreye, ekolojiye, toplumsal düzene, sosyal yaşantıya ve ekonomiye, bütüncül olarak da kültüre etkisi ve katkısı değerlendirildiğinde, biçimlendiren ve dönüştüren bir yapı olduğu söylenebilir.

İş bölümü; basit teknolojilerin bulunduğu toplumlarda yaş ve cinsiyet temelinde oluşurken tarım toplumlarında, artık değer uzmanlaşma sağlayabildiği ve sınıf ve tabakaların ortaya çıktığı ve uygarlık, sınıfların temeli olduğu; insanları etkin oldukları faaliyete yöneltmek etkinlik ve verimliliği artırdığı görüşler arasındadır. Durkheim ise mekanik ve organik dayanışma olarak iki sistem içinde basit ve karmaşık toplumların farklı iş bölümü düzeylerinde bulunduğunu belirterek bu sistemlerin farklı ahlaki sistemlere, ahlaki vicdanlara ve kolektif temsillere sahip olduklarını belirtir (akt. Emiroğlu ve Aydın 2009: 442). Karızın inşa ve bakım-kontrol aşamalarında da farklı kategoride ayrıştırılmış işlerin, geleneksel ve tipik olarak farklı kişilerin yapma gerekliliği bulunmaktadır.

4.1.2. Depolanması, Dağıtımı ve Kullanım Yerlerine İlişkin Uygulamalar

Sürdürülebilir bir yapı için su tedarik sisteminin belirgin özelliklerini Mays (2010: 221), üç grupta ele alır: 1) yeterli miktarda su bulunmalı, 2) yeterli basınçta verilmeli, 3) kullanımı güvenli olmalıdır. Bunlardan ilk ikisinin fiziksel hasardan etkilendiğini, üçüncüsün ise fiziksel hasar ile su kalitesini, güvenliğini etkileyecek mikroorganizma,

toksin, kimyasal vd. maddelerin girişine açıklığı bulunduğunu aktarır. Bu perspektiften gözlemlenebilir modern teknoloji araçlarının bulunmadığı çağlarda, arkaik su teknolojisi olarak karız sistemi ile geleneksel yöntemlerle bu süreçlerin tamamlanabilmesi, yukarıda da işaret edildiği gibi, geleneksel ekolojik bilginin sonuçlarından biri olarak gözlemlenir.

Güvenli su yönetimine işaret eden “Tilma ağzını kapatmayan kişi, can değerini bilmeyen kişi” *Tilma ağzını etmigen kişi, can qedrige yetmigen kişi* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172) atasözü sözüne tanık olunur. Kanal ile kuyunun bağlandığı noktayı ifade eden *tilmaağzi*, aynı zamanda su akışının yüksek basınçta geldiği yerdir. Kültürel aktarımla sürdürülen bu geleneksel bilginin halk arasında atasözüne dönüştürülmesi, dünya görüşlerini biçimlendirici etki ve öneme sahip olduğunu gösterir. Ayrıca bu tedbir, kontrol; su yönetimindeki yetkinlik yönetiminin belirgin görünümüdür.

Karız suyu, tarlalara bırakılmadan önce bir karız gölünde depolanır ki bu; su dağıtımını daha şeffaf ve ölçülebilir hale getirir. Serbest bırakılmadan önce belirli bir süre (örneğin gece boyunca) depolanan su, havuz boşaldığında çıkışlar kapatılır. Böylelikle sistemin anlaşılması ve herkes tarafından kontrol edilmesi kolaylaşır. Ayrıca bu uygulamanın çiftçiler tarafından, suyun ısınmasını sağladığı ve bunun da ekinler için iyi olduğu belirtilir (KK-14; KK-15; Lein and Yuling, 2006: 14). Karız suyunun akış halinde olmasından dolayı karız gölünde depolanan suyun çok düşük seviyede akışı sağlanmaktadır (KK-14). Düşük seviyede karız gölünden tarımsal sulama için dağıtılan suyun, *yönlendirme kanalları* olan karız arıkları ile suyun tarımsal araziye akışına izin verilmeden önce karız gölünden veya küçük depolardan bütüncül bir kullanım biçimi için su tutma ve depolama sistemleri olarak inşa edilmesi; suyun yönlendirilmesi ve kontrol edilebilirliği açısından önem taşır. KK-14’ün aktarımıyla da karız gölünün içi su altı canlılarının ve bitkilerinin yaşam alanı olduğu için hiçbir zaman kurutulmaz. Bu uygulama karız sistemiyle yapının sürdürülebilirliği ve doğaya yönelik barışçıl, korumacı bakış açısını yansıttığı ifade edilebilir. KK-4; KK-14; KK-15; KK-22’nin ifadeleriyle de karız gölünde depolanan su ile ekim alanları ve bağlar sulanır, hayvanların içme suyu karşılanır, çevredeki ağaçların ve bitkilerin bu sudan

faaydalanması sağlanır. Söz konusu bu akış ve süreklilik, halkın belleğini ve dünya görüşlerini biğimlendirecek etkiye sahip olmuştur.

Suyun dağıtımında kontrolün “toma” adı verilen tıkağlarla sağlanması; tarımsal sulamada istifade eden kullanıcıların geleneksel yollarla gözlemlenebilir sistemlerini oluşturduklarını gösterir (KK-4; KK-7; KK-15). Bu kontrol vasıtasıyla suyun ihtiyaç halinde ve yeterli düzeyde su akışının yapılması; toprak kalitesini, dolaylı olarak da fauna ve flora türlerinin yaşam alanlarına tahribat oluşturulmamasını sağlarken aynı zamanda su tasarrufu kültürünün gelişmesini etkiler. Su tasarrufu ve dolayısıyla suyun sürdürülebilirliği, güvenliğini oluşturma açısından önemli olup gelecek için suyu korumak olarak da anlaşılabilir. Söz konusu uygulamanın arka planında, halkın su yönetimindeki tedbirliliğini yansıtmaktadır. Bu yansıma; McGregor’ın (2014: 494) da ileri sürdüğü gibi geleneksel bilgiyi kullanma, su yönetimi için yerlilerin “hak temelli” ve “sorumluluk temelli” yaklaşımları ve yönelimleri dengelemede bir strateji oluşturur.

Karız suyunu tarım arazilerine yönlendirmesini, dağıtımını yapan “mirap” veya “suğuki” (İnayet 2004: 18) adı verilen görevliler, KK-4; KK-7; KK-14; KK-15’in aktarımlarıyla, su kullanım sırasını belirlemek ve kontrol etmek, kuralların uygulanırılığını izlemek, suyun adil ve güvenli dağıtımını sağlamak için atanmışlardır. Bu tür uygulama, tarihsel süreçte, Turfan’da çiftçilerin, su dağıtımından görevli mirap ve yardımcılarının, genel itibarıyla da karız suyundan faydalanan kırsal alan sakinlerinin karız etrafında ortaklaşa uyguladıkları ve uymaya zen gösterdikleri su dağıtımında ve kullanımlarında, suyun kullanımının engellenmediği, ancak suya erişebilecekleri zamanlar ile ilgili düzenlemeler oluşturulduğu yaklaşımını yansıtır.

KK-14 ve KK-15’in açıkladıkları bilgiye göre, köy halkına ait olan karızların kullanımında insanlardan bitkilere, hayvanlara kadar herkes eşit bir şekilde yararlanmaktadır. KK-14’n ifadesiyle, karız suyundan içme suyu olarak kaynağın ilk çıktığı yer olan karız başından -köyün başı- daha temiz olduğu kabul edilerek halkın buradan suyu evlerine taşması tercih edilirken arığın ortasından da içebilmek mümkündür. Kaynak kişi, ayrıca, karız arığının sonlarına doğru önce çamaşırları yıkama yeri olduğu, ancak çamaşır yıkarken de suyun içine pisliğin akıtılmaması,

deterjan akıtılmaması hem karız suyunu temiz tutulmak hem karız arığının kıyıları boyunca ağaç olduğu için ağaçların kurumasını, zarar görmesini önlemek olduğu görüşünü kaynak kişi aktarır. KK-4; KK14, karız gölünün yakınlarında da hayvanların su içme yerlerinin belirlenmiş olduğunu belirtirler.

Toprak mülkiyetine sahip bireylerin arazilerinde karız kazdırmalarıyla karız suyunun kullanımını kendileri de belirleyebilmektedir. Kişiye göre değişken olarak suyun kullanım hakkı; çiftçiler, komşular ile yapılan anlaşmalar neticesinde, mahsulden pay verme ya da karızda çalışan ailelerin kullanımına sunma (bağış niteliğinde) gibi karız sahibine göre değişkenlik göstermektedir. Mülkiyet sahibinin köy halkına bağışladığı karızlar da olabilmektedir (KK-4). Tüm bu bölümlere ayırma ve suyun dağıtımında da gözetilen hususlar su yönetiminin temelini oluşturur. Sosyo-ekonomik yapı, inanışlar açısından da su paylaşımında belirleyici olduğu fark edilmektedir. Ayrıca karız suyunu dağıtımında da suyun kurutulmasının veya suyu kullanırken zarar verici maddelerin, atıkların tabiata vereceği tahribattan dolayı belirli geleneklere dönüşmüş uygulamalar ile korumacı tutum gözlemlenmektedir.

Genellikle su kuyusu ve kanallar gibi uygulama alanları bulan geleneksel su yönetimi, özellikle tarım toplumlarında önemli bir kaynak olan suyun halk ihtiyaçlarına göre, realist bir çerçevede kullanımını ifade eder. Kullanılan bir dizi tekniklerin temelde su kaynaklarının sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla uygulandığını belirtmekte fayda vardır. Elbette sağlıklı ve başarılı bir şekilde gerçekleştirilen geleneksel su yönetimlerinde halkın su kaynaklarını eşit bir şekilde paylaşımı söz konusudur. Dahası geleneksel su yönetimlerini uygulamak, her bir bireyin suya adil bir şekilde erişimini ve kullanımını sağlar.

Su kullanıcılarının yaşamları üzerinde büyük bir etkiye sahip olan karız sistemi, bir dağ havzasına bitişik çöl ortamında yaşayanların, başka türlü bir ortamda büyük bir vaha yaratmasına olanak tanır (Hosseini et. al. 2010: 14). Karız sistemi ile Turfan, Kumul gibi bölgelerde uygulanmış olan su dağıtımları, günümüzde kuraklık veya su krizi gibi etkenler göz önünde bulundurularak arkaik mimari ve mühendislik yapılarının

tarım arazilerine dağıtımları yapılırken gözlemlenebilir ve entegre bir şekilde sürdürülebilirliği esas alacak modern yöntemlerle yönetilebilir.

Geçmiş dönemlerde yerel bölge halkının ekonomik kalkınmasını doğrudan etkileyecek tarımsal sulamada, hayvanların içme suyunun, evsel kullanımın karız suyu ile karşılanmış olması; yukarıda bahsi geçen yeterli miktarda su bulunup ihtiyaçları karşıladığı ve karşılaması karız göllerinde, arıklarında yeterli su bulunduğunu gösterir. Ancak daha sonra pompalı sistemlerin kullanılması, her hanenin evine çeşmenin yapılması, karızların yakınlarına petrol kuyularının açılması; onların kurumasına ve terk edilmesine sebep olmuştur. Hatta köyden kente göç ve gençlerin farklı daha çok sanayi alanına yönelmesi (KK-4; KK-14) gibi sebeplerle karız suyuna talep azalmıştır. Bu süreç, karızların günümüzdeki durumunun ele alındığı bölümde detaylandırılarak incelenecektir.

4.1.3. Karız Suyu ve Biyo-kültürel Çeşitlilik

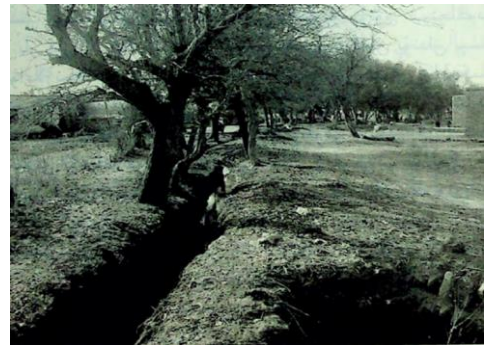
Biyo-kültürel çeşitlilik; Klaver'ın ifadesine göre, insan etkileşimini, bilgilerini, değerlerini ve çevrenin ki özellikle suyun, yaşamın sürdürülmesindeki temel rolünü temsil eder. Klaver, buna ek olarak, insan kaynaklı çevresel değişim karşısında sürdürülebilir geleceğe ilişkin söylemlerin giderek merkezin yer aldığını, ortak mücadeleyi ve uyum potansiyelini tanıdığını ve tehlike altındaki türler, kültürel değerler ve davranışlar, ekolojik bilgi ve geleneksel haklar gibi iç içe geçen kavramlarla politik, düzenleyici ve kolaylaştırıcı olduğunu belirtir (2011a: 3-4). Buna ek olarak Klaver (2011a: 4) Conca'dan (2006) alıntılararak suyun ve biyolojik, kültürel çeşitliliğin korunması için su destekleri, alternatif kurumsal altyapıların, karar verme çerçevesinde kilit bir bileşen olarak hizmet veren yerel bilgi ile beslenmesi veya geliştirilmesi gerektiğini aktarır.

Tarihsel bir yapı olarak karızların binlerce yıl kullanımı, beraberinde koruma ve sürdürülebilirlik koşullarının sağlanmasını ve kontrollerini gerektirmiştir. Böylelikle su güvenliğinin oluşturulması, beraberinde de biyo-kültürel çeşitliliğin sağlanmasını destekler hale getirmişlerdir. Bu konuyla ilişkili ve destekleyici nitelikte Naess ve derin

ekolojist George Sessions, derin ekoloji öğretisinde bu felsefenin düşünce çatısını çizerek doğa felsefesinin temelinde sekiz maddelik temel öğretinin yattığını ifade ederler. İlki, insanların diğer varlıklar gibi “yaşam ağı”nın bir parçası olduğudur. Bu da insan ve doğanın birbirine bağlı olduğu düşüncesini ön plana çıkartır. Tüm varlıkların özgünlüklerini vurgular, biyoçeşitlilik ve zenginliği de destekler (akt. Dindar 2012: 70-71). Bu doktrinler çerçevesinde de karız bağlamında, geleneksel bilgiyi ve kültürel aktarımı oluşturan karız arıklarının, karız gölünün kıyılarının ağaçlandırılması (Görsel 31), su yönetiminin hem sürdürülebilirliği hem de bunun gereklilik oluşturduğu entegre su yönetiminin uygulanmasının sağlandığını gösterir. Karız sistemi hayvan türleri, özellikle kuşlar, balıklar için yaşam alanları sağlarken çevre faktörünün de dikkate alındığını yansıtır ve yukarıda da bahsedildiği üzere; ağaçları koruma amaçlı suya pislik, deterjan atmama gibi önlemlerin alınması, biyo-kültürel çeşitliliğin sürdürülebilirliğine etki oluşturur.

Görsel 30: Karız Gölü (Morrison 1910)

Görsel 31: Ağaçlı karız yolu (Tolmibök 2007: 85)

Çeşitlilik konusu; sadece mümkün olduğu kadar bitkiyi ve hayvanı bir sistemde bir araya getirmek değildir; bu canlılar ışık, besin ve su için birbirleriyle yarıştığı için ögeler arasındaki işlevsel bağlantılar açısından önemlidir (Mollison 2012: 26-27). Bu ilişki, karız suyu bağlamında dikkate alındığında halkın geleneksel ekolojik bilgisi dolayımında sulama oranlarında değişiklik göstermeleri bütüncül düşünerek bir araya getirdikleri söylenebilir.

Görsel 32: İki kenarı ağaçlıklı karız arığı (Y. E. GÜRBÜZ arşivi)

Çölün faunasını ve florasını çeşitlendiren karız vasıtasıyla tarım alanlarına suyun taşınmasıyla çiftçiliğin yapılması ve karız gölü çevresi ve karız kanallarının aktığı kıyılar boyunca -çevresel peyzaja da destek sunan- türlü ağaçların, bitkilerin yetişmesi, karız gölünde ve kanallarında su canlılarının yetiştirilmesi gibi hususlar biyo-kültürel çeşitliliğin yönetiminde ve korunmasında önemlidir. Böylece gıda güvenliği, çevresel peyzaj ve bütüncül anlamda sağlanmış olur. Karız gölünün ortasında, etrafında ve karız arığının kıyılarında çeşitli ağaçlar, bitkiler, bağ-bahçeler, su canlıları yetiştirilir ki bu ekolojik döngüyü sağlama görevi görmektedir. Bu gelişim, karız gölü, karız arığı ve kıyıları suyun varlığı ile kendi kendini idame ettiren ve üretken bir yapı olarak kabul edilebilir. Ayrıca çöl bölgesinde görülen şiddetli rüzgâr, kış aylarında soğuğa karşı güçlü, dayanıklı ağaçlar; rüzgâr kıran işlevi görür. Tüm bunlar; iklim koşullarına uygun bitki seçimlerinin yapıldığını gösterir ve halkın bilgisi, değerleri arasında da bulunur.

Cressey'in (1957: 121-122) görüşüne göre, çölün dönüşümünde doğru su yönetiminin uygulanmasının -buharlaşma ve sızıntı kayıplarını azaltma, yer altında veya rezervuarlarda suyu tutabilme vb. daha iyi arazi yönetimi, böcek kontrolü, kaliteli tohumlar ile üretkenlik de artırılabilir. Bu doğrultuda karız ile ilişkilendiren Mexmut, Turfan bostanlığının ekolojik dengesini koruma hedefi doğrultusunda önemli aracı kılındığını, bostan kültürünün ve genel olarak yaşamın merkezi konumuna

yerleştirildiğini belirtir. Mexmut, bunun için karızı koruma, yerli halkın imkânı; ziraî gelişim için oldukça mühim öneme sahip olduğunu, dolayısıyla karızı koruma uzun vadeli hizmet (2013: 133) olarak görür.

Görsel 33: Karız gölü (Tahur 2012)

Görsel 34: Karız gölü ve hayvanlar (Tahur 2012)

İnsan etkileşimi, bilgileri, değerleri ile biyo-kültürel çeşitliğin sağlanması gerekliliği, halkın yaşama ve düşünme biçimi hakkında ipucu veren atasözlerine sirayet etmiştir: “Karız denen kuşların annesi” *Kariz digen quşlarniñmu anisi* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171); “Arığı kurusa, balığı sağ kalmaz” *Ériqi qurusa, béliqi saq qalmas* (Exmet, 2006: 21); “Ağacı olmayan karız, karız değil” *Derixi yoq kariz, kariz emes* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170). Bu atasözü örneklerinde de görüldüğü üzere karız ise özdeşirilen kuş, balık, ağaçlar başta olmak üzere biyo-kültürel çeşitlilik dikkat çeker.

Karız suyunun büyük hacmi, tarımsal sulamada kullanılır. Tüm bunlar hem besleme gereksinimlerini hem de kapsamlı bir tarım sisteminin karızın inşası suyun yönetiminin sonuçlarıdır. Tarım ürünlerindeki çeşitliği sağlaması, yine ekolojik dönüşe de etki edecek üretim yapılmaktadır. Bölgenin yüksek sıcaklığı ve karız suyunun birleşimi ile lezzetlendiği ve şehrin de bu ürünlerle ün kazandığı fikri genel kabul görmektedir. Bu yönde oluşum; Turfan üzüm bağları ile Kumul da kavun bahçeleri ile ön plana çıkmıştır.

Görsel 35: Kavun bahçesinden (Tahur 2012)

Çevrenin değeri ve biyolojik çeşitlilik etrafındaki sessizlikler, tematik alanların ve sektörler arası konuların şu şekilde özetlendiği Rio+20 Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı'nın (BM, 2012) raporuna kadar;

-yoksulluğun ortadan kaldırılması

-gıda güvenliği ve beslenme ve sürdürülebilir tarım

-enerji ... (Gough & Gough, 2016: 36) devam etmiştir.

Doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar, halk kültürünün özünü oluşturan inanış ve pratikler; iç içe geçmiş ve dinamik bir halde yaşatılmakta ve aktarılmaktadır. Geleneksel inanışlarla biyo-kültürel çeşitliliği korumak, değişen çağ ve yeni gelişmelerle beraber suyu korumanın artan önemi ile daha da anlamlı bir sisteme dönüştüğü söylenebilir.

4.1.3.1. Su Kalitesi

Tatlı su; sağlık, gıda güvenliği, ekonomik büyüme, biyolojik çeşitlilik ve çevresel sürdürülebilirlik için kritik bir etkiye sahiptir. Halk arasında suyun kalitesini belirleyici ölçütlere bakıldığında – karız suyu için de benzer- kişisel gözlem ve tadımlar ile büyük ölçüde “içilebilir”, “temiz”, “tatlı”, “kokusuz”, “berrak”, “lezzetli” olumlu yönde nitelikleri iken olumsuz değerlerde “kirli”, “bulanık”, “pis”, “kötü kokulu”, “tuzlu” (içme için uygun olmadığında kullanım) vb. sıfatlara dayandırılarak kullanımı görülür. Kaynak kişilerin her birinin karız üzerine ilk vurguları arasında karız suyunun yukarıda sıralanan niteliklerinden birkaçını olumlayıcı yönde ifade etmeleri; yerel halkın ve

karızcuların sürdürülebilir bir yönetim ve kullanım sergilediklerini kanıtlayacak ölçüdedir. Örneğin dünya görüşlerinin temsil alanları atasözü ve deyim örneklerinde de karız suyunun kaliteli olduğu görüşünün yansıması doğrudan vurgulanmaktadır:

“Karız suyu duru/temiz, karızlı dürüst” *Kariz süyi süzük, karızlı tüzük* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170); “Er yer, karız can kökerter” [Er (kişi) yer, karız can yeşertir] (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172); “Kariz süyi, can süyi” [Karız suyu, can suyu]. (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172); “Kadına şüphe duysan olur, karız suyuna şüphe duyma” *Xotun kişige şek keltürseñ meyli, kariz süyige şek keltürme* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171).

Karız suyunun kirletilmemesinin özellikle yapılmaması gerekenler arasında yer alması ve ayrıca suyun kutsallığının -bu konu daha kapsamlı halk inanışları bölümünde değerlendirilecektir- insan yaşamındaki rolleri ile de ilişkili olması muhtemel su kalitesini bozacak kirleticilerin atılmaması gerektiği düşüncesinin vurgulanması, koruma kapsamında göze çarpan tutum ve uygulamalardır. Bunun destekleyici ifadesini; *Kariz süyige yunda tükken kişinin bexti éqip kéter “karız suyuna bulaşık suyu döken kişinin bahtı akar”*, (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172) açıkça kanıtlar niteliktedir. Her daim yararlandıkları suyun temizliği; inanışları ve gelenekleri etrafında yaptırımlarıyla bütünleştirmişlerdir.

Suyun fiziksel kirliliğini artıran unsurlardan biri de sıcaklık artışının suyun içilebilirliği etkilediği için önemli bir faktördür. Mckee ve Wolf (1963), içme suyunda 15°C den yüksek sıcaklık istenmez. Sebebini ise, sıcaklığın fiziksel, biyolojik, kimyasal olayları etkilemesinden kaynaklandığını belirtir. Sıcaklıktaki 10°C’lik artış veya azalma, tepkimeyi iki kat etkileyebilir (akt. Munsuz & Ünver 1995: 4). Bu bilimsel bilgiye paralel karız sularının yer altında olma durumundan kaynaklı, çöl ikliminde yazın soğuk akıyor olması, halk arasında su kalitesinden ziyade içilebilir olmasından dolayı beğenilen ve özellikle vurgulanan niteliklerinden birine dönüşmüştür. KK-14; karız suyunun temiz, berrak, lezzetli ve yazın suyun soğuk olduğunu vurgulayarak çok da sevdiğini ekler. Suyunun çok soğuk oluşu üzerine geçmiş dönemlerde de evlerinde buzdolabı olmayanların karız yakınında evlerindeki yiyeceklerini soğutmak için

sakladıklarını da belirtir. Yine kaynak kişilerin (KK-1; KK-3; KK-4; KK-14; KK-15) vurguladığı karız suyunun kışın ılık, yazın soğuk oluşu; suyun sıcaklık derecesinin dikkate alındığı ve bu sistemin de asıl niteliklerinden biri olduğunu gösterir.

Kış aylarında ise suyun donma noktasına gelebildiği sert iklim koşullarından dolayı yukarıda da vurgulandığı üzere faaliyetlerinde karızları koruma bilinci ve sorumluluğu altında ile gerçekleştirilen kış aylarında örtülmesinde sıcaklık seviyesinin daha da düşerek donmaya sebep oluşturacağı düşüncesi de bulunur. Böylece iklim sistemindeki doğal değişkenlerin takip edilerek iklim koşullarına duyarlı bir sistem yönetiminin kontrolü de sağlanmıştır.

Abudu ve Cevik'in (2011: 218-219) de belirttiği, genel itibarıyla karız merkezli toplumlarda karızlar; insan, hayvan ve vahşi yaşam için kaliteli içme suyunun ana kaynağı olmuştur. Bu suyun kalitesi ile bölgenin topografyası arasında da ilişki vardır. Dağlardan gelen yer altı suyunun, değişen beslenme bölgeleri veya olası noktasal olan veya olmayan kaynak kirliliğinden kalite düşük olabilmektedir. Dağlara daha yakın yerlerdeki yer altı suyunun kalitesi ve hacmi yüksektir. Daha önce de karızları koruma girişimleri noktasından vurguladığımız gibi Abudu ve Cevik de dik kuyulardan düşen malzemenin, biriken tortulardan kanalları temizlemek için periyodik bakım yapılması gerektiğini, aksi takdirde aşırı tortulaşma ve siltlenmenin karızın sürdürülebilirliğinde temel tehditler oluşturacağını ekler. Bunu ise karız suyu yer altında durgun aktığı için silt ve kil parçalarının su depolama havuzuna ulaşmadan kanal boyunca yerleşmeye eğilimli olduğunu aktarır. Söz konusu periyodik bakımlarla, karız suyunun bu tortulardan arındıracağını ve içme suyu için daha iyi hale geleceğini belirtir.

Ana tünel boyunca sedimantasyon ve siltlenmeyi tamamen önlemek mümkün olmamaktadır. Ancak bunları en aza indirmek ve karızların canlılığını korumak için düzenli temizliği hayati önem taşır (Abudu & Cevik 2011; KK-14; KK-15). Haeri (2003), tatlı suların dağ platolarından daha tuzlu topraklara sahip olan alçak ovalara aktarılmasından dolayı karızlar ile beslenmenin toprağın tuzluluk seviyesini kontrol altında tuttuğunu belirtmektedir. Turfan'da karız suyu kalitesi itibarıyla içme suyu kaynağı olarak kullanılmaktadır (Abudu & Cevik 2011: 219; KK-4; KK-7; KK-14; KK-

15; KK-19; KK-27). Nuriddin'e (2008) göre, tüm karız suyu bölgede, Çin İçme Suyu Sıhhi Standardı (Çin Halk Cumhuriyeti Ulusal Standardı 1985) gerekliliklerini karşılamaktadır. 2006 yılında Turfan'da örneklem oluşturmak için tipik bir karızın (Mehim Haji Karez) su kalitesi parametrelerini göstermektedir. Ağır metaller, endüstriyel atıklar, yoğun tarımsal gübreler vb. ile kirlenen su kalitesi ciddi şekilde düşürmektedir (Klaver 2011b: 20). Abudu ve Cevik (2011: 219-220; 517) tarafından ölçülen su kalitesi parametrelerinin çoğu (bk. Tablo 4), izin verilen maksimum sınırların önemli ölçüde altında veya istenen aralıkta olduğu kaydedilmiştir.

Table 22.1 Measured water quality parameters in Mehim Haji Karez in Turpan, China

Parameters	Units	Measured values	Desirable range/maximum values
Color	Hazen units	0	5
Odor	-	No odor	Unobjectionable
Taste	-	No taste	Agreeable
Turbidity	NTU	<3	5
pH value	-	8.0	6.5-8.5
Total hardness (as CaCO ₃)	mg/l	91.9	300
Iron	mg/l	<0.03	0.3
Chlorides	mg/l	12.5	250
Dissolved solids	mg/l	204	500
Copper	mg/l	<0.01	0.05
Manganese	mg/l	0.02	0.1
Sulphate	mg/l	44.4	200
Nitrate	mg/l	20	50
Fluoride	mg/l	0.22	1.0
Mercury	mg/l	0.0001	0.001
Cadmium	mg/l	0.01	0.01
Arsenic	mg/l	0.007	0.05
Cyanide	mg/l	<0.004	0.05
Lead	mg/l	0.01	0.05
Zinc	mg/l	<0.04	5
Chromium	mg/l	0.004	0.05

Tablo 4.: Turfan'da Su Kalitesini Ölçüm Parametreleri

Bu belirgin veriler, yukarıda da işaret edildiği gibi kaynak kişilerin suyun kullanımı çizgisinde (KK-1, KK-2, KK-3 vd.) karız suyunun temiz, berrak, tatlı, tuzsuz, kokusuz, lezzetli vurgusu ile örtüşmektedir. Ayrıca diğer yöntemlerle sağlanan sulardan daha temiz, tatlı ve sürdürülebilir olmuştur (Elixat 2015, akt. Jetzer 2015: 32; KK-4; KK-14; KK-15; KK-16; KK-17). Bunu korumak içinde teknolojinin sosyal inşası olarak kültürün dışavurumu ve temsilinde, hayat pratiği içerisinde düzenlenen ve yönetilen bu sistem, onunla bağlantılı diğer düzenlenmiş sistemlerin ürünüdür. Bu senkronik ve diyakronik anlayışla örtüşmesi, nedensellik açısından sistemin önemi açıktır.

4.1.3.2. Karız Suyu ve Gıda Güvenliği

Doğadaki her bir unsurun kullanımı, tepkime ile ekolojik döngüye etki oluşturmaktadır. Bu döngü, halkın yaşam yuvası olan bölgede, kültürel ve ekolojik hareketleriyle çevreye tahribat oluşturmayacak ideal uygulama ve yöntemlerin gelişim seyri izlenerek ve kuşaklar boyunca gelenek kültürü bağlamında aktararak gıda güvenliğinin denetiminin yapılmaktadır. Bu temel üzerine kurulu süreçte, su yönetimi bilgi ve becerisi; toprağın ihtiyaç duyduğu nem oranını ve zaman dilimini belirleyebilme ve yetiştirilecek bitki ile toprak verimliliğinin korunmasını sağlayabilme bilgisi ile birtakım kolektif eylemlerin altını çizer. Bu bağlamda, geleneksel teknolojinin beraberinde geleneksel ekolojik bilgi, derin ekoloji yaklaşımı önem taşır.

Suyun tarım için önemi, gıda güvencesinin temel kaynaklarından birini oluşturur. Gıda üretiminin üçte ikisi sulu tarım alanlarında karşılandığı için gıda güvenliğini sağlamak için paralel biçimde su güvenliğini de korumak gereklidir. Sulama ile ürün verimini de 3-6 kat artırılması mümkündür (Yıldırım 2022: 50). Hem bitkisel üretim hem de hayvansal ürünler ve gıdalar için de su büyük önem taşır. Hayvanları beslemede en önemli girdiyi yem oluşturur ki bu yem bitkileri üretiminde ise su en önemli girdidir (Yıldırım 2022: 50). Tarımsal desteklemede verimlilik ve kalitede en önemli kriterlerden birinin suyu oluşturması gerektiğini vurgular (Yıldırım 2022: 50). Gıda ve yem güvenliği, kırsal kalkınma, toprağı koruma, sürdürülebilir çevre yönetimi için iyi bir su yönetimine ihtiyacı vardır (Yıldırım 2022: 52). Tüm bu fikirlerden hareketle Turfan'da geleneksel su yönetim modellerinden karızlar ile sağlanan suyun gıda güvenliğinin nasıl sağlanmaya çalışıldığı önem taşır.

Gıda güvenliğine temel oluşturacak uygulamalar; kaynak kişilerin vurguladığı üzere (KK-5; KK-6; KK-11; KK-14; KK-15) hem karızcılarının hem de karız suyundan istifade eden halkın karız suyunun kalitesini ve toprak kalitesini koruyabilmek öncelikli hedefleri arasındadır. Karız suyunun çıkartılırken dikkat edilen özelliklerinden biri, suyun tuzlu olmamasıdır. Bu nitelik, toprak kalitesini ve dolayısıyla gıda güvenliğini oluşturacak etki oluşturur. Toprak kalitesinin ise Anadolu da gözlemlediğimiz nadasa bırakma, uygulaması, KK-15'in ifadesiyle karız suyunun kullanıldığı arazilerde de toprağın kışın suyla süzülerek yani var olan tuzun akıtılıp 1-2 yıl ekin yapmadan bekletilmesidir. Bu uygulama; toprağı, ekini, çevredeki fauna ve floranın varlığını

koruma amacı taşır. Bu uygulamalar; geleneksel su yönetiminin ekolojiye ve çevreye duyarlı, insan ihtiyaçlarını giderme eylemlerinde doğaya hak temelli ve sorumluluk temelli yaklaşıldığı ve bu yönde bir yol çizildiğini imler.

Bilimsel açıdan topraktaki tuzlanma düşen verimleri ve MÖ 3. binyılın sonlarında tuza daha dayanıklı bir tahıl olan arpanın daha fazla kullanımına geçiş olduğunu kaydeden kaynaklar sunulmuştur (Altaweel 2018: 182). Genellikle bitki büyümesinin en önemli olduğu kök bölgesinden tuzları uzaklaştırmanın etkili yöntemi, tamamen kaybolmasa da tuzun üst katmanlardan doğal akması için tarlaları nadasa bırakmaktır (Gibson 1974, akt. Altaweel 2018: 183; KK15). Arpa ekimi, bu tür bir adaptasyonun bir örneğidir. Bununla birlikte, diğer tepkiler arasında nadasa bırakma, toprakları yıkmak veya tarlalara bilerek su basmak, tuzları emen bitkiler yetiştirmek ve tuzluluğu önlemek için drenaj yoluyla suyu uzaklaştırmak yer alır (Gibson 1974; Jacobsen 198, akt. Altaweel 2018: 182).

Madeley'in ifadesiyle tarım güvenliğinin temeli bitki çeşitliliğidir (2003: 68) Cenesta (2003) ise karızların temel işlevinin tarım için sulama suyu sağlamak olduğunu ve bu sistem ile sınırlı sudan en iyi şekilde yararlanma ilkesine dayandığını belirtir. Karız suyunun israfını önlemek için çiftçiler tarafından kollektif bir ekim sisteminin izlenmesi seçilen ürünlerin çeşitliliğinin sağlanması ve su ihtiyacı açısından birbirini tamamlaması gerektiğini belirtir. Ayrıca ürünlerin mevsimselliğinin yıl boyunca su kaynaklarından maksimum düzeyde yararlanmaya yardımcı olacağını ve çiftçilerin de böylelikle tüm yıl geçimini sağlayabileceğini söyleyerek verimli uygulama ve kullanım üzerine görüşlerini bildirmektedir (akt. Abudu ve Cevik 2011: 220). Karızlar sadece tarımsal ürünlerin sulanması için değil, aynı zamanda çok sayıda meyve bahçesi ve mahalleler ve özel bahçeler için de kullanılmaktadır. Bahçelerde ayrıca dut, incir, nar gibi meyve ağaçları da bulunmaktadır. Bu çok yıllık mahsuller, sürdürülebilir üretim için karızın güvenilir tedarikine bağlıdır (Abudu ve Cevik 2011: 220).

Yukarıdaki bahsedildiği gibi, verimli uygulamanın karızlar vasıtasıyla sağlandığı görüşünü destekler nitelikte Wessels and Hoogeveen (2002), ekin çeşitliliği, karız tabanlı tarım sisteminin temel özelliklerinden birini olduğunu, karız suyundan iyi

yararlanmanın belirtisi olarak çok çeşitli mahsul türleriyle sonuçlandığını belirtir. Turfan'daki bağlar, karız sistemlerine bağımlı olmuştur. Bağların yanı sıra buğday, pamuk ve kavun gibi diğer ürünler de yaz aylarında karız suyundan tam olarak yararlanmak için karız sulama bölgelerinde yaygın olarak yetiştirilmektedir (akt. Abudu & Cevik 2011: 220). Ayrıca çiftçilikte ve bahçecilikte, KK-7 ve KK-15'in aktarımıyla yetiştirilen bitkilerde, ağaçlarda, ekinlerde “çok su vermek iyi gelmez” ya da “az su ister” gibi geleneksel ekolojik bilgiyle korumaya ve sürdürmeye yönelik söylemler, gıda güvenliğinin yanı sıra su tasarrufuna ve çevreye dair çok yönlülüğe işaret eder. Örneğin yüksek oranda üzüm bağlarının çok su istememesi, aksi takdirde kurumaya sebep olacağı bilgisi bu türdendir.

Monoekimin sürdürülebilir tarımı sağlayamadığı ve gelişen ülkelerde yüksek teknoloji kullanıma sahip modern tarımın gıda güvenliğinde başarısız olduğu giderek daha fazla görülüyor (Madeley 2003: 37). Kimyasallar yerine bilginin uygulanması, gelişen ülkelerdeki küçük çiftliklerde gıda üretiminin artırılmasının yöntemi olmuştur. Karma ekim, ihtiyaç duyulan gıdayı üretebilen ve sürdürülebilir bir strateji olarak kanıtlanmış başarıya sahiptir (Madeley 2003: 37). Monoekimin sürdürülebilirliği sağlayamadığı ya da karma ekimin sürdürülebilirliği doğrultusunda katkısına paralel karız etrafında geliştirilen tarımsal faaliyetlere, kaynak kişilerin de vurgularına bakıldığında (KK-4, KK-6; KK-7, KK-14, KK-15) bölgenin sıcaklığı ve az su isteyen çeşitli ürünlerin - üzüm, kavun, şeftali, erik, kayısı, dut vb.- yetiştirilmesi, çok sayıda ailenin evlerinin etrafındaki küçük çapta ihtiyaçlarını giderecek düzeyde bahçe alanlarını oluşturmaları gıda güvenliğini destekleyici boyutta sürdürülebilirliği sağlama girişimleri olduğu söylenebilir.

Son zamanlarda dünya çapında geleneksel su teknolojilerine ve yönetim uygulamalarına artan ilgi sonucu yeniden ele alınmaktadır. Turfan'daki karızlarda da yüksek verim ve sürdürülebilirlik amacıyla suyun dağıtımında geleneksel ve modern teknolojinin birleşiminin içeren hibrit yönetim uygulama çalışmalarına girilmiştir. Bu türden girişimler, karızların tamamıyla kullanım dışı kalmasının da önüne geçecektir ve gözlemlenebilir teknolojiler olması ile salma sulama yerine daha da su tasarrufunu oluşturacaktır.

Ancak yakın tarihte, hemen her hanenin evlerine, bahçelerine karızların kurumasına ve karız suyunun çekilmesine neden oluşturacak elektrikli pompaların kullanılması; ekolojik, ekonomik ve kültürel mirasa yönelik yok oluş tehlikesini oluşturmuştur -bu konu karızların güncelliği ile ilişkili bölümde detaylıca ele alınacaktır-. Hatta bu konuda Rehman (2002: 21), halkın “karız atalarımızdan kalan iz” düşüncesinden hareketle, “karıza gelen afet, medeniyetimiz için ağır kayıp” görüşünü ileri sürer. Bu olumsuz gelişim ise su kalitesini, toprak kalitesini dolayısıyla gıda güvenliğine zarar verecektir.

Murphy, insanların çoklu kimliklerini; “*bencil, ben-merkezli tüketiciler, adaletsizliğe maruz kalanlar ve faydalı bilgilerin taşıyıcıları, çevresel karar verme sürecindeki katılımcılar*” olarak çeşitli şekillerde algılandığını aktarır. Bunların her birinin farklı şekillerde sürdürülebilir kalkınma için önemli olup bu nedenle de insanların çoklu kimliklerinin tüketici bakış açısının ötesinde takdir edilmesi gerektiğini belirtir. Yani insanlar tüketici olması yanı sıra bir amacı olan aktivistler, toplulukların üyeleri, vatandaşlar, adaletsizlik mağdurları ve bilgi taşıyıcıları olarak her biri çoklu kimliklerinden sadece birkaçıdır (İbid 209, akt. Balali 2009: 35). Bu doğrultuda da karız suyunun tüketimi ya da karızı korumaya yönelik eylemler, önlemler de bireylerin çoklu kimliklerini gösterir. Karızların inşasından suyun kullanıma değin, aslında geleneksel meslek sahibi karızcıların, mesleğe ilk başlayacak çırakların dürüst, adil, temiz, iyi niyetli birey olmalarına dikkat etmelerinden karız işçilerinin suyu kirletmemek adına temiz iş elbiseleri ile girilmesi; su kullanıcılarının karıza tükürme, sümkürme, bulaşık yıkama gibi su kirletici eylem ve tutumları önleyici yaptırımları *bilgi taşıyıcıları* ve *çevresel karar verme sürecindeki katılımcılar* olarak karız etrafında kimliklerini oluşturdukları ve şekillendirdikleri söylenebilir.

Su mirası olarak geleneksel su yönetimi; yerel bilgi sistemleri ve bunların değişim adaptasyonu hakkında eleştirel öğrenme sağlar. Ancak modernleşme, halk sağlığı kavramları; su boruları ve temizleme hizmetlerine erişim veya geçim fırsatları karşısında çeşitli faydalar sağlarken, ne yazık ki su bilgeliği görmezden gelinmiştir (Ahmed 2019: 118).

Kurak alan toplumlarının sosyal, ekonomik ve kültürel durumu; üretkenliklerini etkileyen ekosistem hizmetleri ile de doğrudan bağlantılıdır. Su krizinde geleneksel bilgi politikalarını, yapılmış anlaşmalar üzerinden araştıran McGregor, geleneksel bilginin kullanmanın, su yönetimi için yerlilerin yaşama biçimlerinde “hak temelli” ve “sorumluluk temelli” yaklaşımları dengelemek için açık bir strateji sağladığını ortaya koyar (2014: 494). Geleneksel bilgiyi; dinamik olarak gören McGregor, araştırmasını yaptığı Anishinaabek bilgisi özelinde sürekli olarak yeni zorlukların üstesinden gelmek için uyarılma içerdiğini belirtir (2014: 494). Anishinaabe Büyükanne, Yaşlı Josephine Mandamin, geleneksel bilginin su yönetiminde nasıl kullanılabileceğine ilişkin soruyu şu şekilde cevaplamıştır:

Bilim adamlarının bizimle oturup nereden geldiğimizi anlamaları gerekiyor. İlaçlar, hayvanlar ve akış hakkında girift bilgi birikimine sahibiz. Anishinaabek çevrede yaşıyor, elementleri biliyor ve kendimize nasıl bakacağımızı biliyor. Pek çok bilim insanı, geleneksel bilginin bilim kadar önemli olduğu ve bilim ile geleneksel bilgi arasında bir denge olması gerektiği konusunda anlaşmaya varmıştır. Denge için birlikte çalışmalıyız. (Anishinabek/Ontario Resource Management Council 2009: 13, akt. McGregor 2014: 498).

Yine paralel görüşte Zhuang & Altaweel’in su yönetiminin uzun vadeli, her zaman sürdürülebilir olmadığı ve ekolojik sonuçların bazen toplumu olumsuz etkilediği (2018: 6) ve Borthakura & Singhb’in yerel ve geleneksel eylem ve stratejilerin, bilimsel eylem planlarıyla birleştirilmesi ve teşvik edilmesiyle büyük boyutta mevcut çevresel kaygıların ele alınmasında yüksek faydalar elde edilebileceği (2020: 323) düşüncelerinden de hareketle karızların günümüzdeki kuruma tehlikesiyle karşı karşıya kalması, suyun dağıtımında su tasarrufunun kontrol edilememesi gibi sorunların çözümünde de dikkate alınarak geleneksel ile yerli bilgi ile yeni teknolojik bilginin birleştirilmesinin ve teşvik edilmesinin daha yararlı olacağı söylenebilir. Su yönetiminin yerel çiftçilerden devlet kontrolüne ve yönetimine geçmesi uygulanan yerel bilginin bütünleştirici yaklaşımının ve geleneksel bilgi ile kültürel aktarımın uygulanamamasına sebep oluşturacağı açıktır.

Modern dünyada bir yönelim olan ve modernitenin temel boyutlarından biri kabul edilen “akışkan gözetim”; günümüzün değişken ve sarsıcı modernitesinde gözetim üzerine gelişmeleri konumlandırmanın bir yolu olarak düşünülür. Bauman ve Lyon, yeni ve farklı yollarla modernitenin *akışkanlaştığını* ve bunu da panoptikon ile mahkumların hareketi kısıtlanırken gardiyanların da hareketini kolaylaştıran modern kontrol yöntemi olduğunu kabul ederek yine de gardiyanların varlıklarını somut olarak göstermek zorunda olduklarını (2013: 11-14) belirtirler. Bu yönelim ve görüşe koşut, geleneksel teknoloji olarak karızların bakım aşamalarına ve sulamadaki su tasarrufuna etki edecek düzeyde geleneksel ile modernin entegrasyonu ile *akışkan gözetim* ve kontrol yöntemi uygulanabilir. Böylelikle su tasarrufunu, toprak kalitesini daha da etkileyecek çözümler sunulabilir.

Yukarıdaki görüşler ve bilgiler ışığında, geleneksel bilgi ve sürdürülebilirlik bağlamında, kurak ve (yarı) çöl bölgelerinde su sorununa çözüm olarak yaratılan karız örneğinde su yönetimi; mimari inşasından ve suya erişim, dağıtım, depolamanın planlanmasına kadar uygulanmış entegre bir proje sistemi olarak değerlendirilebilir. Çünkü arka planında; doğada tahribat oluşturmada suyun kirlenmesi, kesilmesi, kuruması önleme amacı taşıırken öte taraftan da temiz ve güvenli erişimi mümkün kılacak bir geleneksel kültür bağlamında sürdürülebilir bir yöntemin geliştirilmiş olmasıdır. Karız sistemi ile halkın su ile geleneksel olarak kurdukları ilişkiler ağının tüm alanlarında kullanabilmiş olmaları bu görüşümüzü destekler.

Uygurlar, karızın inşası ile doğrudan geleneksel tarımlarını yerel bilgileri ile şekillenerek, sürdürülebilir tarım sistemlerini oluşturmuştur. Böylelikle de gıda ihtiyaçlarını, gıda güvenliğini ve biyo-kültürel çeşitliliği artırmıştır. Bunun korunması ve sürdürülmesi de yakın tarihlerde küresel dünyada sıklıkla işlenen sarmal halde ekosistemde su krizi/kıtlığı, fauna ve floradaki çeşitliğin kaybolması, gıda güvenliğinin sağlanamaması vb. gibi bütüncül olarak doğada ve insan yaşamında olumsuz durumları önleyici girişimleri amaç ve hedef edinmiş oldukları söylenebilir. Ancak binlerce yıldır sürdürülebilir ve doğayla entegre edilmiş bu sistem karşısında modernleşme ile beraber suya daha kolay ve daha çok ulaşmak adına elektrikli kuyulara başvurulması karızların bahsettiğimiz niteliklerine kurumasına sebep oluşturmuştur.

4.2. KARIZLARA BAĞLI VAHADA SULAMALI TARIM, HAYVANCILIK VE SU CANLILARI YETİŞTİRİCİLİĞİ

Uygurların tarihten itibaren tarım ve sulama alanında uzmanlaşmış olmaları arkeolojik, antropolojik bulguların ve yazılı kaynakların verileri ile doğrulanmakta ve yerleşik yaşama geçen ilk topluluklardan biri olduğu görüşü kabul görür. Yerleşikliğin görüngülerini; mimarî yapı, şehir planı, tarım ekonomisi ve kültürü oluşturmuştur. Uygurların yerleştiği, tarım bostanlığı ve Cungarya Vadisi MÖ ve MS önemli tahıl ambarı olmuştur. Toprak, su ve iklim şartları çiftçilik ekonomisi için uygun olduğundan Uygurlar eski devirlerden itibaren buğday, arpa, mısır, çeltik, bezelye, pamuk, keten, susam, kendir, ayçiçeği, tütün gibi zirai ürünlerini ekmiştir. Bu gelişme, ekme, yetiştirme, koruma ve olgunlaştırıp işleme gibi yetiştirme usulüne uygun yeri ve zamanı belirleme, sulama tesislerini kurma gibi yönlerde folklorik pratikleri olmuştur (Gül 2004). Uygurlarda tarım konusuna dair büyük ölçüde bilgileri yazılı metinler aracılığıyla edinilir. Metinlerde yüzlerce tarım terimine rastlanması ise, Türk tarımının Uygurlar zamanında gelişme gösterdiği ve yerleşik yaşama geçmeleriyle tarımın da gelişmesi kaçınılmaz olmuştur (Gül 2004: 70-71).

Mısır'da Nil Nehri'nin su taşkınlarının önünü keserken matematik, geometri, astroloji bilgisinin kullanımı ile beraber su kontrolü ve yönetim bilgisinin de bulunduğu görülür. Kültür kelimesinin kökeni “ek-” kökünden geldiği ve bu ekimin de su vasıtası ile yapıldığı bilgisi doğrultusunda ekme faaliyetinin temelini su yönetimi ve sulama oluşturduğu bilinmektedir. Ziraat kültürünün izlerine dair XIII. yy'da Kuzey Çin'e pamuğun Orta Asya'dan gittiği, Uygurların da çeşitli pamuklu kumaşlarından ve üzümlerinden bahsedilmektedir (bkz. Ögel 1991: 365, akt. Gül 2004: 69). Turfan'da üzümün yetiştirilmesi ve şarap yapılması Han Sülalesi döneminden itibaren bilinmektedir (Gül 2004: 69). Uygur sivil belgelerinde ise tarımın önemli bir uğraş olduğu ve planlı bir şekilde işletildiğini gösterir. Tarım alanları için kullanılan söz varlığı bunun kanıtı niteliğindedir. Tarlaya verilen adlar arasında “tarığlağ” (tarla), “kıra, kıraa” (tarla, ekin yeri) bulunur (Uzunkaya 2014: 52).

Yin et al., (2000: 45-47), geleneksel tarım türlerini; “değişen tarım”, “teraslı tarım”, “çeltik tarlası tarımı”, “vaha tarımı”, “tarımsal-pastoralizm” olarak beşe ayırır³² Uygunların vaha tarımı ile deniz seviyesinden 30 m ile 1.200 m arasında, dağ havzasından alüvyon ovasına kadar dağılmış olup çeşitli bölgelerdeki yükseklik farkı, arazi ve iklim değişikliğindeki farklılıklar, farklı tarım sistemleri oluşturulmakta ve mahsul türleri yetiştirilmektedir. Başlıca ürünler arasında da buğday, arpa, mısır, pirinç, kestane, sorgum, soya fasulyesi ve darı bulunur (Yin 2010; Luo 219, akt. Yin et al. 2000: 46). Vaha tarımı, topografya ve nehirlerle yakından ilişkili olup dağlardaki buzulların ve karların erimesi, sayısız nehir oluşması ve nehirlerin dağın eteğindeki çöl alanına akmasıyla kuru ve yüksek sıcaklıklı çölle birleşerek su yavaş yavaş emilir, buharlaşır ve nehir aşamalı kaybolur ve çölde bir vaha tarım alanı oluşturur (Yin et al. 2000: 46). Vaha tarımı, arkeolojik araştırmalara göre, 4.000 yıldan fazla yıldır tarımsal üretim gerçekleştirir. 2000 yıldan fazla yerel halk, vaha tarımına dayalı olarak birçok küçük şehir devleti kurmuştur. (Yang 2010 akt. Yin et al. 2000: 48). Günümüzde de Uygunlar burada vaha tarımı yapmaya devam etmektedir (Yin et al.: 2000: 46).

Mollison, arazideki mevcut suyun sürdürülebilir tarım tipini etkilediği ve bunun bölgeye düşen dağılımını ve güvenilirliğini; toprağın drenaj ve su tutma özelliklerini, toprak örtüsü hayvan, bitki türleri unsurlara bağlı olduğunu söyler. Bunlardan ilk unsura müdahale edilemese de diğerlerinin kontrol edilebileceğinden bahseder (2012: 64). Vaha tarımının yapıldığı Turfan’da karızlar ile sağlanan su yönetiminin, sulama kültürünün tarımcılık, bağcılık ve bahçecilik ile hayvancılık ve su canlıları yetiştiriciliği olmak üzere kendi içerisinde iki alt başlık altında ele alınacak olup ekolojik, ekonomik ve kültürel üretim sistemi üzerinden yaratıcılığın nasıl şekillendiği saptanarak değerlendirilecektir. Bu alanlar ile sınırlandırılmasının sebebi, karızların kullanımın en karakteristik üretim alanını tarım faaliyetler ve çiftçiliğin oluşturmasıdır. Hayvancılık ise tarımsal üretimle doğrudan ilişkili olup su ve yem ihtiyaçlarında karız suyundan yararlanılmasıdır. Öz ifadeyle karız sisteminin sürdürülebilir ekolojik tarım sistemi/tasarımı anlayışı çevresinde gelişimi ve görüngüleri ele alınması amaçlanmıştır.

³² Yin et al. bu çalışmada esas olarak iklim değişikliği bağlamında geleneksel geçim kaynaklarının değişip değişmediği; iklim değişikliğine uyum için geleneksel bilgi çerçevesinde yerel stratejiler ve çözümlerin oluşturulup oluşturulamayacağını ortaya koymayı amaçlamışlardır. Daha geniş bilgi için bk. (2000: 45-47).

4.2.1. Su Yönetimi ve Sulama Aracılığıyla Tarımcılık, Bağcılık, Bahçecilik

Üretim zincirinin her bileşeni; toprağa bağ ve suya bağlı olup bu bağlılık fiziksel denetleme ilişkisini ve soyut anlamda ise yerleşmiş sosyal ilişkileri geliştirir. Üretime aracı olan herhangi bir şey, yani verim ve sonuç alınan şeyler; geçinme kaynaklarının ve ekonomik faaliyetlerinin geliştirilmesinin ötesinde, daha da öte coğrafi özellikler etrafında, yöneticinin ve kullanıcının oluşturduğu zincirleme ilişkinin korunması ve denetlenmesiyle pekiştirici eğilim taşıması gerekmektedir.

Ekosistemin geleceğini gözeterak agroekolojide tarım işletmesi; girdilerini büyük ölçüde içeriden karşılayıp tarım kimyasallarının yerini halkın bilgisine ve bununla uyumlu bilimsel ve ekolojik uygulamalara dayanmaktadır. Agroekoloji çağdaş olarak bir bilim, uygulama ve hareket olmak üzere üç çerçevede gelişimi gösterir (Özkaya ve Özden 2021: 19). Halkın tarımsal üretimde doğa dostu uygulamaları öneren, çiftçileri ve toplulukları destekleyen, yerel bilgiyi, gıda egemenliğini, sosyal adaleti göz önünde tutan “agroekolojisi” ile şirketlerin teknik bir üretim yöntemine indirgenen “agroekolojisi” arasındaki ayrışım olmuştur (2021: 18). Agroekolojinin temel yaklaşımının altında organik tarım, permakültür, onarıcı tarım, doğal tarım bulunur (2021: 21). Bir diğer yönden de agroekolojinin genetik çeşitlilik, tür çeşitliliği, hayvancılığın işletmede yer alması, ekolojik matris dikkate alındığı özellikler olup ilkelerini de oluşturmuştur (2021: 22-25). Bu doğrultuda agroekolojide entegre bir sistemin oluşmasından çiftinin desteklenmesi yerel bilginin kullanımı ve çevreye uyum gibi nitelikleri araması dolayısıyla dikkate alınması gereken bir yaklaşımı gözler önüne serer.

Bahçeler; arkeobotanik bulgularla da desteklendiği üzere kent bileşenlerini ve kent imgesini oluşturan, su ve toplum arasındaki kültürel bağlantılar dizini kuran, kentin formlarından biri olarak bütünü algılamada yardımcı olan yerlerdir. Bahçeciliğin kültürel değerleri, karşılaştırmalı olarak sulama sistemi ve yöntemi, cinsiyet, sanat, din vb. arasındaki ilişkileri içerir. Tarihsel süreçte adını sıklıkla duyduğumuz Babür bahçeleri gibi karız sistemi ile sulamanın uygulandığı ve bu mimari yapı ile imlenen

Turfan üzüm bağ-bahçeleri³³ binlerce yıllık kültürel içerik ve oluşumları taşımakta olup ulusaldan öte uluslararası boyutta bilinirliğe sahiptir. Ayrıca geçmiş tarihten bugüne değin su yönetimi ve sulama bağlamında ekolojik ve kültürel manzaraların yansımalarını aramak kanaatimizde kültürel dizgiler ile sürdürülebilir ekolojik tarım olup olmadığını tespit etme ve yorumlama açısından önemlidir. Bu başlık altında da karızlar ile bağlantılı bahçe kültürünün gelişimini sorgulamak ve yansımalarını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Ekonomik, ekolojik ve kültürel üretim olmasıyla toplum yaşamında önemli olan bahçeler alanyazında “horticulture” kavramı etrafında araştırmalara tanık olunmaktadır. “Sulanan bahçeler”in üretken metaforuna³⁴ odaklanan Wescoat and Muhammed (2022), İndus kaynak sularından orta İndus havzasının ovalarına ve İndus deltası ve Arap Denizi'ne kadar sulanan bahçelerin gelişimini gösterir. Michel (1967), İndus'ta sulanan bahçelerin güzelliği, ekonomiyi, ekolojiyi, ahlakı ve dini yaşamı entegre biçimde birleştirdiğini belirtir. Çok sayıda tehlikeyle karşılaştıklarını ve dikkate değer kültürel adaptasyon ve esneklik sergilediğini ekler (akt. Wescoat and Muhammed 2022: 199).

Karız suyu, çiftçilik, hayvancılık ve geçim ihtiyaçlarında nasıl mühim önemi sahip olmuş ise Turfan ve Kumul Havzasının ekonomisini oluşturan bağ ve bahçe ekolojisini de de büyük ölçüde etkiler. Tolmibök'in ifadesiyle yıllık yağış miktarı oldukça düşük olup yaz mevsiminde oldukça yüksek sıcaklıkta, yeşillığe bürünen ekolojik çevrede yaşayanlara bakıldığında yeşilliğin, bostanlığın kıymetini derinden anlarlar (2007: 91-92).

Karızlar, çöl bölgesinde halkın birincil ihtiyaçlarını gidermekte büyük ölçüde etkili olup tarım, özellikle meyve bahçeciliği -ki bilhassa üzüm- bileşenlerindendir. Karız suyu/gölü/arığının, üzüm bağlarının ve ağaçların bir arada bulunduğu tipik bir görünüm

³³ Rahman'ın aktardığı üzere Uygurların evlerinin bahçesinde çiçek ve üzüm yetiştirme adetleri, Uygur mimari sanatına da aksetmiştir. Yapraklar, çiçekler, meyveli ağaçların çiçekleri veya meyveleri özellikle de nar, badem, üzüm Uygur nakışlarının kaynaklarından olmuştur. “Bahçe Bayramı” da meyvelerin olduğu, buğdayın toplanmasına az kaldığı dönemde yapılır. Bunun *Ücme Saylisi* (Dut Bayramı) *Örük Saylisi* (Erik Bayramı), *Bağçe Saylisi* (Bahçe Bayramı) gibi çeşitleri bulunur (1996: 79, 127).

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Schön, Donald. 1979. *Generative Metaphor: A Perspective on Problem-Setting in Social Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.

sunmaktadır. Karız suyu ile sulanan üzüm bağ-bahçelerinin de kültürel değerler arasında yer edinerek üretken bir metafor oluşturarak halk arasında entegre bir biçimde ekonomiden ekolojiye, ahlaktan güzelliğe kadar türlü yapıya kadar etkisi vardır. Ekolojik bir perspektiften su yönetimi sistemi vasıtasıyla çevresel manzarasının çok büyük dönüşümü beraberinde getirir. Zamanla çevresel ve sosyal etkiler; cezbedici yatırım ve turistik mekân olarak odak noktası haline gelmiştir.

Küreselleşen bir dünyada bile, ekonomik faaliyetlerin, üretimlerin yerelleştiriliyor olması ve bunların yerelleşmiş coğrafi kümeleşme; bir kural olarak kabul edilmiş olması (Dicken 2008: 363-364); geçmiş dönemlerden itibaren Turfan'da üzüm bağcılığının yapılması, hatta hemen her evin bahçesinde üzüm bağlarının bulunması küreselleşme karşısında bu ekolojik ve kültürel üretimin devam ettirildiğini görmek; Dicken'in de bahsettiği *yerelleşmiş coğrafi kümeleşme* oluşturulduğunu anlaştıır. Bu uzun geçmişe sahip yerelleşmiş coğrafi kümeleşmeye dair gelişim, yerel halkın ekolojik olarak toprağa etkisinden, sulama yöntemine dair bilgisi; gelenekleriyle görenekleriyle bütünleşerek elde edilen ürünleri her yönüyle doğada tekrar dönüştürücü olarak kullanımını beraberinde getirmiştir. Bunun en karakteristik örneğini, daha önce de bahsettiğimiz gibi karızların inşa ve bakım süreçlerinde, yerelleşen yetiştirme geleneğine sahip üzüm, dutların çok boyutlu kullanılmasıdır.

Michel'in görüşüne göre (1967) bahçeler, su kütleleri ve cennet sembolizmi ile güçlü bir ilişkiye sahiptir. Su ve çevre yönetimine dönüştürücü bir yaklaşıma sahiptir (akt. Wescoat and Muhammed 2022: 199). Wahi'den (2014) alıntıl原因an Wescoat and Muhammed (2022: 203), bahçeler ve sulama arasındaki ilişki manevi olduğunu belirterek bunu *Sri Granth n.d., Guru Nanak Dev 254, line 17* kaynak gösterdiği metin ile gösterir: "Söz ağaçtır; gönül bahçesi çiftliktir, ona bak ve onu Tanrı'nın Sevgisiyle sula".

Çöl bölgesinde karızlar ile tamamen ya da büyük ölçüde geleneksel su yönetim sistemi karızlar aracılığıyla tarımda geleneksel işleme biçimi ve sulama kültürünün oluşmasına aracılık etmiştir. Hatta Turfan denilince karızların su erişimini sağlaması ile hemen her evin bahçesinde üzüm bağlarının ve bahçelerinin olması, geçim kaynağı olarak da

tarımcılığın ve tarımsal faaliyetleri meslek olarak edinmiş çiftçilerin en ön planda oluşmasına kaynaklık ederek döngüsel ekonominin ve ekolojinin de işlemlerini olanaklı kılmıştır. Bu gelişmeyle beraber karızların varlığıyla bölgenin kalkınmasında ve çevresel dönüşümde su yönetimi bir kaldıraç olarak sarmal sistem içinde gıda üretiminde, hayvancılıkta (yem üretimi, saman üretimi, meralık alan vb.) doğrudan etkisini göstermektedir.

Molla Musa Seyrami, *Turfan* bölümünde; ekseriyetle halkın çoğunluğunun karız suyu ile tarım yaptığını ve de karız suyuna güvendiklerini, toprağının iyi olup gıda ürünlerini kendileri için sağlayabildiğini dile getirmiştir. Koza-pamuklarının da iyi olduğu, Yantak şekerinin de Turfan'a özgü ürün olduğunu belirtmiştir. Kuru üzümleri için ise çok fazla olduğunu ve tüccarların şehir/lere götürdüğünü aktarmıştır (Tarihi Hamidi, akt. Teklimakani, 41-47).

Seyyah Huntington, 23 Şubat 1906'da seyahat ettiği Turfan üzerine;

Turfan'ınki gibi sıcaklıklar yazın her türlü eforu neredeyse imkânsız kılıyor; ama yörenin meyvelerini en lezzetli hale getiriyorlar. Mart ayının başında pazarlarda taze kavunlar, üzümler, elmalar ve armutlar buldum, hepsi çok lezzetli ve mükemmel şekilde korunmuştu. Tek istisna, aromanın en iyi olması gerektiği için çürüyene kadar asla satılmayan bir armut türüydü. Yaz aylarında meyve çeşitliliği elbette daha fazladır. Sıcaklık o kadar yoğun ki kavunlar şeritler halinde kesilip güneşte kurutuluyor. Dünyanın çoğu yerinde kurumadan çok önce çürürlerdi (Huntington 1907: 301).

Yukarıda görüldüğü üzere seyyah Huntington ile tarihçi Molla Musa Seyrami'nin Turfan konusunda bilhassa karız suyuna, karızların gıda üretimi için önemine, yetiştirilen meyvelere, onların lezzetine, en ünlü meyvelerine dikkat çekilmesi ayrıca önem taşır. Söz konusu dönemlerin manzaraları hakkında bilgi edinirken karızların da Turfan şehri ve orada yaşamını sürdürenler için etkisi ortaya konulmuştur.

Rehman'ın da belirttiği gibi Uygurların geleneksel üretim biçimlerinden çiftçilik, yapay sulama sistemlerine dayanmaktadır. Arık-kanal kazıp, nehirlerle bent yapıp dağ ve yer altı sularını tarımsal faaliyetlerinde veya küçük ölçekte evlerinin bahçelerinde sulamaya yönelik deneyimleri ile geleneksel bilgilerini ve bu da zamanla sulama kültürünü şekillendirmiştir (2006: 45). Tao (2013) ise, Turfan'ın refahını, vahalardaki tarım alanlarını sulayan ve halk ile çevre arasında özel bağı yaratan, karla beslenen nehirlerin sürdürdüğü güvenilir su mevcudiyetinden kaynaklandığını belirtir (akt. Jetzer 2015: 8). Bu görüşlere ek olarak karızlar ile su kullanımı ve tarım arasındaki ilişki dikkate alındığında, sürdürülebilirlik perspektifinden gıda güvenliği, tür çeşitliliği, ekolojik dönüşüm açısından kilit bir role sahiptir.

Kurak bölgelerdeki bahçeciliğin dayandığı su zenginliği ile nemli, yağışlı bölgelerin kaynağı birbirine benzemez. Su zenginliği; kuraklıktaki tabii nem ve yağış ile dolan yerüstü suyu (temiz su) ve yer altındaki (kirli su) tatlı su kaynağını gösterir. Turfan Havzasındaki nem ve yağış yaklaşık 16 milimetre fakat ortalama buharlaşma 3000 mm'dir. Turfan su zenginliği; normal su zenginliği olmayıp nem-yağıştan dolamayıp Tanrı Dağının eriyen kar ve buz sularına dayanır. Çevredeki su kaynağının yetersizliği ile su inşasına dayanan Turfan Havzasındaki su zenginliği durumunun asıl özelliği olduğu düşünülür. Karız; bu su zenginliğini koruyan ve ekolojiye uygun yapıdır. Bahçede kullanılan su ikiye ayrılabilir: Birinci tabi ekolojiye kullanılan su olup bu derya akınlarına, göllere, tabii orman ve suyu iki türe ayırmaya ot ve bitkilere kullanılan su gibilerini kendi içine suni ekolojiye kullanılan su, bu çiftçilik, meyvecilik, ormancılık, hayvancılık, balıkçılık, mesleklerine kullanılan su ve şehirleri hem de mahalle-köyleri yeşillendirmeye kullanılan su gibilerini kendi içine alır. Bu kadimi su inşası vasıtasıyla toplumsal ekonomide kullanılan su meselesini halletmekle kalmayıp yine ekolojide kullanılan suyu da çözer (KK-1; KK-1; KK-3 vd.; Tölmök 2007: 80-81). Bu genel tablo, daha önce de vurgulandığı üzere çok ekolojiden ekonomiye boyutlu bakışı ve yaklaşımı yansıtmaktadır.

Karız suyu, tarlalara yönlendirilmeden önce su dağıtımını daha şeffaf ve ölçülebilir hale getirmek için bir havuzda depolanır. Dağıtılmadan önce belirli bir süre (örneğin gece boyunca) depolanan su ve havuz boş olduğunda çıkış kapatılır. Böylelikle sistemin

anlaşılması ve kontrol edilmesi kolaylaşır. Bu uygulama, tarla kanallarına su akışını da dengeler. Ayrıca çiftçiler tarafından suyun bekletilerek ısınmasının ve dinlenmesinin ekinler için iyi olduğu vurgulanır (Lein and Yuling 2006: 14; KK-14; KK-15).

Turfan, Çatqal köyü Töthoyla mahallesinde kuyuların bulunduğu karız mahallesinin nüfusu 310 kişi, ekim yeri³⁵ 466,666 m² olup 233,333 m² yere üzüm, 233,333 m² yere pamuk, mısır ekilmiştir. Kişi başına 1.533 m² ekim yeri düşer. Bu mahalle, Quyun karızı olarak dört kuyunun suyuna daya ekim yapar. Turfan'daki 209 idari kente bağlı 412 mahallede kısmen karız suyuna veya tamamen karız suyuna dayanan mahallelerin sayısı fazladır. Turfan'daki karız yayıldığı mahalleler içinde Quyun karız mahallesi karakteristik bir yapıya sahiptir. Turfan'daki karızların yayılma durumuna bakıldığında tamamen karıza dayanmayan mahalle kentler de bulunmakta fakat karız, kuyu hatta kanal suyunu karıştırıldığı durumlar da vardır. Özellikle, ilkbahar döneminde kanal suyu gelmediğinden sulama ihtiyacı olan alanlarda karız suyu sabit olarak akmaktadır (Tolmibök ve Gopur, 2015: 260). KK-4, KK14; KK-15; KK-17'nin de vurgularıyla karız suyu yılın 365 günü kesintisiz akmaktadır. Bu akışın korunması, sürdürülebilir su yönetimi gerçekleştirildiğine ilişkin dikkate değer özelliklerdendir.

Kurak bölgede tarımın temelini oluşturarak tarlaları, bağ ve bahçeleri düzenli sulama olağanı sağlayan karızlar; suyun yönetilmesi, yönlendirilmesi, dağıtılması, verimli kullanılması ile inşa edildiği dönem ve koşulları düşünüldüğünde çok yönlülük sağlayan büyük entegre su yönetim ve sulama projesidir. Bu yapıyla beraber pek çok dahiyane pratiklerle tarımsal faaliyetleri ön plana çıkartarak bağ-bahçelerin manzarası ve ürünlerin lezzeti ile tanınır hale getirmişlerdir. Adaptasyon sürecinde uygun bitki çeşitlerinin seçimi, iklime nasıl uyum sağladığı gibi değişkenlerin göz önünde tutulmuş olduğu açıktır.

Tölmbök'ün ifadesiyle “karız olmamış olsa, Turfan-Kumul bostanlığının günümüzdeki gibi güzel manzarası da olmazdı. Kumul bölgesinde bostanlık mevcut olmasa, bostanlık kültürü de meydana gelmezdi, hatta bu yerlerdeki insanların faaliyeti de günümüzdeki

³⁵ Mu: Çin ölçü birimi olup 1 mu 666.666 metrekaareye karşılık gelmektedir. Mu ölçü birimi m²'ye dönüştürülmüştür.

gibi oldukça güce sahip olmazdı. Günümüzde de su az (yağış azlığı), ancak buharlaşma oldukça yüksek olan kurak bölge Turfan ve Kumul Havzası'nın tipik zayıf tabii ekolojik çevreyi karız vasıtasıyla su sağlamaktadır (2007: 69)

Alanyazında da vurgulandığı gibi kaynak kişilerle yaptığımız görüşmelerde “karız olmazsa Turfan olmaz” KK-2; KK-4; KK-14; KK-15; KK-16; KK-17) düşüncesiyle karşılaşılır. Turfan ve Kumul Havzasının ve buradaki bahçelerin, bilhassa üzüm bahçelerinin ve genel itibarıyla da çölde yaratılan “yemyeşil” bir manzara olması mümkün olmazdı. Bu derece büyük oranda biçimsel olarak çevreyi değiştiren ve halkın da geçim kaynağına ve dolayısıyla da yaşanabilir ve üretilebilir bir alan sunması açısından önem taşır. Bu çevresel, ekolojik ve ekonomik değişiklikleri korumak ve sürdürmek de çaba harcanan durumlardandır.

Ayrıca uluslararası çapta güncel sorunlardan bir diğeri, Madeley (2003: 26) tarafından ortaya konur. Tarımın bir sanayi kesimi olmaktan ibaret olmayıp çiftliklerin fabrikalara dönüştürülmesi; küçük çiftçileri topraklarından sürerek geleneksel tarım ilkelerinin bırakılmasını; suni gübre, böcek ilacı, su ve enerji kullanımında ciddi zarar verecek derece yoğun kullanıldığını belirtir. Batılı hükümetler tarafından sürdürülebilir tarım ihtiyacından bahsedilmeye başlandığı, Üçüncü Dünya tarımının en iyi fikirlerinden yararlanmalarının mümkün olduğunu belirtir (2003: 26). Uygurların yerleşik yaşama geçişle beraber çiftçiliği atardan kalan bir meslek/miras (KK-8, KK-9, KK-10-KK-11) olarak hala bugün göç ettikleri Kırgızistan, Kazakistan, Kayseri’de geleneğin taşıyıcıları olarak devam ettirdikleri görülür. Ve bu üretim alanını iyi bildikleri, iyi ürün yetiştirdikleri ve çevreyi de zenginleştirdikleri vurgusu hâkim görünmektedir.

4.2.1.1. Turfan’da Üzüm Vadisi’nde Üzüm Bağları

Arkeolojik buluntular ile Tarım Havzası’nda Turfan, İli, Kumul, Hoten vb. yerlerde üzüm, çilan (iğde familyasından), erik, badem, ceviz, kavun, armut gibi türlü meyveler geniş çevrede yetiştiği ve meyvelerin bağlarının bulunduğu ortaya konulmuştur. Kazılarda erişilen materyallerin sınırlılığı ve meyveciliğe ait tarihi veriler eksikliği bir tarafa maddi malzeme bulgularıyla meyvecilik, yetiştirilen meyve çeşitleri eski

dönemlerden itibaren tanındığını göstermektedir (Yüsüp ve Qasim: 2004: 64-65). Çin kaynaklarından edinilen bilgiye göre, Turfan ovası, üzüm bağları ile ünlü olup Çin’e de “üzüm teveği” buradan gitmiştir (Öger 2000: 203).

Tölmök, 2006 yılının verilerini doğrultusunda floranın zenginliğinin yansıtan meyvecilikte karızlar aracılığıyla sulamanın sağlanması ve yüksek derecede sıcaklığın da birleşiminin sonucu yüksek oranda “tatlı” ve “sulu” olarak nitelendirilen Turfan üzümleri ile Kumul kavunları ön planda olduğunu belirtir. Toplumsal üretim noktasından bakıldığında, (şubat ayının sonu üzüm sorkun dalları açılıp ekilmeye başlandığı zamanlarda ve güzde) 130 bin mu yer karızlar vasıtasıyla sulanır. Ekolojik noktadan bakıldığında yine kış mevsiminde ekolojiye 77 milyon m³ fazla su sarfiyatı, kumlanmayı dizginleyip insanların yaşadığı çevreyi koruduğunu gösterir. Çiftçilerin hayatına bakıldığında ise 457 binden fazla çiftçi karızın suyundan faydalanmaktadır (Tölmök 2007: 72).

Karız suyu ile oldukça zengin bir floristik yapının oluşması, fiziksel ve jeolojik özelliklerinde etkisiyle meyvecilikte, bağcılıkta bitki örtüsünü, endemik tür sayısını, alt türleri ve oranlarını da artırmıştır. Bunlarında arasında lezzetleri ile halk arasında ayırt edici ve ön planda olan Turfan’ın üzümleri, Kumul’un kavunları bulunur. Bu arka plana karşı, döngüsel bir ekonomik ve ekolojik tarım bilgisinin kaynağını oluşturur.

Turfan ya da genel itibarıyla karızın kullanıldığı bölgeler hakkında bilgi verildiğinde meyve üretimi, karız suyu ile tarım yapıldığı, mahsullerin kalitesinin iyi olduğu, ayırt edici özellikleri, Turfan’ın “üzüm krallığı” olarak da tanımlandığını ve üzüm üretimine yaklaşık 2000 yıl önce başladığını aktarır. Turfan’ın her bir köşesinde eski üzüm bağları, çamurdan yapılan tuğlalarla inşa edilmiş *çünçe* (kulübe) adı verilen yapılarda güneş görmeden sıcak rüzgarla kurutulur. Bu üzümler ülke genelinde ünlüdür (Çin Ansiklopedisi, 2015, s. 150). Turfan, “Ateş Vadisi” olarak da anılan alçak bir havzada, kaliteli üzümleriyle bilinir ve zengin yer altı kaynaklarına sahiptir. Kurak iklim ve yağmur miktarının az olması sebebiyle bölgede yetiştirilen meyvelerin şeker oranı da yüksektir (Çin Ansiklopedisi 2015: 150). Turfan’ın kurak bir bölge olması, üzüm

bağlarının sulanmasını gerektirmektedir. Karızların da o bölgede üzüm bağlarının³⁶ ve bahçelerinin oluşmasının ana etkeni olduğu arkeolojik bulgular, yazılı kaynaklar ve kaynak kişiler tarafından vurgulanır.

Turfan’da arkeolojik bulgularda MÖ 221-475 yıllarında üzüm yetiştirildiği tespit edilmiştir. Örneğin 1992 yılı Piçan Su Beşi’ndeki 3. numaralı kabristanlık kazıldığında, 16 numaralı kabrin içinde 30 dal kadar üzüm tohumu, 30 numaralı kabirde 100 kadar üzüm tohumu tespit edilmiştir. Yazma eserlerde ise 16 padişahlığın biri olan Şimali Liyañ Devrinden (Miladiye 397-439. yıllar) itibaren karşılaşılmaktadır 1975. Yılı Turfan Karaguca’daki 91 numaralı kabirden kazılan ve üzüm rakısı ile ilişkili olan 75TKM91:18a numaralı Çince kanıt, “Kuzey Liyañniñ şuveñşi 11. yılı (Miladiye 422. Yılı) Ma Şuvniñ (üzüm) rakısı çıkarması konusundaki malumatı” ile 1979 yılı Turfan Kuzey Liyañniñ Koço bürokrat çalışanının sulama işlerini yöneten su memurlarını belirlemeyi talep eden bildirisi örnek verilebilir (Yüsüp 2002: 64).

Yine yazma kitaplardan (Miladiye 535-546. yılları), Koço Devleti’ne elçi gönderip hediye edilen kuru üzüm, soğutulan üzüm şarabı gibi özel mahsulatlar oldukça itibarı beyan edilmiş. Miñ Devrinde Çén Çéñ, Li Şiyenler birlikte yazılmış *Ğerbiy Yurttiki Qaram Eller Tezkirisi* adlı kitapta: Lükçün şehrinde “üzüm geniş hacimde yetiştiriliyor... Uşşaq üzüm bulunup bunun lezzeti tatlı ve çekirdeği yok, o ğunçe üzüm diye adlandırılıyor.” şeklinde ifade etmektedir (Yüsüp 2002: 64). Araştırmacı Yüsüp (2002), söz konusu bu bilgilerden yararlanarak üzümün eski Turfan’ın sosyo-ekonomisindeki yerine dair bilgiler sunar ki bunları 1) üzümlükler ve onların hacmi, 2) Üzümlük ticareti ve üzümlüğü icara verme, 3) Meyzab (bor), üzüm şerbeti (sücük) olarak üç başlıkta ele almaktadır.

Üzümün hangi çağ ve zamanda bu mekânda ortaya çıktığı belirlenememiştir ancak tarihsel süreçte Taklamakan’da üzümculüğe dair işleme nakışları, ağaç oymacılığı, metal eşyalar ve üzüm sorkun dalları bulunmuş. “Teklik³⁷ (Tekli) Mekan” ismi de bu

³⁶ Asmaların büyümesini sağlamak ve yüksek verim elde etmek için, asmalar toplanmadan önce ve tomurcuk kırılmasından sonra olmak koşuluyla iki defa sulama gerektirir (URL-30).

³⁷ Tek: Üzüm sorkun dalı (Kurban 1995: 397).

eski üzüm diyarına uygundur adlandırma biçimidir (Muhemmetimin 2009: 347). Muhemmetimin'in üzümü de içeren sözleri şöyledir: “Ay doğduğunda dünyadaki Turfan üzümü zümrüt gibi parlayıp kalbime kor bıraktı. Zümrüt gibi üzümün her tanesi tıpkı yakut kadehine tam doldurulmuş özellikli şaraba benzedi (2009: 348). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Tekin 1998), *İrk Bitik* (Tekin 2019), Eski Uygur sivil belgelerinde (Güzel 2013), Uygur tababet metinleri (Çelik 2012) *Kutadgu Bilig*, *Divan-ü Lügat'it Türk* (2005) *Atabetü'l Hakayık* gibi eserlerde “üzüm”, “bor sirkisi” (üzüm sirkesi), “borluk” (üzümlük), “bor, bekin (üzüm arağı ve bira) şeklinde adlandırmalarla karşılaşılmaktadır.

Yücüñ, Koço tarihinden itibaren “borluq” yani üzüm mekânı” diye adlandırıldığını ve Güney, Kuzey Hanlıklar döneminde Liyañ Hanlığı'na üzüm verildiği bilgisini aktarır. Liyañ Hanlığı insanları, Koço'nun bu çeşit asıl mahsulatı oldukça olgun bilmiştir. Munaqi üzüm (bir tür üzüm) büyük ve ünlü olup üzümler içinde en asılı düşünülür. Ondan yine rakı yapılır. Buna Münaqi üzümü teyzuñ kendisinin çitlerinde yetiştirilmesinden belki yine münaqi üzümünden rakı yapma işini şahsen kendi soruşturan ve ondan yapılan rakıyı vezirlere tattırmak için edilmesi; Tañ Sülalesi devrinde üzüm yetiştirme ve üzümünden şarap üretme girişiminde oldukça büyük etkisi olmuştur (2000: 101-102).

Turfan'da üzümlerin kullanım alanı; sofralık, kurutmalık, şaraplık ve boya malzemesidir. Bunlardan kurutmalık olarak kullanımda, yukarıda da bahsedilen “çünçe” adı verilen yapıların kullanıldığı bilinmektedir ki bunun özelliği, görüldüğü üzere boşluklar ile sıcak rüzgarla üzümlerin kurutulmasını sağlamaktır.

Görsel 36: Çünçe (E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi)

Yukarıda da Turfan'daki bahçeler üzerine gözlem ve görüşlerine yer verdiğimiz seyyah Huntington, yine Turfan'ın üzümleri üzerine ifadesi şu şekildedir:

Tüyok tuhaf bir kasabadır. İki yüz elli ailenin tamamı üzüm kültürü ile yaşıyor. Kendi tüketimleri için biraz meyve ve birkaç sebze dışında kesinlikle hiçbir şey yetiştirmediklerini söylüyorlar. Küçük, çekirdeksiz, yeşil bir çeşit olan üzümleri, imparatorun sofrası için Pekin'e götürülür. Onlar kesinlikle şimdiye kadar tattığım en iyiler (1907: 305).

Hansen'in görüşüne göre, bölgenin spesiyalitesi üzümdür ve birçok çiftlikte de bu üzümleri kurutmak için kuleler (yerel söylemle çünçe) bulunur. Turfan'ın yeşilliği, varlığını karız adı verilen yer altı kanallarına borçludur. Bu kanallar, Asya'nın ilgi çekici ve tarihi çalışma faaliyetlerinden biri olarak değerlendirilir. Karız teknolojisinin 2000 yıl öncesine dayandığını aktarır (URL- 9).

Karızların sözlü kültür ürünlerine de yansımaları şu şekildedir: Türk kültüründe yaygın görülen ve kutsal kabul edilen dokuz sayısı, Uygurların yaşamlarında da kutsal kabul edilir ve halk inanışlarından halk anlatılarına ve pratiklerine kadar görülür. Hatta Turfan bölgesinin “toqquz-toqquz” koşağı, toy günleri yiğit tarafını davet etmede verilen kaide olup esas kızın anne taraf akrabalarının damadı tanıştırma amaçlanır. Yiğidi, selama almadan önce misafirler oturulan eve yiğidin dostlarından biri dokuz çeşit meyve sularını götürüp girer. Koşak şöyledir:

....

Toqquz – toqquz “Dokuz – Dokuz”,

Lükçünniñ yemişi bilen “Lükçünniñ yemişi ile”.

Toqquz – toqquz “dokuz – dokuz”,

Buyluq’niñ kışmışı bilen “Buyluk’un kuru üzümü ile.

Tétip körgeyla temini “Tadıp görmeyle lezzetini”,

Sözlep boldum hemmini “(Kazimi 2007: 24).

Hasattan sonra üzümlerin kurutulduğu çünçe adı verilen inşa ve kurutulmuş üzüm çeşitleri görüntüleri:

Görsel 36 Çünçe (Y. E. GÜRBÜZ arşivi)

Görsel 37: Kuru üzümler (Y. E. GÜRBÜZ arşivi)

Üzüm bağlarının kurutulmasında biçimsel olarak çardak ya da çünçe kullanılırken bunların satır aralığı mesafesi, hektar başına asma yoğunluğu, üzümleri korumadaki öneriler arasındadır. Asmaların büyümesini sağlamak ve yüksek verim elde etmek için de asmalar toplanmadan önce ve tomurcuk kırılmasından sonra olmak koşuluyla iki defa sulama gerektirir (URL-30). Turfan’da üzüm bağlarını sulama, üzüm kurutma gibi KK-15 ve KK’23’ün ifadeleriyle üzüm dallarını kışın soğuk iklim koşullarında yerin altına saklama yöntemlerin de geliştirilmiştir. Tüm geleneksel ekolojik bilgiyle entegre edilmiş bu uygulamalar, yerel halkın senkronik bir işleme ve üretme biçimini gözler önüne serer.

Üzümün kullanım alanına bakıldığında gıda olarak yaş üzüm, kuru üzüm, üzüm suyu, pekmez, şarap vb. kullanımı söz konusudur. Üzümün dallarıyla karız kuyularının üstüne bariyer oluşturma, ilmek ve karızcı sepeti yapma görülür. Yapraklarıyla oluşturduğu

gölge de çöl bölgesindeki insanların belleklerine ve yaratıcılıklarına etki edecek düzeyde klima etkisi gösterir. Bir diğer kullanım amacı ise boyar madde olarak kullanımdır. Kumaş ve dokumaların boyanmasında üzümlerin renk ve parlaklığından yararlanılması olarak da gelişme göstermiştir. Öz ifadeyle insan yaşamının çevresel kültürle içi içe geçmesi, üzüm ve üzüm bağlarının da tadından görüntüsel manzarasına kadar halkın gıda ihtiyacının yanı sıra dünya görüşünü, estetik algısına kadar etki ettiğini ortaya koyar.

4.2.2. Su Yöntemi Aracılığıyla Hayvancılık ve Su Ürünleri Yetiştiriciliği

Geleneksel mimari karızların sağladığı bir imkân olarak başta hayvancılık ve su ürünleri yetiştiriciliği, temelde su ekosistemlerinin etkin bir şekilde kullanılmasını esas alır. Su yönetimi aracılığıyla zorlu koşullarda hayvan yetiştiriciliği yapılabilmesi, halkın ekonomik faaliyetlerinin zorlu koşullara rağmen çeşitlenebilmesini sağlar. Zengin suya doğrudan erişim hakkı kazanılarak hayvancılık alanında kazandırılan mera alanları sayesinde hayvanların daha iyi yetiştirilmesine olanak sağlar. Bunun yanı sıra karız suyunun etkisiyle doğada doğal ve yapay olarak yetişmiş otlar, kökler, ağaç kabukları, yemişler veya çiçekler hayvanların gıda ihtiyaçlarını karşılamada ve ekolojik döngüyü oluşturacak etkiye sahiptir.

Su ürünleri yetiştiriciliği diğer bir ifadeyle su hayvancılığı KK-15'in aktarımıyla küçüklüğünde günlük ev ihtiyaçlarını az da olsa karşılayacak şekilde balıkların yetiştirilerek tüketilmesiyle karşılaşılırmış. Bununla beraber halk arasında hem karızlara hem balıklara duyulan saygı ve inanış gereği -bu konu inanışlar bölümünde ele alınacaktır- küçük balıklar tüketilmez. Dolayısıyla geleneksel su yönetimi, su kaynaklarının etkin bir şekilde kullanılmasını sağlayarak çevresinde hayvancılığa dayalı bir su ekosistemi alanı oluşturulmuştur. Tölmök ise önceden insanların balıkçılık yapıp geçim sağladığını ancak günümüzde karızların kurumasıyla beraber böyle manzaraları görebilmenin mümkün olmadığını (2007: 75-76) belirtir. Bu görüşü destekler nitelikte KK-4, KK-7; KK-17 ifadesiyle de karız bağlamında su ürünleri yetiştiriciliği, iktisadi bir gelişimden ziyade çevresel peyzaja, su altı dünyasının zenginliğine katkı sunmaktadır.

Çoğu çölün zorlu koşullarında yaşayabilen ve adapta olabilmış çeşitli fauna arasında deve, tilki, böcekler (termit, karınca, akrep ...), çöl kurbağaları, kertenkele, muhabbet kuşları vardır (Haynes 2013). Taklamakan Çölü'nün çevre bölgelerinde daha seyrek olup su ve bitki örtüsünün bulunduğu nehir vadilerinde ve deltalarda, ceylan, yaban domuzu, kurt, tilki, deve, Sibiry a geyiği bulunur (Haynes 2013, 60). Habitatın uygun çevrede varlığını sürdüren bu canlı çeşitliliği hem yaratıcılığı hem de ekolojik döngüyü sağlaması itibarıyla önem taşır. “Bağısız yurda bülbül konmaz” *Bağısız yurtqa bulbul qonmas*” (Doğan 2020: 145); bağ qumrisiz bolmas, qizil gül tikensiz bolmas” (Doğan 2020: 142) anlamlarında da görüleceği üzere bağ-bahçecilik anlam üreten metaforlara dönüşmüştür.

Ayrıca geleneksel yönetimler aracılığıyla daha fazla verim elde edilebilmesine olanak sağlayan kültürel kodlar, yüzyıllardan gelen deneme yanılma yöntemiyle elde edilen geleneksel bilginin bir sonucu olarak çevresel öğeleri etkin bir şekilde kullanır ve kontrol eder. Bu sayede başta geniş meralar olmak üzere hayvancılık faaliyetlerinden daha az kaynak (su, arazi vb.) kullanılarak sürdürülebilir bir şekilde su kaynaklarının kullanılmasını sağlar. Kısaca karız sistemi ile su kaynağını suyu biriktirmek için belirli noktalarda suyun depolanması, suyun böyle dinlendirilmesinden sonra arazinin yapısına uygun bitki türlerinin ekilmesi ve sulamanın her yetiştirilen türe özgü yapılması vb. suyun ziraat uygulamaları ile ve ona etki eden unsurlara dikkat edildiğini göstermektedir. Su canlıları yetiştiriciliği ve ziraat ile gelişen hayvancılık da sürdürülebilir ekolojik tarımın anlayışının belirgin sonuçlarıdır.

4.3. SU YÖNETİMİYLE GERÇEKLEŞTİRİLEN ÇEVRESEL PEYZAJ

Neolitik çağ ile tarım devrimini gerçekleştiren insan, yerleşik yaşamını sürdürebileceği mekanları inşa etmeye ve bu inşa ettiği yapılardan oluşan fiziksel çevrede yaşamaya başlarken doğadaki olgu ve olayların gözlemlenmesi, izlenmesi ve anlaşılması ile düzenleme yapmışlardır. Kentsel bu kurguda geliştirilen peyzajın ilk olarak estetik, dini gibi gerekçelerden ziyade pragmatik amaçlarla oluşturulduğu söylenebilir. Uygarlık tarihinde de yerleşik hayata geçilmesiyle tarımsal arazinin düzenlenmesinde, suyun

kullanımı ve yönetimi en eski peyzaj planlama faaliyetlerinden olmuştur (Özaslan 2021: 38).

Bu su yönetim eylemlerinde, çevresel değerlerin korunmasını ifade eden çevresel peyzaj; uygulamaların çevre üzerindeki etkisini anlamaya, yönlendirmeye odaklanır ve bu amaçla biyo-kültürel çeşitliliğin korunumu, su döngüsünün devamlılığı sağlanarak gerçekleştirilir. Çevresel peyzaj kavramı doğal ve yapılı çevrenin tasarımında ve korunumunda önemlidir. Çevresel peyzaj planlamalarında, su yönetimi stratejilerini ve uygulamaları entegre edilerek su kullanımı merkezli çevresel değerler dikkate alınır. Bu sayede yerel halkın yaşam kalitesi artırılır. Su yönetimi ve çevresel peyzaj yukarıda zikredilen yönleriyle değerlendirildiğinde, su yönetiminde sürdürülebilirliğin ve çevresel değerlerin dikkate alınmasının önemini vurgular ve ortaya çıkarır. Diğer bir ifadeyle su yönetimi ve çevresel peyzajın entegrasyonu ve uyumu su merkezli kalkınma hedeflerine ulaşmada kritik bir roldedir.

Permakültürün özünün tasarım olduğunun altını çizen Mollison, şeyler arasında bağlantılı yerleştirmeden söz eder. Bir tasarım bileşeni olarak kabul ettiği gölet, ev, koruluk, bahçe, rüzgarkıran vb. işlevlerini verimli kılabilme için *doğru yere koymamız* gerektiğini belirtir. Buna örnek olarak da su bentleriyle su depolarını ev ve bahçeden yüksek noktaya yerleştirerek suyun akışını sağlamak için pompa yerine yerçekiminden faydalanılacağını belirtir (2012: 1-2). Bu görüş doğrultusunda da karızların inşasında en temel özellik olan yer çekiminden faydalanılması, bunun ile bağlantılı yerleştirme yapıldığını gösterir. Karız tasarımını oluşturan karız gölü ve arığının etrafına ağaçların dikilmesi çöl bölgesindeki rüzgârın engellenmesi, suyun buharlaşmasını en az seviyeye indirmek gibi ekolojik döngü sağlanmaya çalışılırken ayrıca insan yaşamı için de çevresel peyzaj oluşturulmuştur. Kısaca ilişkisel süreç, ekolojik başta olmak üzere ekonomik ve kültürel üretim ve yaratımı beraberinde getirmiştir. Kaytakoğlu'nun belirttiği gibi bir kentin karakterini de mimari yapılar, açık yeşil alanlar ve bunların birbirleriyle olan ilişkileri ve bütünlükleri tayin edip açık yeşil alanların nitelik ve nicelikleri de medeniyetin göstergelerine dönüşerek kent ekolojisini planlama çabasına yönelimdir (2021: 1).

Suyun çevresel manzaradaki varlığı, estetik görünümü ve kişilerde duygusal tepkileri canlandırmasıyla deniz, göl, dere gibi su kenarları her zaman rekreasyon toplumlar için cezbedici yerler ya da odak noktaları olmuştur. Suyun akışı ya da varlığı ile ilgili bir dizi kültürel meşguliyet ve duygusal bağlılığı da beraberinde getirmektedir. Suyun etrafında oluşan zengin ekoloji yani fauna ve flora ile oluşan manzara; insanlar için daha da cezbedici görüntüyü ya da mekânı oluşturur. İnsanlar için su kıyısında oturmak, yürümek, dinlenmek, gibi artırılabilir faaliyetler aynı zamanda vakit geçirme, sosyalleşme alanları ya da etkinliklerinin bir parçasıdır. Çoğu insan suyun kıyısında oturur, piknik yapar, balık tutar, fotoğraf çeker, sosyalleşir ki kişilerde çoğunlukla duygusal çekicilik ya da merkezi konum görmelerini sağlar. Böyle su etrafında sosyal ve kültürel etkileşimlerin yaşandığı çevresel peyzajın mekânsal ve kültürel algı ve düşüncede, su ile gelişen zenginlik ve yaratıcılık, kültürlerin ortak katmanlarını ve değerlerini oluşturan temel unsurlardandır. Bir dizi pratik ve estetik amaçlara sahip olarak çevre yönetimine işlevsellik kazandıran suyun daha serin, yeşil, fiziksel ve psikolojik olarak keyifli mekanlar sağlar. Tüm bunlar insan yaşamının kalitesine ve psikolojisine etki edeceği konusunda fikir birliği vardır.

Li & Wu vd. (2008) ifade ettiği gibi mirasların değerlerinin ön plana çıkarılması, tanıtılması ve tarihsel atmosferlerinin korunması için çevrenin korunması zorunludur. Mayer'in ise milli parkların kullanım konumları, koşulları, kaynaklar için koruma dereceleri ve yoğunluklarına göre; doğal, kültür, park geliştirme bölgesi ve özel kullanım olmak üzere dört bölgeye ayırmasına ek olarak Mamat, Du & Ding; Turfan'ın zengin temsili gelenekler ve doğal çevre ile antik tarih ve kültürü sergilediğini belirterek Turfan örneğinde yeni bir ekolojik duyarlılık ölçütü geliştirme, analiz etme ve uygulamayı amaçladıklarını (2017: 2) belirtir. Kültürel miras olarak karız sisteminin de meydana getirdiği arık ve karız gölü gibi bileşenleriyle tarihi ve kültürel olma niteliklerinin yanı sıra suyun yönetimi ve suya yaklaşım ile gelenekler etrafında çevresel peyzajı yapılandırması açıkça görülür ve söylemlerde, görüntülerde ve tablolarda da bu manzara ön plana çıkartılır.

Temel olarak Turfan Uygurlarının inançları ve halk felsefesi, genel itibarıyla çevreye özen gösterme odağındadır. Doğayla içi içe olmak, çevreyi korumak, çevreyi

güzelleştirmek eylem ve düşünlerinin temelinde ise suyun kullanımı ve dünya görüşleri suyu yönetmek bireylerin hem çevre duyarlılığını hem de kültürün çevre üzerindeki etkisini aktif olarak ortaya koyar ve önemli bir role de sahiptir.

Bu başlık altında su yönetimiyle ilişkili bir kavram olan çevresel peyzaj bağlamında Turfan üzüm bağları ve yine üzüm bağlarının yoğun olduğu Buyluk vadisi ele alınarak algılanan ve görünen çevresel peyzaj değerlendirilecektir. Bir diğer alt başlığı karızın bileşenlerinden olan açık arığın ve karız gölünün etrafında şekillenen görünümünü ve onun etkilerini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Karızlar vasıtasıyla suya erişim ile beraber halkın çevrelerini ve aynı zamanda yaşama biçimlerini büyük ölçüde değiştirmelerine izin vermeleri, gelişim gösterdikleri çeşitli yollar ele alınacaktır.

4.3.1. Tarımsal Peyzajın Dönüştürülmesinden Çevresel Peyzaja: Buyluk Vadisi

Uygurlar tarihsel süreçten itibaren şehirleşmede; yazıtları, heykelleri, tapınak ve manastırlarda freskleri/duvar resimleri, mimari yapıları, minyatürleri, matbaası ve yer altı sulama sistemi olan karızları ile Orta Asya sanat ve kültürünün dikkate değer bir temsilcisi olmuştur. Mimari sahada oluşturulan yapılara bakıldığında, Türk otağ ve ordu geleneği, eski Orta Asya ve Çin geleneği ile birleştirilmiştir. Arkeolojik kalıntılardan ve metinlerden balık (surlu şehir/kale), ordu-balık/ordu-örgin (içinde hükümdar kalesi olan surlu şehir), kent³⁸, uluş (köy), ködüş (hayır niyetine yapılan dini külliye), burkan-orun (Budist tapınak), ediz-ev (kule tapınak), stupa (Budist türbe), kalık (yüksek köşk) (Gömeç, 1997: 81) inşa edildiği görülür. Bay-Balık, Ordu-Balık, Karabalsagun gibi şehirleri inşa eden Uygurlar, Ötüken Uygur kağanlığının yıkılmasından sonra, dağılan Uygurların bir kısmı yeni birçok yerleşim yerini mamur hale getirmişlerdir. Beş-Balık, Kuça, Kumul, Turfan şehirleri bunlar arasındadır (Gömeç, 1997: 81). Bu yapılanma biçimine bakıldığında, yerleşik yaşamı benimseyerek kırsal ve kentsel yapılanmanın temellerini oluşturmuştur. Aynı zamanda bu özellikler, Uygur kültürünün çok boyutlu bir karakter kazanmasını sağlamıştır. Su mimarisi karızlar da çok boyutlu ve işlevli özellikleri ile yaşam alanlarını dönüştüren ve şekillendiren en dikkate değer yapılardan biridir.

³⁸ Sogdça şehir demektir. Kentin balıktan farkı açık değildir (Gömeç 1997: 81).

Weili & Özyetgin, Uygur sivil belgelerini incelemelerinin neticesinde; Turfan Uygurları tarafından üzümün en çok yetiştirildiği tarım ürünlerinin başında bulunduğunu ortaya koymuşlardır (2020:121). Yine sivil belgelerin ışığında üzüm kültürüne dair adlandırmalara ilişkin; üzüm bağı (borluk), üzüm bağı işleticisi (borlukçı) üzüm şarabı (bor), üzüm şarabı yapımcısı (borç) verilerine rastlanılmıştır (Weili & Özyetgin 2020:116). Turfan'a seyahat eden Orsenna, havada üzüm kokusunun sokaklarda da asma çardaklarının gölgesinin olduğunu aktarır (2013: 28). Turfan şehri, günümüzde de üzüm bağcılığının ana merkezi olup üzümlerin lezzetinin yanı sıra çevresel peyzajıyla cezbedici bir şehir olarak anılır.

Turfan Havzasının tipik ve benzersiz bir coğrafya olmasının yanı sıra kendine özgü kültürel peyzajı bulunmaktadır. Bunda karızların inşası ile çöl bölgesinin dönüştürülmesi etkilidir. Turfan Havzasının demografisine, ekonomisine, sosyal ve kültürel faaliyetlerine, üretimlerine etki eden karız sisteminin Turfan'ın imgesel ve sembolik bir yapıya dönüşen bir parçası olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Su yönetimi ile tarım kültürünün³⁹ oluşumu; tarihi kaynaklardan, Uygur sivil belgelerinden, sözlü kültür ürünlerinden de anlaşılabileceği üzere hububat, tahıl, sebze, meyve başta olmak üzere pek çok türde tarım ürünlerini yetiştirmişlerdir. Uygurların tarımını ve bunun ticaretini yaptıkları ürünler arasında meyvelerin bilhassa da üzüm yetiştiriciliğinin önemli bir konumuna sahip olduğu yazılı, sözlü ve görsel ortamda göze çarpmaktadır.

Turfan'da karızlar ile suyun tedarik edilmesi; tarım alanlarının bağların, bahçelerin ve bostanların oluşmasına doğrudan kaynaklık etmiştir. Buradaki ekinlerinin kalitesi ve lezzetlerinin yanı sıra cezbedici bir biçimde çevresel görüntüyü değiştirmiştir. Hatta yolların özellikle üzüm bağları ile kemer biçimde oluşturulması agro-turizm gelişmesini – üzüm yolunda fotoğraf çekirme, toplanılan üzümlerin yenilmesi – ya da resimlerde edebi ürünlerde tasvir edilmesini sağlayacak türde çeşitli görüntülerde ve içeriklerde var olmuştur. Tüm bu oluşum ve sergileme; kültürel peyzaj kapsamında yer alan tarımsal peyzajdır. Turfan'daki çevresel görüntüde ilk dikkat çekici ve ön plana çıkartılmış olan karız müzesinin bir açık havada sergilenen üzüm bağlarıdır. Bu kültürel peyzaj

³⁹ Gül (2004) tarafından hazırlanan *Eski Türk Tarım Terimleri* başlıklı Doktora Tezi, zengin bir kültürün oluşumunu ortaya koyar.

alanlarının kolektif hafızadaki sürekliliğinin oluşturulduğunun yansıması olarak değerlendirilebiliriz.

Çevresel peyzaj alanını olmasını destekler nitelikte Buyluk, devlet tarafından “4A dereceli meşhur manzara noktası” olarak belirlenmiş seyahat bölgesidir. Turfan’ın 10 km kuzeydoğusunda Üzümlük Köyü’ne bağlı “Su Béşi”, “Azna Mesçit”, “Buyluq”, “Beşmehelle”, “Depsenge” olmak üzere beş kasabanın bulunduğu bölgeye verilmiş bir addır. Buranın daha da geliştirilmesin ve tanınırlığının sağlanması için disiplinlerarası iş birliğinin benimsenmesi, içerik envanterinin çıkarılması, koruma koşullarının düzenlenerek sürdürülebilirliğinin sağlanması gerekir.

Görsel 38: Üzüm bağlarının sergilediği serende Kış Mevsiminde (E Arıkoğlu & İ. D. arşivi)

Görsel-39: Üzüm Yolu (URL-33).

4.3.2. Açık Arığin/Karız Gölünün Ekolojik ve Görüntüsel Manzarası

Karız suyunun yer üstüne çıktığı kanal ağzından karız gölüne kadar olan kısım açık arığin iki kıyısında çeşit çeşit bitkiler ortaya çıkmıştır. İnsanlar da üzüm, karaağaç, mecnuntal⁴⁰ gibi ağaç türlerini diyor, bunun ile mahalle ya da bostanlıklar yeşil kuşak/kemerden meydana geliyor (Tolmibök, 2007: 84-85). Bu dizili yeşilliğin bir yeşil kuşağa/kemere dönüşüp mahalle boyunca uzamasıyla insanların yerleştiği mahalleleri, rüzgâr ve tipilerden korumaktadır. Yorulan, gün boyu çalışıp tarladan dönen çiftçiler; buradaki gölgelerde dinleniyor, çifti çocukları oynuyor, yetişkin kız ve erkekler bu

⁴⁰ “Dalları aşağı sarkmış bir tür söğüt” (Necip 195: 263).

kemerlerde buluşup birbirine sevgilerini dile getiriyor. Bu karızların her birinin ismi, buluşma yeri belirlemede kolaylık da sağlamaktadır. Bu suyu olan karızların açık arıktan meydana gelen böyle yeşil kemerlerin hepsi toplamda yaklaşık 315 km (Tolmibök 2007: 87).

Karız gölü etrafındaki ekolojik çevre, buradaki insanların tabiat ile iç içe yaşayıp tıpkı Turfan ve Kumul Havzasında olduğu gibi karızın olmazsa buraların olmayacağına benzer şekilde, karız olup karız gölünün olmaması düşünülemez. Bu sebeple bu bölgedeki özellikle çiftçilerin karız ve karız gölüne olan sevgileri oldukça derindir (Tolmibök 2007: 88)

Karız etrafında doğal ve/veya yapay olarak meydana gelmiş çevresel peyzaj, özellikle karız arıkları, karız gölü ve üzüm bağları etrafındadır. Karız gölündeki su bitkileri gibi bitkilerin büyümesi, göl etrafında ve devamında karaağaç, kavak ağacı, iğde, erik gibi ağaçların ve bitkilerin yoğun yetiştiği görülür. Bu ağaçlar ve bitkiler kum ve fırtınanın önünü alma, sağlamlaştırma karız gölündeki suyun buharlaşmasını azaltma ve karız kenarındaki mahallerin ekolojik çevresini de güzelleştirme rolü oynar. Göl etrafında meydana gelmeye başlayan çiçekler, yabani otlar ve çeşitli bitkilerin kökü, gölden sığ yer tabakasına sinip etrafa su basan suyun buharlaşmasıyla da gür bostanlık meydana getirir. Göl etrafında çalışkan halk, nesilden nesile oturup bu bostanlığı mamurlaştırır. Karız suyu akıp göl meydana gelen yerde ise, orman kemerleri şekillenmiştir. İnsanların yaşaması için güzel koşul yaratmakla Turfan ve Kumul kurak bölgelerinde sadece su olmasıyla türlü çöl bitkileri gür yetişir (Tölmbök 2007: 91-92).

Karız gölündeki sulu ve nemli ortam, çok sayıda mikro canlılar ve haşaratlar için de ortam sağlamaktadır. Su ve haşaratların bulunmasından da çok sayıda kuşlar yuva yapar ki hem göçmen kuşlar hem bölgeye özgü kuşlar bulunur. Bu kuşların bazıları ağaçlara yuva yaptığında ekolojik peyzaj açısından kişileri daha da mutlu etmektedir. Ayrıca suda da bir kısım balık türleri ve başka su canlıları bulunur (Tölmbök, 2007: 91-92). Karız gölü ile etrafında kuşların bulunması; “karız denilen kuşların da anası” *kariz digen quşlarni ģmu anisi* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171) atasözü örneği de bunu göstermektedir. Dolayısıyla genel olarak türlü bitkiler, kuşlar, balıklar, vahşi yaşam

türleri için yaşam alanı sağlama, erozyonu kontrol etme, şiddetli rüzgârı engelleme görevi görür.

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak, karızın önemli bileşenlerinden olup ve geleneksel bilgi kapsamında değerlendirdiğimiz açık arığın ve karız gölünün su yönetimindeki temel işlevsel özelliklerinin yanı sıra ekolojik ve kültürel manzara oluşturması da bir diğer boyutunu oluşturur. Karız suyunun doğrudan manzara oluşumuna aracılık etmesiyle beraber, özellikle buharlaşmanın engellemesi için karız gölünün etrafının ağaçlandırılması, çevresel yönetim sağlama ana amacı olmasa da dolaylı buna aracılık etmesi ve işlev kazandırması yönüyle önemli rol oynadığı söylenebilir. Ayrıca karız suyunun, kanalın ve açık arığın yıllık bakımlarının ve temizliklerinin yapılması dolaylı yönden yine çevre yönetimini sağlayan işlemlerden birini oluşturmaktadır. Bu çerçevede su, kullanıcılarından suyun kıyısında vakit geçirenlere kadar öz ifadeyle de sosyal ve mekânsal ilişkilerin sağlandığı bir göründe olmuştur.

Tüm bu yukarıdaki görünüm ve değerlendirmelere ek olarak karız ile çevre yönetimi ilişkisinin sürekliliği, korunma ve ekonomik fırsatları teşvik edecek kalkınmanın bütüncül biçimlerine ihtiyaç duyar. Bu tür çabalar, ekoloji ile iç içe olan kültürel kimliklere ve geleneksel bilginin kullanımı dikkate alınarak tehlike oluşturmayacak modern geliştirici sistemlere dayanmalıdır. Sürdürülebilir girişimlerin ekolojik ve kültürel çeşitlilik koşullarına da dayanmalıdır. Bu hükümet programları, toplumsal hareketler ve STK'ların çabalarını gerektirir.

4.4. EKOTEKNOLOJİ BAĞLAMINDA KARIZLAR

Teknolojinin gelişimiyle doğaya, kaynaklara verilen tahribat, doğa, çevre, sürdürülebilirlik, kalkınma, teknoloji kavramlarını bünyesinde taşıyan karız bağlamında değerlendirmek anlamlı olacaktır. Kültür içerisinde inşa edilen bir teknolojik yapının, insanın doğa içinde kullanma ve ondan yararlanma biçimi veya yaklaşımı olarak toplum içinde kurulan ilişkileri, bilinç ve yönetim olgularıyla ele almak; toplum içinde temelini yansıtması açısından önem taşır. Bu sebepten dolayı öncelikle “ekoteknoloji” kavramı hakkında yaklaşım ve yorumlara yer vermek amacımızı aydınlatacaktır.

Ekoteknoloji kavramını Nancy, doğanın araçsallaştırılması olarak "doğal yaşam"ın üretimden korunmasına, ihtiyaçlarına ve temsillerine değin ister insan ister hayvansal, bitkisel, viral olsun "teknolojik" olarak adlandırılan ve bizim için her türlü "doğanın" geliştiği ekoteknoloji olarak adlandırılması gereken şeyi oluşturan bir dizi koşuldan ayrılmaz olduğunu belirtir (Gough & Gough 2007: 94). Bir diğer görüşü ise; Boetzkes (2010), ekoteknoloji aracılığıyla düşünülmeyen bir doğa olmayıp indirgeyici bir biyolojik model, koruma paradigması, kaynak yönetimi, sürdürülebilirlik, küresel ısınma, hibrid arabalar, kompakt floresan ampuller ve rüzgâr türbinleri, onunla olan ilişkimizde doğal dünyayı tanımlayan ve birçok söylem ve eşlik eden tekniklerden sadece birkaçıdır (akt. Gough & Gough 2016: 32).

Bookchin'in tanımlamasıyla ekoteknoloji, insan ve insan dışı türlerin yaşam biçimlerinin ortak biyosferinin bir parçası olarak insan topluluklarıyla işlevsel bakımdan bütünlük oluşturan bir birlikteliktir. Bu, ekolojik olarak daha sağlıklı insan ihtiyaçlarını karşılama -ekosistemdeki çeşitlilikten yana bir amaç- ile biyosferin bütünlüğünü bilinçli olarak desteklemek hedefleri arasındadır. Teknoloji, insanlığın doğayla ilişkilerini ahenkli kılmayı savunan ekolojik etiktir (2017: 145). İnsan bilincinin hem insan ihtiyaçlarının hem ekolojik çeşitliliğin hizmetinde olmasıdır. Başka bir ifadeyle de "*özbilinçli*" *kılınmış doğa*, toplumsal ve ekolojik dengeli/ahenkli hedefler doğrultusunda insan rasyonelliği ile yönlendirilen doğal dünyadır (2017: 145).

Ekoteknoloji kavramına ilişkin bu tanımlama ve açıklamalar neticesinde; yukarıda da vurgulandığı üzere karız teknolojisinin ekolojik dönüş, üretim, koruma ve insan ihtiyaçlarını karşılama gibi hedefler doğrultusunda kullanımı; ekoteknoloji kavramı çerçevesinde incelemek anlamlı olacaktır. İlk olarak, karız sisteminin enerji tüketimine ihtiyaç duymadan yerçekimi ile suyun akışının tasarlandığı bir tekniğe sahip olması, doğayla uyumlu/ahenkli ve insan elinden çıkmış bir yapı olarak bilinçli ekolojik yönelim olması, bu eğilimde ölçek belirleme olanağını mümkün kılar. İnsani eylem veya doğa mühendisliğinin bir biçimi olmakla beraber biyoçeşitlilik sağlama yönelimi, insan ve insan dışı varlıklar için ortak yaşamın temsil alanını oluşturma gibi nitelikler ve potansiyeller barındırdığı söylenebilir.

Suyun hasat edilmesinden dağıtılmasına kadar diğer süreçlerde de geleneksel bilgi, teknik ve işgücüyle işletilmesi ile “çevre dostu” inşa olarak eko-teknoloji yönelimli olduğu söylenebilir. Suyun yönetilmesi; kaynak yönetimi, koruma paradigması, sürdürülebilirlik eğilimleri ve tutumları; karız sisteminin çevresel manzaradan tarımsal üretime ekolojik bağlamda sürdürülebilir su yönetimi hedefledikleri, geleneksel bilgi bağlamında sürdürülebilirliğin ele alındığı bölümde de güvenilir ve öngörülebilir etki ve sonuçları ile açıktır.

Bu doğayla ahenkli tasarımın öncülerini ise bölgeyi mesken tutan insanlar, doğa mühendisleri, başka bir ifadeyle de geleneğin taşıyıcıları oluşturur. *Aristo’ya göre,*

“Küçük” insanidir. Çünkü topluluk işlerinde birey denetimine olanak verir ve toplumsal alanda bireysel insani güçlerin iş görmesini sağlar. “Büyük” bir topluluk ekonomik ve askeri amaçlar açısından daha etkili olabilir, ama “adil olamaz”. Yurttaşları toplumsal bakımdan derin önemi olan kararlar alamaz ve dolayısıyla rasyonel toplumsal yargı için belirleyici insani yetilerinin farkına varamazlar (Bookchin 2017: 135).

Buna paralel olarak Bookchin’in belirttiği üzere ekoteknolojinin de uygulayıcıları eko-topluluk olup doğrudan halk yönetimine, atıkların verimli yollardan geri döndürülüşüne, yerel kaynakların maksimum kullanımını sağlayan adem-i merkezidir. Ekoteknolojilerle eko-toplulukların birliği ise dengeli ve rasyonel yönlendirilen ekosistem yaratma düşüncesi hakimdir (2017: 145-147). Aynı şekilde karız teknolojinin kaynak yönetiminden korunmasına, sürdürülebilirliğine, etkililik ve verimlilik için çevreci yaklaşımla geleneksel bilgilerin uygulanması, halkın karar alıcı olarak kontrolündedir. Karız sisteminin inşasında doğada var olan, ürettikleri ürünlerden oluşan atıkların tekrar geri dönüştürülmesi, kaynakların verimli ve tasarruf sağlayacak biçimde kontrol sistemlerini oluşturmaları, bakımlarının rasyonel öngörü ve deneyimler sonucu pratiklerine dönüştürülmesi yine geleneğin taşıyıcıları tarafından olur.

Hidrolik mühendislik ile gelişim gösteren geleneksel teknoloji; insan ihtiyaçları ile doğa arasında arayüzde yer alır. Bir toplumun su kaynaklarını kullanabilme becerisi; çevreyi

kontrol etmeyle beraber üyelerini de organize etme becerisini ortaya koyar (Magnusson 2001: VIII). Toplumun ürünleri olarak hidrolik teknolojilerinin etki ve onun sonuçları açısından bu çok yönlü becerikliliği; türlü biçimde içi içe geçen niteliği ile doğaya duyarlı bir yapıyı gerektirir. Çünkü çevreci bakış açısıyla iklim değişikliğinden toprak kalitesine, ormansızlaşmadan su krizine etki oluşturacak boyuttur.

Teknik anlamda su sistemleri; birbirine bağlı hidrolik bileşenlerden oluşan ağlar olup fiziksel ve sosyal ortamlarla ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. Daha geniş ifadeyle söz konusu sistem; doğal kaynakları, organizasyon yapıları, yasaları, teknik bilgi ve bunun aktarımı, kullanıcıları ile bütüncül ilişki kurar ve etkin bir şekilde işleyebilmesi için tüm bu unsurların bir şekilde bir araya getirilmesi gerekir (Magnusson 2001: X-XI).

Üretim tarzları ve teknik⁴¹ yaşam araçları; imkân ve kabiliyetleri ile kültürel güçleri meydana getirerek toplumun fikriyatını, hissiyatını ve varlık bilincini müessir amiller olarak görülür (Ruins 2017: 55). Teknolojik gelişmeler, hayatın bütün alanında olduğu gibi doğal çevreyi de etkileyen üretim güçlerini arttıran olaylardandır. Teknolojik gelişmelerle su kaynakları daha verimli olarak kullanılırken su tüketimi süreci etkili ve sürdürülebilir şekilde tamamlanması; üst düzeyde hem su kaynağını hem de ekosistemi koruyabilmek adına önemlidir. Su yönetiminin hedeflendiği karızlar sayesinde koruma stratejilerinin geliştirildiği ve inşa edildiği çağ göz önüne alındığında hassas sulamanın yapılabildiği anlaşılmaktadır. Böylece özellikle suyun en fazla kullanıldığı tarımsal sulamada su tasarrufu sağlanabilmektedir. Bu durum da su kaynaklarının daha iyi korunmasına ve yönetilmesine katkı sağlamıştır. Su kıtlığı ve kirliliği gibi küresel sorunların geleneksel su yönetimi sayesinde üstesinden gelinebilmiştir.

⁴¹ Formal teknik kavramı, amaç-arac ilişkisi ile düzenlenmiş bir eylem dizgesine işaret ederken maddi teknik kavramı; “var olan bütün artefakt (insan yapımı her şey) oluşumların üretim ve kullanım biçimlerinin tümünü kapsar” (Kornwachs 2021: 22). Heidegger tekniği; “teknolojik varlık anlayışı haddizatında varlık anlayışının temel kalıbı diyebileceğimiz şeydir” olarak açıklar (Heidegger 2017: 61). Tekniği ne olduğu sorusunu soran Heidegger, bu soruya “teknik amaç için bir araçtır” ve “teknik bir insan etkinliğidir” şeklinde iki cevap verildiğini; bunların ikisinin de birbirine ait olduğunu belirtir. Amaçlar ve onlar için araçlar temin edip kullanmanın da insan etkinliği olması ile açıklar. Teçhizat, edevat ve tertibatın imal ve istimali, imal ve istimal edilmiş şeylerin kendileri ve onların hizmet ettiği ihtiyaçlar ve hedefler, bunların hepsi teknik neyse onun bir parçasıdır. Bütün teçhizat tertibat – tertibat terkibi tekniktir (2017: 75-76).

Bilindiği gibi arkaik su teknolojileri yapısı gereği; enerji kullanmadan kol gücüyle halk dayanışması, seferberliği veya imece usulü ile yapılmıştır. Karız sisteminin yer çekimiyle suyun akışının sağlandığı; kullanılan araç gereçler ve yönetim tekniği, biçiminde de herhangi bir enerji gerektirmeden kol gücünün kullanımı ile “çevre dostu” bir inşaa olarak değerdendirebiliriz. Orta çağda kullanılan su teknolojilerini değerdendiren Magnusson, yerel toplulukların yerel ihtiyaçlara verdikleri *deneyimsiz*, *deneyisel*, *deneme-yanılma tepkileri* olarak görerek bunların teknoloji transferlerinin ve teknik değışimlerinin hızlarının yavaş olup yüz yıllar ölçeğı gerekli olduğunu belirtir (2001: XI). Bu görüş doğrutusunda, yerel halkın deneyimledikleri ve kültürel olarak aktardıkları halkbilimsel bakış açısıyla ekolojik geleneksel bilgileri ile biyoçeşitliliğe önem vermeleri hem de insan, insan dışındaki varlıkların yaşam alanının oluşturması eko-topluluk tarafında ekoteknolojik bir yapı tasarımı olduğu ifade edilebilir. Karız sisteminin kaynak yönetimini ve sürdürülebilirliği; eylem ve yaklaşımlarıyla binlerce yıl devam ettirebilmeleri; insan ve doğa uyumunun bütünleşmiş halini gösterir. Magnusson’un da belirttiğı gibi teknolojinin değışim seyrine bakıldığında yavaş değıştiğı belirtilebilir.

Swaminathan (1993: 7), kırsal gelişimde ekoteknolojinin uygulanmasında aşağıdaki üç yaklaşımın uygun birleşimini içerebileceğini belirtir:

1. *El sanatları, dokumacılık, ipekböcekçiliğı gibi geleneksel teknolojileri ve ekolojik, sosyal ve ekonomik avantajları olan geleneksel tarım uygulamalarını korumak ve yaygınlaştırmak.*
2. *Uzaktan algılama ve bilgisayar destekli damla sulama gibi yeni teknolojilerin değerini göstermeye yardımcı olacak doğrudan öncü teknolojileri tanıtın.*
3. *Özellikle biyoteknoloji, uzay teknolojisi, bilişim, mikro elektronik ve yönetim alanlarında, geleneksel bilgelik ve teknolojilerin öncü teknolojilerle entegrasyonunu içeren yeni teknoloji karışımları geliştirmek ve yaymak.*

Yukarıdaki bu bilgilerden yola çıkarak karızların ekoteknolojinin uygulamasındaki yaklaşımların yüksek bir oranda uygun birleşiminin sağlanabileceğı bir içerik ve alana

sahiptir. Karızların geleneksel olarak suyu kontrol etme sürdürülebilirliğini sağlama girişimlerine ek olarak teknolojinin gelişimiyle damla sulama sisteminin kazandırılması ve suyun daha şeffaf ölçülebilirliğini sağlamada geleneksel ile modern teknolojinin birleşimi noktasında bugün girişimlerin başlatılmış olması önem taşır. Bunu daha sağlıklı kılmanın yolu; entegre yönetim olarak geleneksel meslek sahibi karızların bilgini/öncüleri karızcılar, tarımsal üretimde aktif kullanan küçük çiftçiler ile yeni teknolojilerinin tanıtıcılarının iş birliğini gerektirdiği konusunda araştırmalarca hem fikirlik vardır.

Uygurların kullandıkları bu sistemin oluşturduğu manzaranın benzer bir başka örnekleme üzerine Shah; antik çağlardan itibaren Hindistan'da su hasat edildiğini ve kullanılan teknoloji oldukça basit olsa da onunla ilgili uygulamalarda o eski insanların sahip olması gereken derin vizyon bulunduğunun altını çizer. Bu insanların hiçbirinin gezegenin ısınması veya iklim değişikliği konusunda bilgiye ya da farkındalığa sahip olamamış olabileceklerine rağmen 'yeşil' oldukları; sürdürülebilirlik kavramını düşünmemiş olabileceklerini ancak her eylemlerini simbiyotik olarak yürüttüklerinin anlaşıldığını aktarır (2020: 57).

Yine ekoteknolojinin kullanımı ile yaşam kalitesinde sürdürülebilir gelişmeleri sağlamada amaçlar ise şu şekildedir:

- 1) Karasal ve sucul tarım sistemlerinin üretkenliğinde sürdürülebilirlik için ekolojik temelleri korumak ve zenginleştirmek;
- 2) Hanelerin beslenme güvenliğini ve güvenli içme suyuna erişimi sağlamak ve güçlendirmek;
- 3) Gelir ve istihdam yönelimi kazandırmak;
- 4) Programın kendi kendini kopyalayan ve kendi kendine hareket eden bir ivme kazanması için gerekli olan teknolojik, eğitim, ticaret ve kamu politikası gereksinimlerine aynı anda dikkat etmek (Swaminathan 1993: 7).

Bu maddeler çerçevesinde değerlendirildiğinde karız sistemi ile yansıtılan ve algıda da yer alan çöl bölgesinin çeşitli türlerde bir flora ve fauna ile zenginleştirilmesinin göstergesidir. Benzer şekilde, yukarıda da değerlendirdiğimiz gıda güvenliğinin, güvenli içme suyuna erişimin sağlandığı görülmüştür. Kaynak kişilerinin de bilhassa vurguladıkları özellikler arasında bulunması, sağlıklı, rasyonalist ve gözlemlenebilir yönetimle mümkün olduğunu doğrular. Gelir ve istihdamı yönelimi ise karız suyuna erişim ile ilişkili ve sarmal bir yapıda üretim güçlerini; tarımdan bahçeciliğe, hayvancılıktan su ürünleri yetiştiriciliğine, turizme sürdürülebilir kalkınma temeli oluşturularak karız sistemi etrafında yaratılan özgün bilginin ekonomik değere dönüştürülmesi imkânı verilmiştir.

Zhuang & Altaweel, bugün yeni teknolojik başarıların temiz suyun çıkarılmasını kolaylaştırmada, kanatların veya su çarklarının yapılmasını, geçmişteki benzer gelişmelere paralel olduğunu belirtirler (2018: 4). Lasage et al., (2008) modern toplumların kuraklık karşısında düşük maliyetli ve yapımı kolay çözümlerin uygun bulunduğunu bildirir (akt. Zhuang ve Altaweel 2018: 4). Basit ve uyarlanabilir yöntemler, sürdürülebilirlikle halkların güçlü sosyal bağlar ve ağlar kurulmasına izin verir. Bu çözümler, çok fazla kaynak gerektiren uygulamaların da önünü almış olur ya da onlardan kaçınır. Benzer şekilde, karız sisteminde gerekli malzemenin çoğu, sermaye gerektirmeden çevrede bulunan biyoçeşitlilikten yararlanılarak tasarlanması bir birleşim gerektiren tekniği çözümledikleri anlaşılır.

İnsan yaşamında etkili sistemler, kuraklığın yaşandığı çevresel koşullarda, su kullanımı etrafında birtakım sosyal normları meydana getirir. Bakımı görece kolay olan teknolojilerin genellikle çok uzun süreli dayanıklılığa ve kullanıma sahip olduğu geçmişte görülür (Zhuang & Altaweel 2018: 4). Keen'den (2003) alıntılanan Zhuang ve Altaweel (2018: 5), çevreyi sosyal ortamdan ayıran teknolojilerin beraberinde yerel zorlukları, sosyal ihtiyaçları ve çevre tarihini göz ardı ettiği için daha savunmasız yapabildiğini bildirir. Ayrıca, eski toplumların su için sosyal, fiziksel ve ekonomik ihtiyaçları bütüncül düşünülerek geliştirilen su yönetiminin, modern su yöneticilerine bunları birbirine yakınlaştırmamanın faydalarını gösterdiklerini aktarırlar. Murphy ise “alternatif veya uygun teknoloji”, “teknolojinin sosyal inşası ve şekillendirilmesi”,

“teknoloji ve sistem inovasyonu ve sürdürülebilirliğe geçiş” şeklinde üç yaklaşım şeklindedir (akt. Balali 2009: 33).

Lahsaeizadeh’a göre (1993) kanatlar, teknolojik sistemler olup onları geliştiren ve kullanan insan faaliyetlerinden ve sosyal kurumlardan ayrılamaz. Yani teknoloji, yönetimi de içeren bir bağlantı dizimini oluşturur. Sosyo-teknik bir sistemidir. Bir mühendislik harikası olmasının yanı sıra dikkate değer derecede bir sosyal fenomendir. Bu inşalar, kolektif ve işbirlikçi çalışmanın yansıması olup köylülerin sosyo-ekonomik konumunu güçlendirmiştir (akt. Balali 2009: 39). Aynı perspektiften yola çıkarak karızların da teknoloji-yönetim-insan ilişkisinin bir yansıması olarak ihtiyaç halinde ürettikleri ve yararlandıkları yapının canlı yaşam alanına dönüştürülmüştür. Sosyal varlık olarak insanların bu çevre içinde sosyal düzenlerini oluşturmaları bakımından önemlidir. Söz konusu entegrasyonu, su değişimi (suyun miktarından suyun kullanıldığı arazinin genişliğine kadar) iklim değişikliğinde kontrolü sağlamak ve gelecek nesillerin karşı karşıya kalabileceği kabulü gerçeğinden hareketle su sorunu en düşük seviyede kalması için teknolojik ve ekolojik yapıya uyum sağlayan bilgi transferi olarak gerekliliği ayrıca önem taşır.

Ekolojik bir toplum için eleştirel bağlamda su yönetimi ya da teknolojinin eleştirisi bağlamında su yönetimi olarak iki düzlemde yaklaşım ve görüşler görülmektedir. Ekoloji yaklaşımları bağlamında teknoloji ve su yönetimi ilişkisini ele alındığında doğaya ilişkin entegre yönetimin veya uyumun söz konusu olmayıp doğanın tahribatı veya doğadaki akışa müdahale olduğu görüşleri bulunmaktadır. Suyun yönlendirilmesi, çölün yeşillendirilmesi yani doğaya doğrudan müdahale olduğu bu kapsama dahil edilir. Bu isimlerden biri Heidegger, modern teknoloji ile eski teknolojinin taban tabana zıt olduğunu ancak her ikisinde de [sırrı] ifşa etme tarzı bulunduğunu ancak tarzlarının ayrı olduğunu söyler. Modern teknoloji ile ifşa etmeyi; “tabiata bizatihi meydan okunarak biriktirip saklanabilecek enerjinin tedarik edilebilmesi için akıldışı talepler dayatan bir meydan okumadır” (Heidegger 2017: 88) şeklinde yorumlar.

Bir toprak parçasına ... kömür ve maden cevherinin çıkarılmasıyla meydan okunur.

Yeryüzü şimdi bir kömür sahası, toprak da bir maden cevheri yatağı olarak sırrını

ifşa eder. Köylünün tertip ve tanzim etmek (bestellen) için kullandığı tarla aynı şey bakıp gözetme ve muhafaza etmeyi de içerdiğinde farklı göründü. Köylünün çalışması tarlanın toprağına meydan okumaz. Onun işi tohumun ekilmesiyle tohumu geliştirici güçlerin muhafazasına bırakır ve onun büyüüp serpilmesine göz kulak olur. Fakat bu arada tarlanın düzene sokulması da tabiata saldıran (stellt) düzene sokmanın bir başka türünün soğurmasına-sömürmesine (Sog) maruz kalmıştır. O tabiata meydan okuma anlamında saldırır. Ziraat artık gıda sanayisi için makineleşmiştir (Heidegger 2017: 88-89).

Gücünden elektrik enerjisi üretmek için Ren nehrinin üzerine baraj kurulur (gestellt). O Ren'i kuvvetini tazyik olarak vermeye zorlar (stellt auf), tazyik de doğrudan türbinleri dönmeye zorlar (daraufhin stellt). Bu dönüş makineleri harekete geçirir. Makinelerin itiş gücü elektrik akımını cereyana zorlar (herstellt). Uzun mesafe güç dağıtım merkezleri ve kablolar şebekesi elektriği sevk etmek için kurulur... Hidroelektrik santrali Ren Nehri üzerine yüzyıllardır bir kıyıyı diğer kıyıya bağlayan eski ahşap köprü gibi kurulmadı. Tam tersine nehir güç santraline göre kurulur. Şimdi nehir, yani bir su gücü tedarikçisi olarak ne ise o, güç santralinin özünden çıkar... (Heidegger 2017: 88-89).

Heidegger; meydan okuyucu [sırrını] ifşa etmenin bütün tarzları bir araya topladığını ve bunların *stellen* fiili üzerine inşa edilen *vorstellen* (tasarımlamak), *feststellen* (tespit-tayin etmek), *bestellen* (düzenlemek/yönetmek), *nachstellen* (pusu kurmak/tuzağa düşürmek), *sicherstellen* (temin etmek/sağlamak), *herausstellen* (dışarı çıkarmak, açığa vurmak), *verstellen* (tıkamak, yerini değiştirmek) vb. olduğu örnekleri sıralar (Heidegger 2017:93-94). Bu bakış açısından yaklaşıldığında su yönetimi kapsamında geleneksel teknoloji karızların da özü; tasarlamak, düzenlemek, tespit etmek, düzenlemek, yönetmek, açığa çıkarmak, yerini değiştirmek eylemlerini üzerine inşa edildiği söylenebilir.

Bir başka teknoloji eleştirmelerinden Mittelstraß (1992), teknolojikleştirilmiş bu dünyanın yeniden biçimlendirilmesini şöyle tasvir eder:

"Doğada" nereye ulaşırsak ulaşalım, keşfeden, inşa eden, üreten ve yok eden akıl her zaman vardı. Ve bu hep böyleydi. Doğa ve kültür birbirine bağlıdır. İnsanın insan olması, en başından beri aynı zamanda doğanın kültür olması anlamına geliyordu. Her nerede insan kültürel çevresini oluşturduysa, doğayı da değiştirdi, çalışmalarıyla onu kendine ait kıldı. El değmemiş doğa bu anlamda insanın çevresinde hiç olmadı. Ağaçları keserek kendine toprak açmak, yakarak, avlayarak, evlek açarak, suyun yönünü değiştirerek, toprağı doğal kaynaklar bulmak için kazarak, atık üreterek, yani doğal kaynakları tüketerek, değiştirerek ve eksilterek insan en başından beri doğayı ele geçirdi, kendi çevresi haline getirdi. Onun kültürü, iyisiyle kötüsüyle her zaman kültürleştirilmiş bir doğa yaratmıştır (akt. Kornwachs 2021: 25).

Bu değiştirme yorumuna Kornwachs şunları ekler: “biz doğayı, doğa kanunlarını değiştirmeden değiştiriyoruz. Bu, arazilerin yapısını ve dağların yerini değiştirebildiğimiz, denizden kara parçası alabildiğimiz, çölleri yeşertebildiğimiz ve ormanları çöle çevirebildiğimiz anlamına gelir” (2021: 25). Bu görüşüne ek olarak kültür aracılığıyla teknolojide gerçekleşen değişim ya da teknoloji aracılığıyla değişen kültür içerisinde oluşum olmak üzere iki düzleme ve anlama işaret edilerek teknolojik değişim yorumlanabileceğini açıklar (Kornwachs 2021: 29-30).

Karızların eko-teknoloji bağlamında incelemeyen önce su yönetimi ve teknoloji üzerine yapılan diğer görüşleri görmek; farklılık ve önem derecesini görmek adına faydalı olacağı kanaatindeyiz. Söz konusu yaklaşımlar şu şekilde sıralanabilir:

Teknolojik Belirlenimcilik Kuramına göre, günümüzde sosyal değişimin itici gücü teknoloji olup toplumun yapısını ve kültürel devinimi şekillenmektedir. Endüstri Devrimi'nin yarattığı köklü yapısal değişiklikler ile daha da belirginleşmiş bir düşünce biçimidir (Artut 2014: 42). Ayrıca insan ve teknoloji ilişkisine tek taraflı bakış açısıyla, önemli açıklamalar sunsa da sosyokültürel etkileşimler, teknolojik gelişmeler kadar önem taşımaktadır (Artut 2014: 50-51).

Teknolojik Sosyal Belirlenimcilik/Teknolojinin sosyal yapılanması kuramı, sosyal yapılanmaların teknolojik gelişmelere yön verdiği görüşünü ileri sürmektedir.

Teknolojik belirlenimciliğin ortaya attığı yenileşme sürecinin doğrusal bir model ile yapılandırılmasının, kısıtlı bir yöntem olduğunu ve ilintili birçok etmeni, dışarıda bıraktığını ileri sürer. Teknolojik gelişimin meydana gelmesindeki faktörlerin, birbirleriyle sürekli etkileşim halinde olduğunu ve modelin doğrusal yapıdan sıyrılarak çok boyutlu ve daha eklettik bir biçimde açıklanabileceğini ifade ederler (Artut 2014:51)

Aktör Ağ Teorisi, sosyal bir kuram olup bir sistem dahilinde etkileşim içinde olan insani olan ve olmayan tüm aktörler, ortaya çıkardıkları ağ yapısı içinde eş değer öneme sahip oldukları, zaman içinde meydana gelen her türlü gelişim tüm boyutları ile incelenmeli, tek başına ve çevresinden izole olarak değerlendirilmemesi gerektiği (Artut 2014:59) fikrini ileri sürer.

4.5. KÜLTÜR TURİZMİNİN VE AGRO-TURİZMİN KAVŞAĞINDA KARIZ

Kültür; doğa ve geleneğin etkileşimi ve iletişimi ile örüntüler oluşturan yaratım veya tasarım ürünleri meydana getirmektedir. Tarihi miraslar, ören yerleri kültür turizminin her zaman çekiciliğini koruduğu alanlar/meکانlar olmuştur. Gelenek etrafında gelişen su kültürü ve su teknolojisi; bugünün ve geleceğin hem kaynağı olması hem de yön verici etkisinden dinamik ve çok boyutlu özelliği ile sürdürülebilirlik odağında dünyada da artan düzeyde türlü yaklaşımlarla görünür kılma çalışmaları başlamıştır. Geleneksel su yönetimi uygulamalarının kültürel miras çerçevesinde kullanım, yönetim ve korunum temellerinde planlanması su yönetiminin de esasını oluşturur.

Kültür ile turizm arasındaki ilişki; turizm olgusunun doğuşuna kadar uzanmaktadır. Turizm, bağımsız bir sektör haline gelmeden önce de ve sonrasında da kültür turizmi olarak gelişmiştir. Bugün turizm politikalarının merkezinde bulunan kültür turizmi, ekonomi politikalarının kapsamında değerlendirilir ve kültür-turizm ilişkisi/iş birliğinin kültür ekonomisinin gelişimine etkisi ve katkısı belirginleşmiştir (Özdemir 2012: 221). Zamanımızın belirgin olgularından biri olan turizmin kültür ile etkileşimi; dinamik ve çok boyutlu oluşumun/tasarımın yeniden yaratıcıkla ikisinin bir araya getirilmesi, birleştirilmesi veya iş birliğinin kurulmasını gerektirmektedir. Kültürel belleğin,

özgünlüklerin, kimliklerin, içeriklerin, birikimlerin sergilenmesi; geleneksel ürünlerin, tasarımların, uygulamaların tarihi miras, kültürel miras olarak yerelden küresele taşınması aktarıcı olan topluma etki ve katkısı çok boyutlu olacaktır.

Kültür turizminin sürdürülebilir kalkınma, kültür ekonomisi, deneyim alanı ve deneyim ekonomisi, içerik alanı ve ekonomisi (bk. Özdemir 2012) olmak üzere çok boyutluluğunu geleneksel kültür veya kültürel miras olarak arkaik teknoloji karız sistemi bağlamında ele almak; onun yarattığı etki ve katkıların anlaşılması ve yapılabileceklerin belirlenmesi açısından önem taşımaktadır. Sürdürülebilir kalkınma; Giddens'in (2012: 994) ifadesiyle, yenilenebilir kaynakların, ekonomik büyümeyi ve yaşam çeşitliliğinin korunmasını özendirecek kullanımına ve temiz havayı, suyu, karayı korumaya adanmışlıktır.

Mamat vd. görüşlerine göre kültürel miras alanlarının duyarlılığı iki kategoride sınıflandırılır: çevresel faktörler ve sosyal-ekonomik faktörler. Bu faktörlerin değişimleri hassas kültürel alanların çevrelerinin oluşmasına neden olur. Kültürel miras alanlarının ekolojik duyarlılığına neden olan etkenler, doğal-çevresel etkenler ve sosyo-ekonomik etkenler olmak üzere iki kategoride sınıflandırılabilir. Bu faktörlerin değişimleri kolaylıkla hassas kültürel alanların çevrelerinin oluşmasına neden olur (2017: 3-4). Doğal-çevresel faktörler; arazi, arazi şekil özellikleri ve yüzey bileşimi gibi nitelikleriyle kültürel miras alanları bağlamında çevre oluşumunun maddi temelidir (2017: 4).

Kültür ekonomisi ve endüstrilerinin Avrupa Birliği kapsamında tercih edilen içerikte; yaratıcı endüstriler ve faaliyetler olarak karız sistemi üretim tasarımını oluşturulurken miras olarak karız müzesi ise öz sanat alanına dahildir (Özdemir 2012: 223). Sürdürülebilir kalkınmanın anahtarı kültür ve turizm iş birliği ile kültür turizmi ve kültür ekonomisi detaylı olarak incelendiğinde kültür turizminin bir alt kolunu oluşturan agro-turizm, bireylere deneyim alanı oluşturma özelliği ile uygulamalı halkbilim bağlamında ele alınabilecek içeriğe sahiptir. Kültür ve turizm ilişkisinde, dinamik ve çok boyutlu etkiye sahip karızlar, bu konuda çözümlemeye kapı aralayan bir mekânın temsilidir. (KK-7), bu konuda kaynak kişilerin de görüşleri dikkat çekicidir: "Turfan'ın

içinde karız denilen yer var... Çok suyun içinde olduğu yerden aşağıdan bir yudum, iki yudum, üç yudum su içtim, çıktım, ama eşim içmedi ... şifalı su değil, temiz su.”... Bu su nasıl getirilmiş diye sorsam, bunlar kazılmış, dağdan bu tarafa doğru kazılmış, Bunlar nasıl birleştirilip çıkartılmış diye sorsam, içine yağ konulan çirağ yakıldığında, iki taraftaki kişiler karşılıklı bu çirağı yakarak geliyorlarmış. Böyle iki taraftan karızlar birleşiyormuş, (KK-7; KK-16; KK-17) eskilerin önceden akıllarıyla geliştirdiği bir şeydir.

KK-7, Turfan’ın içinde karız ve karızların olduğu yerlerde üzümler var. Turistler için orada üzümlerin “rastgele toplanıp yenileyemiyor, görevliler bizler veririz”, dediler. Herkes almaya kalksa kötü olur, turistik manzara için. Turfan’da beş yerde kum var. Biz Muhabbet kumu denilen yerde gençler, kızlar, çocuklar var, sohbet ediyor. Biz Hacılar kumuna gittik” Muhabbet kumu denilen yerde gençler, kızlar, çocuklar var, sohbet ediyor. Biz Hacılar kumuna gittik” (KK-8). “Zaten elma, şeftali hepsi çok tatlı. Karız içi çok su. Turfan’da evlerin etrafı hep üzüm. Ben orada üzüm yedikten sonra başka yerde üzüm yiyemedim. ... Karız suyu getirilip üzüm sulandığında güzel olur. Turfan’ın üzümü ünlü, onun gibi üzüm başka bir yerde yok” (KK-9).

Turfan’ın uzun bir tarihi geçmişe sahip seyahat noktalarını oluşturan doğal manzaralarından Alev Dağı; kültürel ve tarihi miras alanları olarak ise Yarğol Harabeleri, Karakoca Harabeleri, Bezeklik Bin Buda Mağaraları bulunur. Mevcut turizmi geliştiren ve yüksek düzeyde kültür ve tarih turizmine katkısı olan karızlar bulunur. Turfan’da karızların kullanımı ile tarımsal manzaralardan Buyluq Üzüm Vadisi kırsal kalkınmayı ve agro-turizmi desteklemede dikkate değer bir alanı oluşturur ve gelecekte de gelişimin uygun biçimlerde sürdürülmesiyle daha ön plana çıkartılabileceği önemdedir. Bölgenin ekonomisi için kırsal kalkınmada önemli olduğunu gösteriyor. Günümüzde etkinlik faaliyetleri kapsamına giren kültürel miras ürünün bir parçası veya akışkan miras olarak su müzesi ve karız suyunun kullanımı ile ortaya çıkartılan Buyluk Üzüm Vadisi agro turizm mekânı olarak iki boyuttan değerlendirebilmek mümkündür.

Tarihsel açıdan yukarıdaki bileşenler çevresinde bütüncül olarak kültür turizminin gelişim mekanlarından olan Turfan’ın su mirası karızların varlığı da ayrıca çevresinde

eko-turizm veya daha dar açıdan agro-turizm kapsamında, ekolojik ve kültürel manzaranın simbiyotik ilişkisi ile seyahatlerin ve etkinliklerin düzenlendiği bir mekâna dönüşmüştür. Esasen karakteristik bir yapı ve görünümüne sahip Uygur kimliğinin ve kültürünün sergilenme merkezlerinden biri olarak da planlanması daha da ayrıca işlevsel tarafları ile önemlidir. Tüm bu gelişim veya manzara; su mirası olarak müze çevresinde yerel geçim kaynakları için üretim ve tüketimi içeren fırsatlar veya imkânlar yaratılmaktadır.

Turpan Üzüm Vadisi Ekoloji Turist Merkezi'ne gelen ziyaretçiler görevliler tarafından araçlar ile köyün içine, yerel üzüm çiftliğini gezmelerini için getirilir. Yaklaşık 8 km uzunluğunda, 2 km genişliğinde olan üzüm vadisi ulusal tarım turizmi gösteri üssüdür. Üzüm vadisinin içerisinde; Üzüm Vadisi Eğlence Parkı, Wang Luobin Sanat ve Müzik Galerisi, Dawaz Folklor ve Elegance Parkı, Avanti Eğlence Parkı, Üzüm Bağları Vahası ve etnik folklorik özelliklere sahip 100'den fazla çiftlik evinden oluşur (URL-29).

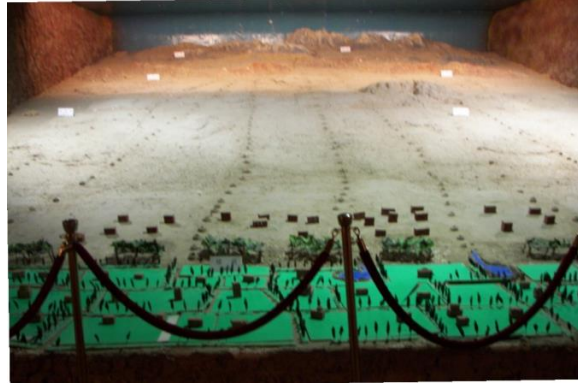
Turfan Belediyesi, turistik ziyaretçiler için üzüm dallarıyla kaplanan uzun yollar, eğlence parkları ve Üzüm Müzesi içerisinde Açık hava müzeleri kapsamında “Üzüm Caddesi” oluşturmuştur. Ziyaretçiler üzüm vadisini seyretmekle beraber üzümleri tadabilirler (Çin Ansiklopedisi 2015: 150). Turfan, “bir elde üzümü, bir elde turizmi sıkı tutmakta”dır. Burada ünlü üzümlerin dışında şeftali, kayısı, elma, armut ve kavun gibi türlü meyveler yetişir. Yemyeşil üzüm bağları, su kaynakları, lezzetli yemekleri ile bölgenin en turistik yerlerinden biri haline gelmiştir. Turfan'da turizmi geliştirmek ve teşvik etmek, tanıtma amaçlı markaları oluşturup turizmin hacmini artırmak birçok kesim tarafından amaçlanmıştır (Réşit 2002: 45). Kahar'a göre, Üzüm Vadisi ve çevresinde yaklaşık 179 tatil köyü açılmış ve yaklaşık da 10.000 bölge halkına iş olanağı sağlamıştır (URL: 28).

Üzüm Vadisi'nde turizm geliştirme hizmetinde Turfan Valiliği Hükümeti, Turfan Şehir Hükümeti, Turfan İli Turizm Bürosu, Turpan Üzüm Vadisi Turist Manzaralı Yönetim Komitesi ve Turfan Şehrinin Buyluk Ofisi Üzüm Vadisi'nde turizmin gelişimindeki yetkili birimlerdir (Keyim, 2015: 8). Aile temelli küçük kırsal turizm işletmesi, Üzüm Vadisi'nde yaygınlaşmaya başlamıştır (Keyim, 2015: 7). Tourism Bureau of Turpan

City, China Daily -2009 istatistikleri bk. Keyim'e göre, Kırsal ekonominin gelişmesi için modern uygulamasında fayda elde etmek için kişiler arası ilişkiler, hediyeler, ziyafetler ve para gibi bir değiş tokuş geliştirilmeli ve sürdürülmelidir (2015: 5). Kaynak kişiler de söz konusu turizm bölgesindeki deneyimlerini aktarırken halkı hekimliği uygulamalarına da göndermede bulunur. "Turfan'ın bir yolunda yaklaşık yedi km üzüm yolu, bir yerde beş km. üzüm, Bir taraf üzüm diğer taraf üzüm. Güzel yer. Başka bir yer gördüm üç km. ... Turfan'nda on bir gün kaldım. Benim eşimin ayağı ağrıyordu, kumda yattı .. iyi oldu" (KK-7).

Keyim, turizmin kırsal alanlara sosyo-ekonomik katkılarının, hükümet ve hükümet dışı iş birliğine ve yerel insan, kültürel ve doğal kaynakları etkili bir şekilde harekete geçirecek "aşağıdan yukarıya" kalkınmayı teşvik edebilecek bir 'iş birlikçi yönetim' yaklaşımının en üst düzeye çıkarılabileceğini savunur ve mevcut politik ve hiyerarşik, iş bürokrasisi ortaklıkları ve sosyo-kültürel (yerel toplulukların mülkiyet, sermaye, beceri, bilgi eksikliği) zorlukları, yönetim yaklaşımlarının ortaya çıkmasını engellendiğini belirtir (2015: 13-14). Söz konusu iş birliği ve kırsal ekonomik kalkınma için hükümet, yerel kırsal sakinleri ve AMAS işletmelerini turizmle ilgili kapasitelerini destekleyebilir. Mesleki eğitim (dil eğitimi, e-pazarlama ve müşteri yönetimi) sağlanması, kırsal kesimde yaşayanların katılım haklarının (TSSM'de istihdam, tazminat alma) sağlanması ve yerel olan mikro kırsal turizm işletmeleri (AMAS) uzun vadeli tercihli politikalar (düşük faizli krediler ve vergi muafiyetleri) sağlama ile geliştirilebileceğini savunur. Ayrıca kırsal turizm faaliyetlerini yerel tarımsal üretim, çiftçilik ve el sanatları tedarik zincirine bağlayarak dolaylı topluluk faydaları da teşvik edilebilir (Keyim 2015: 14).

Bu alanda desteklenmesi gerektiği alanlardan biri oluşunu; küçük aile işletmesi olarak Abdigü'ün anlattıkları süreci ve durumu yansıtmaktadır. Bahçesine turistleri getiren otobüs şoförüne her turist başına turist belirli bir para ve hediyelik eşya -çoğunlukla kuru üzüm- vermesi, yine tur rehberine bir miktar ödeme vermesi gerekmektedir. Tur rehberleri genellikle kazancın yarısını ister. Diğer türlü eve turist getirmemektedir. Yani sonunda sadece küçük karlar sağlayabildiğini belirtmiştir (Keyim 2015: 11-12).

Görsel 24: Karız Müzesinden-Tarım alanlarına diziler halinde dik kuyulardan oluşan karız sistemi (Y. E. Gürbüz arşivi, 2007).

Bu bahsedilen olumlamalara karşılık Réşit, daha da geliştirmeye yönelik eksik veya zayıf noktaları saptar. Bunlardan biri, Turfan'da turizm hızlı bir şekilde gelişme gösterse de kültürel mirasları koruma için ayrılan bütçenin yeterli olmadığıdır. Kültür turizminden agro-turizme bu yönde bir geliştirmek ve ziyaretçileri daha uzun süre tutmak için yönetim yapısını iyileştirip toplumsal verim sağlama; yüksek yönetim noktasını, bilimsel projeleri onaylama; özellikleri stabil tutup ünlü markaları yaratma, teşvik etme ve tanıtmaya; önemli noktaları canlandırıp seyahat noktalarına hazırlanan meblağı artırma; seyahat pazarlarını geliştirip yürütülen müessese kuruluşunu iyileştirip hizmet niteliğini yükseltmek gerektiği önerilerinde bulunur (2002: 43-47)

Turfan turizm bürosuna göre, Temmuz 2015'in sonlarında, şehir bir önceki yıla göre %50 daha fazla turist ağırlamıştı ve 2015'in ilk altı ayında 1,8 milyon turiste ulaşmıştır. Turfan hükümetleri ve dış turizm işletmeleri 1978'den 2012'ye Turfan'ın turist sayısı ve turizm gelirleri, farklı yıllar arasında bazı dalgalanmalar olsa da yaklaşık 1200 kişiden 5,3 milyon kişiye ve 300 bin ila bir milyar CNY'ye yükselmiştir (TLJ 2015, akt. Jetzer, 2015: 42-43).

4.5.1. Akışkan Miras: Turfan Karız Müzesi (Turpan Kariz Muzeyi)

Kültürel ve doğal mirasımız olan suyun yereldeki olgu ve değerlerle etrafında geliştirilen teknolojik üretim tasarımı; modernliğin sonuçları ve sürdürülebilir kalkınmanın bağları olarak vazife görür. Yereldeki yaratım; kültürel miras, kültürel

kimlik, kültürel gurur vb. algı ve fikriyatında küresel ağda var olmanın boyutlarından birini kültürel oluşturmaktadır. Giddens, modernliğin yapısı itibarıyla “küreselleştirici” olduğunu belirtmektedir (1994: 62). İçinde bulunduğumuz bilgi çağının yeni teknolojiler ile yerkürenin her yerindeki arşiv bilgilerine erişimi mümkün kılarken, küreselleşme fikri de bölgelerin, ulus-devletlerin, kıtaların teknolojik, siyasi araçlarla birbirine bağlanmasından fazlasını ifade eder (Back 2014: 97). Bu sebeple, yaratıcı faaliyetler ve üretim tasarımlar kapsamına giren yerel gelenek içerisinde oluşumlar küresel ağda önem taşımaktadır.

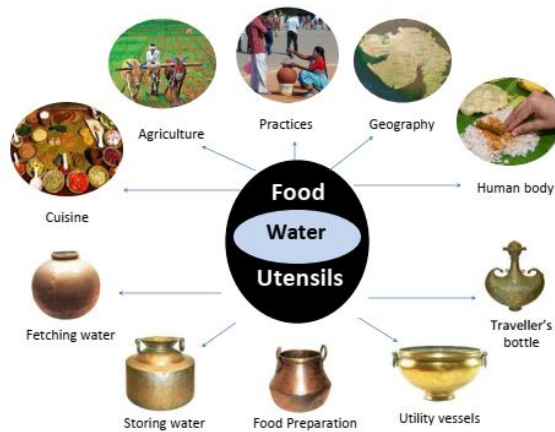
Küreselleşmenin etkisiyle inşa edilen müzeler, kültür ekonomisi ve kültürel miras yönetiminin kavşağında; insanlığın suyla, doğal ve kültürel mirasıyla etkileşimsel ilişkisel farklı bağlantı biçimlerinin bir deposunu sergiler. Suyla ilgili atalardan kalan tekniklerin, mirasların, geleneksel bilgilerin nesiller boyunca aktarılan miras ve değerlerin çeşitliliğini tanıtmak amacıyla gösterir ve açıklar. Su müzeleri; dünya çapında su farkındalığı çabalarını teşvik etme ve bunun eğitimini güçlendirmek için geniş bir ağ aracılığıyla suya yönelik deneyimlerin, uygulamaların, algıların ve tutumların daha ileri görüşlü yönetim modelleri geniş kitlelere yaymada kilit bir rol oynar (UNESCO: Water Museums Global Network, URL-25). Su müzelerinin odağında büyümenin sınırları genişletmesi ve su kıtlığı, kirlilik ve iklim değişikliği ile mücadele stratejilerine kadar hem somut hem de soyut olağanüstü bir akışkan mirası sergilemektedir ve yorumlamaktadır (Ahmed 2018).

Dünyada geliş(tiril)mekte olan “hidrolik miras” hydraulic heritage olarak da “Küresel Su Müzeleri” Ağı Global Network of Water Museums, “su kültürü”ne odaklanarak su farkındalığı eğitimi sağlama, eski uygulamalarını iyileştirme, adil ve sürdürülebilir yönetim hedefleri doğrultusunda su müzelerini; bütüncül boyutlarıyla ele aldığı araştırma, etkinlik, eğitim vb. program ve projeleri oluşturur. Bu amacı içeren konferans dizilerinden birini de “4. Uluslararası Küresel Su Müzeleri Ağı Konferansı” 4th International Conference of the Global Network of Water Museum "Su Müzeleri ve Yer altı Suları: Görünmeyeni görünür kılmak" *Water Museums and Groundwater: Making the Invisible Visible* adıyla düzenlenmiştir. Atalardan kalma yer altı kanallarının kültürel miras ürünü hidro-teknolojiler olarak çöl ortamlarındaki vahaların yönetimi için

benimsenen ve yaygınlaştırılan dayanıklılık için uygulama ve çözümler değerlendirilir. Bu teknolojilerin geçmiş toplumlar için su kıtlığı, kirlilik, sel gibi zorluklarla başa çıkmada uyarlanabilir doğal hidrolojik döngüye dayalı inşa geliştirdikleri ve tanınması ve korunması gereken zengin bir su bilgeliğini temsil etmesine program içeriğinde vurgusu yapılmıştır. Öte taraftan küreselleşen dünyamızda iklim değişikliği, gıda güvenliği vb. zorluklar karşısında yeni uygulama ve iyileştirmelerin gereklilik oluşturduğu sonuçlarına varılmıştır (URL-26).

Yukarıda bahsedilen müze oluşumlarına benzer şekilde soyut ve somut kültürel miras ürünü olarak su teknolojisi karız sisteminin; atalardan kalma bilgi, uygulama, inşasında yararlanılan araç-gereçleri ve gelişen “su kültürü”nün tanıtılması, korunması, aktarılması, sergilenmesi amacını taşıyıp hem açık hava müzesi hem de yaşayan müze kategorine giren “Turfan Karız Müzesi” Turpan Kariz Muzeyi bulunur. Su mirası olarak karızların geçmiş toplumlar tarafından çöl bölgesi olan Turfan Havzası’nda su yönetiminin ve erişilen kaynak suyu ile sulanan üzüm bağlarının ve üzümlerin kurutulduğu alanları içermesiyle akışkanlığın manzarası sergilenmektedir.

Suyun kullanım alanlarını ve işlevlerini görünür kılma ve su güvenliğini sağlama rolü üstlenen su müzelerinde sergilenme alanı bulunan bileşenler şeması şöyledir:

Görsel: 40 Suyla biçimlenen kültürel miras alanı (Ahmed 2018)

Yukarıda şema görüldüğü gibi su, gıda, araçlar merkezinde şekillenen kültürün; karızlar bağlamında bakıldığında aynı biçimlenmenin var olduğu görülür. Gıda faktörüne ilişkin

unsurlarda; etkileşimsel olarak coğrafya, mutfak, tarım kültürü ve pratikler bulunmaktadır. Su merkezinde gıda ve araç-gereçlerin şekillenmesi geleneksel kültürünün şekillenmesinde zincir reaksiyonu görür. Gıdada etken faktör coğrafya, üretim tarzı, mutfak kültürünü beraberinde beslenme biçimlerini, kullanılan araç gereçlerin üretimini, yine gelenekleriyle bütünleştirdikleri pratikleri getirir.

Maddi kültür ürünleri olarak Turfan Karız Müzesi’nde, gıda-su-kaplıcaklar çerçevesinde sergilenen ve tanıtılan ürünler şu şekildedir:

Görsel 41-42: Aptuva (=aptava)“ibrik” (E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi)

Görsel 43: Müzenin bahçesinde aptuva
(E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi)

Görsel 44: Kure “Bakraç”
(E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi)

Görsel 45:Komzek (E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi) Görsel46: (E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi)

Tüm bunların akışkanlığın mirası olarak müzede sergilenmesi ve korunması amaçlanırken öte taraftan da kültür turizminin gelişimine etkisiyle ekonomik kalkınmada da önemli paya sahip olmaktadır. 1993 yılında Karız Araştırma Derneği tarafından karızın çevre ve yerel topluluklar üzerindeki olumlu etkilerini gösterme ve bu su sisteminin sürdürülebilir ve esnek olduğunu kanıtlamak amaçlarından ve gerekçelerinden biri olmuştur. Müze, karız aracılığıyla sulanan bir bağ bağlamında sunulur. Müze duvarındaki resimde de (bk. Görsel 19) çevreyle bir uyumlu karızların; Ya'er'in köy halkına hala su sağlamasına ilişkin görüntü ile anlatımı vardır. Müzede, karızları yönetim sistemine ilişkin bilgiler ile birlikte geleneksel kültürün özellikleri, asma bahçeleri ve Uygur kültürüne dair bir manzara sergilenmektedir (Jetzer, 2015: 30).

Görsel 47: Müze Duvarı (Jetzer, 2015: 30)

Jetzer'in ifadesine göre bu müze; karızları ve Uygur kültürünü, merkezin kontrolünde refah, barışçıl ve zararsız bir çevreyi temsil ettiğinden koruma altına alınmıştır. Müze broşürleri, bölgenin turistik web siteleri ve gezginlerin blog yorumları, karız konusunda

“anavatanın dahiyane bir icadı” olarak bahseder (2015: 43-44). Mafengwo web sitesinde bir blog yazarı “Bu, atalarımızın bir vaha dönüştürdüğü gizemli bir topraktır” demektedir (Mafengwo 2012, akt. Jetzer, 2015: 43-44).

Akışkan miras olarak karızların kültür turizminin sağlanmasına dair ilk faaliyet ve girişimlerden biri; Turfan Karız Müzesi’nin kurulmasıdır. Karızların inşa sürecinden araç gereçlere, sulanan bağlardan kültürel manzaraya kadar tüm bileşenleri ile sergilendiği bu müzede su/sulama kültürü bağlamında karızların tanıtımına ve korunmasına yönelik bir girişimdir. Ayrıca yukarıda da bahsettiğimiz gibi atalardan aktarılan geleneksel bilginin, binlerce yıldır eski teknoloji ile enerji gücü gerektirmeden su tasarrufu, su verimliliği, içilebilir su gibi avantajları ile su bilgeliliğinin yanı sıra ekolojik dönüşüm ile çevresel ve kültürel manzaranın yeniden yaratıldığı anlatım ve anlamına sahip mekân olmuştur. Bu kuruluş ve gelişim; oluşturduğu “olağanüstü” etki ile sürdürülebilir kalkınmaya da ciddi düzeyde etkisi vardır.

Devlet destekli karız müzesinde, kuyuların ve kanalların yapımı, Uygurların gerçek boyutlu kazma modelleri aracılığıyla açıklanır. Müze, yerel çiftçilerin istihdam edilebileceği bir bağın etrafına inşa edilirken karız suyu ile üretilen ürünlerin satıldığı, hediyelik eşyaların satıldığı, geleneksel müziklerin icra edildiği, milli giysiler ile dansların edildiği, kültür gösterinin yapıldığı mekânı oluşturur (Jetzer 2015: 42-43).

Görsel 48: (Yunus Emre GÜRBÜZ arşivi, 2007). Görsel 49: (Yunus Emre GÜRBÜZ arşivi).

Su müzesi kategorisinde yer alan karız teknolojisinin işleyişinin anlatımı ile beraber bu yapının halk arasında kültürel miras olarak değer ve anlam yüklenmesini; sonrasında da küresel çapta turizm mekanına dönüştürülmesinde yaşayan müze olarak ekolojik ve

ekonomik üretim çıktısı olan, bilhassa da üzüm sonrasında da kavun, karpuz gibi meyveler odağında olan yaşayan müze görsellerde de görülebildiği üzere, suya tüm boyutları ile yaklaşan geleneksel toplumu gözler önüne serer.

Araştırmacıların mimari alan değerlendirmeleri ve paydaş analizler sonucu; Orta Çağ'da, Hindistan'daki “basamaklı kuyular” stepwells olarak bu sistemlerin işleyen bölümlerinin canlandırılması, güçlendirilmesi için kolektif planlama ve eylem için bir temel sağlayabileceğini, böylelikle de su temini rollerine ek gençler için bir 'yaşayan müze' veya bir yorum merkezi olabilecekleri iddia edilmektedir (Ahmed 2019: 119). Bugün karız sistemine örnek teşkil edecek karızın açık hava müzesi olarak sergileniyor olması; turizm ve kültür ekonomisi açısından önemli olduğu kadar eğitsel bir bakış açısıyla da dikkat çekici bir konumdur. Bunların yanı sıra Turfan'daki turizm Hakkında bilgi edinilmesinde turist web sitelerinden yapılan çevrimiçi araştırmalar, çevrimiçi hükümet turist yönergeler ve Çin'in diğer bölgelerinden gelen gezginler tarafından yazılan bloglar, kritik bir rol oynamakta (Jetzer 2015: 16) ve turizm, kültür ve eğitim açısından başucu kaynakları olmaktadır.

Görsel 50: Müze yakınındaki bir yerel restoran (Jetzer, 2015: 43)

UNESCO'nun “International Hydrology Programme” kapsamında Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine yönelik girişim olarak sanat, müzik, şiir ve hikâye anlatımıyla 'yaşayan sularımızın' çok boyutlu olarak çocukların ve gençlerin ilgisine hitap edecek içerikte, dijital ve fiziksel su müzelerinden oluşan ve giderek artan küresel bir ağ vardır. Bunun için Ahmedabad Üniversitesi, Miras Yönetimi Merkezi'nde

(www.livingwatersmuseum.org) ve “International Hydrology Programme” (www.watermuseums.net) tarafından onaylanan Küresel Su Müzeleri Ağı'nın bir üyesi olan dijital bir depo olan Yaşayan Sular Müzesi'nin çalışmaları, örnek teşkil edecek zenginliği yansıtmaktadır. Bu doğrultuda, küreselleşmeyle artan düzeyde gelişen kültürel değerlerin kültürel kimliği ön plana çıkartma işlevi göz önünde bulundurulduğunda bugün hem kapalı fiziksel ortam hem de açık hava müzesi olarak tasarlanan karız müzesinin tasarım, yaratıcı faaliyet, geleneksel bilginin aktarımı içeriğine sahip olması sanal müze eklentisi ile küresel ağda yerini alabilecek kültürel birikim ve öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Sanal ortamda, yaratıcı kültürel miras olarak karız teknolojilerinin tanıtımı, yerelin bilgisini aktarma ve bugünün ve geleceğin sorunlarından olacak suyu koruma yöntemleri üzerine bilinçlendirme, farkındalık oluşturma, suyun gelenekteki hikayesini, oluşturduğu kültürü daha görünür kılma ve paylaşma ortamı kültürel kimlik ve kültürel gurur olarak da güçlendirici etki oluşturacaktır.

5. BÖLÜM: SU TEKNOLOJİSİ KARIZLARIN KÜLTÜREL BAĞLAMDA İNCELENMESİ

Su ve kültür arasındaki ilişki güçlü bir etkiye ve bağa sahiptir. Yaşam kaynağı olan su, kültürel bağlamda halkın yaşam tarzını büyük oranda belirler. İnsanlar, yaşadıkları çevreye adapte olarak kültür içinde suyun yönetimini biçimlendirirler. Geniş çaplı sosyal, kültürel, ekonomik ve ekolojik değişikliklerin olmasına etki eden su yönetim teknolojisi karız ile kültürel manzaranın yaratılmasında da suya erişim, kullanım ve yönetim kalıpları, pratikleri, inanışları, cinsiyete dayalı tutum ve davranışları, bakış açıları gibi türlü açılardan faktörlerin etkisi bulunur. Strang, Ward'ın (1997: 32), suyun kontrolünün yaşamın ve geçim kaynaklarının kontrolü olduğu görüşüne atıfta bulunarak suyun her zaman sosyal, ekonomik ve politik ilişkilerin bir metaforu olduğunu; kimliğin, gücün ve kaynakların ne ölçüde paylaşıldığına dair bir gösterge (2004: 21) olarak kabul eder. Folklorik olarak da Alangu'nun ifade ettiği gibi dinamik hayatla beraber, “*yeni bir gelenek çevresi*” “*halk kültürü çevresi*” ile bağlantı kurması (1983: 28-29), su yönetimine ve kullanımına ilişkin bağlantılar da geleneği veya kültürü çözümlemeye aracı olur.

Ekosistem ve canlılar için su temin etme, suyun sadece bir kaynak olmayıp katmanlaşmış anlam yapılarının oluşturduğu bir elementtir. Su ile etkileşimler; daha önce vurgulandığı gibi sosyal, ekonomik, politik, çevresel ve mekânsal düzenlemelerin; mitolojinin, inanç ve inanışların, geleneksel bilgilerin, maddi kültürün oluşumunun yanı sıra ekolojik kısıtlamalarla ve içeriklerle kültürel bir manzara içinde gerçekleşir. Bu ilişkisel ve tematik paralellikler çöl bölgesine su erişimi sağlayan karızlarla kültürel ve ekolojik manzaranın değişimi ve dönüşümü sonucu; sözlü anlatılardan edebî metinlere, inanışlardan adlandırma biçimine kadar geniş skalada var olması kültürel bağlamda incelemek için bizlere bir çerçeve sunar.

Sürdürülebilir su yönetimini, kültürel bağlamda ele alan Schelwald-van der ve Reijkerker; kültürel bağlama dikkat etmemenin su temini ve halk sağlığını korumak ve önlemek için uygulamalarda başarısız girişimlere, tesislerin atıl ve bakımsız kalma olasılığının arttığına, altyapının kullanılmamasına veya sabote edilmesine ve farklı çıkar

grupları arasında çatışmaların meydana gelmesine neden olacağını (2009: Preface VII) belirtir. Su yönetiminin ekosistem üzerinde su krizi, gıda krizi, çevresel bozulma gibi devasa etkilerinden dolayı kültürel faktörlerin hesaba katılacağı hassas bir denge gerektirmektedir. Başka bir ifadeyle kullanıcıların ve üreticilerin yönlendirdiği ve kullandığı süreçte, kültürel uzlaşım önem taşımaktadır.

Jacques Ellul [1964], tekniğin her şeyi entegre ettiğini ve insanî olmayan boyutlara teslim olmadan dünyadaki düzenlemeyi değiştirdiğini, bu şekliyle sunduğu model ile davranışları belirlediğini ifade ederek ekler: “teknik, insanınki dahil hayatın her alanına girdiğinde, insan için dışsal olmaktan çıkıp onun bizzat özü olur. İnsanla artık yüz yüze değildir; onunla bütünleşmiştir ve giderek onu içselleştirir” (2003: 16). Marcel Mauss ise bir hareketler grubu olduğunu belirterek genellikle de manüel, organize ve geleneksel eylemler grubu olarak bunların bilinen bir amaca ulaşmak için bir araya geldiğini (akt. Ellul 2003: 23) ekler. Mauss’un geleneksel kavramını kullanışında, Ellul, ondan ayrı düşünerek, bugünün tekniğini önceki medeniyetlerin tekniğinden ayırarak tüm medeniyetlerde tekniğin gelenek olarak var olduğunu, yavaş yavaş olgunlaştığını, değiştiğini ve koşullarla evrildiğini belirtir (2003: 23-24). Bu görüşlerden yola çıkarak belirli tekniklerle bir araya getirilen karız sisteminin de organize, manüel ve geleneksel yöntem ve bilgilerin kullanımıyla çevreyle bütünleştirilmiş bir yapı olduğu söylenebilir.

Yukarıdaki görüşü biraz daha açıklamak gerekirse karız sistemi, teknik olarak suyu tasarruflu ve verimli kullanabilme üzerine kontrol edilebilir olup doğayla entegre bir düzen içerir. Bu özellikleri, toplumsal yapıya da entegre edilerek sadece insanların su yönetimini, sulama sistemlerini veya üretim faaliyetlerini değil sosyal, kültürel, ekonomik başta olmak üzere tüm alanlarına etki etmiştir. Karız suyunun sosyoekonomik yaşamda etkin bir şekilde kullanılması ve karızların tarihin tanıklarından olması; toplum yaşamındaki etkisi ve önemi sebebiyle kültürel değerlerin ve kültürel temellerin karız, karızcılık ve karız suyu çevresinde oluşturulduğu görülür. Böylelikle tarihten edebiyata, ekonomiden, eğlenceye kadar zengin kültürel oluşumu ve kültürel dokuyu birbirine bağlamış ve etkilemiştir. Karız ile kültür arasındaki ilişkiyi de karakterize edecek olursak, tekniğin kullanıldığı yapı olarak karızların sadece suyun taşınması, dağıtılması gibi işlevsel taraflarının olmayıp insan, toplum, kültür faaliyetlerinin birçok alanına etki

ettiği bu bölüm altında, sözlü kültür ürünlerinden halk inanışlarına, geleneksel dünya görüşlerinden ad verme geleneğine kadar ele alınan başlıklar altında görülecektir.

Appadurai (2004), kültürün çoklu ölçeklerde ve düzlemlerde ve vektörler boyunca ilişkileri yapılandırıldığını belirtir. Genellikle miras, gelenekler, adetler ve alışkanlıkların vurgulandığını, ancak geleceğin de idealler üretmede önemli bir rolü bulunduğunu ileri sürerek “kültür, arzu etme kapasitesi olarak görülebilir” görüşünde bulunur (akt. Klaver, 2011a: 6). Klaver da bu tanıma ve yoruma ek; katılım ya da dahil olmanın gelenekler ve istekler arasındaki diyalogda ortaya çıktığını, kültürel çeşitliliğin etkinliği, dahil olma kapasitesine bağlı olduğu görüşünde bulunur (Klaver 2011a: 6). Bu yaklaşım ve görüşlerin dayanağında, suyun güvenliğinin sağlandığı ve kültürün yine su manzarası etrafında şekillendiği bir bölge ya da toplulukta; gelecek ideallerinin ve ilişkilerinin olumlu kurulmasında ve sürdürülmesindeki rolü de açıktır.

Kroeber’e göre (1952: 4), düzenleyici güç; paylaşılan, anonim ve örüntülenen kültürdür. Kültürün doğasının kendi tarihsel geçmişinin kümülatif toplamıyla şekillendiğini belirterek onu anlamının yolunun da tarihsel yaklaşımdan geçtiğini belirtir (1952: 5 akt. Moore 2015: 88). Ayrıca Niles’in (2011: 221) ifadesiyle, suyun kültüre nüfuz etmesi, dolayısıyla suya erişim ve suyun kullanımı derinlemesine kültürel bir mesele olup mensup olunan toplumun kadın-erkek, göçmen-gezgin, zengin-fakir oluşuna göre farklılık gösterir (2011: 221). Bu fıkirden hareketle ek olarak ileri sürebiliriz ki kültürel bir mesele olarak su yönetiminde uygulamaların, sorunlar karşısında çözümlerin ve kontrollerin yine kültürel edimlerin ve kültürel içeriklerin dışı vurumu ve temsidir. Karız suyu temelli kültürel uygulamalar da toplumun kimliğini ve sürekliliğini ortaya koyar.

Klaver (2011b: 24), “kültürün, teknolojinin, ekonomik kapasite geliştirme programlarının, sosyal ve tarihsel perspektiflerin, sanatın ve dini uygulamaların birlikte sofistike bir su araştırma yönetimi ve su bilimine aktığı karmaşık bir karışım” olarak görür. Kelkar ise, su temininin sadece bolluğu değil ayrıca ahlaki, sosyal ve bilimsel ilerlemeyi de sembolize ettiğini (akt. Ahmed 2019: 118) ileri sürer. Aynı doğrultuda Ögel’in de vurguladığı üzere “*su bulabilmek için kuyu kazma işi, mühim bir kültür*

aşamasıdır” (1985: 112). Su konusunda başka bir kültürel bağlama dair ilişkilendirmeyi Lun (2011), su kültürünün gelenekleri, yerel toplulukların deneyimlerini ve yer duygusunu yansıttığı görüşü ile ifade eder. Bu tür gelenekler de yerel ortamlarla süregelen etkileşimler yoluyla zaman içinde gelişir ve insanların su kaynaklarını etkin bir şekilde kullanmalarını ve yönetmelerini sağlar.

Karız sistemine dayalı gelişen toplulukların sosyal ve kültürel arka planını yansıtan tarihleriyle beraber küresel bir miraslarını oluşturur. Kültürel değerlere ek olarak kurak iklimlerde suyun korunmasında ve yaşamın devamlılığında, yer altı suyunun çıkarılmasında bu çevre dostu yöntem önemli bir araç haline gelir (Abudu & Cevik 2011: 217). Geçmişte, karız merkezli topluluklardaki sosyal düzenleme, doğrudan karız sistemiyle ilgili olmuştur (Beaumont & Bonine 1989; English 1998; Abudu & Cevik 2011: 217). Diğer ülkelerde olduğu gibi Turfan’da da karız merkezinde sosyal ve kültürel yaşamın düzenlendiği, biçimlendiği bir yapılaşma bu bölüm altındaki başlıklarda da açıkça görülmüştür.

Genel itibarıyla geleneksel toplumlarda suyun yönetiminde alınan kararlar, uygulamalar ve çözümler kültürel değerler üzerine kuruludur. Bu bölüm altında, su yönetiminin kültürel boyutta hem bireylerin/grupların hem karar alıcıların eylemlerini, düşüncelerini, süreçlerini nasıl etkilediğini ve nasıl geliştirileceğine yönelik örnekler ve cevaplar sunmaktadır. Geleneksel su teknolojisi olarak karızların sosyal ve kültürel bağlamı içinde, inşa sürecini başlatan meslek icracıları, bakım-kontrolleri ile ilgilenen köy-mahalle sakinleri, aktif olarak kullanıcısı olan çiftçiler ve hane sahipleri, maddi destek veren sponsorları; teknoloji, doğa ve insan bileşeni etrafında geliştiği görülmüştür.

5.1. GELENEKSEL HİDROJEOLojİ MÜHENDİSİ VE MİMAR: KARIZCILAR

Günümüz teknolojisinin, araç-gereçlerinin, imkanlarının bulun(a)madığı dönemlerde su yönetim sistemi karızların geleneksel yöntemlerle inşasında; hidrojeoloji mühendisliği kapsamına giren yer altı suyu potansiyelinin belirlenmesi, yer altı sularını araştırma teknik ve uygulamaları, toprak zemininin yapısal ve mekanik özellikleri, yer altı kuyularının açılması ve inşa edilmesi, suyun kalitesi ve miktarına yönelik sorunlara ve

onun çözümlere ilişkin mühendislik ve çevre bilgisi gerektirir. Yine yağış, buharlaşma, akış, değişkenler, *akışkanlar mekaniği* iş sağlığı ve güvenliği gibi dinamiklerde bilgi, teknik, yöntem, analiz, yorumlama ve uygulamaları bütüncül olarak kapsar. Tüm bu süreç ve pratikler, Uygurların geleneksel meslek gruplarından olan “karızcı”lar tarafından, geleneksel bilginin kullanımıyla kuşaktan kuşağa aktarılarak dönem koşulları ve çöl bölgesinde sürdürülebilirliği düşünüldüğünde geleneksel mühendislik yapısı olarak değerlendirmemizi olanaklı kılar. Halk arasında “mühendislik harikası”, “mucizevi inşa”, “mucizevi keşif” gibi nitelendirilmeler de karızların mühendislik, mimarlık yönüne vurguları arasındadır.

Mimar olan Le Corbusier, “Su nasıl bulunur?” sorusunu açılmakla “teknik ve bilinç, mimarlığın iki ana kaldıracıdır.” (2011: 19) şeklinde çözümlemesinde bulunur. Bilinçten doğan düşünsel değerlerin, düşüncenin maddeye dönüşmesini, yapının dayanıklılığını, uzun ömürlülüğünü sağlayan tekniğin, mimarlığın esas yönleri olduğunu ileri sürer. Bu ekseninde kurduğu denklem; *bilinç=yaşama nedeni=insan. Teknik=insanın ortamıyla ilişki kurmasıdır*. Bu bileşenlerin kültür ile ilişkisini ise şöyle belirtir:

Teknik, bir akıl işidir; bir yandan da yetenek işi. Ama bilinç, kişilik yapısıyla bağlantılıdır. Bir yanda içsel bir çaba, öte yandaysa bilişimsel bir araştırma söz konusudur. Bilim ve değerlendirme, kültürden başka bir şey değildir. Ve kapsadığı alanlar öylesine çok sayıdadır ki mimarlığı kolayca “genel kültür” olarak tanımlayabiliriz. Bu da en azından onun, mühendislik alanının dışına büyük ölçüde taşıdığını gösterir (2011: 35).

Yukarıda görüş doğrultusunda, mühendislik ve mimarlık başta olmak üzere çok sayıda disiplin ile iç içe geçmiş durumda olan ve genel ifadeyle de kültürün temsili ve dışavurumunda karız sistemi de bu gelişim çizgisindedir. Hidrolik yapı olarak karızlar üzerine araştırmalar ve halkın görüşü; bu yapıların ataların doğanın fethi, yaratım gücünü ve suyun yönetilmesini derinlemesine anlayan karmaşık mimari ve mühendislik harikası modeller olduğunu gösterir. Binlerce yıl önce karızcılar, kaynakları bulmak ve

sürdürülebilir bir şekilde kullanmak için teknikler öğrenmiş ve tasarlamışlar ve Le Corbusier'in de ifade ettiği gibi kültürel oluşumdur.

Geleneksel sulama sistemi karız, mimari bir tasarım-form olarak halk mimarisinin alt bir dalını oluşturan “su mimarisi” gruplarındandır. Karız; suyun bulunması, çıkartılması, depolanması ve yönlendirilmesi işlevi sağlar. Bu işleve sahip su yönetim sistemlerinin inşa ve yönetim sürecinde matematik, jeoloji, coğrafya, malzeme ve çizim bilgisine dair teorik ve pratik bilgi birikiminin uygulanması gerekir. Bu konuda Vitruvius⁴²; mimarın eğitiminde tarih, felsefe, geometri, matematik, hukuk, iklim, hava, arazilerinin sağlık açısından uygunluğu, suların kullanımında sorunlarla karşılaşacağından tıp gibi alanlarda bilgili olması gerektiğini belirtir (2005: 4-8). Vitruvius, mimarın felsefe de bilmesi gerekliliğini; doğaya ilişkin çeşitli meselelerin hatta “suların nakil meselesi”nin⁴³ bu kapsamda olduğunu vurgular. Bu gerekliliği; kıvrılarak ya da düz zeminden hafif yükselerek akan su yollarındaki doğal su basıncının değişkenlik göstermesi gibi durumlar karşısında, felsefeyle doğanın yasalarını öğrenenlerin bu sorunları çözebileceğini aktarır (2017: 26-27). Bu açılardan bakıldığında, karızcıların geleneksel yöntemlerle suyu çıkarma noktasını saptama, jeolojik yapının özelliklerini bilme, teknik ölçüm ve hesaplamalarda matematik bilgisini kullanma, suyun dağıtımında hukuku gözetme, koruma ve bakımları ile sürdürülebilir mimari yapı/tasarımın biçimlenişindeki role sahip olmaları yine onları “geleneksel mimar” olarak tanımlamamıza olanak sağlar.

Vitruvius'un görüşlerinden de yola çıkarak ifade edilebilir ki pragmatistlik odaklı geleneksel mimari bir yapı olarak karızların inşasında, onarımında ve suyun yönetiminde farklı disiplinlerin ve farklı öğretilerin bilgisi, geleneksel meslekler grubundan karızcılarının (karız ustalarının/mimarlarının/mühendislerinin) da bu çok yönlü

⁴² Vitruvius, mimarın eğitimi için hem farklı bilim dalları hem de farklı öğretilerin bilgisi ile donatılmış olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bilginin de “el işçiliği içeren sürekli ve düzenli bir deneyim” olarak tanımladığı uygulama ve “orantı ilkelerinde ustalığın ürünlerini gösterip açıklayabilme yeteneği” şeklinde tanımladığı kuramın bir ürünü olduğunu söyler (2005: 4). Vitruvius, iyi ya da sağlıklı su için denemeler ve suyun konutlara, kentlere taşınma yöntemlerinden olan terazileme hakkında da uygulamaları aktarır (2005: 178-179). Su kemerleri, kuyular ve sarnıçlar (bk. Vitruvius: 2005: 179-182).

⁴³ Vitruvius, iyi ya da sağlıklı su için denemeler ve suyun konutlara, kentlere taşınma yöntemlerinden olan terazileme hakkında da uygulamaları aktarır (2005: 178-179). Su kemerleri, kuyular ve sarnıçlar (bk. Vitruvius: 2005: 179-182).

bilgiye usta-çırak eğitimi çerçevesinde sahip oldukları göze çarpar. Çöl bölgesine dağlardan gelen kar ve yağmur sularının buharlaşmadan tarımsal ve evsel alanlara erişimini sağlarken karız ustalarının geleneksel bilgisi; çevre ve ekolojilerini iyi tanımaları ve bilgilerini de nesilden nesile aktardıkları ve uyguladıkları -karızcılar risalesi de aktarımın ve geleneksel olarak uygulamanın yazılı belgesini oluşturur-görülür.

Bu yapı etrafında gelişen geleneksel bilginin uygulayıcıları ve taşıyıcıları ise meslek erbabı “karızcı”lar olmuştur. Öger’in aktarımıyla Uygurların tarihsel süreçte, geleneksel mesleklerinin sayısı tam olarak saptanamamış olmakla beraber bu sayının iki yüzden fazla olduğu yönünde görüşler de mevcuttur. Oldukça fazla olan bu türden geleneksel mesleklerin icra edildiği toplumlarda “*geleneksel mesleklerin el kitabı yahut yasası*” olan risaleler ortaya çıkmış olup “sözlü gelenekte kesinleşmiş ve kalıplaşmış icrasının ve kaidelerinin sonraki kuşaklara doğru aktarılması ve onlara kılavuz olması amacıyla yazıldığı” (2017: 9) örneklemine, *Karızcılar Risalesi*⁴⁴ “Karızcılar Risalesi” de oluşturmaktadır.

Le Corbusier, mimarlık ile ilgili bir dizi olguları sıralarken Kuzey Afrika’dan örnek vererek iklim koşullarının, yörenin manzarasının ve topografyanın bir mimarlık gerçeğiyle birleştirdiğini ve bu durumu doğal gerçeklere dayanan mimarlık öğeleri olarak açıklar. Topraklar, su yüzeyleri, yeşillikler, bitkiler ile doğal çevreyi; *duyularımıza, duyarlılığımıza, zekamıza ve yüreğimize sunduğu bir şölen ve mimarlık yapısının beşiği* olarak nitelendirir. *Bulunduğu çevreye yerleşmiş mimarlığı* keşfettiğini hatta mimarlık yapıtı için bulunduğu yeri dışa vurduğunu ifade eder. Mimari yapının çevreye bir şeyler eklediğini ama içeriden alıp kendi bünyesine de kattığını söyler. Mimari yapının katı bir tekniğe göre kurulmadığını, duvar, döşeme gibi öğelerin doğal ürünler (ahşap, taş, arduvaz) olan yerel malzeme ya da alışkanlığın yerelleştirmiş olduğu (tuğla, kiremit) malzemeler olduğunu belirtir (2011: 36-37, 41). Corbusier’in açıklamalarına koşturarak yer altı su sistemlerini tasarlamak, inşa etmek ve kontrol etmek şüphesiz büyük ölçüde inovasyon ve yatırım gerektirse de bu alanda geleneksel bilgi sahibi karızcılarının mimarlık olgularına ve öğelerine hâkim oldukları yukarıdaki

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. (Turi 2011).

geleneksel bilgiyi kullanımları ve aldıkları eğitim süreçlerinden anlaşılır. Meslek icrası da geleneğin taşıyıcıları olarak bu bilgi ve donanımlarını korumak ve aktarmak başarılı bir şekilde işlemelerinin bir yoludur. Maddi kültür açısından önemli açık olan karızların geleneksel bilginin kullanımı saptanmış ve yapının işlevleri ortaya koyulmuştur. Bu görüşe koşut da karızlar değerlendirildiğinde bölgenin iklim koşullarından manzarasına, topografyasına değin uyum ve birleşimle temel oluşturulmuştur.

Gelenekte karız kazıcılar, öncelikle yerin seçilmesini iyi belirlemeleri gerekir. Belirlenen yerin yer altı suyunun çok olup olmadığını, suyunun tuzlu ve tatlı olduğunu, toprağın katmanı ve buradaki bitki örtülerinin çeşidi, örtme/kaplama dairesine bakıp karar kılarlar. Karız kazmada karızın önceki yerini belirlemede göl, arığın başlama yerini ve açık arık yerine işaret bırakılır. Bu işaretlerin üstüne beyaz kumaşı tuğla ile bastırıp konulur (Kazimi 2007: 26).

Geleneksel meslek kollarından karızcılık da yaygın olarak kuşaktan kuşağa geleneksel bilginin aktarılması aile içerisinde veya bir ustadan çıraklık yoluyla öğrenme şeklinde gerçekleşir. Bu süreçte temel bilgi ve beceriler, bu zanaata yönelik yöntem ve uygulamalar, ustanın yanında deneyim kazanma yoluyla elde edilir. Uzun süreçlerin sonunda kişiler, tekniklerini geliştirerek bu alanda uzmanlıklarını ortaya koyarlar. Dolayısıyla geleneksel yönüyle ön plana çıkan karızcılık mesleği, teorik bilginin yanı sıra ağırlıklı olarak uygulamalı becerilere dayalı nitelikleriyle dikkat çeker. Kültürel mirasın korunması ve devam ettirilmesinde farkındalık düzeyinin artırılarak karızlarla ilgili miras alanına daha geniş kitlelerin katılımı sağlanmalıdır.

5.1.1. Geleneksel Karızcılık Mesleğini Edinme Biçimi ve Eğitimi

Geleneksel meslekler, kırsal alanlarda yaşayan halkların kalkınmasını, yaşama biçimlerini hatta çağın koşullarını şekillendirmektedir. Tarımla, hayvancılıkla geçinen toplumlarda veya kurak iklim bölgelerinde su kanalı kazıcılar, kuyu kazıcılar; saygınlığı olan meslek grupları arasında yer almıştır. Bu tür gruplar; genel itibarıyla ekonomik ve kültürel etkinliklere, düzenlemelere aktif biçimde katılırlar ve toplumsal hiyerarşide en üst kesimde bulunmasalar da su sorunun çözümünde ürettikleri bilgileri ve

sorumlulukları, su mimarisini koruyucu önlemleri ile halk arasında meslekî itibar ve saygınlığın yüksek olduğu bir yer edinirler. Yine bu meslek grubundakiler, toplumun ürettiği Geleneksel meslek sahibi karızcılar da insan yaşamında en önemli kaynağı kolaylıkla ulaşılabilir olmayan yer altından yer üstüne çıkartmaları; saygınlıklarının, itibarlarının yüksek olduğu konuma yerleştirilmişlerdir.

Diğer geleneksel mesleklerde olduğu gibi karızcıların bu mesleği edinme biçimleri: 1) Aileden miras, 2) Ustadan öğrenerek edinme, 3) Kişinin kendi isteği ile modern malzemelerle meslek edinmesi şeklindedir. Karızcıların aileden mirasta dört-beş veya daha fazla kuşağa kadar karız kazma tekniğine varislik ettikleri görülür. Bazı karızcılar, bu mesleği ata mesleği kabul eder (Nemtul 2011: 57-58; KK-4; KK-15). Derin tarihsel köklerin ve kültürel değerlerin şekillendirdiği ata mirasını sürdürme, karızcıların halk içerisindeki konumlarının diğer bir ifadeyle statü ve prestijlerinin sürekliliğini sağlar. Geleneksel bir uygulama olarak halk arasında önemini ve etkinliğini koruyarak kültürel bağlamda karız kültürünün varlığına da dayanarak olmuştur.

Ustadan öğrenerek mirasa katılmada ise karız ustası, öğrencilerini seçerek onlara karız kazmayı aşamalı olarak öğretir. Karız kazmaya mahir bir usta, eski zamanlarda yedi-sekiz öğrenci alır. Uzun kanallar, kısa zamanda bitirilemediğinden ve sıkıntılı, tehlikeli bir çalışma olduğundan kazma işi için hem zaman hem de çok sayıda kişinin katılımı gerekmektedir. Ustalar; çırak kabul edeceği zaman seçici olarak öncelikle hırsız, kumarbaz, uyuşturucu bağımlısı gibi olumsuz alışkanlıklara sahip kişileri kabul etmeyip iyi terbiyeye sahip kişileri seçerler (Nemtul 2011: 59; KK-4; KK-15).

Meslek içinde belirli bir alanda uzmanlaşmayı esas alan iş bölümü; usta-çırak ilişkisiyle gelişim gösteren karızcılık mesleğinde şu şekildedir:

-Usta karızcı (péşqedem karizci): Karızların kanallarını birbirine bağlama gibi teknik işleri yapar.

-Çamurcu/balçıkçı (layçı): Usta karızcının tünel/kanal ve dik kuyulardan kazıp çıkardığı çamur, toprakları karız sepetine doldurur ve sepetçiye verir. Görevli kişilerin içinde teknik bilgisi yüksek seviyededir.

-Sepetçi (Sévetçi): Karız sepetine doldurulan çamuru, karız tünel/kanallarından dik kuyunun dibine getirir.

-El arabacı (ğaltekçi): Karızın içinde çengele alınan çamuru/balçığı atma, sırtına alıp çıkarma ve sepeti tekrar çengele alıp karızın içine vermektedir (Nemtul 2011: 35-36; KK-4; KK-14; KK-15).

Bu rol dizileri, çıraklıktan ustalığa geçişte olduğu gibi çeşitli faktörlerin etkisiyle zamanla değişebilmektedir. Ayrıca meslek içindeki statü, rol, iş bölümü sadece teknik bir mesele olmayıp hem kendi içinde hem toplumun ürettiği rol, kaide ve geleneklerden doğrudan etkilenmektedir. Bu içeriden ve dışarıdan etki; karızcılık mesleğinin toplum içindeki değerini de ortaya kaymaktadır.

Çırak; usta karızcıdan mesleği öğrendikten sonra ustasına minnettarlığını bildirmek için hediye verir. Bu da “ustaların duasını alma” olarak adlandırılır (Nemtul 2011:60). Hediye verme, ustaya saygının ve teşekkürün somutlaşmış biçimi olup geleneksel su yönetimi çevresinde gelişen hediyeleşme kültürü, su yolunu inşa eden ve bu mimari yapıları kullanan insanlar arasında ilişkileri güçlendirirken yerel halkı da su ihtiyacı ve karşılanması çerçevesinde bir araya getirir. Su kaynakları iklim bilgisi, yerel ekoloji dikkate alınarak belirli ölçülerde yönetilirken büyük emeklerle suyu km’lerce uzaktan getiren karızcılara emekleri karşılığında çeşitli hediye (muştuluk) verilmesi, karızlar merkezli hediyeleşme kültüründe bağları sağlamlaştırır. Karızcılara halk arasında saygı duyulduğunun, karızcılarının konumları gereği takdir gördüğünün göstergesi olarak hediye, çalıştıkları günler yemek vermeleri toplumsal saygıya, değerlere ve karızların sağladığı refaha dayanır. Bu geleneğin yerel halk tarafından uygulanması; inanç ile de bağlantılı olup kişilerin hak ve sorumluluk temellerini koruyarak su kaynaklarının korunması ve bol, bereketli olması amaçlanır.

Bir kısım karızcılar ise karızların kuruması karşısında modern malzemelerden yararlanarak onları onarma girişiminde bulunurlar (Nemtul 2011: 60). Günümüzde ise karızcılar, sadece karızları onarmaya katılırlar. Bunlar; karız kazmayı, geçimini sağlamanın yolunu arayanlar arasından olabilmektedir (Nemtul 2011:60; KK-4; KK-14; KK-15).

Karızcıların kaidelerine göre karız kazılırken her bir göz çıktığında karız kazdıran kişi, karızcılara koyun kesip yedirmesi veya giysi alması gerekir. Bunun sebebi, karızı herhangi biri kazdığında su çıkaramadığını düşünmelerindendir. Zenginlerin mükafatlandırmadığı durumlarda karızcılar, öfkeyle kâğıdı tavuk kümesine bulayıp getirip gizli gözlere tıkayarak suyun çıkışını engelleyebiliyorlarmış. Onların bu davranışı, “Bizim hakkımızı vermediğinden bu karızın suyu kuruyup gitsin” düşüncelerini gösterir. Eğer karızcılar, iki-üç nesle kadar bir zengine iyi hizmet ederse, o zengin ailesindekiler onun hizmetini kabul ettikten sonra ona karız kazdığı yeri gösterip verirlermiş. İşçiler, o zaman kendileri için karız kazıp her bir haklarından yararlanabilirler. Çalışanların karızları kazdıktan sonra eğer bir zengin karızı ile su münakaşası olursa genel itibarıyla zenginler haklı sayılmaktadır (Nemtul 2011: 39-40). Yukarıdaki bilgilerden anlaşılabacağı üzere, toplumsal değerler ve yükümlülükler arasında karızcının su çıkarmasına karşılık hediye sunulması; gelenek ve hak temelli bir uygulamaya dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. İsteğe bağlı bir şekilde yükümlülüklerinin yerine getirilmediğinde de karızcılar, kendi haklarının ve değerlerinin verilmediği düşüncesine sahip oldukları düşüncesi belirlemiştir. Mauss’un (2005: 197) *zenginliğin verdiği onur, saygınlık ve "mana" unsuru ile bu "mana"yı, yetkiyi, tılsımı ve otoriteyi oluşturan bu zenginlik kaynağını kaybetme korkusuyla hediye verme zorunluluğu* oluşturulduğu belirgin olarak görülmektedir.

Günümüzde karızcılarının mesleklerini icra etme oranları, karızların korunmasıyla da bağlantılı olarak düşmüştür. Kuruyan bazı karızların devlet desteği ile onarılmasının mümkün olduğunu belirtirler (Nemtul 2011: 42-44; KK-4; KK-14; KK-15). Usta karızcı Qadir Riqip; karızcılarının dile alınmasını, isimlerinin ve karızcılığı dair izlerinin gazete, dergilerde duyurulmasını istemiştir (Nemtul 2011: 39-48).

Karızcılarının tüm gün su içerisinde olmaları, çeşitli hastalıklara -işitme, görme rahatsızlığı, kalp, ciğer vb.- yakalanmalarına sebep olur (Nemtul 2011: 47-49; KK-15). Karızcılarının kuruyan karızları onararak halkın su ihtiyacına duyarsız kalamamaları da fedakarlıklarının göstergesidir (Nemtul 2011: 49). Örneğin usta karızcı, halkının menfaati için her ne olursa olsun (can tehlikesi) kendini karızcılığa adanmıştır. Maddi koşullarının olmaması ve destek görmemesinden dolayı tek başına karızı onarmak için

her bir kuyuya inerek araştırmış, hatta aralık ayının en soğuk günlerinde de suya inmiştir ve her aralık ayının onuna kadar suya inip karızda çalışmıştır (akt. Nemptul 2011:52). Bu bilgilere bağlı olarak uzun vadeli sürede karızcılık mesleğinin sürdürülmesi, kurumuş ya da kurumakta olan karızların yeniden yapılandırılmasına katkıda bulunur.

Geleneksel meslek sahibi karızcılar; karızların inşası, suyun yönetimi, bakımı ve onarımı gibi çöl bölgesindeki su ihtiyacı sorununa etkili çözümlerin geliştirilmesine yönelik iş bölümü çerçevesinde bir adım oluşturmuşlardır. Suyu erişim sağlamayı ve suyu kontrol etmeyi; dönem koşullarından zamanla gelişen teknoloji ile beraber değişim sergileyerek kolaylaştırma doğrultusunda bir eğilim sergilemişlerdir.

5.1.1.1. Karızcılık Risalesi Bağlamında Mesleğin İcrası, Eğitimi ve Kaide-Kuralları

Risale kelimesi sözlüklerde “Bir saha, bir meslek ve onun düzenlenme, kaide-kanunlarına ait küçük kitap” (UTİL 1992: 276); TDK “Kitapçık” (URL-21) şeklinde tanımlanır. Japon araştırmacı Cün’ün aktarımıyla, bu cep kitapçıkların uzunluğu on üç, genişliği dokuz santimetre (=cm) olup elde yazılıp çoğaltıldığı da görülmektedir. Risaleler; çiftçilik, marangozluk, aşçılık gibi mesleklerin ortaya çıkışı, mesleklerde dikkat edilmesi gereken perhizler, iş sırasında okunan ayetler gibi mesleğin tanıtımını içerir. Yine bu risaleler, herhangi bir mesleğe dair küçük pratik işlerden meşguliyetin anlamına kadar Uygurların dini hayat tertibini anlamaya dair bilgiler bulunur (2004: 1).

Uygurlarda yaygın görüldüğü gibi geleneksel mesleklerin icra edildiği toplumlarda, “*geleneksel mesleklerin el kitabı yahut yasası olan risaleler ortaya çıkmış olup sözlü gelenekte kesinleşmiş ve kalıplaşmış icrasının ve kaidelerinin sonraki kuşaklara doğru aktarılması ve onlara kılavuz olması amacıyla yazıldığı*” (Öger & Tek 2017: 9), örnekler arasında da Karızcılar Risalesi (Nemptul 2011) bulunmaktadır. Karızların sayısı azaldıkça bu karızcılık geleneği de unutulmaya yüz tutsa da bazı köylerde, bu mirası devam ettiren karızcılar da bulunmaktadır (Arıbaımu 2013: 54). Başka bir faktör ise modernleşmeyle beraber değişen yaşama biçimleridir. Karız suyuna talep azalıp genç kuşakların da farklı meslek kollarına yönelmesiyle de ilişkilidir.

Geleneksel mesleklerin icrasında belirli kaideler ve uygulamalar, gelenek çevresindeki aktörler ve taşıyıcılar tarafından düzenlenir. Gelenek içerisindeki nitelikli icraya ulaşabilme, geleneğe bağlı kalarak her bir detayın özenli bir şekilde çırağa aktarılması, çırağın da gözlemleri doğrultusunda nitelikli işi el becerisiyle sürdürmesi söz konusudur. Geleneksel teknikler ve yöntemler, icranın ilgili alandaki kültürel kodlarla gerçekleşmesini sağlar. Söz konusu kültürel kodlarla birlikte geleneksel icralar, değişim ve dönüşümle güncellenerek fakat belirli kurallara da bağlı şekilde sürdürülür.

Karızcılık geleneksel mesleğinin sürdürülebilirliği ve halk yaşamıyla ilişkisi; yerel malzemelerin ve kaynakların kullanılması, ustaların söz konusu kaynakları çıraklara farkındalık düzeyi yüksek bir şekilde aktarmasıyla mümkün olur. Halk yaşamıyla bağlantısı ise gündelik yaşamda halkın ihtiyaçlarının karşılanması temelinde şekillenir. Geleneksel mesleklerin halk yaşamına etki ve katkıları bunlarla sınırlı olmayıp ekonomik yönünün yanı sıra kültürel alanda da geleneklerin korunması ve sürdürülmesi noktasında işlevseldir.

Meslek piri inancının kabulü ve yaygın görünüm alanı; Serkan Şen (2016) tarafından hazırlanan Doktora tezinde; Jarring koleksiyonunda bulunan *Risâle-i Mûze-Dûzluk*, *Risâle-i Nân-Vâyılık*, *Risâle-i Kâsib*, *Risâle-i Sodagerçilik*, *Risâle-i Reng-Rizlik*, *Risâle-i Kassablık*, *Risâle-i Dehkânçılık*, *Risâle-i Bâfendilik*, *Risâle-i Temürçilik*, *Risâle-i Çârvâdârçılık* başlıkları ile verdiği meslek risaleleri örneklerinde görülür. Öger'in (2017) tespitleriyle 30 meslek kolunda 138 risale örneği saptanmıştır.

Su yönetiminde geleneksel bir meslek olan karızcılığın icrası çeşitli kurallara⁴⁵ bağlanmıştır. Bu kaideleri daha detaylı şekilde ele alacak olursak ilk olarak usta-çırak ilişkisi tekrar kendini gösterir. Bilindiği üzere usta-çırak ilişkisi yüzyıllar boyunca bilginin edinimi ve uygulanması noktasında etkili öğrenme yöntemlerinden birisi olmuştur. Bir ustanın gözetiminde ve nihaî değerlendirmesinde gerçekleşen öğrenme biçimi ve süreci, teorik bilginin yanı sıra temel becerilerin elde edilmesinde geleneksel

⁴⁵Karızcılar risalesi; geleneksel su yönetiminde çırak olabilmenin koşullarından mesleğin icra aşamasında gelenekler, risklere karşı tutum ve davranışlar gibi konulara ilişkin uyulması gereken bir dizi kuralları içerirken bugün formel biçimde "DSİ Yer altı suları Teknik Yönetmeliği" ile galeri, tünel, keson kuyu, kehriz, drenaj gibi su yönetim araçlarının yapımı sürdürülmektedir (bk. URL-35).

mesleğin niteliğine bağlı olarak değişmekle birlikte yaklaşık bir ile üç sene arasında gerçekleşir. Elbette önemli faktörlerden biri kişinin meslek becerisidir. Önemli faktörlerden bir diğeri ise genel itibarıyla kişinin genç yaştaki çocuğa aile içerisinde, karızcılık mesleğine yönelik bir ilgi ve alakanın oluşturulması ve aktarımı da ilerlemesinde etkilidir. Dolayısıyla mesleğin icrasına ve sürdürülmesine geçmeden önce eğitim noktasında dikkat çeken kaideler, teorik ve uygulamalı bilginin çırağa aktarılması çerçevesinde şekillenir. Bu sayede geleneksel meslekler, değişen dünya koşullarıyla adapte edilmekte ve halkın ihtiyaçlarını karşılayarak işlevsel bir konumda olabilmektedir.

Uygurlarda çiftçilik⁴⁶, fırıncılık⁴⁷, ayakkabıcılık⁴⁸, değirmencilik risalesi⁴⁹ gibi çeşitli mesleklerle ilgili risalelerin yazılmış olması ve başka ülkelerde de risale nüshalarının bulunması, yaygın bir risale geleneği olduğunu kanıtlar. Kalıplaşmış bir biçime sahip olan bu risaleler, besmele ve ayet ile başlamaktadır. Risalelerde soru-cevap yöntemiyle mesleğin nasıl icra edilmesi gerektiği, okunması gereken ayetler belirtilir. Risaleyi devamlı okuma, kaidelerine uyma, pirlere dua etme gerekliliği gibi iletilerle sonlandırılır. Tüm bunlar, geleneksel mesleklerin icra edilmesi üzerine bir kılavuz niteliği taşır. *Karızcılar Risalesi*'nde söz konusu kaideler şöyledir (Nemtul 2011: 67-70):

- 1) Karızcı olacak kişi öncelikle anne babaya saygılı olmalı.
- 2) Karızcılık mesleğinde hırsız, kumarbaz, esrarkeş ve niyeti kötü kişiler kabul edilmez. Öğrenci olacaklar oldukça iyi terbiye görmesi gerek.
- 3) Kişinin karıza girmeden önce manevi ve fiziksel olarak temiz olması gerekir.
- 4) Karıza Allah'ı ve pirlere anıp ondan medet, esenlik dilenerek inilir.
- 5) Karıza inmeden önce karızın içine cin çerağa yağ lambasına ateş yakıp karızın içine salıp karızın dibinde hava olup olmadığını araştırma.
- 6) Karıza inmeden önce ipin güvenli olup olmadığını kontrol edilmesi gerekir.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. (Öger ve Tek: 2017).

⁴⁷ Öger ve Türk (2017).

⁴⁸ Bu konudaki risale üzerine çalışmalar Alyılmaz (2011); Öger ve Tek (2017) tarafından yapılmıştır.

⁴⁹ Öger ve Kılıç, Filiz (2016).

- 7) Karıza inmeden önce galtek ipinin (hayvan ile çamur, toprak çekme için kullanılan tekerlek) iyi çekilmesi gerekir. Tekerlek iyi çekilmezse karıza inildiğinde ağır yaralanma ya da ölüm olabilir.
- 8) Karıza inmeden önce kask kullanılması gerekir. Karızın gövdesinden düşme ihtimali olan cisimlerin belirli tehlikelerle karşılaşılmasından korunur.
- 9) Karıza inmeden önce halatçıya emniyet kemeri bağlanmalı.
- 10) Karıza inmeden önce çengele iyi takılması ve karıza güvenli bir şekilde indirilmeli.
- 11) Karızın üstünde kalanlar, çatı penceresinin etrafındaki taşları ve kurumuş çamur parçalarını temizlemesi gerekir. Böyle yapılmazsa karızın içine düştüğünde içindekileri yaralayabilir.
- 12.. Karızın içindekiler, çamuru-toprağı çengele aldıktan sonra kanalın içine getirmesi gerekir. Eğer böyle yapılmazsa başına toprak ya da başka cisimler düşerek yaralanma ya da ölüm mümkün.
- 13) Karızın kanalını düz kazma tekniğinin iyi öğrenilmesi gerek. Kanal düz olmadığında sorunlar olabiliyor. Örneğin karızcıların kendi aralarında iletişim kurmasını zorlaştırır, kanalın mesafesinin uzaması emek gücü israfıdır.
- 14) Karıza indikten sonra başkalarından yardım istemeden herkesin kendisini koruması gerekir. Çünkü karızın temelindekiler kendi aralarında işaret aracılığıyla birbiri ile ilişki kurmaktadır, herkes kendi işi ile ilgilenir.
- 15) Genelde ustalar, tehlikeli yerler için uyarır. Böyle durumlarda onların sözünü iyi dinleyip dikkat edilmesi gerekir.
- 16) Karızın içinde çevreden gelen gürültüye kulak verilmeli. Çünkü tehlikeli yerlerden gürültülü sesler gelebiliyor. Bu iyi işitilemediğinde kendini iyi koruyamama durumları olabiliyor.
- 17) Tehlikeli yerlere karız lambası konulmasına dikkat edilmeli. Yıkılacak bir yer varsa yağ lambasının alevi dalgalanıp ya da yağ lambası sönerse tehlikeyi önceden bildiriyor.
- 18) Tehlikeli yerlere konulan yağ lambaları için özel bir kişi bulundurulması gerek. Bu kişi, tehlikeli yerlerden işaret geldiğinde derhal başkalarına durumu bildirmesi gerekir ki risk önlenabilir.

19) Halatı çekip hareketlendirme vasıtasıyla karızdan çıkma ya da karıza inme işareti verilir. Eğer üsttekiler halatı çekip hareketlendirmiş ise karıza indirme işaretini, eğer alttakiler halatı hareketlendirmiş ise karızdan çıkma işareti vermiş olmaktadırlar.

20) Karızın içindekiler, karız sepetini ya da kovayı ters çevirip karızın üstüne çıkartılırsa, bu onların karızdan çıkacağını bildiriyor. Eğer üsttekiler karız sepetini ya da kovasını ters alıp karızın içine salmış ise bu üstten aşağıya ineceklerini bildiriyor.

Yukarıda geleneksel mesleğin icra edilmesi, kaide-kurallarına baktığımızda, karızcının mesleğine başlamanın koşulları arasında güzel ahlak, temizlik, saygı gibi toplum arasında kabul gören tutumlara ve davranışlara yönelik çerçeveleri kodlamak için önemlidir. Karızcılık mesleğinin icrasında bu eğitim, kaide ve kurallarına bütüncül açıdan bakıldığında “karızcılarının hürmetli kişiler” olarak kabul edilmesiyle de ilişkili ilk olarak “anne-babaya saygı”, “terbiye”, “ahlak” çerçevesinde iyi nitelikli özelliklere sahip olması gerektiği vurgulanır. Ardından da karızın tehlike barındırmasıyla da ilişkili durumlara uygun davranış sergilemesi beklenir. Karızcılığa kabul edilen kişinin karızın tehlike içeren yapısından dolayı bunun üzerine deneyim sonucu gelenekselleşmiş pratikleri dikkat etmesi istendiği görülür.

5.2. SÖZLÜ KÜLTÜR VE EDEBİYAT ÜRÜNLERİNDE KARIZIN TEMSİLİ

Çevreyle kurulan ilişki; anlam üretiminin ayrılmaz bir parçasını oluşturarak kültürel değerlerin, bakış açılarının ve pratiklerin temsilinde ve dışavurumunda etkilidir. Birey/toplumsal grup; içinde yaşadığı çevreyi şekillendiren heterojenlikten, homojenlikten ya da entegre yapılardan yaşamlarını doğrudan etkileyen ve şekillendiren kültürel benimser, içselleştirir ve ona atıfta bulunur. Bununla birlikte, çevresel ve kültürel temsiller, kişilerin ya da toplumların etrafını çevreleyip birleştirerek birtakım ilişki kümelerini oluşturulur. Bu ilişki kümelerinde su, su yapıları, çevresel manzara betimlenenler arasındadır ki kültürel dolayım ve yorumlama ile de ilişkilidir. Çok boyutlu anlam ve işlev katmanları, derin tarihsel ve kültürel manzaralar içeren sözlü kültür ürünleri de bu bileşenlerin görünüm alanlarındandır.

Ülgener; iktisat zihniyeti ve onunla ilişkili varlığı, çevreyi, yaşanılan dünyaya bakış açısını kültürün bir parçası olarak kabul ederek zihniyet dünyasını, sanat (bilhassa edebiyat ürünlerinin) rolünü; biçimlendirici ve tanıtıcı ilişkisi olarak incelenebileceğinin altını çizer. Ülgener, başta edebiyat türleri olmak üzere sanatın ifade ve anlatım aracı olarak zihniyet dünyasına ve tarihine katkısı olarak ele alınabileceğini açıklar (1983: 20-23, 25). Strang; suyun maddi niteliklerini ve bunların duysal deneyim ile anlam üretimi arasındaki bağlantıyı ele alarak benlik üzerine fikirlerin inşasında ve bireyler ile sosyal ve maddi çevreleri arasındaki ilişki modellerinde su imgelemine mecazi kullanımlarını ortaya koyar (2004: 6). İnsan ve doğa ilişkisi; yaşama, düşünme ve geçinme biçimlerinin bir yansıması olarak kültürle bağlantılı gelişim sergiler. Sözlü edebiyat ürünlerinde de kurak havzada sınırlı alternatifler karşısında suyla başa çıkma yöntemlerinde kullanılan karızlar ve onun bileşenleri; birey/toplum yaşamında etkisi, işlevleriyle ve çevreye biçim veren yapı olarak atıfta bulunulan, imgelerin kullanıldığı oluşumlar arasında yer almıştır. Bu vasıta ile kültürel bağlamlarda kodlanan/yüklenen anlamlar ile geleneğin de bilgisine ulaşılabilir. Bu vasıta ile kültürel bağlamlarda kodlanan/yüklenen anlamlar ile geleneğin de bilgisine ulaşılabilir.

Bahtin (2016: 8), edebiyat araştırmalarında kültür tarihiyle ilişki kurmanın gerekliliğinden bahsederek edebiyatı, kültürün ayrılmaz bir parçası olduğunu ve belli bir dönemin kültürünün bütün bağlamı dışında anlaşılamayacağını aktarır. Sosyoekonomik etmenlerin de kültüre bütünüyle etki ettiğini ve edebiyatı kültür vasıtasıyla ve dolayısıyla etkilediğini söyler. Bu görüşe paralel ifade edebilir ki kültürel unsurların ifade edilmesinde ve mesajların iletilmesinde sözlü edebiyat ürünleri aracıdır. Bu bağlamda karızlar; modern teknolojinin ve günümüz imkanlarının bulunmadığı tarihsel süreçteki kullanımı ve kurak bölgede döngüsel ve çizgisel ilerleme anlayışı ve görünümüne sahip olması; halk arasında sağladığı toplumsal prestij sözlü edebiyat ürünlerine açıkça yansır ki bu edebi yaratımlar üzerinden de insan, kültür ve su yönetimi ilişkisini çözümlemeye önemlidir.

Sözlü edebiyatta da sıklıkla aktarıldığı üzere pratik bir gereklilik ile inşa edilmiş karızlar; bilhassa kırsal alanlarda karız suyundan faydalanan çiftçiler, ev içi alanda kullanan sakinler ve genel itibarıyla da karız etrafından zaman geçirenler için işlevsel bir mimari yapıdır. Birey/toplumsal gruplar için karız arıkları, gölleri; suyun kullanımı,

taşınması veya dinlenme süreçlerinde sosyal etkileşim, iletişim ve toplanma yeri olması açısından önemli role sahiptir. Karızlar ile bağ, bahçe, tarımsal alan ve çevresel peyzaj gibi ekonomik ve ekolojik hareketlerin oluşturulması, çok yönlü üretim kaynağı olduğunu belirgin olarak gösterir. Bu eğilimde, çevreye ve insan yaşamına biçim veren yapı olarak karız ve karıza ilişkin faktörlerin kültürünün kendini gösterme biçimi olarak efsane-rivayet, atasözü, koşak gibi sözlü edebiyat ürünlerinde; değerler, gelenekler, pratikler, semboller yoluyla somutlaştırılmıştır.

Fischer, Lorenzer'ın (1977) dilin soyutlayıcı karaktere sahip olması, uygulamada zaman boyutu içinde bulunması, birincil işlevinin iletişim sağlaması özelliklerine kıyasla mimarlığın somutlayıcı, mekânda olduğu ve *“insan yaşamının gerçekleşeceği mekanlar oluşturduğu”* ve bu temel ilkelerin de dilin ilkelerini mimarlığa doğrudan aktarmanın başarısızlığına işaret edeceği görüşüne karşılık algı psikolojisi üzerinden Christian Norberg-Schulz'un *“mimarlık bir simgeler sistemidir”* sözünün mimarlığın dile yaklaşımın temel ilkesiyle örtüştüğünü söyler. Uyarıcıların tek tek algılanmayıp algının tek tek uyarıcıların toplamının oluşturduğu karmaşık bir niteliğe sahip olduğunu ileri sürer (2015: 13-15). Bu düşünce çizgisinde işlevsel mimari olan karızları, sadece sulama aracı olarak görmeyip çok boyutlu temsil alanlarıyla sosyal yaşamda toplumsal statüden ilişkilere sosyal organizasyonun kurularak uyarıcılar, simgeler bütünü niteliğine sahip olduğu söylenebilir.

Bu bölümdeki odak da fenomenolojik olarak karızları algılama, anlama, düşünce, yorumlama üzerine oluşturulan halk edebiyatı üzerinedir. Çevre algısı ve düşüncesinin bireylerin ve toplumların yaşam dünyalarını, dünyayı deneyimleme ve anlama biçimlerinden ayrı düşünölemeyeceği öncölünden yola çıkarak ve bunun en görünür alanlarından birini sözlü kültür ürünleri oluşturur. Bireyin ve toplumun en temel gereksinimi su ihtiyacını karşılayan, çiftçilik ile geçimlerinin temelini oluşturan, çevrelerini dönöştüren vb. yukarıda da işlev ve özelliklerine sıkça değindiğimiz karız ve onun etrafından şekillenen yapıya yönelik anlamların yaratıldığı, yeniden üretildiği, dönöştüröldüğü bir çerçeve sunar.

Sayırsız halk söylemlerinde ve edebî yaratımlarda; etkin ve devingen olan karız suyunun imgelemi; derinlik, sonsuzluk, berraklık, huzur içerir. Yerel kimliğin, kültürün bir parçası olarak kabul edilen karızlar atasözü, koşak (halk şiiri), efsane, bilmece türlerinde aktarılan, gelenek-görenekler, deneyimler ile ilişkilendirilen bir kültürel miras haline gelmiştir. Bağlar, bahçeler, tarım ürünleri, su, yeşillik içeren bu türler yine Uygurların karıza ilişkin duygu yönünü yansıtır. Jetzer'in (2015: 28) söylemiyle de karız suyu; şiirsel imgelemde saf ve kristal berraklığında, güvenilir ve sürekli bir kaynaktır. Kuşkusuz tüm bunlar, mimari yapı karızlar ve onun aracılığıyla oluşan çevresel manzaranın beraberinde getirdiği sonuçların söz konusu kültür ürünlerine yansımadır.

Karız, insanların yaşamında işlevsel bir yapıya sahip olmasıyla düşüncelerinde, bakış açılarında, inanışlarında, gelenek, görenek, ahlak gibi sosyal normlarında derin bir etkiye sahip olmuştur ki sözlü kültür ürünlerinin bir parçası haline gelmiştir. Karızı konu edinen ya da karız ile ilişkilendirilen atasözleri, efsaneler, koşaklar bizlere bu bilgileri aktarmada ve göstermede aracı role sahiptir. Ayrıca karızın inşa edilmesi, karızcılarının çalışma şekli, karız etrafındaki pratikler, düşünce ve algılar, dönem koşulları gibi türlü yönlerden sözlü tarihe ilişkin bilgi sunar. Karıza ilişkin hususları ve onun kültür üzerindeki etkisini bütüncül ve analitik anlayabilmek için maddi, yazılı ve sözlü kültür ürünleri vasıtasıyla aktarımlar ve yaratımlar derinlikli çözümleme açısından değerlidir. Maddi kültür ürünü olarak karızların ve karız suyunun kullanım alanları ile imgesel anlamları ve kültürel değerlerin yansıtıldığı bir modeli oluşturur. Çünkü karız suyu, tarım alanlarına ve yerleşim yerline çeşitli gereksinimler için taşınırken sadece su değil, havzada yaşayan halkın tarihlerini, hatıralarını, hikayelerini de taşır. Bu perspektiften yola çıkarak aşağıdaki başlıklarda belirgin oluşumlar ve göstergeler aktararak değerlendirilecektir.

5.2.1. Atasözlerinde Su Yönetimine ilişkin Karız, Karız Suyu, Karızcılık

Zamanımızın evrensel olarak ciddi sorunlarından ve zorluklarından biri olan suya erişim ve suyun sürdürülebilirliği; bilim insanların, çevrecilerin, ulusal/uluslararası/yerel düzeyde kurumların/kuruluşların ve yerel halkın suyu koruma ve üstesinden gelme girişimleri; ülkenin *su ayak izini* belirleme aşamasından bireysel su ayak izini

belirlemeye kadar farkındalık yaratma, bilinçlendirme ve kontrol sağlanma gibi ekolojik ve ekonomik hareketleri bulunur. Geçmiş dönemlerden itibaren de yerel halkların yaşamak ve ekosistemdeki tüm canlıları yaşatmak için suya erişim, dağıtım, yönetim, bilhassa da suyun sürdürülebilirliğini kapsayan koruma, kaçınma, bilinçlendirme, uyarma, müdahale noktasında tutum ve eylemleri; çoğunlukla yazılı olmayan ilke, kural, tutum ve eylemlerde, yaptırım gücüyle etkili aktarımın ve oluşumun en karakteristik yolunu atasözleriyle görmek mümkündür. Çünkü topluma, sosyal gruplara özgü fikirler, değerler, gelenekler, inanışlar ve çevreyi esas alınan kültürel içerikler bu vasıtayla aktarılır.

Çobanoğlu'nun (2004: 7) ifade ettiği üzere, geçmiş dönemlerde ataların iki kelimeyle destan hacminde bilgi ve tecrübe aktarması, düşünce ve duyguları bir araya getirmesi, kültür ekolojisinin varlık nedeni olarak kültürel kodların adeta şifreleridir. Çobanoğlu; kişilerin hayata, tabiata ve insana bakışlarını şekillendiren dünya görüşlerinin, geleneksel düşünce sistemlerinin ve halk felsefesinin özünü atasözleri oluşturduğunu vurgular. Bu türden gözlem, tespit ve analizler; halkın yaşama ve düşünme biçiminde ekonomik, ekolojik ve sosyal yönleri ile şekillendirici olan su teknolojisi karızların atasözlerinde yoğun olarak işlenmesiyle tanık olunmaktadır. Geleneksel su mimarları ve mühendisleri olarak karızcılarının uyması gerekenler; karız suyundan istifade eden insanların da hem kültürel miras olarak karızı hem de karız suyunun değeri ve anlamıyla onu korumak adına eylemleri üzerine atasözlerinin *bilgi aktarıcı* nitelikleri vasıtasıyla edinebilmekteyiz.

Sözlü kültür ve edebiyatın türü atasözleri; farklı toplumlar tarafından “*kanatlı söz*”, “*nasihat*”, “*cevherli söz*”, “*ibret verici söz*”, “*altın söz*”, “*dilin gülzarı*”, “*halk mektebi*”, “*halk hikmeti*”, “*ruhun tabibi*”, “*aklın gözü*” gibi anlamlar içeren adlar verdiği görülürken Türkiye’de “*atalar sözü*”, “*eskiler sözü*” anlam ve kullanımı ile karşılaşılır (Çobanoğlu 2021a: 403). Bu doğrultuda da atasözü aracılığıyla karız sistemi ve suya erişim, suyun kullanımı, dağıtımı, sürdürülebilirliği üzerine geleneksel bilgiye, inanışlara, tutum ve davranışlara dair bilgi veya ipuçlarını görebilmek mümkündür.

Karızlar bağlamında su yönetimi ve kullanımına ilişkin tespit edilen atasözleri; 1) “Yetkinlik Yönetimi Bağlamında Atasözlerinde Karızcılar ve Karız Sahipleri”, 2) “Halk Bilgeliğinin, Felsefesinin, Gerçekliğinin ve Kültürel Belleğin Aktarımı Bağlamında Atasözlerinde Karız”, 3) “İnanışlar, Değerler ve Normlar Bağlamında Atasözlerinde Karız, Karız Suyu ve Karızcılar”, 4) “Karızlar Çerçevesinde Gelenekleri Yansıtan Atasözleri”, 5) “Karız/Karızcılık Bağlamında Atasözlerinde Erilliğin Temsili” şeklinde sınıflandırılarak ele alınmıştır.

5.2.1.1. Yetkinlik Yönetimi Bağlamında Atasözlerinde Karızcılar ve Karız Sahipleri

Bugün insan kaynakları, iletişim, işletme, eğitim gibi farklı disiplinlerde karşılaşılan yönetimdeki yeteneklerin, becerilerin, ustalığın/profesyonelliğin, bilgisel donanımların toplamı; “yetkinlik” adı altında değerlendirilir. Yetkinlikler, kişileri diğerlerinden ayıran ve uzmanlaşılan alanda ön plana çıkartan özellikleri barındırır. Atasözlerinin de bu bağlamda kültürün taşıyıcı olarak çok boyutlu özellikleri ve iletileriyle *yetkinlik yönetimi* (competence management) yaklaşımı ve kavramsal çerçevesiyle örtüştüğü gözlemlenir (bk. Tutar & Çoban Terzi 2020).

İnsanların doğru yetkinliklere ve stratejilere uygun olma ihtiyacı; ekolojik döngüye veya hareketliliğe sebep olan doğadaki en önemli element su yönetiminde, mesleğin uygulayıcıları ve söz hakkı bulunan kişiler üzerinde etkisi bulunmaktadır. Bu grupların haricinde suyu ve su teknolojisini doğrudan ve dolaylı olarak kullanan bireyleri de kapsar. Su yönetimi bağlamında yetkinliklerin edinimi ve uygulaması ise bugün ve gelecek için suyun sürdürülebilirliği açısından anlam ve önem taşır.

Yetkinlik kavramı çerçevesinde araştırmacılar tarafından çok sayıda model önerilmiş olup genel olarak *temel yetkinlikler*, *teknik yetkinlikler* ve *yönetimsel yetkinlikler* üç ana başlık altında ele alınır. Bunlardan temel yetkinliklerin kaynakları şu şekilde saptanmıştır: başarı ve çaba; bilgi paylaşımı; dürüstlük, meslek etiği ve güvenilirlik; ekip çalışması; girişimcilik ve inisiyatif kullanma; gelişime ve değişime yatkınlık, değişimi kolaylaştırma; iletişim ve iş birliğine açıklık; kalite odaklılık; kurallara,

mevzuata uyma ve çalışma standartları, yüksek motivasyon; problem çözme; profesyonellik ve uzmanlık; soğukkanlılık; sonuç odaklılık; tedbirlilik; uyumluluk. Teknik yetkinlikler kapsamında analitik yaklaşım, bireysel performansı iyileştirme; stratejik karar alma yer alır. Yönetmel yetkinlikleri ise analitik düşünme, çatışma yönetimi, değerler ve iş etiği, denetleme, etkin iletişim ve ikna, kalite planlama ve organize etme, rehberlik, öğretme, sağduyu, stratejik yönetim, verimlilik ve yenilikçilik, liderlik, süreç ve zaman yönetimi (Tutar & Çoban Terzi 2020: 319-325) bulunur. Yönetimin temelini ve gelişimini içeren bu olgular; yukarıda da bahsedildiği gibi atasözlerinin özellikleri ile örtüşmektedir. Bu doğrultuda örnekleme oluşturan karızlar bağlamında, su yönetimini yorumlayıcı bakış açısıyla incelemek anlamlı olmuştur.

Başarı ve çaba; yetkinlik yönetiminin ilk aşamasında yer ediniş *çaba* “zorlu, sürekli çalışma, ceht, uğraşma, emek” (Tietze 2002: 461) sonucu erişilen *başarı* “(bir işi) muvaffakiyetle bitirmek” ile tamamlanır. Yer altını kazmak, *görünmeyeni görmek* yani suyu çıkarabilme ve yönlendirebilme başarı ve çabası ile gerçekleşebilmesinin işaretini; Uygurların “su yok demek tembellik” *su yoq dégen horunluq* (Doğan 2020: 668) sözyle görülür. Yine çalışkanlığın emek sarf etmeyle örtüştüğü, “Kanal da kuyucunun bir evi, kanalda kaldı hayali-aklı” *Teşmimu quduqçiniñ bir öyi, teşmide turdu xiyali-oyi* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172) atasözü örneği ile karızcının zaman geçirerek işiyle uğraştığı, emek verdiği ve her zaman düşüncesinde yer ettiği; bir diğer evinin de kanal olduğu görüşünden anlaşılabilir.

Temel yetkinlik kaynaklarından olan *dürüstlük, meslek etiği ve güvenilirlik*; değerler açısından döngüsel veya ilişkisel bir önem sahiptir ki formel ve informal biçimde sosyal normlarda da yer almaktadır. Bunlardan *dürüst* “doğru, yanlışsız ve eksiksiz” anlamı taşıyıp bireyin de “doğrulukta ayrılmayan, namuslu (kimse)” (Tietze 2002: 676) olarak nitelendirilmesini ifade eder. Meslek etiği, *uygulamalı etik, hayatın bir alanına odaklanmış etikler* olarak da adlandırılmış olup (Çobanoğlu 2021c: 250) *güven* “kuşku duymadan inanma ve bağlanma duygusu, itimat” (URL-21) anlamlarını bildirmektedir.

Bu paralelliklere vurgu yapan atasözleri; karız odağında karızcının veya karız sahibinin hırsız olmadığı, dürüst tutum ve eylem sergilediği vurgusu vardır: “Karızda hırsız

olmaz, hırsız olsa kavga olmaz” *Karizda kantu bolmas, kanto bolsa çento bolmas*. (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171); *Karız sahibinden dilenci çıkmaz, çıksa memlekete sığmaz* “Karizliqtin divane çıqmas, çıqip qalsa elge sığmaz” (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170); “Karızda hırsız yok” *karizda kantu yoq* (Nemtul 2011: 169); “Karız suyu temiz, karızlı dürüst” *Kariz süyi süzük, karızlı tüzük* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170); “Karızlının gönlü doğru, gönlünü alıp kavununu kes” *Karizliqniñ küñli tüz, küñlini élip qoğunni üz*. (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171). Bu örnekler ile karızcılığın meslek etiği açısından uygulamada doğru, yanlışsız, şüphe duyulmaz kişiler olması gerektiği düşüncesi belirgindir. Yine pekiştirici nitelikte hem bireyin hem mekânda güvenirliliğin bulunduğu mesajı iletilir.

Karızların işçiler açısından belirli riskleri taşıması; *kurallara, mevzuata uyma ve çalışma standartları; tedbirlilik* gerektirir. Bu durum, “Arık ağzını kapatmayan kişi, can değerini bilmeyen kişi” *Tilma ağzını etmigen kişi, can qedrige yetmigen kişi* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172) sözüyle ifade edilmiştir. Uzun ve zor bir süreç olan karız kazma üzerine “Karız kazsan vazgeçme, vazgeçsen de baltalama” *Kariz çapsaň yandima, yandidiñmu paltayma* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171) örneği de çalışma standartlarına; tedbirliliğe yöneliktir. Suyun kalitesini ve güvenirliliği vurgulamada ise “Kadına şüphe duysan olur, karız suyuna şüphe duyma” *Xotun kişige şek keltürseñ meyli, kariz süyige şek keltürme* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171) sözü ile şüphe duyulmaması vurgusu yapılır.

Karız, kuyu kazıcıların yönetsel yetkinlikler açısından değerler ve iş etiği bağlamında verdikleri emek ve çaba ile paralel suyun kullanımına da değer verdikleri vurgusu; “Ekmeğin kıymetini harmancı bilir, suyun kıymetini karızcı (bilir)” *Nanning qedrini xamançı biler, Suniñ qedrini karizçi (biler)* (Exmet, 2006: 239), “Suyun kıymetini kuyu kazan bilir” *Suniñ qedrini quduq kolıgan bilir* (Çakır 2017: 48; Doğan 200-20: 673) örnekleri ile anlaşılır.

5.2.1.2. Halk Bilgeliğinin, Felsefesinin, Gerçekliğinin ve Kültürel Belleğin Aktarımı Bağlamında Atasözlerinde Karız

Kollektif bilgeliğin, kültürel uzlaşımın bir ifadesi ve görüngüsü atasözleri; toplumun folklorik deneyim ve düşünce süzgeçlerinden geçerek sosyo-kültürel yaşama kaynaklık eden oluşumlardandır. Özü itibarıyla atasözleri; köklü bir kavrayışla toplumsal çevrede, katmanlaşmış değerleri, anlamları, bilgi birikimlerini aktarma gibi türlü amaçlara hizmet eder; iletilerin sebep ve sonuçlarıyla (Çobanoğlu 2004: 7) pratik hayatın temellerini oluştururken kültürel belleğe başvurur. Müşterek yaşama biçiminde ve bilgisinde örüntüleri belirleyici niteliktedir.

“Atalar sözü evlada mirastır”, “atasözü, aklın kaynağı”, “ataların bir sözü bin öğüde geçer” örneklerinde vurgulandığı gibi kişilerin onlara uyduğu takdirde elde edecekleri belirtilmekte ve buna uyulması teşvik edilmektedir (Çobanoğlu 2004: 7). Atasözlerinin yukarıda işaret edilen özelliklerine koşut evrensel olarak suyun *yaşam kaynağı*, *hayatın anlamı* olarak sembolleştirilmesi ve üretim aracı olmasının yanı sıra kültür çevresi içerisinde halkın suyun yönetimi, sürdürülebilirliği, ekolojik hareketleri ve sonuçları çizgisinde insan tutumu, davranışı, bakış açısı, kavrayışı gibi türlü durumlara tesir etmiştir.

Bu doğrultuda, yukarıda suyun yönetiminde karız etrafında geleneksel bilginin uygulanması ile ilgili bölümde fark edileceği gibi karızlarda ağaçlarının bulunmasının gerekliliği fikri; “Ağacı olmayan karız, karız değil” *Derixi yoq kariz, kariz emes* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170), “Lakabı olmayan kişi olmaz, ağacı olmayan karız olmaz” *Leqimi yoq kişi bolmas, derixi yoq kariz bolmas* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170) örneklerinde yansımıştır. Yine karız kanalının ağaç ile güzel olduğu; “Kanalın güzelliği söğüt ağacı, kızın güzeli ben” *Östeñ yarişiği tal, qizniñ yarişiği xal* (Çakır 2017: 256) örneğinde görüldüğü üzere ağacın oluşturduğu manzara ile ağaç dikmeye yönlendirici amaç belirgindir. Bu bilginin aktarımı; suyun buharlaşmasını azaltma amaçlı yapılan ve geleneksel uygulamada olmazsa olmaz bir pratik olarak karşılaşılır. Ayrıca suyun dağıtımında tehlikeyi önleyici olarak “Arık ağzını kapatmayan kişi, can değerini bilmeyen kişi” *Tilma ağzini etmigen kişi, can qedrige yetmigen kişi* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172) bilgisi ile atasözüne tesadüf edilir.

Toplumu veya grupları ekolojik sürdürülebilir bir yaşam tarzına yönlendirme, bilinçlendirme, uyarma noktasında iletiler ve ekolojik döngüyü doğrudan etkileyen biyoçeşitlilik, su kirliliği, iklim değişikliği; atasözlerinde başlıca içerikleri oluşturarak bilinçlendirme veya uyarma aracı olmuştur. Bu belirgin göstergeler; “Arığı kurusa, balığı sağ kalmaz” *Ériqi qurusa, béliqi saq qalmas* (Exmet 2006: 21); “Karız denen kuşların da annesi” *Kariz digen quşlarniñmu anisi* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171) örnekleri ile kavrayabilmek mümkündür.

Kültürel miras ürünü olarak kabul edilen ve halk arasında Uygurların mimari alanda en büyük ve işlevsel icatlarından olan karızın aklın, yaratıcılığın ve çalışkanlığın sembolü olarak anlam kazanmıştır. Karızcılığın bu özelliği vasıtasıyla -karızcılığın büyük bir meslek-eylem oluşu- “Karız kazdığın gibi büyük söz etme” *Kariz çapqandek çoñ gep qilma* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 169) sözüyle benzetme kurularak mesajın iletildiği görülmektedir.

Yer altını kazmak ve yaşamın gizil kaynağı suyu çıkarmak; Uygur kültüründe yaygın bir görünüm ve düşüncede suya erişmeye aracı olan kimsenin hem su sorununu çözerek hem sayısız kişinin suyu içmesini sağlayarak ülkenin üretim kaynağını sağlama, sürdürme işlevleri doğrultusunda halk arasında inanışlarla da bağlantılı iki düzlemde karşılık bulur. *Olumlu sebebiyet* (bk. Çobanoğlu 2004) oluşturularak bu yönde bir eğilim veya yönlendirme sağlanmaktadır. Söz konusu atasözleri şu şekildedir:

“Bir kişi arık kazsa, bin insan su içer” *Bir adem ériq qazsa, miñ adem su içer* (Exmet, 2006, C.1, s. 7); “Çocuk bakıp belada kaldım, karız kazıp evin dışında kaldım” *Bala béqip balada qaldim, kariz çépip talada qaldim* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172); “Büyük suya bakarak boyun kısaca, karız kazıp su çıkar (büyük su-dağ suyu)” *Çoñ suya qarap buyun qisqıçe, kariz çépip su çiqar (çoñ su-tağ süyi)* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171); “Karız kazan yağ yer, bakıp duran yel yer” *Kariz çapqan yağ yer, qarap turğan yel yer* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171); “Kendisini düşünen dünya toplar, memleketi düşünen karız kazar” *Özini oyliğan dunya yiğar, elni oyliğan kariz çapar* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172). Karız kazma ve su çıkarma ile canlı yaşamına

hizmet edildiği düşüncesi; örneklerin nicelik olarak yoğunluğu ile beraber halk yaşamında ve felsefesinde ne derece önem taşıdığının işaretidir.

“Sériqтал zamanında er sararır, karız öldüğü zaman memleket sararır” *Sériqтал çağda er sarğıyar, kariz ölgen çağda el sarğıyar* (Kazimi 2007: 29) örneğinde eril cinsle karızın ilişkisinin yanı sıra toprağın ve suyun birleşimiyle geçim kaynaklarının üretilmesi; evrensel olduğu gibi özelde de Uygurların dünya görüşünde, inanç tasavvurunda yaşam vermektedir. Başka bir deyişle, memlekettin karız ile hayat bulduğu ve karızların çökmesi veya kuruması, daha geniş anlamıyla işlevselliğini kaybettiği durumda memleketin yok olacağı düşüncesi hakimdir. Bu düşünce, aslında karız etrafında kült oluşturulduğunu gösterir niteliktedir.

Karız çok yönlü etkiyi ve etkileşimi büyüyesinde taşıdığı için bilgi, donanım, bakım, kontrol gerektirmesi ve tehlike barındırması; sosyal gerçekliğinin sonucu olarak “Bela cefası bir olsa, karız cefası bin” *Bala capasi bir bolsa, kariz capasi miñ* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 173) sözü ile olumsuz yönüne dikkat çekilmiştir.

5.2.1.3. İnanışlar, Değerler ve Normlar Bağlamında Atasözlerinde Karız, Karız Suyu ve Karızcalar

Su bağlamında düşünüldüğünde inanışlar, değerler ve normlar; toplumsal düzen, ekolojik sistem, hukuk sistemi vb. türlü yapıda, ekosistemdeki tüm canlıların geçmişini, bugününü ve geleceğini etkiler ve şekillendirir. Çobanoğlu’nun (2004: 4) ifadesiyle *atasözlerinin adeta dini unsurların kutsallığına benzer bir kutsama sürecinden geçmeleri*; Sindik & Araya’nın belirttiği üzere de topluluklar, gruplar veya uluslar arasında suya yönelik gösterilen tutumları, sembolizm ile belirlemeye yardımcı olabilir ve bu vasıtaıyla da eğitime yönelik güçlü bir araç olabilir (2013: 34). Benjamin Franklin’in birçok çağın ve halkın bilgeliğini içeren sözleri; etkileyici hale getirerek uyarladığı örnekler arasında “Suyun değeri kuyu kuruyunca anlaşılır” bulunur (Isaacson 2010: 98-99).

Su sorununu çözenin yollarından biri olan halk arasında yaptırım gücü olan söylemler olarak nitelendirilebilecek atasözlerinin de halk inanışları ile ilişkisi göze çarpar. Temel yaşam kaynağı olarak suya yüklenen değer, anlam ve kutsallık bağlamında, suya erişimde aracı olan kişinin baht bulacağı veya suya olumsuz biçimde zarar verme; temizliğini, duruluğunu kirletmenin de bahtı yok edeceği düşüncesini şekillendirmiş olabileceği hâkimdir. Bu çerçevede, “Karız suyuna bulaşık suyu döken kişinin bahtı akıp gider” *Kariz süyige yundi tökken kişinin bexti éqip kéter* (Kazimi 2007: 29); “Karızda su yok, Behthan’ın bahtı yok” *Karızda su yoq, Bextxanniñ bexti yoq* (Kazimi 2007: 29). “Karız kaz, baht bul” *Kariz çap, bext tap* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170) atasözü örnekleri arasındadır. Yine karız kazmanın dine dayandırılmasına “Sazcı olayım dersen def yap, sevap bulayım dersen karız kaz” *Sazçi bolimeñ déseñ dap yap, sagap (savab) tapimen déseñ karız çap* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 169); “Karız kazanın yüzü aydınlık” *Kariz çapqanniñ yüzi yoruq* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170) örnekleri yer alır.

Yukarıda görüleceği üzere karız kazmanın bireye sunacağı, ekleyeceği üstünlük, kazanımları ile paralel yapıda ikinci düzlemini; karızcılarının sundukları hizmet dolayısıyla yüksek bir değere sahip olması ve toplumun inanışlarına başvurarak halk arasında etik görüşlerinin ve ahlakî davranış ilkelerinin temelleri üzerine kurulu söylemler şu şekildedir: *Karızcının hakkını vermeyenin ömrü kısa olur* “Karızçının heqqini bermigenniñ ömri qısqa bolur” (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172); *Su içtiğinde karız kazanı unutma* “Su içkende kariz qazğanni unutma” (Öztopçu 1992: 212); “*Kariz (quduq) süyini içkende, kariz (quduq) qazğuçini unutma*” (Nemtul 2011: 167). Bu örnekler, karızcılara dair ahlaki yargıları, düşünceleri ve doktrinleri oluşturur.

Yine karız suyunun döngüsel üretim ve yaratım kaynağı olarak var olması; olumlu tutum, davranış veya bakış sergilenmemesi üzerine “Karız suyunu hor görsen, parça ekmeği özletir” *Kariz süyini xar qilsañ, parçe nanga zar qılar* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172); “Memleket içinde el aman, karızı hor gören pek yaman” *El içide el aman, kariz xar qilğan bek yaman* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 173) örneklerinde görüleceği gibi olumsuz sonuçlara sebebiyet vereceği düşünce ve algısı hakimdir. Bu karız suyuna yönelik olumsuz nitelikte eylem veya tutumlara yanlış olduğu vurgusu ile

verilen örnekler ayrıca suyun sürdürülebilirliği açısından su kirliliğini önleyici bir adımdır. Bu eylemler; suya yaklaşımda değer ve yükümlülüklerin altını çizer. Ögel'in aktarımıyla Eski Türklerde vatan; atalardan kalan mukaddes bir varlık olarak devlet ve kağan, "Türk'ün yer ve sularının sahibi"dir. Devlet dağılırsa ise bunlar sahipsiz kalacaktır (2000: 416). Benzer şekilde karızın da memleketin devamlılığı için önemi ve rolü belirgin olarak görülmektedir.

Pek çok atasözünün kökleri bir ülkenin eski kültürel mirasına veya dinine dayanır, (Sindik & Araya 2013: 35) görüşüne koşut karızların hem kültürel miras ürünü olması hem suyun anlamı, sembolü ve işlevi ile dine ve halk inanışlarına dayandırıldığı göze çarpar. Örneğin; halk arasında karızcılık mesleğinin suyun nakli meselesinden kaynaklı; dürüst, adil, iyi niyetli vb. olumlu niteliklerinin yanı sıra ona kutsallık yüklemesi söz konusudur. Bunun başlıca örneklerini ise "Kuyucu ölse, karızın yüreği ağlar" *Quduqçi qaza tapsa, karizniñ yüriki yığlaydu* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170); "Karız sahibi zalim olsa, kanal-kanalda göz ağlar" *Kariz igisi zalim bolsa, teşme-teşmide köz yıglar* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171) oluşturur.

Su yönetim sistemlerinden olan kuyuların karızların bir bileşeni olduğu yukarıda bahsedilmişti. Kuyuların yer altında, karanlık ve içinden çıkabilmenin güç olmalarından kaynaklı tehlike, korku ve tekinsizlik barındırdığı düşüncesi; "Horoz ötmesi ile /Albastı öter kuyu ile" *Horun öter bilen /Alvasti öter quyuq bilen* (Exmet, 2006, C.1, s.20). "Kurdun sesi var, karızın cini var" *Böriniñ ini (avazi) bar, karizniñ cini bar* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171) atasözü örneklerine de yansımıştır.

5.2.1.4. Karızlar Çerçevesinde Gelenekleri Yansıtan Atasözleri

Sosyal gerçekliğin bileşenlerinden olan gelenekler; geçmişten günümüze kadar süregelen ve gelecekte de -bazen değişerek/dönüşerek- aktarılacak olan bir milletin, grubun, ailenin tutum ve davranışlarını, yaşama biçimlerini, dünya görüşlerini etkileyen özelliğe sahiptir. Geleneğin aktarımına da atasözleri gibi sosyal kontrol aracı olan kültür ürünleri kaynaklık etmektedir. Bu çerçevede karızlara ilişkin geleneklerin de atasözlerine yansıtıldığı görülür. Suyu erişen ve suyu çıkartan karızcıya emeği sonucu hediye veya başka türlü karşılığının verilmesi gerektiği düşüncesi, yukarıda da bahsedildiği gibi inanışlarla örüntülü geleneğe dönüşmüştür. Buna ilişkin "Karızcının

hakkını vermeyenin ömrü kısa olur” *Karizçiniñ heqqini bermigenniñ ömri qısqa bolur* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172) atasözü de bu düşüncenin oluşumudur. Ayrıca bu örnek, Marcel Mauss’un (2005: 197) tanımlamalarından olan *anlaşmalı hediyeler* sistemi olarak da görülebilir.

5.2.1.5. Karız/Karızcılık Bağlamında Atasözlerinde Erilliğin Temsili

Eril ve dişil cinsiyet olarak bireylerin maddi varlıklar üzerindeki kontrolleri ve hane içinde katkıları, verilen yetkiler ile şekillenir (bk. Sen 1987; Solomon & Rao 2018: 41). Varlıklar üzerindeki erişim ve kontrol, sadece yasal mülkiyet tarafından belirlenmeyip daha yaygın olarak sosyokültürel bağlamlar, yasalar tarafından şekillendirilir (Solomon & Rao 2018: 41; Rao 2017: 43-44). Bu etkilerin görüldüğü su yönetiminin hegemonik inşası, kontrolü, mülkiyeti, karar kılıcı olma gibi eylemler de algı, yönelimlerde etkili olmuştur. Solomon & Rao’nun (2018: 43) ifade ettiği gibi delme, pompalama, kazma için gereken ve uygulanan teknolojinin “güçlü” erkeksi çağrışımları varken buna karşılık, kadınların erkek egemen mekânlarda, “teknik” süreçlerle ilgilenebilecek bilgi ve beceriden yoksun kalmışlardır.

Su yönetiminin ve kullanımının sosyo-kültürel etkilere bağlı olarak uygulandığı meslek grubu içerisinde ve hane içi ilişkilerde cinsiyete dayalı gelişmesi; rollerin, iş bölümünün, algı-tutumların ve varlıkların kullanımında nasıl bir etkiye sahip olduğu ve yaşama biçimlerinin nasıl temellendirdiği sorusu; kültürel oluşumların ve kültürün özünde birbiriyle ilişkisini oluşturur. Geçmiş dönemlerden itibaren yaygın bir kanı ve görünümde teknik bilginin kullanıldığı mühendislik, mimarlık alanlara eril cinsiyet tarafından yüksek düzeyde yönelim ve tercihin bulunması; cinsiyete dayalı yönelimin ve bir gelişimin bir sonucu olmuştur. Yer altını kazmak, karız tekniğini ve mesleğini icra etmek; teknolojinin güç, dayanıklılık, yiğitlik ile temsil edilen erkeğe çağrışımı vardır. Bu gelişim; yaygın olarak geleneksel, kültürel ve toplumsal normların görünümü altında erkeklerin hakimiyetine ve yetkisi altına bırakılmıştır.

Su yönetimi karızların birinci aşaması olan inşa sürecinin, yani karız kazma girişiminin erkeklerin deneyiminde ve kontrolünde olması; yaratılan, dönüştürülen etki ile beraber

bu mesleğin kol gücü gerektirmesiyle de ilişkilendirilerek “erkeklik” göstergesi veya “cinsiyetleştirilmiş varlık” olarak tanımlanması ile karşılaşılır. Su yönetim ve kontrolünün erkeklik ile algılanıp üretime aracı olma niteliği ile gücün, yiğitliğin sembolü olarak vurgu yapılır. Bahse konu olan örnekler şu şekildedir:

“Er ölse çirag söner, karız ölse memleket göçer” *Er ölse çirag öçidu, kariz ölse, el köçidu* (Tolmibök 2007: 96; Nemtul 2011: 167-168), “Yukarı aşağı koşup bey adlandırılacağına kadar, kuyu (karız) kazıp er adın geçsin” *Yuquri-töven çépip beg atalğuçe, quduq (kariz) çépip er atal* (Nemtul 2011: 168), “Evi ev yapan erin hürmeti, karızı karız yapan erin emeği” *Öyni-öy qilğan erniñ hörmiti, karizni-kariz qilğan erniñ méhniti* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170), “Er olayım dersin karız kaz” *Er bolay déseñ kariz çap* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170), “Karız hor olsa, er hor olur, er har olsa zaman dar olur” *Kariz xar bolsa er xar bolur, er xar bolsa zaman tar bolur* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170; Kazimi 2007: 29); “Güneş toprağı sağlamlaştırır, karız eri sağlamlaştırır” *Afitap yerni tavlaydu, kariz erni tavlaydu* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 170), “Yurdu yurt yapan memleketin dikliği, karızı karız yapan erin bileği” *Yurtni yurt qilğan elniñ tikigi, karizni kariz qilğan erniñ biliki* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171), “Karızı karız yapan erin bileği, eri er yapan canın feleği” *Karizni kariz qilğan erniñ biliki, erni er qilğan canniñ piliki* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 171), “Yürekli er karız kazar” *Cigerlik er kariz çapar* (Kazimi 2008, akt. Nemtul 2011: 172). Bu örneklerde görüldüğü üzere atasözlerinde karız bağlamında erilliğin temsil alanının daha geniş olması, yönetim ve kontrol süreçlerinde de yer almaları dolayısıyla cinsiyetleştirilmiş bir meslek kolu veya iş bölümü olarak karşılaşılmaktadır. Sosyo-kültürel bağlamdaki algıyla yönetim sürecinin şekillendirildiği söylenebilir.

5.2.2. Koşaklarda (Halk Şiiri) Karız ve Karıza Dair Unsurların Temsilî

Sözlü kültür ürünleri koşaklar; bireylerin/halkın duygu ve düşüncelerini, dünya görüşlerini, kişiler arası ilişkilerini estetik olarak ifade eden halk şiirleridir. Koşaklar, halk arasında yaygın kullanıma sahip olup şarkı olarak da söylenebilir. Çoğunlukla koşaklarda kafiyeyle ritim sağlanarak melodi, ahenk, duygu sağlanır (Rahman 1998: 169). Yedi heceli, dört mısralı, ritim-melodisi güçlü ve yalın anlatıma sahip koşaklar,

aynı zamanda canlı ve tasvir edici niteliktedir (Yakub, Geyurani vd. 1994: 253). Toy-düğün, meşrep gibi törenlerde eğlenmenin yanı sıra tabiat unsurları, kötü varlıklar gibi oluşumlara karşı görüşlerin dile getirilmesinde söylenir. Koşaklarda halkın gücü, kahramanlığı, isyanı, sevgisi, emeği, bilgeliği gibi gündelik yaşama dair konuların tasviri canlandırılır (Rahman, 1998: 171). Bu sözlü kültür ürünü; halk arasında ağızdan ağza aktarılacak değerli ve güçlü bir etkiye yaratır. Çeşitli yerlerde, çalgılar eşliğinde ahenkle söylenerek müzik ve dansla iç içe olabilmektedir. (Rahman, 1998: 169-170). Koşaklar, Çaqqmaq'ın (2010: 71) P. Lafarg'a atıfta bulunarak aktardığı üzere halkın gönlündeki kaygının, hasretin ve mutluluğun dostu, halkın bilim sözlüğü, dini ve felsefi kitabıdır. Ek olarak, Çakmak, koşakların hazine olup halk kendisi manevi dünyasını, aile tarihini, öz milletinin tarihini sakladığını vurgular.

Koşaklar; bireyin/halkın duygularını yansıtırken, onların yaşamında çeşitli ihtiyaçlarına cevap verirken öte taraftan da kültürel yaratımları ve içerikleri aktarır. Koşakların icrası; bugün türlü mecralardan iletilebilen iletişim biçimlerinden birinin temsili olup çevreye, bölgeye yönelik manzaralar açıkça ya da satır aralarından anlaşılabilir. Karızlar, halkın maddi kültür ögesi olarak halkın kültürel belleğinde ve hatıralarında yer edinen anlam yüklü ve aracı vazifesi gören oluşumlardandır. Karız ve ona ilişkin nitelikler, anlamlar veya toplumsal ilişkiler, dinamikler işlendiği için halkın yaşama, düşünme ve geçinme biçimini çözümleyebilmek için bunlara başvurulur. Toplumsal dokuya nüfuz eden karızlar ile tarımsal üretim, çevresel ve kültürel peyzaj sağlandığı için işlevsel yapı olarak da koşaklara türlü boyutlarıyla aktarılmıştır. Ayrıca geleneksel meslek icracısı olarak karızcılarının da yer altında ve suyun içinde çalışmalarının tehlikeleri, zorlukları karşısında yüklendikleri veya yüklenen sorumluluklarının yüksek olmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum ise karızcılarının aileleriyle, sevgilileriyle ile geçirecekleri zamana, iletişime etkisi koşaklarda gündelik yaşamın bir gerçeği olarak dile getirilmiştir.

İnsan yaşamının her yönüyle koşaklar ele alınabilmesi veya kişinin her boyutta duygusunun ve düşüncesinin iletiminde aracı olması; araştırmacıların da oluşturduğu tematik sınıflandırmaları çeşitlendirmiştir. Örneğin Rahman (1998: 179- 284), konularına göre sınıflandırması şöyledir: 1) “emek koşakları” *emgek qoşaqłiri*, 2) “mevsim-merasim ve örf-adet koşakları”, *mevsum-murasim ve orp-adet qoşaqłiri* 3)

“siyasi, tarihi koşaklar” *siyasi, tarixi qoşaqlar*, 4) “hayat koşakları” *turmuş qoşaqliri*, 5) “sevgi-muhabbet koşakları” *lirik-muhebbet qoşaqliri*. Bir diğer sınıflandırma ise Yalkun Yakup (2011: 189-333) tarafından “yurt, vatan-halk hakkındaki koşaklar” *yurt, veten-helk hekkidiki koşaklar*, “emek koşakları” *emgek koşakliri*, “muhabbet koşakları” *muhebbet koşakliri* başlıkları ile alınır.

Öger’in (2006: 403) mâni tarzındaki Uygur halk koşaklarının icra ortamlarına ve işlevlerine dair sınıflandırması ise şu şekildedir: 1) Düğün, nişan gibi ortamlarda sevgi ve aşkı ifade etme, 2) kızlarla erkekler veya âşıklar arasında atışma, 3) işte çalışırken söyleme, 4) Ramazanda yardım toplanırken söyleme, 5) dünürlükte kız isteme sırasında söyleme, 6) çocuk oyunlarında eğlence, 7) Nevruz, bahçe, kavun bayramı gibi şenliklerde söyleme, 8) kış aylarında, sazlı-sözlü ortamlarda eğlenme amacıyla olduğu şeklindedir.

Kültürün dışavurumunda ve düşüncelerin temsilinde koşaklarda sosyal gerçekliğin bir sonucu olarak dünya görüşü, halkın müşterek yaşam biçimi ve bilgisi, geçinme tarzı, maddi kültür varlıkları, gelenek ve görenekleri, değerleri kendini gösterir. Folklorik ifadenin asal bir unsuru olarak da koşaklarda halk yaşamında işlevsel olan ve ön plana çıkan su yönetim sistemi karızların etkileri açıktır. Maddi ve manevi kültür ürünü olarak karızların toplum içerisinde sosyal, ekolojik, ekonomik, politik olarak etki eden ve anlam taşıyan bir yapıya dönüşmüştür. Karız kültürünün derinlikli çözümlenebilmesi düşüncesinden hareket ederek koşaklarda karızların algılanmasına ve yorumlanmasına yönelik kültürel dizgeleri ele almak, görüngüleri incelemek ve anlamlandırmak için bir çerçeve sunar.

Yukarıda bahsedilen genel sınıflandırmalarla beraber herhangi bir konu, meslek, icra ortamı gibi daha spesifik konuların ele alındığı durumlarda, koşakların incelenmesinde de sınıflandırmalarla karşılaşılır. Bu çerçevede Khabib (2009: 74-78), karızları konu edinen koşakları; emek koşakları sınıflandırması içeriğinde olup ancak bunların sadece emek/çalışma meselesi olmayıp muhabbet ve kişiliğe ilişkin koşaklar olduğunu da vurgular. Uygur emek koşaklarının temel özelliklerinin karız koşaklarında

görünürlüğünden bahsederek 1) karız dert-elem koşakları, 2) karız muhabbet koşakları olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirir.

Çaqmaq (2010: 71-73) ise karızları içeren koşak örneklerini, şu şekilde ele alır:

- 1) “Karızcılar koşağı” ve onda aksettirilen karıza ait durumlar,
- 2) karız vasıtası ile çeşitli halk meselelerini aksettiren koşaklar,
 - a) Sınıf baskısını, toplumsal eşitsizliği ifade eden siyasi koşaklar,
 - b) Karızın vasıta kılındığı muhabbet koşakları,
 - c) Karıza vasıta kılınan yeni kanal koşağı,
- 3) Karızın kendisine bağışlanan koşaklar.

Sidiq ise, herhangi bir sınıflandırma yapmadan “karız hakkında koşaklar” başlığı altında örnekleri verir (2012: 178-182). Öz olarak ifade etmek gerekirse alanyazında karız koşakları, karızcılar Koşağı, karız hakkında koşaklar sınıflandırmalar; karıza ilişkin koşaklarda da zengin bir içeriğin oluştuğunu gösterir. Ayrıca alanyazında tematik olarak iş-çalışma-emek koşaklarının içinde “karızcılar koşağı” örneklerinin bulunması; karızcılarının mesleği icra edenler olarak toplumda oluşturduğu etki ve önemi yansıtır. Başka bir yönden de karızcılarının bu meslek çevresindeki olay, olgu, bilgi ve gelişmelerinin anlaşılmasına kaynaklık ettiğini gösterir. Ayrıca bu kültürel içerikler; Uygurların kültürü, sözlü tarihi, kimliği, gelenekleri sosyo-ekonomik etmenleri ile bağlantılı olup tüm bunlar üzerindeki etkileri, etkileşimleri ve görünüşleri üzerine bilgi sunar. Bu açıdan karızları konu edinen koşakların açıklayıcı, bilgilendirici ve yorumlayıcı niteliği, kültürün ayrılmaz parçası olarak değerlerden olduğunu şüphesiz kılar.

Çaqmaq’ın (2010: 71, 72) da vurguladığı gibi Turfan halkı için koşaklar; manevî zenginliklerinin önemli bileşeni olup konu, biçim ve dilin kullanımı ile kendine özgü karakterlere sahiptir. Toplumsal hayat, tabii coğrafya, Turfan’ın tarihi, halkın çalışması ve başarıları canlı bir şekilde koşaklarla iletilir. Bu koşaklar, karızın Turfan’da uzun

tarihe sahip medeniyet olduğunu göstermekle birlikte karızcıların yorgunluklarını giderme, ruhsal durumlarını iyileştirme gibi amaçlarla çalışma süreçlerini ve işleyiş biçimlerini, duyguları ile birleştirmelerine aracıdır.

5.2.3.1. Emek/Çalışma Konulu Koşaklarda Karızcılık Mesleğinin Temsili

Ülgener (1983: 19), iktisat zihniyetini, belli bir çağı ve çevreyi göz önüne alarak iktisat süje veya süjelerinin -üretici, tüketici, yönetici fark etmeksizin- benimsenen hareket ve normların söz, deyim ve çoğunlukla telkin yollu açıklanışı olduğunu belirtir. Ayrıca belli bir bakış açısında bütünlük sergileyen değer hüküm, tercih ve eğilimler olduğunu ekler. Bu tanımlamaya ve yorumlamaya dayanarak Turfan’da insanlık tarihi ve deneyimi içinde tarım, bağcılık, bahçecilik ve hayvancılık gibi üretim ve geçinme biçimleri başta olmak üzere, kaynağı büyük oranda karızlar merkezinde gelişen çağ ve çevre göz önüne alındığında iktisadî zihniyetin temeli karızcılık mesleği bağlamında geliştiği söylenebilir. Karızcılığın bu önem ve değerini de koşaklar aracılığıyla görmek mümkün olabilmektedir.

“Karızcılar koşağı”, daha önce de vurgulandığı gibi meslekler etrafında oluşmuş emek koşaklarına ilişkin sınıflandırmalarda yer alır. Bunların içeriklerinde çalışanların iş esnasında yaptıklarından bakış açılarına kadar türlü olay, olgu ve meseleler yansıtılır veya satır aralarından okunabilir. Bu tür koşak örnekleri; çevresel ve kültürel manzaranın öncüleri, ekolojik hareketlerin mimarları veya “kültür-medeniyet kahramanları” olan karızcıların sosyo-kültürel yaşamlarının ve düşüncelerinin etkisinde şekillenerek mesleki süreçlere, çalışma koşullarının duygusal ve fiziksel yönlerine, karızcılık mesleğine dair algılara ve tutumlara dair içerikler sunar. Bu çerçevede, karızcılık mesleğinin hususlarına dair bilgileri edindiğimiz örnekler şu şekildedir:

Tötqarizin bésida,

Quşbulda lay tartuq,

Özimiz kiçik turup,

Yar derdini köp tartuqemin (Niyaz 2006: 210).

“Tötqariz’in başında,

Quşbul’da çamur çektik,

Kendimiz küçük kalıp,

Yar derdini çok çektik”.

<i>Atam sorsa, anam sorsa,</i> <i>Karızda deñlar.</i> <i>Qoli işta, közi yaşıta.</i> <i>Yüridu deñlar</i> (Niyaz 2006: 210; Khabib 2009: 75). Yürüyör deyin”.	“Atam sorsa, anam sorsa, Karızda deyin. Eli işte, gözü yaşıta. Yürüyör deyin”.
<i>Üç yüz atmış quduq su,</i> <i>Bir bolup aqti.</i> <i>Men yarimni körey dësem,</i> <i>Karizniñ vakti</i> (Niyaz 2006: 210).	“Üç yüz altmış kuyu su, Bir olup aktı. Ben yârımı göreyim desem, Karızın vakti.”
Dert-elem: Karızlarda iş qilduq, Şaň Bol’da lay tattuuq. Özimiz kiçik turup, Öy derdini köp tarttuq. (Khabib 2009: 75).	Dert-elem “Karızlarda iş yaptık, Şaň Bol’da çamur çektik. Kendimiz küçük kalıp. Ev derdini çok çektik”.
Bu koşağın bir diğər varyasyonu şöyledir: Karızlarda işliduq, Şaň bulda lay tarttuq. Özimiz kiçik turup, Capalarnı köp tarttuq (Tehrir Heyeti, 1993: 33-3450) Cefalarını çok çektik.”	“Karızlarda çalıştık, Şaň bulda çamur çektik Kendimiz küçük kalıp Cefalarını çok çektik.”
İşliduq karızlarda, Sévetlerde lay tattuuq. Tinim tapmay işlepmu, Yoqsulluqni bek tarttuq (Khabib 2009: 75).	“Çalıştık karızlarda, Sepetlerde çamur çektik. Rahatlamadan çalışsak da, Yoksulluğu pek çektik.”
Karızdiki süzük su, Kölge uttur aqıdu. Dimeñ bizni xarlinar Bizge bext yaqıdu (Khabib 2009: 75).	“Karızdaki duru su Göle doğru akıyor. Söylemeyin bizi hor görürler, Bize baht yakışır.”

⁵⁰ Söyleyenler: Hapiz Hüsüyün, Tahir Abdi, Erkek, Yaş 65, okuma yazması olan çiftçi, Tuxulu’da derlenmiştir.

“Karızcılar koşağı” kategorisine giren yukarıdaki örneklere bakıldığında, geleneksel meslek icracısı karızcılarının çalışma koşulları, kendilerine çalışan olarak (değer ve emeklerinin karşılığı) yaklaşımları işlenirken bunların bir sonucu olarak olumsuz taraflarına sitem, eleştirme göze çarpar. Hatta karızın inşası, temizliği ve onarımı sırasında önemli iş bölümlerinden biri olan “çamur çekme”ye vurgu yapıldığı görülmektedir. Karızcılarının “çamur çekme” ile uğraşırken veya karızda genel olarak çalışmanın birey için değişken ve güç koşulları karşısında yaşamlarında sevgili, anne-baba, ev özlemi veya hasret vurgusu vardır. “Karız vakti” ifadesi ise karızcılık mesleğinin, kişinin büyük bir zaman dilimini kapsadığını ve işlerin belirli rutin ve zamanlarda yapıldığını açıklar. Khabib’in (2009: 75) de vurguladığı gibi bu örneklerde karızcılığın çalışma kaideleri, karız inşalarını ve karız kazma cereyanındaki iş tertiplerini anlatmakla kalmayıp aynı zamandaki karızcılarının cefalı işleri, serzenişleri, hayat koşulları, duyguları ifade edilmiştir. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki buradaki çalışma/emek koşakları, aynı zamanda sitem, eleştiri, idari yönetime mesaj iletme gibi içerikler ile politik konulu koşaklarla da kısmen ilintili olmaktadır. Ancak aşağıda da görüleceği üzere doğrudan

Ayrıca yukarıda verilen bu örnekler ile emek/çalışma haricinde birtakım veriler elde edilir. Örneğin “Şaň Bol’da ...”, “üç yüz altmış kuyu” ifadeleri de karıza ilişkin sözlü tarih bilgisini aktarır. “Tötkariz başında...” ifadesi ise karızlara ad verme geleneğinin - bu konu, aşağıda ayrı bir başlık altında detaylandırılarak ele alınmıştır- yansımasıdır. Tüm bunlar, koşaklar ile sadece duygu ve düşüncelerin işlenmediğinin belirgin göstergeleridir ki karızlara ve onun etrafında gelişim sergileyen kültürel aktarıma tanıklık sağlar.

5.2.3.2. Politik Konulu Koşaklarda Karız Vasıtası ile Toplumsal Meselelerin Aktarılması

Suyun kontrolünü sağlayan karızlara ilişkin çalışmalar, karızcılarının ve (kısmen) çiftlilerin yoğun güç ve zaman gerektiren emekleri ile oluşmaktadır. Sosyal gerçekliğin bir sonucu olarak, Kılıç’ın (2023: 674) da ifade ettiği üzere, toprak mülkiyetinin bulunduğu durumlarda, karızı olan beylerin kendi hâkim rolleri ve güçleri- geleneksel

ağa-köylü çatışması, tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü bölgelerde çoğunlukla su kaynaklarına sahip olma ile şekillenir- karızcıların veya çiftçilerin sarf ettikleri emek karşılığında yoksulluklarının ve cefalarının eleştirisi açıkça dile alınmıştır.

Sınıf baskısı, toplumsal eşitsizlik, mülkiyet sahiplerinin veya yöneticilerin adaletsizliği gibi durumlar, politik içerikli koşaklar açısından da özel bir yere ve işleve sahiptir. Bu koşaklarda, üst sınıfın çalışanlara yaptığı zulümler, onlara değer veya emeklerinin karşılıklarının verilmemesi aktarılmıştır.

<i>Kariz çépip, yer éçip,</i>	“Karız kazıp toprağı açıp,
<i>Aşni çiqarsaq étizdin.</i>	Aşı çıkarsak tarladan
<i>Aşmaydiken déhqan,</i>	Aşmıyor çiftçi,
<i>Xocam dégen yilpizdin (Çaqmaq, 2010:72).</i>	Hocam denen Yilpiz’den.”
<i>Yoğanqirdiki karizni,</i>	“Yoğankır’daki karızı
<i>Déhqanlar özi çapqan.</i>	Çiftçiler kendi kazmış.
<i>İnsapsiz beg-xocamlar,</i>	İnsafsız bey-hocalar,
<i>Yastuqni qirlap yatqan (Çaqmaq, 2010: 72).</i>	Yastığın üzerine yatmış.

Bahchelard’ın söylembilim çerçevesinde, “Yeteneklerin birbirine karıştığı günümüzde bile ‘su kaynağı keşifçilerinden’ söz edilmez pek.” (2006: 173) ifadesine koşut, karızcılarının geleneksel meslek grupları arasındaki önemi açıktır. Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü üzere, bu mesleğin icrasında büyük emek ve rolleri olan karızcılarının ve karız suyundan tarımsal sulamada yararlanan çiftçilerin yönetim ve çalışma koşullarına dair dert ve şikayetleri “Aşmıyor çiftçi /hocam denen Yilpiz”, “İnsafsız bey ve hocalar /Yastığın üzerine yatmış.” ifadeleriyle anlatılmıştır. Ayrıca koşaklarda kişilere, gruplara yönelik hitaplar ile statünün veya ekonomik gücün kullanılmasıyla adaletsizlik dile getirilmiştir. Onların karızda emeklerine ve çalışkanlıklarına karşılık, beklentilerinin karşılanmadığının veya maddi-manevi hak ettikleri değerlerin verilmediğinin altı çizilmiştir. Öz olarak bunlar; yöneten/yönetilen,

işçi/iş veren sınıf çatışmasının koşaklara yansımalarıdır ki bu durum sosyal ve iktisadi yapılaşmada yaygın olarak görülür.

Genel itibarıyla diğer kültürel oluşumların icrasında olduğu görüldüğü gibi, koşaklarda da belirli işlevin amaçlanarak yaratımı ve icrası söz konusudur. Politik konulu koşak örneklerinde de toplumun su yönetim modelinin inşacıları, kültürel bağlamda sürdürülebilir su yönetimi sağlayıcısı karızcılar; gelişen sorunlar karşısında sessiz kalmamışlardır. Onlar, üretimi ve yaşamsal döngüyü sağlayan karız içerisinde çalışmanın zamansal ve fiziksel zorluklarına rağmen sorunlarını ve hislerini açıkça dile getirmişlerdir. Ayrıca geleneksel mesleğin icracıları karızcılarının, beliren sorunlara sundukları çözümlerin yine mesleklerinin icrasında olduğu gibi kültürel edimler ile dışa vurukları anlaşılır.

5.2.3.3. Aşk-Muhabbet Konulu Koşaklarda Karız, Karız Suyu, Karızcılık

Kişinin sevgilisini, eşini, ailesini, evini, yurdunu, mesleğini, ürettiği herhangi bir şeye yönelik sevgisi ya da sevilme beklentisi; halk anlatısı olarak koşaklara konu olmuştur. Halk yaşamında karıza verilen değer ve önem de onun koşaklarda hem karıza sevgi hem de sevgiyi betimlemede, tanımlamada ya da benzetme unsuru olarak işlenmiştir. Maddi kültür ürünü olarak karızlar; sevgi-muhabbet olgusu etrafında iletilen duygu ve düşüncelerle iç içe geçmiş yapıyla yorumlanmıştır.

Ülgener (1983: 23), Sombart'dan (1928: 29) alıntılanarak zihniyetin kaynaklarını; *dış görünüm* olarak iş yerleri, köy kuruluşları, kanallar vd. sıralarken *kamuoyu yansımaları* olarak da çeşitli mesleklerin toplumda/grupta itibarı, halk oyunda beğenilen veya beğenilmeyen, takdir gören veya horlanan tipler, davranışlar oluşturduğunu aktarır. Kılıç'ın (2023: 671) da ifade ettiği gibi, karızların yer altı su kanalı olması ve kamuoyunda Uygurların çöl bölgesinde bağlara, bahçelere, çevre yönetimine imkân tanınması bu bağlamda değerlendirilebilir. Daha geniş ifadeyle, Uygurların maddi kültür ürünü olarak kimliği ile özdeşleştirilmiş ve halk yaşamında işlevselliği ile ön plana çıkan yapı olarak karız ve ona ilişkin hususlar; beğenilen ve takdir gören söylemleri veya beğenilmeyen, hor görülen- politik içerikli koşaklar başlığı altında incelenmiştir-

tip ve davranışları şeklinde belirlemiştir. Bu beğeni ve takdir görme, iki eğilimdedir. Aşağıda da görüldüğü gibi bireye yönelik söylemlerde ve kültürel miras ürünü karızlara yönelik söylemlerde karşılaşılır.

5.2.3.3.1. Karızı Vasıta Kılan Bireye Yönelik Sevgi-Övgü-Beğeni

Sözlü kültür ürünü olarak koşaklar⁵¹; bireylerin ve halkın duygu ve düşüncelerini estetik biçimde ifade ettiği halk edebiyatı türlerindendir. Koşaklar; genel itibarıyla yedi heceli, dört dizeli olup güçlü ritim ve ahenge sahiptirler. Sözleri sade, canlı ve tasvir edici nitelikleriyle duygu yüklüdürler (Yakub ve Geyurani vd. 1994: 253; Rahman 1998: 169). Koşaklar ile bireyin ve toplumun duyguları, dünya görüşleri, gelenekleri, inanışları, çevresel manzaraları işlenir. Bu sözlü ürünler; kuşaklarca aktararak varlığını sürdürür. Çeşitli ortamlarda çalgılar eşliğinde ahenkle veya müziksiz söylenebilir. Koşakların icrası müzik ve dansla da iç içe olabilir (Rahman 1998: 169-170). Koşaklar sadece toy, meşrep ve diğer merasimlerde söylenmeyip halkın tabiat görüşünde ve kötü güçlere karşı görüşlerinde söylenir. Koşaklarda güç bahladrlık, isyan, aşk, emek, bilgili insanların tasviri belirir ya da canlandırılır (Rahman 1998: 171) veya sözlü tarihçilik geleneğinin bir ürünü olarak geçmişin izlerini günümüze taşır (İnayet 2013: 156).

Anonim halk şiiri nazım biçimlerinden *mânilerde*; ilk iki dizenin uyağı doldurmak veya temel düşünceye giriş için söylenir. Asıl söylenmek istenenle anlam yönünden ilgisinin bulunmadığı gibi görünse de konu çerçevesinde yorumlanabilir (Dilçin 1983: 279). Benzer biçimde, koşaklarda da ilk iki dizede karız ve karıza dair bileşenlerin, özelliklerin ilk iki dizede yer verilmesi; sonra asıl yâre sevginin, özlemin, övgünün dile getirilmesi tematik paralellikler kendine yer bulur. Aşk ve muhabbet koşakları; emekçi halk topluluğunun muhabbetli hayatının gerçek tasviri. Genç kız-erkeklerin sevgini-duygusunu, arzusunu-ümidini, sevgi bakış açısı ve tutumunu ifade ediyor. Turfan halkının manevi dünyasında önemli yer tutar. Örneğin;

Karizlarda aqqan su,

“Karızlarda akan su

⁵¹ Uygurlarda “koşak” sözcüğüne karşılık; *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*’ne bakıldığında Türkiye Türkçesinde “koşma”, Azerbaycan Türkçesinde “goşma”, Kazak Türkçesinde “şuvmak türü”, Kırgız Türkçesinde “tört sap”, Özbek Türkçesinde “koşık” vd. (1991: 502-503) görülmektedir.

Kölge kélip toxtaydu.
Çéver yârim qalemqaş,
Qizil gülge oxşaydu (Çaqmaq, 2010: 72).

Göle durup akıyor.
 Usta yarım kalem kaş
 Kızıl güle benziyor”.

“*Saykariz*”niñ ayıǵı,
 “*Tere Kariz*”niñ béşı.
Méni munçe köydürgen,
Yarimniñ eqli-hoşı (Çaqmaq, 2010: 72).

““*Saykarız*”in ayaǵı,
 “*Tere Karız*”in başı.
 Beni bu kadar yakan,
 Yarimin aklı-şuuru.”

“*Yaqa kariz*” béşidin,
 Yarim kélidu.
 Qara közni oynitip,
 Bağrim kélidu (Çaqmaq 2010: 72-73).

“*Yaka karız*” başından
 Yarim geliyor.
 Kara gözünü oynatıp,
 Ciğerim geliyor.”

Bu koşak örneklerinde dikkat çekici bir diğér unsur; “*Saykariz*”, “*Tere Kariz*”, “*Yaqakariz*” gibi karız adlarının anılması; karıza verilen bir değérin göstergesi olarak hem ad verme geleneğini hem sözlü tarihe veri sunması itibarıyla önemlidir.

Aşti qırq ğulaçtin,
Karizimniñ quduqi.
Maña kérek ezeldin,
Yarniñ eşli şundiği (Çaqmaq, 2010: 73).

“*Aştı kırk kulaçtan*
Karızımın kuyusu
Bana gerek ezelden
Yarin eşli şöylesi.”

Qatar – qatar körüngeñler,
Kariz derixi,
Bizniñ yarni körsetmigen,
Yolniñ yiriği (Niyaz 2006: 210).

“*Sıra sıra görünenler,*
Karız ağacı,
Bizim yâri göstermeyen,
Yolun uzağı.”

Qariz yoli yulğunluq,

Ortasida qoğunluq.

Qoğunluqta yârim bar,

Qelem qaşliq tal boyluq (Çaqmaq, 2010: s. 71-72). Kalem kaşlı, söğüt ağacı (gibi) boylu”.

“Karız yolu ilgın ağacı,

Ortasında kavunluk

Kavunlukta yârim var,

Karızların inşası ile sosyal, mekânsal düzenlemeler ve ile ekonomik, ekolojik ve kültürel peyzajdaki dönüşümlerin bir neticesi olarak meydana gelen karız ve karıza ilişkin bileşenlerin (karız suyu, karız yolu, karız kuyusu, karız adı vb.) anlamı; insan ve toplum üzerindeki etkilerinin izini sürmek, yeniden üretim alanlarını ele alma açısından önemlidir. Başka bir ifadeyle onlara yüklenen anlamsal, işlevsel ve değeri ile ilişkisi görünür kılmak mümkündür.

Yukarıda da işaret edildiği gibi sevgili tarafından dile getirilen bu dörtlüklerin her birinde asıl amaç istenen sevgiliye özlem, sevgiliyi övme, betimleme gibi duygu durumlarının aktarımıdır. Sevgiliye yönelik bu iletilerde, karızın vasıta kılınması; halk arasındaki değere dönük paralelliğe vurgu yaptığı söylenebilir. Duygunun iletiminde; benzetme, sembolik gönderme, imgelerin oluşumuna işaret eder. Söz konusu bağlantılar kültür çevresi içerisinde yorumlanabilir.

Aştı qırq ğulaçtin,

Karizimniñ quduqi.

Maña kérek ezeldin,

Yarniñ eşli şundiql.

“Aştı kırk kulaçtan,

Karızımın kuyusu(nu).

Bana gerek yârin ezelden,

Yarin eşli şöylesi.”

“Yaqa kariz” béşidin,

Yarim kéliu.

Qara közni oynitip,

Bağrim kélidu (Çaqmaq 2010: 72-73).

“‘Yaka karız’ başından

Yarim geliyor.

Kara gözü parlayıp,

Yüreğim geliyor.”

Qatar – qatar körüngenler,
Kariz derixi,
Bizniñ yarni körsetmigen,
Yolniñ yiriqi (Niyaz, 2006: 210).

“Sıra sıra görünenler,
 Karız ağacı,
 Bizim yârî göstermeyen,
 Yolun uzağı.”

Qatar qatar köringen,
Qariz derixi.
Sen yarimni körsetmigen,
Yolniñ yiraqi. (URL-37)

“Sıra sıra görünen
 Karız ağacı,
 Sen yârîmi göstermeyen,
 Yolun uzağı”.

Qatar qatar körüngenler
Kariz derixi.
Yaxşı yârini körsetmigen
Yolniñ yirağı (Khabib 2009: 76).

“Sıra sıra görünenler
 Karız ağacı
 Güzel yârini göstermeyen
 Yolun uzağı”

Qariz yoli yulğunluq,
Ortasida qoğunluq.
Qoğunluqta yârim bar,

“Karız yolu ılgın ağaçlı,
 Ortasında kavunluk.
 Kavunlukta yârim var,

Qelem qaşliq tal boyluq (Khabib 2009: 76; Çaqqmaq, 2010: 71-72;). Kalem kaşlı, söğüt ağacı boylu”

Kariz yoli yulğunluq,
Otturisida qoğunluq.
Qoğunluqta işleydu,

“Karız yolu ılgın ağaçlı,
 Ortasında kavunluk.
 Kavunlukta çalışıyor,

Qelemeqaşliq tal boyluq (Sidiq, 2012: 178)

Kalemkaşlı dal boylu”

Kariz suyi uluğlaydu,
Qérîmni çapqanséri.

“Karız suyu yüceltiyor,
 Qérîmni çapqanséri.

Köñül tağdek ösmemdu,

Gönlüm dağ gibi büyümedi

Yarimni tapqanséri (Khabib 2009: 76; Çaqmaq 2010: 71-72) Yarimi buldukça.”

Kariz béşi quduqta,

“Karız başı kuyuda,

Kepter belisi.

Güvercin yavrusu.

Karizdiki şu yarim,

Güvercin yavrusu.

Közüm qarisi (Khabib 2009: 76).

Gözüm karası”.

Karizdiki bulaqlardek

“Karızdaki kaynaklar gibi

Yarimniñ közi.

Yarimin gözü.

Navat qoşup yuğargandek,

Navat⁵² ekleyip, yoğrulmuş gibi,

Yarimniñ sözi (Khabib 2009: 76).

Yarimin sözü.”

Khabib (2009: 77) ifadesiyle Turfan halkının hayat gerçekliğine, onların maddi ve manevi kültürüne derin tesir etmektedir. Kendilerinin türlü duygularını, hissiyatlarını, sevgilerini, karıza bağlayıp kendi söylemlerinde yaygın olarak kullanıp oldukça maharet ile ifade edilmişlerdir. Diğer Uygur koşaklarında olduğu gibi birinci ve ikinci mısralarda türlü tabiat manzarası; üçüncü ve dördüncü mısralarda ise kahramanın duyguları, sevgiliye olan özlemi, ayrılık hasreti gibiler ifade edilmiştir.

Koşaklarda esas amaç, birinci ve ikinci mısralarda değil, üçüncü ve dördüncü mısralarda ifade edilir. Turfan halkının koşaklarında ise birinci ve ikinci mısrası karıza bağlanır ya da ona ilişkin konular ifade edilir. Turfan halkının fikir ve bakışlarına, düşünce biçimine, estetik bakışına derin tesirini gösterir: “Karızdaki kaynaklar gibi/ Yarimin gözü” örneğinde görüleceği üzere karızlardaki kaynaklara benzetilmiş olup, en güzel şey burada karıza dayandırılmış. Bu tür benzetme, karız ile ilişkisi olan Turfan’da karşılaşılır ki başka yerlerde sevgilinin gözü; koyun, bulak, ahu göz gibi şekillerde ifadesi görülür (Khabib (2009: 77-78).

⁵² Bir tür kristalleştirilmiş şeker.

Koş karızın suyu ulu,

Buğdayı başlı.

Komşumuzun bu kızı.

Kalem gibi kaşlı (Khabib 2009: 77).

Karız muhabbet koşaklarında, karızın beş temel gövdesi yine, karız kuyusu, karız kanalı/tüneli, karız açık arığı ve karız gölü gibiler ve karızın özellikleri, karız arığına dikilen ağaçlar ve karız gölü, arığında yaşayan uçan kuşlar hem de karız suyu başlanan tarlalardaki ürünlere kadar hepsini oldukça ustalık ile işlenmiş. Bu koşaklar karızı tanıtmakla kalmayıp, karız işçilerinin tatlı, saf sevgisine olan arzuları, güzel hisleri, duyguları, sevgileri olan görüşleri tasvir edilmiştir (Khabib 2009: 77).

5.2.3.3.2. Karıza ve Karız Suyuna Yönelik Sevgi, Beğeni, Övgü

İnsanlık tarihi ve deneyimi içinde karızların ve karız suyunun varlığı ve değeri ile beraber kentin düzeni içindeki yeri; onun işlevselliği göstermeye yeterlidir. Sosyo-kültürel, ekonomik ve ekolojik yapıda değişim-dönüşüm ve çok boyutlu etki ile ekledikleri/kattıkları doğrultusunda yaratıcı eylem alanı sözlü kültür ürünlerinden koşaklarla rolü ve değeri aktarılır. Bunu destekleyici nitelikte aşağıdaki örnekler şu şekildedir:

Qariz suyi bolğaçaqa,

Canlar yayraydu.

Su qedrige yetmisek,

Canlar qaxşaydu.

Kariz qedrige yetmivideim,

Anam yiğlidi.

Su qedrige yetmivideim,

Xuda qağidi (akt. Kazimi 2007: 29).

“Karız suyu olduğu için,

Canlar rahatlıyor

Su kadrine ulaşmazsak,

Canlar ağlıyor.

Karız kadrine ulaşamadım,

Anam ağladı.

Su kadrine ulaşamadım

Hüda bağırdı.”

<i>Karizdiki teşmilerde,</i>	“Karızdaki tünel/kanallarda
<i>Abi zemzem aqıdu.</i>	Zemzem suyu akıyor,
<i>İçip baqşam xoymu tatliq,</i>	İçip baksam pek tatlı,
<i>Yürekke bek yaqıdu. (Niyaz, 2006: 210)</i>	Yürek pek seviyor.”
<i>Östeñ, kariz yasığaç,</i>	“Kanal, karız yapınca,
<i>Aqti sular köpiyip.</i>	Aktı sular çoğalıp.
<i>Su körmigen çöl cezir,</i>	Su görmeyen çöl cezir,
<i>Boldi bostan kökrip (Çaqmaq 2010: 73).</i>	Oldu bostan yeşerip.”

Bu koşaklarda emgekçi halkın emeğin karşılığının meyvesi olan karız ve kanallar aracılığıyla meydana gelen bostanlıkların dile alınması ile Turfan gibi yüksek sıcaklığın olduğu bu yerde suyun gayet önemli bir diğer ifadeyle karızın Turfan’daki Uygurların burada oturup meselelerini çözen faktör olması esasını hissettirir (Çaqmaq 2010: 73).

Klaver (2011: 10), suyun önemini ve kültürel oluşunu şöyle açıklar;

“Su hayata ritim ve nabız verir. Her şeye nüfuz eder. Herhangi bir canlı varlığın (bedenlerimiz, toprak, atmosfer ve kültürlerimiz) içinde hareket eden su birbirine bağlanır, taşınır ve dönüşür. Dünya bir hidrosfere sahip olduğu için bir biyosfere sahiptir. Dünya, bir hidrosfere sahip olduğu için bir kültür küresine sahiptir.”

Bu itibarla çöl/kurak iklim bölgesini değiştiren-dönüştüren karız suyunun da “yaşam kaynağı”, “canlandırma”, “yeşertme” olarak insan ve çevre üzerindeki etkisi koşaklarda açıkça görülmektedir. Hatta akan karız suyunun “zemzem suyu” olarak nitelendirilmesi şifa kaynağı olarak kabul edildiğinin ipucunu verir veya karız suyunun karşıladığı ihtiyaçtan hareketle duyulan sevgi, övgü, beğeni imler.

Gündelik yaşantıda kullanılan ve birincil ihtiyaçlardan olan su; bireylerin/halkın da gündelik yaşantısının bir parçası haline gelmektedir. Zerzan’a göre yaşamın ve anlamın sembolleştirilmesi; en kapsamlı dilde gerçekleşmektedir (2018: 85). Bu bakış açısından

hareketle koşaklarda da sevgi, özlem, övgü gibi duyguların iletiminde, dışavurumunda halkın yaşantısında sembolik görünümde karızların bilfiil var olduğu söylenebilir.

<i>Karizdiki teşmilerde,</i>	“Karızdaki kanallarda,
<i>Abi zezem aqıdu.</i>	Abi zezem akıyor.
<i>İçip baqşam xoymu tatliq.</i>	İçip baksam pek tatlı.
<i>Yürekke bek yaqıdu.</i>	Yüreğe pek yakışıyor
<i>Üçyüz altmış quduq suyi,</i>	Üç yüz altmış kuyu suyu
<i>Bir olup aqti.</i>	Bir olup aktı.
<i>Kariz suyu canğa rahet,</i>	Karız suyu cana lezzet
<i>Köñülge yaqti (Rehman 2006: 54).</i>	Gönüle yakıştı”.

5.2.3. Efsane-Rivayetlerde “Yerden Su Çıkarma” Motifi ve Karız’ın Ortaya Çıkışı

Türkçeye Farsçadan giren ve yerleşik hale gelen efsane terimine karşın Batı dillerinde “legend” kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir. Bir tür olarak efsane, ilk defa olarak gerçek ya da gerçek dışı nitelikleri ve kişi, olay, yer hakkında inanılan anlatılar olmalarına vurgu yapılarak Grimm Kardeşler tarafından tanımlanmıştır (Jason 1971: 134). Şükrü Elçin de efsane tanımını verirken tarihselliğinin altını çizerek inancın yanı sıra sosyal normların ve ritüellerin oluşumundaki rolünü vurgulamış ve bir millet arasında geliştiğine değinmiştir (Elçin 2004: 314). Dolayısıyla çok eski zamanlardan bu yana inandırıcılık özelliği ön planda olan efsanelerin mekanlar, olaylar, şahıslar ve benzeri konularda oldukça çeşitli olabildiği görülür. Efsaneler işlev bakımından ise halk arasında öğüt verme ve örnek gösterme yoluyla inançların, kuralların, davranışların sürdürülmesi ve olayların, durumların, nesnelerin kökenleri ve işlevleri hakkında açıklamalar sunması sebebiyle canlılığını korur (Türktaş, 2013: 39). Uygurlarda ise halk edebiyatı türleri içerisinde *efsane-rivayet*⁵³ terimlerinin bir arada kullanımı görülmektedir. UTİL’de 1. *Ağızdan ağıza, evlattan evlada aktarılan gizemleştirilen*

⁵³ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Öger

hikâye, rivayet, destan, 2. Aktarılan asılsız söz, boş laf 3. Akla sığmayan, abartılmış, benzeri görülmeyen şey, iş (1990: 222). Raxman ise “*insanlığın tabiat ve toplum hakkındaki en eski sade dünya görüşlerinin bedii yansıması* (1986: 1) olarak tanımlar.

Uygur efsaneleri üzerine araştırma yapan Ögel (208: 106) ise yaratım, aktarım, yapı, muhteva ve işlev özellikleri dikkate alarak şöyle tanımlar:

Herhangi bir yerde ve zamanda, herhangi bir kişi tarafından anlatılan; yaratılış temelinde mitolojik, tarihî, dinî ve sosyal hayata ilişkin unsurlar içeren; konusu, insan, insanüstü ve doğal varlıklar olan, konularını içinde yaşadığımız dünya üzerinden aldığı için gerçek ve kutsal olduğuna inanılan; nesir şeklinde yaratılan ve sanatsal olarak formüle edilmeyen; belirli olay, durum, varlık, davranış ve geleneklerin köken ve nedenine açıklık getiren, doğaüstü olayların açıklanması, belirli yerlerin ve sosyal değerlerin korunması gibi işlevler üstlenen sözlü kültür ürünüdür.

Uygurların atalardan kalan kültürel miras ürünü karızların inşası ile su yönetimi ve kullanımı becerisine sahip olmaları, halk yaşamında rolüne ve yaygın etkisine paralel kendilerinin çalışkanlığı, akıl-feraseti, dayanışma, danışma, iş birliği vb. olumlayıcı nitelikte kavramlarla ilişkilendirmelerini sağlamıştır. Bu budaklanmış bir ağı imleyen karızlar; canlıların yaşam kaynağı olduğu için başlangıçtan itibaren insan zihnini meşgul etmiş, su arayışında ve su yönetim tekniklerinin geliştirilmesinde halkın kutsallık atfettiği efsanelere de konu olmuştur. Anlatı olarak efsane-rivayetlerde, suyu çıkartma ve su yönetim tekniğinin keşfedilmesi/geliştirilmesi sonucu; suya erişim ile ekolojik dönüşüm, üretimde bolluk-bereket ve anlatının da doğası gereği inanış yer alır.

2.1.1. numaralı rivayette aktarıldığı üzere anlatılarda yaygın olarak görülen engel motifi olağanüstü bir varlık olan ejderha ile birlikte aktarılmıştır. Anlatılarda yaygın olarak yer alan engel motifi, ana karakterin hedefine ulaşmasını zorlaştıran somut, soyut ya da duygusal aşamalarını ifade eder. Rivayetlerde ejderha unsurunun olağanüstü varlık olarak yer almasının yanında amaca ulaşmada bir engel oluşturduğu görülür. Rivayette amaca ulaşmak için yenilmesi gereken ejderha, suyun yerin altından getirilmesi ile fiziksel olarak olmasa da mesaj olarak yenilmiş olur. Böylece halk suya ulaşarak zirai

anlamda kaderini tayin edebilir. Genelde engel motifinin aşıldığında anlatılarda ana kahramana bilgelik kazandırılması söz konusudur. Söz konusu rivayette de bir engel motifi olan ejderhanın yenilmesi ile halk su yönetimi konusunda bilgi kazanarak bu anlayışı geleneksel bilgisini geliştirir. Rivayetlerin halk katındaki ortak değerleri ve inançları yansımasından dolayı bu rivayetlerdeki engellerin aşılması ile anlatıların ilettiği ortak değerler, tekrar vurgulanır. Engelleyici olumsuz bir tip olan ejderhanın yenilmesi ile bu tipin temsil ettiği olumsuz değer yargıları, karızların oluşturulmasıyla şekillendirilen olumlu değişim ve dönüşümle öğretici bir ders olarak olumlu bir hale getirilir.

2.1.2. numaralı rivayette yine köken açıklayıcı bir rivayet olup karızların oluşumuyla ilgili bilgi vermektedir. Otlattığı hayvanları bulmak adına çok çile çekmiş bir çobanın akşamın sabahında karız suyunu bulması, Uygur halk yaşamında hayvancılık faaliyetine bağlı olarak çobanlık mesleğinin yüceltildiğini gösterir. Çünkü inci gibi dupduru karız suyunu bulmak halkın da çobandan görerek karız sistemi inşa etmesi çoban aracılığıyla gerçekleşmiştir. 2.1.6. numaralı rivayet ise 2.1.2'nin bir varyantı olup temelde aynı epizot dizilimine sahiptir.

2.1.3 numaralı rivayet, 2.1.1 numaralı rivayette olduğu gibi engel motifini işler. Aşıkların kavuşmasına engel olarak halkı susuzluğa mahkûm eden bir zaliminden halkı kırılmaktan kurtarmak amacıyla dostlarını yanına alarak kuyu kazın bir aşığı ve mucize sonucu göle dönüşen cılız suyu ve nihayetinde karız boyu bağ ve bahçelerin oluşmasını aktarır. Rivayete dikkat çeken bir diğer unsur ise bütün bu çalışmaların “kutlu çalışma” olarak adlandırılmasıdır.

2.1.4. numaralı rivayette başkahraman 2.1.2. numaralı rivayette olduğu gibi çobandır. 2.1.2 numaralı rivayette hayvanlarını bulmak için eziyet çeken bir çoban varken 2.1.4'te susuzluk azabı tarafından eziyet çeken bir çoban vardır. Her iki çoban da karız suyunu bularak Uygur halkını suya kavuşturur. 2.1.4'te çoban, çoban değneği ile toprağı kazarak sonunda duru suya ulaşır. Aksakalın örneğinde inşa faaliyetleriyle balçık çıkarma, hava geçirme meseleleri çözülür. Sonunda 2.1.3 numaralı rivayette olduğu gibi ab-ı hayat karızlarla üzüm mekânı, meişet kucağı, medeniyet beşiği oluşturulur. Bu

rivayetlerde genel olarak çobanların halk yaşamındaki önemli rollerine vurgu yapılır. Suyun sınırlı olduğu bu çorak arazilerde hayati öneme sahip su kaynaklarının çobanlar tarafından bulunması, çobanların halk arasındaki statülerini yükseltmesine sebep olur. Rivayetler temelde halkın muzdarip olduğu susuzluk sorununun ya da su kaynağına erişme probleminin çözümü hikayeleridir. Çobanlar halkları için eziyetlere ve sıkıntılara katlanarak genel anlamda halkın iyiliği için çalışan kendinden feragat eden kahramanlar olarak rivayetlerde yer alır.

2.1.5. numaralı rivayette, 2.1.4 ve 2.1.2 rivayetlerinde kahramanlık yaparak halkın su sorununu çözen çobanlar gibi bir kahraman tipi bulunur. 2.1.4'te çobanın değneği ile toprağı kazarak karız suyuna ulaşması gibi bu rivayette ki kahraman da kanal kazarak Tanrı Gölü'nün suyunu getirmeye çalışır. Kahramanın Tanrıya dua etmesiyle oluşan deprem sonucunda bir kanalın ortaya çıkarak tepelerden eriyen suların göle dönüşmesi, bu kahramanın Tanrı katında makbul bir kişi olduğunu gösterir. Yine de kahramanın bu eylemleri 2.1.4 ve 2.1.2 rivayetlerinde görüldüğü üzere karız suyuna ulaşmaya yeterli olmaz. Bu aşamada 2.1.4 numaralı rivayette görüldüğü gibi karız suyuna ulaşma da belirleyici role aksakallar sahiptir. Tıpkı 2.1.4'te aksakalın yol göstermesi sonucu inşa faaliyetleriyle balçık çıkarma, hava geçirme meseleleri çözülmesine benzer şekilde bu rivayette de aksakallılar konuşup danışmışlar, akıl göstermişler, planlamalar yapmışlar, bunun sonucunda yüksekten aşağıya kuyu kazarak, tünelleri birbirlerine bağlayarak akıl idraki sonucunda gölden ibaret bir mucizenin gerçekleşmesini sağlamışlardır. Bu rivayet diğer rivayetlere benzer şekilde karızın kökenini, oluşum şeklini açıklayan etiyolojik mitik bir anlatı olmasının yanı sıra karızın adının “çalışmanın izi, emek izi”nden geldiğini ortaya koyması sebebiyle onomastik açıdan da dikkate değerdir.

2.1.7 numaralı rivayet, başkahraman yiğidin pir, hızır tiplerinde yaygın olarak görülen bembeyaz sakallı bir ihtiyara saygısızlık yapması çerçevesinde şekillenir. Yiğit, ilk olarak dedeye selam vermeyerek, ayağa kalkmayarak saygısızlık yapar. Daha da önemlisi ihtiyar su içecek olmasına rağmen yiğit, duru kaynak suyundan ayağını çıkarmaz ve dedeyi azarlar. Bunun üzerine dedenin beddua etmesi sonucu yer sallanarak kayağın suyu kurur. Bundan sonra yiğit ne kadar yalvarıp af dilediyse affetmemiş. Halk gelip “kendisi cezasını çeksin” diye isteklerini sunduklarında dede, “yerden su çıkarsın,

günahını yıkasın” diyerek yiğidi kuyu kazmasını yol göstermiş. Yiğit de kuyuları kazıp birbirine bağlayarak yer altındaki suyu yeryüzüne çıkarmış, karızları oluşturmuş. Bu rivayet içerisinde keramet, yaşlıya hürmet, beddua motiflerini içermesi açısından diğer rivayetlerden ayrılır. Ayrıca selam verme, ayağa kalkma, birisi su içerken ayağını çıkarma gibi değerleri iletmesi açısından da dikkate değerdir.

5.2.4. Bilmeceleerde Karız

Bilgelik ve zekayla ilişkilendirilen bir tür olarak kültürel değerleri yansıtan bilmeceleer, dil ve düşünce becerilerini test etme, sosyal bağları güçlendirme ve etkileşime teşvik etme açısından halk yaşamının her alanında ve özellikle çocuk folklorunda, folklorun temel işlevlerinden hoşça vakit geçirme amacıyla sık sık başvurulmuştur. Bilmece türü, sadece bilişsel ilişkilendirmeler ve hoşça vakit geçirme açısından önemli olmayıp bütün kültürel unsurları bünyesinde barındırıp aktarması açısından da dikkate değer bir türdür. Dolayısıyla bütün kültürel unsurları ele aldığı gibi karızları da işler. Uygur örnekleminde ise geleneksel bir mimari olan karızlar, bilmece türü çerçevesinde sınırlı bir görünürlüktedir. Karızlar, bilmeceleerde genelleştirilmiş tasvirlerle doğa, toprak, su, bitki gibi doğal öğelerle ilişkilendirilir ve yaşamı besleyen yönleri vurgulanır. Yanıtı karız olan bilmeceleer de soyun bir hayat kaynağı olarak yaşamı simgelediği ve gizil bir şekilde öneminin vurgulandığı görülür.

Uzun ketken bir kèmir,

Tüñlüki micir- micir.

Ayiğida göl èçilur,

Bèşi Gortañliq èdir (Tokmak 2010: 264)

(Kariz)

“Uzun giden bir kemer,

Geceleyin şırl şırl.

Ayağından göl açılır.

Başı çorak bir tepe”.

(*Yer altı su kanalı*)

“Çiğir”da yoq, “yol”da bar.

“Quduq”ta yoq, “köl”de bar.

“Gunçe”de yoq, “gül”de bar.

“Tèpip kelgin “çöl”de bar?

(Öger 2011: 1600).

“Çiğir”da yok, “yol”da var.

“Kuyu”da yok, “göl”de var.

“Gonca”da yok, “gül”de var.

Bulup gelirsensiz “çöl”de var?

5.3. HALK İNANIŞLARI VE PRATİKLERİ ÇERÇEVESİNDE YAŞAMIN GİZİL KAYNAĞI KARIZLAR

Doğaya karşı verilen varoluş mücadelesinin ilk ve en önemli aşaması, yaşam kaynağı olan suya erişimdir. Yeryüzünde varoluşunu anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan insan, suyun temini ile kullanım biçimlerinde mitolojik düşüncelerini, efsanelerini yaratmış ve suyu kutsallaştırarak doğa tasvirlerinin karakterini ve tahayyüllerini inşa etmiştir. Su kaynağı ile toprak, kutsal varlıklar, doğa olayları ve olguları ilişkilendirmiştir. Suyun anlamının ve öneminin kültürden kültüre küçük nüanslar içerse de temelde evrensel olan ortaklıklar barındırdığı görülür. Su ve su kaynakları; toplumun inanç sistemine, inanışlarına, hayat tarzına göre yorumladığı ve ekolojik işlevlerle harmanladığı kültürel temsillere ve formlara dönüştürmüştür. Türk kültüründe de Artun'un ifadesiyle ilahî öğretilerin dışında kalan ve halk hayatında yaygın şekilde yaşatılarak kuşaklararası aktarılan halk inanışları (2010: 271) köklü geçmişe ve derin tecrübelerle dayanarak hayata yön vermiştir. Su da bolluk, bereketlendirme, arındırma gibi nitelikleri ve sosyal gerçekliğin inşası olarak daha sürdürülebilir su yönetimi ve korunması için halk inanışlarıyla örüntülenmiştir.

Toplumsal örgütlenmenin pratik dünyası ile inanış arasındaki ilişkiyi işlevsellik, mistizm olgusu gibi bileşenler kurar. İnsanın yaşadığı evren içinde tabiat tasavvurları ve bunları algılayış tarzlarının ne olduğunu saptayabilmek; kültürel tutumların ve eylemlerin tahlili için zengin bir malzeme sunar. Türk mitolojisi, halk inanışları bu türden çalışmalara kaynak olmakla beraber tarihsel bir bilgi olarak da kaynaklık eder. Bu çerçevede kutsal sular ve suyun etrafında gelişen ritüeller (Pocknee 1967; Schmemmann 1974; Ray 2020), kutsal kuyular; dini, tarihi, kültürel gibi çeşitli boyutlar (Rattue 1995; Varner 2009; Ray 2020) odağında çok sayıda araştırmacının farklı bakış açıları ve yaklaşımları çerçevesinde zengin bir literatür üretilmiş ve üreilmeye de devam edilmektedir.

Suyun tarihsel temsiline bakıldığında mitolojik çağlardan günümüze kadar azizlik, kutsallık, sonsuzluk, şifa, yaşam kaynağı, yaşam iksiri, maneviyat gibi nitelendirmeler ile anlatılardan inanış ve pratiklere kadar varlığı göze çarpar. Yine suyun varoluşu ve

yok oluşu; sözlü ve yazılı kültür ortamlarında, dini boyutuyla türlü biçimler ve ilişkilendirmelerle yansıtıldığı görülür. Halk arasında da sıklıkla duyulan “Su gibi aziz ol!” sözünün dilek ya da dualarda yer alması da bu inanışa işarettir. Bu bölüm altında da Uygurların ve daha özelde de Turfan Uygurlarının karız ve onunla anlam kazanan suyun etrafında gelişen inanç ve uygulamaları değerlendirebilmek için öncelikle Türk inanç sisteminde suyun yerine değinmek gerekir.

Su, Ögel’in ifadesiyle *Türk geleneklerinin köklerini tutan en büyük temeldir. Her şey ona dayanır*”. Göktürkler de yer-su anlayış ve inanışına değer vermişler, onu kutsallaştırmışlar ve ona kişilik vermişlerdir. Yer-su anlayışı “vatan” olarak anlam kazanmıştır. “*Tanrı, Türkün yeri ve suyu sahipsiz kalmasın diye*”, Türk milletinin üzerine kağanları koymuştur. Hatta iyi vazife görmeyen, isyan edenleri yer-su’lar cezalandırmışlardır. Bu durum, Türklerin dinleriyle beraber devlet anlayışında da rol oynamıştır (1995: 315). Ayrıca su kutsallığı itibarıyla birçok halk anlatısında detaylı olarak işlenmiştir. *Dede Korkut Boyları*’nda su Tanrı ile kişi arasında bir iletişim aracı ve kutsal kabul edilen bir varlıktır. Örneği *Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Boy*’da su hakkı didarını görmüş bir varlık iken *Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek* boyunda her yiğidin sahip olduğu bir “içit”tir ve kutsal olduğuna inanılarak ona saygı gösterilir. *Basat’ın Tepegözü Öldürdüğü Boy*’da ise suyun ruhu olarak kabul edilen peri kızlarının su kenarlarında yaşaması ve onlara saygısızlık yapıldığında felaketle sonuçlanması yine suyun kutsallığını aktarır (akt. Baysal 2019: 335-3378).

Eski Ön Asya’da pınar tanrıçaları genellikle bitki tanrılarının⁵⁴ sevgilileri olurken bitki tanrıçaları da yer altı su kaynakları ile ilişkilendirilmişlerdir. Yine yer altı su kaynakları, kuyular, içlerinde su çıkan mağaraların tanrıların ve ruhların dünyaya çıktıkları geçitler olduğuna inanılmıştır (Oymak 2010: 39). Yaşam kaynağı olan su; Türk kültüründe genellikle, “arındırıcı”, “temizleyici”, “kutsal” kavramlarıyla özdeşleştirilir. Bu sadece Türklerde değil diğer dünya toplumlarında da inanç ve inanış temelinde anlamlandırıldığı görülür. Tüm canlı yaşamının sürdürülebilmesi için “olmazsa olmaz”

⁵⁴ Bitkiler çevresinde gelişen halk inanışları; bitkilerden yararlanma amacıyla değerlendirmeler, bitkilerin oluşum ve dönüşümlerini açıklayanlar şeklindedir (Boratav 1994: 53).

unsur olması, şüphesiz, bu anlamlandırmaların altında yatan temel element olarak görülür.

Su, kültürlerde *hayatın kaynağı, arınma ve temizlenme, yenilenme vasıtası* olmak üzere üç sembolik anlam ile ifade bulmuştur. “*Hayatın kaynağı olarak su, potansiyel gücü, imkanların sonsuzluğunu temsil eder. Şekilsizliği, kaynakların kaynağı olması, bütün umutların onda toplanmasının sembolüdür*” (Türkmen 2013: 13). “*Su, başlangıç ve bitişin simgesi ve döngüsel bir bütünselliğin mekanıdır*” (Şahingil 2012: 249). Suyu yüklenen anlamların her insan grubunda ya da kültüründe evrensel bir bakış açısı ve değerinde yer aldığı bilinir. Bu bakış açılarının kaynağı, ilişkisi, öznesi, nesnesi, varlığı ya da etkenleri farklılık gösterebilir. Sonucunda her kültürün şekillendirdiği ve yarattığı anlatısı, inancı, çevre yönetimi, gıda üretimi ve tüketimi vb. maddi ve manevi kültür alanında farklı görüngüler belirir. Ancak suyun değeri, kutsallığı, sembolik yönü vb. anlam katmanları ortaklık oluşturur.

Erol Göka, uzun tarihsel kökenlere sahip *Türk grup davranışı* olarak adını verdiği davranış örgütlerinin kökenlerinin Orta Asya’daki eski zamanlara kadar uzandığını saptayarak “*su ile mahrem maceramız*”ı değerlendirir. Bugün suyla bedensel ve fiziksel temizliğin yapıldığını düşünen inanç sistemine ve yaşama tarzına sahip iken eski Türkler için saflık ve bereket sembolü; ateşin karşıtı, ateşin söndürdüğü ve ağaçları yetiştirdiği için ondan üstün unsurdur. Gök-Tanrıyı yansıtır ve onunla konuşma özelliklerini taşır. Üstün zekalı yöneticilere atfedilen engin bilginin sembolüdür (2006: 139-140).

Ögel’in (1978: 65) ifadesine göre, ziraatçı kavimlerin başları, toprağa ve yere doğru eğiktir. Uğur ve felaket getiren her şeyin topraktan ve yerden geldiğine inanırlar ve buradan geldiğine inandığı felaketler, açlıklar için yine yerden umut ediyorlar, toprakta yaşayan şeylerden yardım talep ediyorlar ve onlara tapıyorlardı. Bu ise “toprak dini”ni meydana getirip binlerce, on binlerce Tanrı ortaya çıkarmıştır. Frazer ise, Mısır ve Batı Asya’nın Sâmi bölgelerinde olduğu gibi sulamaya bağlı güneyin sıcak ülkelerinde, bitkilerin tamamının ya da büyük oranın sulamaya bağlı olmasından uygulanan

büyülerin amacının da nehirlerden bol su akmasını sağlamaya yönelik (Dipnot, 2004: 166: 276) olduğunu belirtir.

Uygurların eski dönemlerden itibaren su yüceltmeleri; zorlu tabiat şartları ile coğrafya koşullarında hayatlarını devam ettirme istekleri, inanış ve kültür çevresini şekillendirmiştir. Güneş, ay, yıldız, dağ, nehir, deniz, ağaç gibi tabiat unsurlarını mukaddes kabul ettiklerine dair görünümeler eski dönemlerden günümüze gelmiştir. Suyun kutsallığını işleyen efsane, masal, hikayeler meydana getirirlerken Turfan'ın iklimin hâkim olduğu bir yer olmasından kaynaklı suya olan inanış düşünceleri, su koruma ve bereketlendirme/çoğaltma kaideleri görünür biçimde ifade edilmiştir.

Maniheist mitolojide suyun yaradılışı; bitkilerin, hayvanların, insanların yaradılışından önce gelmektedir (Zeren 2015: 141). Uygur tarihinde hem hakan ve kahramanların çoğu kendilerini su tanrısının oğlu sayıp Köl Bilge Kağan, Köl Tekin, Bilge Kıdırhan, Köl Tarkan gibi isimlerinin başına “köl” kelimesini eklemişlerdir. *Yetim Bulak, Oyman Bulak, Şor Bulak, Yan Bulak, Marcan Bulak Noruz Bulak, Kızılsu, Aksu* gibi yer adları da suyla ilgili inanışlarının bir yansımasıdır (Rahman 1996: 138).

Uygurlarda suyu yüceltme, tabiata tapınmanın eski inanış şekillerinden birinden olup insan yaşamında olmazsa olmaz denilen elementlerden olması itibarıyla önemi ve su kaynağının sırlı oluşuyla da ilişkili mukaddes bilip ‘su İlah’ına inanmışlardır. Mukaddes bilinen su; deniz, göl, nehir, yağmur gibilerini ilahlaştırılmış (Raxman 1996: 173; Rehman 2006: 48). Uygurlar, su kaynaklarını açıp kendilerine ve evlatlarına baht yaratma yolunda mücadele vermiş ve sözlü edebiyatlarında dağları aşıp yurda su götüren Ferhat gibi oğulları methedip onların şanına ölmez abide dikmişlerdir (Rehman 2006: 48). Suyun kutsallığı; suya erişimin sağlandığı su yönetim ve yönlendirme sistemleri olan kuyular, kanallar, Uygurların sosyal yaşamdan ekonomiye, anlatılardan inanışlara kadar geniş bir yayılım alanında şekillenmiştir. Bu düşünceyi destekleyici nitelikte *Oğuz Kağan Destanı*’nda Oğuz, bir göl ortasında ağacın da kovuğunda gördüğü kızla evlenir ve doğan çocukların birincisine Kök, ikincisine Tağ, üçüncüsüne Tengiz adını verirler (Bang & Rahmeti 1936: 15) Destanda, doğa unsurlardan göl ve denizin de kullanılması suya olan kutsallıkla ilişkili inanışı çağrıştırır. *Dîvânu Lugâti’t-*

Türk'te "Uğursuz kuyuya girse kum yağar, kuyu kurur" *Kutsuz kudhuğka kirse kum yağar*" (Kâşgarlı Mahmud 1985: 457-458) atasözü örneği bulunur.

Türk kültüründe sıklıkla karşılaşılan suyun temizleyici, arındırıcı niteliği ile beraber suyu kirletmemek ve suyun önem ve değeri ile kutsallık atfetmek yaygın bir görünüme sahip olup Uygur halk inanış ve inanışlarında da belirgindir. Uygurlarda suyun kutsallığı bağlamında suyu kirletmemeye, temiz tutmaya ve korunmaya ve kaçınmaya ilişkin başlıca halk inanışları, Abudukelimi'nin (2006: 98) aktarımıyla rüyasında suda yüzen kişinin günahlarının af edileceği ve mutlu olacağı; (kirli) su yedi defa aktıktan sonra helal (temiz); suya tükürmek, suya taharet yapmak ve nehir, göl, derya sularında çamaşır yıkamak günah; akmayan su içilmez; *sığır, koyun, keçi vb. kışın soğukta nehir ya da göllerin içine batarsa ve daha sonra buzlar eridikten sonra bulunursa, boğazı bıçakla kesildiğine kan çıkarsa yenilebilirdir*. Bunlara ek olarak Raxman (1996: 383-384) ise suya hareket etmek; kanal, nehir, göl ve kenarlarında saç taramak; göl kenarında yüzüstü uzanıp su içmek; su alınacağı zaman arığı ya da gölü atlayıp su almak; yüz yıkamadan su almak; suyun akışına bakıp su almak; mekruh ve insan bedeninde deri hastalığının meydana gelmesine sebep olacağı inanışıyla gün ışığında ılıyan suyun kullanılmaması şeklinde kaçınma ve korunmalara yer verir. Suya yaklaşımdaki bu türden halk inanışları, suyun temel yaşam kaynağı olması ve canlı yaşamındaki önem ve rolüne paralel ona kutsallık yüklendiğini gösterir. Yine yaşamın her alanında olduğu gibi karızlar çevresinde de suyun kutsallığı çerçevesinde yaklaşım oldukça canlı bir şekilde varlığını sürdürür.

Mitik metinlere bakıldığında, Turfan'ın (Kao-ch-'ang) olayların geçtiği mekan ve Koçu (Turfan) dağında merkezi bir yer olarak karşılaşılmaktadır (bk. Ögel 24, 36). Uygurların inanç tasavvurlarındaki kutsal su ve toprak ilişkisiyle beraber, karızların Turfan halkının temel geçinme kaynağını ve üretim tarzını oluşturarak halka yaşam alanı sunması, ülkeye bolluk-bereket getirmesi gibi düşüncelere esas hem maddî hem manevî yaşamlarında anlam ve işlev kazandırmıştır. Doğa ve evrene ilişkin bilgi ve uygulamalar; gelenek kültürü çevresinde inanışlarıyla özdeşleştirildiğini göstermektedir.

Zhuang & Altaweel, manevî ihtiyaçlar ve su kullanımının, insanın temel su ihtiyaçını karşılayan su sistemleri ile iç içe geçerek geliştiğini ve manevi ihtiyaçların, suyun toplumlar için önemini ve uygunluğunu pekiştirdiğini (2018: 7) belirtir. Bu düşünceye koşut olarak Uygurların da temel ihtiyaçlarını karşılamak için inşa ettikleri karız ve karız suyunun kullanımı ile manevi ihtiyaçlarını iç içe geçirdikleri, karızcılık mesleğini edinme ve uygulama biçimleri, karız ve karız suyunu koruma yaklaşım ve bakış açıları gibi inançsal yönlerin belirgin karakteristiği bu başlık altında da görülmüştür.

Modern dönem öncesinde, kollektif bir iş birliği ve kol gücüyle geleneksel, sosyal ve kültürel bir teknik olan karız sisteminde geleneksel meslek gruplarından karızcılar, aktif olarak kullananların çiftçilerin ve genel olarak da halkın inanışlar çerçevesinde kirliletmem, temiz tutma, koruma gibi eylem ve söylemleri ile karşılaşmaktadır. Suya erişim ile canlıların fizyolojik gereksinimlerinin karşılanması, üretimin sağlanması ve doğanın canlandırılması dayanak noktalarını oluşturur. Tüm bunlar, eski Türk inanç sistemlerinden itibaren tanık olunan toplum, çevre ve canlı varlıklar için faydalı iş yapma çerçevesinde ekolojik anlayışın oluşumunu desteleyecek yönde koruma ve sürdürmeye dair güçlü bir vurgu ve görünüm vardır.

Su bilgeliğini, genel itibarıyla deneyim, ekoloji, çevre, inanış kesişiminde sürdüren geleneksel meslek sahibi karızcılar; suyun yönlendirilmesini sağlayarak su yollarını, kuyularını, kanallarını bakım ve koruma prensipleri geliştirmişlerdir. Karızcıların bulundukları çağ ve gelecek için su krizini, kirliliğini ve iklim krizini önleme; su tasarrufu sağlama ve suyu sürdürülebilirlik odağında yönetme, gıda güvenliğini sağlama gibi birbirileri ile bağlantılı girişimleri; onların halk arasında saygın meslek kollarına dahil edilmesine büyük ihtimalle olanak sağlamış ve inanış dünyasını biçimlendirmiştir. Mühendislik, hidrolojik, ekoloji gibi disiplinlerin bilimsel araştırma ve modern teknoloji ile geleneksel su yönetimini korunmasını sağlayan su bilgelerinin yöntemlerinin entegre edilmesi söz konusu sürdürülebilirliğin kontrol ve takip sürecini daha da işlevsel noktaya taşıyacaktır. Belirli dini gelenekler içindeki ekolojik işlevlerin etkisini ve gücünü göz ardı etmemek ve dini-felsefi, sosyo-ekolojik ve tarımsal modellerin ilişkisini ortaya koyabilmek için önem taşır. Su kaynaklarının da inanışlara dayalı

yönetim ve yönlendirme doğrultusunda sosyo-ekolojik çevreyle iç içe görünüm ve uygulama sergilenir.

Yukarıda da görüldüğü üzere, bilhassa geçmiş dönemlerde karız suyunun işlevsel olarak kullanımıyla Turfan'ın yaşanabilir bir alana dönüşmesi; “Turfan’da karız olmazsa hayat olmaz”, “karız olmazsa Turfan olmaz” gibi anonimleşmiş ifadelerle de vurgusu hala yaygındır. Karız suyunun bölgede tarımsal gelişimini sağlayarak Turfan Uygurlarının en temel geçim kaynaklarını oluşturması; karız ve karız suyu etrafında da suyun bol ve bereketli olması, korunması, kurumaması gibi amaçlarla inanış ve uygulamalar biçimlenmiştir. Halkın duygularında, düşüncelerinde de gündelik yaşamına yönelik yansımanın ortaya çıkmasını sağlamış ya da konusunu oluşturmuştur. Kısaca karızların maddi kültür ürünü olarak etrafında oluşan düşünce, inanış ve uygulamaların yerel sakinler ve karızcılar tarafından suyun iyi yönetilmesi, karızların ve karız suyunun korunması, çevrenin bakımı üzerindeki etkisi büyük role sahip olup aşağıda bunlar detaylandırılarak ele alınmıştır.

5.3.1. Karızcıların Pirleri Etrafında Şekillenen İnanış ve Uygulamalar

Sosyal grupların devamlılığı ve üyeleri arasında ortak düşüncelerin oluşumundaki inanışların etkisi bulunup bunların görünüm alanlarından birini de geleneksel mesleklerdeki “meslek piri” inancı oluşturur. Mit, tarih, din kaynaklı bu tipler “kültür-medeniyet kahramanı” olarak değerlendirilebilir. Meslek pirlerinin büyük bir kısmı peygamber olup meslek erbabı olarak da sosyal hayatta yer almışlar ve mesleğin mucidi olarak kabul görerek bu mesleği devam edenleri etkilemeyi başarmışlardır (Duymaz ve Şahin 2010: 108, 109).

Karız sistemi; tarımsal sulama, evsel kullanım ve içme suyu olmak üzere türlü ihtiyaçlarda karşılanması açısından büyük bir öneme sahip olup hem ekolojik çevrenin hem halkın yaşam kaynağına dönüşmüştür. Bu yapı etrafında gelişen geleneksel bilginin uygulayıcıları ve taşıyıcıları ise meslek erbabı “karızcı”lar olmuştur. Yukarıda ilgili bölümde de bahsettiğimiz gibi Nemtul’un (2011) tez çalışmasında incelemiş olduğu el yazısıyla *Karızcılar Risalesi* metninde de görüldüğü üzere karızcılarının meslek pirlerinin

olması; mesleğin icrasındaki düşüncelerin ve inanç sistemiyle devamlılığı yönüyle önemlidir.

Hebibul'un (2010: 13) ve Turi'nin (2011: 85-92) aktardığı üzere karızcılar; karız kazmaya inerken İmâm-ı Rabbânî ismini, karızdan çıkarken ise İlyas Peygamberin ismini anarak medet dilerler. Ayrıca İlyas Peygamber'in Kur'an-ı Kerîm'de ismi geçtiği; "Kıssasül Enbiya"da İlyas peygamberin dua edip düşmanlarını yer yuttuğu, yer yutanları onun da kurtardığı ve kuraklık, açlık, sıkıntıdan kurtulmak ona dilendiği bilgilerini aktarırlar. Bu bağlam ile İlyas Peygamber'in yer yutanları dua ile kurtarması özelliği, karız kazma aşamasında tehlikeli durumlar ile birleştirip karızcıların pirlerinden biri olarak kabul edilmiş olabileceği görüşünde bulunurlar. Bu doğrultuda, Ocak'ın aktardığı bilgiye göre de halk inançları arasında ve tasavvufi telakkilerde Hızır yahut Hızır-İlyas'ın icra ettiği fonksiyonları arasında felaket ve güç durumlarında imdada yetiştiği görülür. Çoğunlukla su⁵⁵ unsuruyla alakalı görülür (1985: 119, 97). Karızdan çıkarken İlyas peygamberin adının anılması, Hızır ve İlyas birlikteliği düşünülmesi doğrultusunda; Hızır'ın özellikle zor ve güç durumda olanların yardıma yetişmesi, halk arasında "hızır gibi yetişti" ifadesinde de görüleceği üzere, tehlikeli bir yerden çıkışta (karız kuyusu) İlyas peygamberin isminin anılması, yardım istenmesi paralel düşünce ve inancı yansıtır.

Anadolu masallarında Hızır'ın genci, kuyudan kurtarması (Eberhard akt. Ögel 1995: 58), örneği de Hızır'ın kuyudan çıkmaya yardımcı olduğu inancının olduğunu gösterir. Turi'nin Bartold'dan aktardığı üzere halk arasında Hızır-İlyas, çöl ve suyun hükümranı diye tanınır. Bu bilgiye koşut Turi, İlyas Peygamber'i suyu yöneten ve insanlara su ulaştıran olarak düşünüldüğünden karız kazma ve karız suyundan faydalanmada İlyas peygamberi anıp ondan medet dilemelerinin ortaya çıkmış olabileceği (2011: 85-92) görüşünde bulunur. Turi'nin de vurguladığı bu belirgin göstergeler, karız kuyusundan çıkacak karızcının meslek piri olarak İlyas Peygamber'in adını anması, onun yardım

⁵⁵ Hızır ve İlyas figürünün teşekkülünde inanç ve gelenekler, efsaneler etkili olup ana vatani diyebilecek Orta Doğu kaynaklıdır ve daha çok İran kaynaklı inançların rolü olduğu izlenimi uyandırır. Sebebi, Zerdüştilik bununla uygun bir sistem ihtiva ediyordur. Zerdüştilik'te, büyük ilah Ahura Mazda ve onu çevreleyen bazı tali ilahlar bulunur. Bunlardan *Haurvatat* "Suların hâkimi" olup ölümsüzlük timsali sayılır (Ocak 1985: 119-120).

edeceği düşüncesi; onun sahip olduğuna inanılan nitelikleri ile ilişkili görünmektedir. Öte yandan pirlar etrafında şekillenen inanışlar; kişilerin mesleğe aidiyetini, bağlanma ve güç dayanaklarını oluşturma gibi işlevleri de sağlar.

Turi'nin belirttiği üzere Piçan ilçesi Çıktım Pazarı'nda karız kazmaya inmeden önce pirlari anmanın gerekliliği, karız kazmanın manevi bir iş olduğu, karıza inildiğinde “İmam Rabbanim medet et” veya “İmam Rabbani pirim medet et” diyerek karıza inildiği, böyle söylenmediğinde ise pirlere hürmetsizlik olacağı ve karızda tehlikeyle karşılaşılacağı düşünülür (2011: 86). Benzer şekilde Turi, Piçan ilçesi, Titir Su Bêşi mahallesindeki usta karızcı Hivip Mayit'in, karızın manevî bir iş olduğunu, İmam Rabbani'den medet dileyip karıza indiklerini belirtir (Turi 2011: 86). Niyaz Eveydul ise, yukarıdaki ifadelere ek olarak “... karızdan çıkarken İlyas Peygamberi anıyoruz, bize hocalarımız böyle öğretti” demiştir (Turi 2011: 86). Karızcılar; karıza temiz, dürüst bir kalp ile inilmezse pirlarin öfkeleneneğine; düzeni bozan -küfür, hakaret içerikli-kelimeler kullandıklarında Pirlarin ya da Allah'ın öfkesiyle karşılaşacağına ya da karızların suyunun iyi çıkmayacağına inanırlar (Turi 2011: 91-92, 94).

Kuyuya inerken ismi anılan İmâm-ı Rabbânî'nin asıl adı, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî olup 1564 yılında Hindistan Sirhind'de (Serhind) doğmuştur. Nakşibendiyye tarikatı mensupları arasındadır (URL-36). Hebibul'un (2010: 13) ve Turi'nin (2011: 86) belirttikleri gibi karızcılarının karız kazdıklarında İslamiyet'te ulu kişilerin isimlerini anarak yardım dilemeleri, Uygurların atalara tapınma inanışının İslamiyet'in etkisiyle dönüştürülerek devam ettirildiğini düşündürür. İmâm-ı Rabbânî gibi inanç çevresinde ilâhî bilgilere sahip olduğu düşünülen dini şahsiyetlerin kendi dönemlerinin haricinde de halk arasında yardım ve güç vereceği; kötülükten, kazadan, sıkıntıdan koruyacağı gibi çeşitli düşüncelerle onları kutsallaştırarak belli sembolik görüşleri meydana gelmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, karızcılarının karıza inerken ve çıkarken ya da güç durumlara karşı pirlarin adlarını anmaları, onlara dualar sunmaları, yaygın olarak geleneksel mesleklerde görülmesine benzer, karızcılık mesleğinin de belirgin özelliklerle ve inanışlarla bağlantılı icra edildiğini göstermektedir. Karız inşasının

başarılı geçmesini, kazasız-belasız tamamlanmasını, suyun bulunmasını, kendilerini korumasını vb. dualarıyla talepte bulunmaları ile bu inanç kültürü ile ilişkili yaşamaya devam etmişlerdir. Suyun tazyikli bulunması, su akışının düzgün sağlanması için karızcıların mesleklerinin pirleri yani mesleklerinin öncüsü, danışmanı, koruyucusudurlar.

5.3.2. Kaçınma, Koruma ve Ölçülü Davranmaya Yönelik İnanış ve Ritüelleri

İnanç kültürü ve dini çevreler etrafında şekillenen halk inanışları, halkın belirli durumlardan ve çeşitli unsurlardan kaçınma, korunumunu ve bu amaca yönelik tutum ve davranışlarını ifade eder. Karızların en temel ihtiyaçlarından biri olarak suya erişimi sağlaması ve su mimarisi olmasıyla taşıdığı kutsallık, yücelik, manevilik gibi düşünce ve inanışlar; özü itibarıyla suyla ilişki bu yapının etrafında yanlış tutum ve davranıştan kaçınılması, korunulması ve ölçülü davranılması gerektiği düşünce ve algısı vardır. Su kirliliğini ve kıtlığını en aza indirme eğilimini destekleyici yönde su kullanım tabularını gözetirler. Düzenli ve adil yönetim gerçekleştirme eğilimi gösteren halk inanışları, toplumun normlarıyla ve beklentileriyle iç içe koruma ve ölçülü davranışlar sergileme amacı, halk kitlelerince benimsenmiştir, içselleştirilmiştir.

Buna ek olarak karız sisteminin yerin altından yönetiminin olması; yapının çökmesi, çalışanların su altında kalması şeklinde fiziksel riskleri ile karanlığın ve yer altının korku ve tehlike içermesi; halk düşünce ve inanış tasavvurunda manevi-psikolojik tehlikeleri barındırır ve hissettirir. Bu durum; karızların etrafında inanış ve uygulamaların şekillenmesine kaynaklık etmiştir. Her iki yönden de bireylerin ya da grupların eylemlerinde korunması, kaçınılması, ölçülü davranması gerektiği göze çarpar. Bu başlık altında da karızcıların, yerel halkın ve karız ve karız suyu etrafında kaçınılması, korunulmasına ve ölçülü davranılmasına dair inanış ve uygulamalar olarak üç grupta sınıflandırılarak ele alınarak incelenmiştir.

5.3.2.1. Karızcıların Kaçınması, Korunması ve Ölçülü Davranmasına Dair İnanış ve Uygulamalar

Karızcıların ölçülülük ilkesi doğrultusunda tutum ve davranışlarda bulunmasına yönelik şekillenmiş olan halk inanışları, geleneksel bir mesleği icra edenler olarak inanışlar ve dini öğretiler çerçevesinde hareket etmeleri ve tutum sergilemeleridir. Bu inanışlar, belirli eylemlerden kaçınılması veya yerine getirilmesi gerekliliğini ortaya koyar. Ayrıca bu benzeri halk inanışlarının karızcıların tutum ve davranışlarını kontrol etme ihtiyacının bir sonucu olarak şekillendiği yorumu da yapılabilir. Elbette karızcıların icra ettiği geleneksel mesleğin şekillenmesinde etkili olan geleneksel bilginin korunarak tehlikeyi barındıran davranışların önlenmesi, mesleğin kutsallık barındırmasıyla ilişkili hoş görülmeyen davranışların sergilenmemesi gibi halk inanışlarının canlılığına ve onların ilettiği mesajların takip edilmesine bağlıdır. Bu kapsamda gelişen inanış ve uygulamaların karız, karız suyu ve ilişkisel olarak ekoloji ve çevreye etki/katkıları açısından değerlendirmek önem taşır. Daha geniş ifadeyle her uygulama; suya, çevreye, ekolojiye dair birbirine hizmet etme eğilimdedir. Bu itibarla, kültür ve inanış çevresi içerisinde ilgili örnekleri incelemek önem taşır.

Bu bağlamda, kültürün önemli temel formlarından biri olarak varyantlaşan pratikler arasında, mesleğin icrasında “temiz olma” bulunur. Hebîbul’un (2010: 12) aktarımıyla karızcılar, karız kuyusuna inmeden önce bedenlerini temizlemeli, kıyafetleri de temiz ve düzgün olarak kuyuya inip çalışması gerektiği inanışı vardır. Hebîbul’un da vurguladığı gibi inanış; karızın ve karız suyunun temizliğini korumanın yanı sıra eski dönemlerden itibaren herhangi bir işe başlamadan, sefere çıkmadan önce bedenini temizleme, temiz ve yeni giysileri giyme adetine benzerdir. Hebîbul, karızcılarının da bu temelde, karız işinin tehlikesiz ve başarılı olmasını dilediklerini ekler. Benzer görüşü Turi, manevî bir iş düşüncesiyle karızcılarının cünüp karıza inmeyip öncesinde banyo yaparak temizlendiklerini, böyle yapılmadığında da karızın çökeceği inanışının bulunduğunu (2011:91-92) aktarır.

Bilindiği gibi geleneksel mesleklerde beden temizliğinin yanı sıra bilhassa mesleğin manevî boyutu ile ilintili ruhanî temizliğin gerekliliği ile karşılaşmaktadır. Bu yönde Turi’nin de ifade ettiği üzere, bazı karızcılarının karıza temiz, dürüst bir kalp ile inilmezse pirlere öfkeleneyeceği, karızda çalışırken niyetin düzgün tutulmadığında suyun iyi çıkmayacağı inanışının bulunduğu belirtir. Turi, ayrıca, karızda kötü niyetli

olduğunda yani kalbin düzgün tutulmadığında Allah'ın cezasıyla karşılaşılacağı, kalbin ve niyetin temiz tutulmasıyla da “Allah dileğimizi yerine getirir, çok suya erişiriz” inancının bulunduğunu (2011: 95, 97) söyler. Yukarıda işaret edildiği gibi, karızcılık mesleğinin manevî yönüne ilaveten yer-sular inanışıyla da ilintili karızda bedensel ve ruhanî temiz olma, bu türden inanışların görünmesinde büyük etkisi vardır. Başka bir ifadeyle, yer-suların kutsallığıyla ilişkili karız ve karızcılık mesleği etrafında birtakım inanış ve uygulamaların dönüştürülerek devam ettirildiği söylenebilir.

Karızcılığa ve karız suyuna inanışta temelli temizliğe ilişkin bir başka yaklaşım; yaklaşım; karızın içine tükürülmemesi, sümkürülmemesi gerektiğidir (KK-14; KK-15). Yine karız içine büyük-küçük abdest yapılmaması, böyle yapılırsa pirlere hürmetsizlik olacağı (Turi 2011:94-95) düşünülür. Yukarıda bahsedildiği gibi, bu kaçınma örneklemini de Uygurların suyu kutsal görmeleri ve karızların da suyun temin edildiği mukaddes yerler olarak görmelerinin temeline dayanır.

Bu gelişim, Schelwald-van der ve Reijerkerk'ın (2009: Preface VII) görüşüne göre, yıllar içinde su temini ve temiz su, teknik bir konu olmaktan çıkıp toplum katılımı ve sağlık eğitiminin ilgi bir alana dönüşmüş; entegre su ve temiz içme suyu yönetimi bir kural haline gelmiştir. Bunlar düzeltilse de birçok girişimin başarısız ve tesislerin âtil ve bakımsız kalmasının nedenlerinden birinin de kültürel bağlamın yeterince dikkate alınmaması olarak açıklarlar. Bu görüşe paralel ifade edebiliriz ki karızcının temiz olması ile karız suyunu da temiz/hijyenik tutma amacı; aynı zamanda halkın inanışları, normları, değerleri ile sağlık eğitiminin sağlandığı bir alana dönüşmüştür. Bu durum su yönetiminin kültürel bağlamının dikkate alındığının bir işaretidir.

Yukarıdaki tespitlere paralel olarak bu kaçınmalar ya da yasakların karız suyunun kirletilmemesi ve karız içinde güvenliğin sağlanması açısından önemli role sahiptir. Bu örnek de su kaynaklarından karız suyunun yönetimi ve kullanımında ihtiyaçların karşılanırken yanlış kullanım ya da eylemin yani suyu kirletmenin cezasını pirlere vereceği düşüncesi, Uygur geleneklerine ve düşünce sistemine dair izlerine dayanmaktadır.

Tarihsel çizgide Uygurların inanışlarına ve kültür yapısına göre şekillenmiş olan kişilerin söylemlerinde olumsuz nitelikte içeriklerden kaçınma ya da ölçülü davranma tutumu bulunur. Turi (2011:94) de karız içinde kaçınmayı ve ölçülü davranmayı gerektiren hususlardan birinin dil kullanımı olduğunu belirterek kişilerin düzeni bozan küfür, hakaretli sözler etmesini, hayasızlık olarak kabul görüldüğünü ekler. Buna ilaveten karızcılar arasında bu türden sözler kullanıldığında, Pirlerin ya da Allah'ın öfkesiyle karşılaşacağı ya da karız suyunun iyi çıkmayacağı düşüncesinin bulunduğunu belirtir. Benzer şekilde karızda düzeni bozacak hakaret içeren sözlerle beraber Turi, şakalar yapılmasını da Uygurların suyu kutsal olarak kabul etmesiyle ilişkili karızda hakaretli sözlerin edilmesi günah, Allah'ın hoşlanmadığı davranışlar olarak uygun görülmez (2011: 96-97).

Türk kültüründe yaygın olarak karşılaşıldığı gibi Uygurlar arasında da ıslık çalma, halk inanışları arasında kaçınılması gereken davranışlar arasında yer edinmektedir. Turi'nin aktardığı üzere kutsal yerlerde, kamu alanlarında, evlerde ıslık çalma; Uygurların görüşünde edepsizlik olarak kabul edilir. Ayrıca büyükler tarafından evde ıslık çalanlara “ıslık çalma evden akrep çıkacak” denilerek bu davranış engellenmeye çalışıldığını aktarır. Karız ise su çıkarılan önemli inşalardan olup kutsal kabul edilmesinden kaynaklı karızcıların buralarda ıslık çalmaktan kaçındıkları (2011: 97) bilgisini verir. Anadolu halk inanışları arasında da sıklıkla gözlemlenen kapalı ortamlarda, bilhassa da aile büyükleri tarafından evlerde ıslık çalınmaması, yoksa eve şeytan çağırılacağı inanışını çağrıştırmaktadır.

İslâmî inanca göre, alkol kullanma, “haram” olarak yasaklananlardan olup “Alkol içen kişide kırk gün iman olmaz” şeklinde halk inanışı bulunur. Sigara içmek ise “mekruh” olarak düşünülür. Bu sebeple, karızcılar da alkol ve sigara kullanımından kaçınırlar (Turi 2011:96). Başka bir kaçınma ve ölçülü davranış ise karızcılarının eşlerine sadık olmaları, toylarda-düğünlerde yabancı kadınlar ile göz kaş etmemeleri, genel olarak yakın zamanlarda görülen karşı cinsler ile kahkaha, şakalaşma, kötü kabul edilen davranışları yapmamaları beklenir (2011:95, 97). Bu tutum ve davranış ayrıca karızcılarının saygı, ahlak ve inanışı iç içe barındırır.

Douglas'ın görüşüne göre tabunun yerel mutabakatı muhafaza etmesi, düşünsel ve toplumsal düzensizliği azaltması, görünüşte tehdit edici olabilen muğlaklığa karşı göğüs gererek onu kutsal kategorisine sokması (2017: 12) gibi özellikleri göz önüne alındığında karız ve karız suyuna dair yaklaşımlar ve tutumlar da tabu kategorisinde değerlendirilebilir. Douglas; tabuları toplumdaki bir tür suç ortaklığına dayandığını eğer bir toplum mensupları ona sözleşmeyle bağlanmadığı sürece ayakta kalamayacağını, toplum mensuplarının kaygısı, toplumun değerine zarar vermeme amacına dair imalı uyarılar içerir. Ona göre, bunlar doğrudan ikazlar değildir. Buna ek olarak, örtük teoriye göre yıkılan tabuların intikamını doğanın aldığını ve su, toprak, hayvan yaşamı, bitki örtüsü toplumun kurucu esaslarının savunucusu olduğu (2017: 13) bilgisini verir. Douglas, Radcliffe-Brown'ın “ilkelleri” konu alan tabuların koruyucu bir işlev gördüğünü belirttiğini, kendisinin ise onun kavrayışını daha tutarlı ve kapsayıcı olarak hayata geçirmek olduğunun altını çizer (2017: 13).

Yukarıda geleneksel meslek icracısı karızcılara yönelik ortaya konulan halk inanışları, ahlakî kuralları ve toplumsal normları ifade eder. Bunlar, Uygur halkının dünya görüşünü yansıtırken karızlar etrafındaki değerler sistematüğını ve felefedede ortaya koyar. Halk inanışlarının yüzyıllar boyu canlı kalarak nesiller arasında karızların sürekliliğinin dolayısıyla Uygur halkının su yönetiminin bir parçası haline gelmiştir.

5.3.2.2. Halkın Kaçınması, Korunması ve Ölçülü Davranmasına Dair İnanış ve Uygulamalar

Geleneksel mesleği icra eden karızcılara benzer şekilde halkın kaçınması ve ölçülü davranması çerçevesinde şekillenmiş olan halk inanışları da benzer bir amaca hizmet ederek bireylerin/grupların halk yaşamında ötekileştirme, dışlanma, kınanma gibi olumsuz neticelerden korunmasını sağlar. Söz konusu kaçınmanın temel unsuru, yerel inanışlar, toplumsal normlar üzerinedir.

“Karız suyunun dağıtımında hiçbir zaman kavga edilmez, kuyu başında kavga edilirse kötü olur, bela kaza gelir” görüşü ile karızın tehlikeli bir yer olup burada kavga, dövüş çıkarsa beklenmeyen bahtsızlıklar çıkacağı düşünülür.

“Koyunu⁵⁶ su içinde kesmemek, eğer öyle yapılırsa su kesilir” inancı; suyu kan ile bulandırmamayı ve suyu yüceltmeyi (Hebibul 2010: 12) ifade eder.

Karızın içine büyük ve küçük abdest yapılmamalı: Karız kazma, manevi bir iş olup karız içine büyük küçük abdest yapmanın pirlere hürmetsizlik yapıldığı düşünülür. Uygurların suyu kutsal olarak görmeleri karızı da su temin edildiği mukaddes yer olarak bakmakta, karızda büyük küçük abdest almaktan kaçınmaktadırlar (Turi 2011:94-95).

4) Karıza sümkürülmez: Uygurlar sümkürmeyi de büyük küçük taharet gibi pis kabul eder. Karızlarda sümkürme suya olan edepsizlik diye düşünülüp kaçınılmaktadır (Turi 2011:95).

5) Karıza tükürülmez: Uygurlarda tükürmek de edepsizliğin ifadesidir. Bunu suyu kutsal kabul etmenin ürünü olan karız da kutsal yer diye bilinmesi sadece karızcılarının değil başka kişilerin de karızda ya da karıza bakıp tükürmekten kaçınmaları gelenekselleşmiştir (Turi 2011:95).

Genel olarak halkın kaçınmasını ve ölçülü davranmasını esas alan halk inanışlarını doğal çevreyi korumak başta su olmak üzere ekosistemlerin sürdürülebilirliğini sağlamak dolayısıyla halkı oluşturan bireylerin tehlikeli bir duruma düşmesini engellemek gibi işlevleri olduğunu söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle su kültürü çevresinde söz konusu halk inanışlarının sağladığı birincil işlev suyun değerli olduğu ilkesi ve kuralı temelinde halkın temiz suya erişimi sağlayabilmesidir.

5.3.3. Karız ve Karız Suyu Etrafında Şekillenen İnanış ve Uygulamalar

Karızcılarının, yerel halkın doğanın korunması, halk yaşamının iyileştirilmesi için suyun temizliği, Türk kültür geleneğinde inanç temelinde, suyun kirlenmemesi düşüncesiyle desteklenir. Suyu kirlletmeye yönelik saygısızlık hareketleri, suyun sahibi olduğuna inanılan suyun sahiplerine saygısızlık olarak düşünüldüğünden çeşitli musibetlere yol

⁵⁶ Ziya Gökalp’in belirttiği gibi koyun, kadın natürizmindeki kutsiyetleri olan hayvanlardandır (1976: 42).

açacağı düşüncesi vardır. Elbette suyun kirletilmemesi düşüncesi, inanç belleğinde yaşayarak su ekosisteminin korunmasını esas alır. Halk felsefesinin bir yönünü de oluşturan bu düşünce, sürdürülebilirlik kavramını destekler. Biyokültürel çeşitliliğin inanışlar bağlamından korunması, ona atfedilen değer ve anlam ile yakından ilgilidir. Karızcıların ve yerel halkın karıza ilişkin inanış ve uygulamalar etrafında suyu yüceltmeyi ön plana çıkartan; karız kazma ve karız suyundan faydalanmaya ilişkin bir dizi geleneksel düşünceler ve adetler şöyledir:

“Bir su çıksa bir defa hacca gitmenden fazla” diye düşünülür (Bir su bir karızı gösterir): Turfan’ın su kıtlığı yaşanan bölge olmasından karızın kazılıp su çıkartılması büyük bir iş olarak kabul edilir. İslamiyet inancında hacca gidip “hacı” olan kişilere saygı gösterilir. Ancak bir karız kazdırıp kişilere hayat suyunu miras bırakmak bir defa hacca gidilmesinden de önemli olduğunun ifadesidir (Hebibul 2010: 11).

“Karız suyu satılmaz, su satılsa karız kurur” atasözü, karız ve karız suyu yüceltildiğinden fiyatlandırma uygun görülmez ve maliyetini fakir çiftçilerin karşılayamayacağı ihtimalinden ortaya çıkmıştır (Hebibul 2010: 11). Karız suyu için ödeme olmayıp karız bakımı ve karızda çalışanlar için herkes gönülden gücünü, parasını, yemeğini ve sevgisini verir (KK-14; KK-15). Suyun ücretsiz olması gerektiğine dair bu düşünce; geleneksel su yönetimiyle suyun temin edildiği Türk topluluklarında yaygın olduğu gibi özelde de Uygurlarda da kültürel değerlere ve inanışlara bağlı bir ilkedir.

“Ekme kırıntılarını düzensiz atmamak, gerekirse karız suyuna akıtmak”: Uygurlar eskiden itibaren ekmeği yüceltilir ve su birlikte saygı göstermelerinden ekmeğin suya atılarak karız suyundaki balıkların yemesiyle israf olmaz (Hebibul 2010: 12; KK14; KK-15) diye düşünülür. Uygurlarda ekmeğin kutsal olarak düşünülerek israf etmeyerek sevap, hayırlı iş, bereketi kaçırmama gibi düşünceler ile ilişkili inanışlarını karız suyu için de geçerli kılınmış olduğu görülmektedir.

“Karız suyuna tükürmemek, sümkürmemek, büyük ve küçük dışkı yapmamak, eğer böyle yapılırsa vücudunda irin çıkar” denilen görüş: Karız suyu, içme suyu olarak

kullanıldığından temizliğine özen gösterilir, yine karız ve karız suyu yüceltilmesinden de kirlenme, bulandırma kişiler arasında “kötü olur” anlam ve düşüncesi vardır (Hebibul 2010: 12; K-14; K-15). UNESCO Universal Declaration of Cultural Diversity (2001) kapsamında 104 dil ve kültürde “su” içeren 517 atasözü çevrimiçi bir veri tabanda incelendiğinde; iki tema üzerinden sık kullanılan atasözlerinin görülme sıklığı saptanmış olup ilk tema “sonra içmek için kuyuya tükürme”, ikincisi ise “suyun kıymetini ancak kuyu kuruyunca anlarız” atasözü ile sahip olunan suyu bilinçli kullanma üzerine olmuştur Sindik ve Araya (2013: 35-36). Halkın sürdürülebilir su yönetimi amaç ve hedefine etkin bir şekilde katılımında yoğun olarak suyun kirlenmemesinin öncelendiği görülmektedir. Bu durum ise halk sağlığından toprak kalitesine kadar etki oluşturduğu için çok boyutlu korumanın gözetilmesidir.

Benzer şekilde, suya verilen olağanüstü önemden Orta Asya Türk toplulukları da suyu kirlenmemeye çabaladıkları; bu amaçla da bedenlerini, çamaşırlarını, kap kacaklarını suda yıkamama konusunda çoğunlukla fikir birliği içindedirler. Su, kutsallıkla ilgili ritüeller (örnek; doğurgan olmak için) gerektirdiğinde yıkanma amacıyla kullanılabilir ki buradaki amaç temizlik değildir. Anadolu’nun bazı yerlerinde suya tükürmenin, işemenin yasak olma adeti de canlı sürmektedir. Göka tüm bunları Türklerin suya olan mahrem maceraları olduğunu belirtir (2006: 140-141). Suya duyulan saygının Türk grup davranışı olarak törensel nitelikte konuğa sunulan suda, su başlarında yapılan eğlencelerde, içme suyuna yüklenen sağaltıcı değerlerde gözlemlendiğini belirtir (2006: 141).

Karızda kişilerin su içtiği, hayvanların su içtiği ve çamaşır yıkandığı yeri; karız aksakalı işaretler. Karız açık arığından su çıkınca mahallenin ortasından bölüp geçen arığın herhangi yerinden işaretlenir. Bu yeri, karızın bulunduğu yerde yaşayan kişiler de müzakere ederler. Göle doldurulan suyun gölden döküldüğünde arıktaki suyun aktığını bilinen yerden aşağıda çamaşır yıkansa ve suya girilse olabileceği belirtilir. Karız arığından akan suyun akışı açık ve yavaşlayan kısmını sınır belirleyip saman temizleme, hayvanları sulama yeri yapılır. Arıkta su aktığı görülen yerden başlayıp suya inmeye, çamaşır yıkama, baş yıkama, taharet alma, hayvan sulama... gibi faaliyetler engellenir. Aykırı davrananlar karız ehlinin lanetine kalır. Eğer yolcu yol üstünde at, oğlaklarını

sulayacak olsa suyu bir kova veya tasa alıp verebilir. Eve gelen misafire arık kenarında su içilen yer gösterilir. Misafirler bu sınırın üstünden su içer ve sınırın aşağı tarafında taharet alsa, yüz gözünü yıkasa olur. (Kazimi 2007: 28). Yeni gelin suya gideceğinde önce suyu nereden alacağını sorduğunda kaynanası; hayvan sulanan, saman temizlenen, su içilen yerleri gösterir ya da küçük kız, torunlarından birini yanında göndererek göstermesini ister (Kazimi 2007: 28). Bu uygulamalar, karıza bağlı geleneğin oluşumlarıdır.

6. Karızların suyuna özellikle değer verilir. Eğer çalışılan yere karız suyu dökülemez. Eğer dökülürse “seferde akılsız kalır” diye düşünülür (Kazimi, 2007: 28).

Karız arığı kenarında oturup tırnak kesilse tırnak eğri/çarpık çıkar” diye düşünülür (Kazimi, 2007: 28).

“Akan su kenarında oturup uygunsuz iş yapılırsa, karız arığında yıkanılrsa karız suyu “çekildi” diye düşünülür. Yıkanma, suya girme kesinlikle belirlenen yerde girilmesi gerekir. Suya büyük, küçük taharet yapılırsa “gözü görmez, ayağı yere basamaz olur” diye çocuklar küçük yaştan itibaren eğitilir. (Kazimi 2007: 28).

Karız sahipleri, “suyun canı var” diye düşünür. Eğer birisinin nefesi suda kesilmişse, suya bakıp “ruhunu ver!” diye feryat eder. Suya sopayla vurma, suya taş atma, kirli çamaşırı suda yıkama... engellenir. Birisi çok korksa derhal ağaç ucundan bir tutam hazırlayıp suya batırıp uçuklatır. Böyle yapıldığında çok korkmayla çıkan ruhu su döndürür, diye düşünülür. Suda “Allah’ın cemali var” diye suya; bulaşık suyu, çöp, çalı ve çırpı, kül... dökülmez (Kazimi 2007: 28).

Karızda çalışma başladığında beyaz sofranın örtüsü serilip nezir (yemek) verilir. Beyaz sofranın örtüsü serilip çalışmanın hayırlı olması dilenir. Bu merasime katılanlar kendilerinin gönlü için yardım ederler. Para, hayvan yardımında bulunanlar ününü, büyük yardım edenler kaç gündür yavaşlıyorlar. Yardım etmeseler de kendinin gönüllüğü, eğer koyun yardım edenler olsa kesinlikle beyaz koyun yardımında

bulunurlar. Bu karız kazmanın hayırlı olmasını ve suyun “akışı”nı dikkate alıyorlar. Kuyucunun kuyu içindeki iş giyiminin rengi de beyaz kumaştan olur. Eğer kuyu içinde birer hafif derecede tehlike görülüp kuyu içindeki insanlar esen kalsalar beyaz horoz ile kuyudan esen çıkanlarla karşılaşılır (Kazimi 2007: 26).

Kaynak kişilerin vurgusuyla “karız suyu satılmaz” ve aşırı saygı duyulur. Bu düşünce ve ortak kullanıma sahip olduğu için karızların bakımları, kontrolleri olacağı zamanlar, dayanışma içinde her haneden imkân dahilinde emek gücü için çalışacak işçi veya giderleri-masrafları karşılama amaçlı sunabildikleri kadarıyla para desteğinde bulunurlar (KK-14; KK-15). Karızcıların çalıştıkları günler, onların güç ve hayırlı bir iş yaptıkları için yine karız suyundan faydalanan haneler; sırayla karızcılara yemek verirler (KK-15; KK-14).

11. Karız bağlamında, “bir mahallede bir erkek çocuğu doğarsa kırk kulaç yerin altındaki taş sevinir” düşüncelerinin arka planında erkek çocuk büyürse karız kazar, yerin altındaki taşı kazıp yer yüzüne çıkarır, iyi iş yapar, düşüncesi vardır (Hebibul, 2010, s. 11). Karız, ağır fiziksel iş olduğu için sadece güçlü/uygun erkekler ile yapılır. Bu sebeple kişiler suya olan emek gücünün çoğaltılması ile bağlanmıştır (Hebibul 2010: 12; KK-15).

12. “Tam basqan, quduq basqan adem şehit” Duvar çöktüğünde, kuyu çöktüğünde kişi şehit” diye düşünülür. Burada belirtilen karız kuyusu olup karız kazma, önemli ve sevap olarak düşünülür. Eğer birisi karız kazarken ölürse, iyi iş için öldü diye düşünülür ve başka musibetlere bakıldığında farklı muamele görür (Hebibul 2010: 11).

13. Karızcılar da düzeni bozan kelimeler kullanıldığında Pirlerin ya da Allah’ın öfkesiyle karşılaşacağı ya da karızların suyu iyi çıkmayacağı düşünülür (Turi 2011:94).

Tüm bu maddelere dayanarak Turfan halkının yerel olan karız ve suyu etrafındaki pratiklere bakıldığında; suyun kutsallığı ile ilişkili karız ve karız suyunu korumaya, temiz tutmaya yönelik amaç ve düşüncelerin olduğu göze çarpar ki bu da iyi su

yönetimi ile karız suyunun sürdürülebilirliğine ve kullanılabilirliğine, maddi kültür ürünü olarak karızların korunmasına ve çevre yönetimine katkı sağladığı açıkça görülür.

Geleneksel sistem etrafında kültürel ifadelerin ve inanışların insanların temel ihtiyacı suyun güvenliğini oluşturma, devamlılığını sürdürme ile yakından ilişkilendirildiğini göstermektedir. Karız kuyusunun, karız suyunun ya da açık arığın su kaynak alanları olarak kutsal bir yer haline getirildiğini gösterir. Kaçınma ya da yapılması gerekenlere riayet edilmediğinde belli tehlikeleri yaratma tehdidi bulunacağı görüşü hakimdir. Karız suyunun anlam ve değerine paralel karıza ve suyuna dair de bedensel temizliğin yanı sıra ahlak ve davranış olarak da uygunluk beklenir.

Yukarıda karız etrafında gelişmiş olan inanış ve uygulamalardan hacca gitmek yerine su çıkarmak, karız suyunu satmamak, ekmek kırıntılarını çöpe atmak yerine balıklar için karız içine atmak, karızda çalışma başladığında karızcılara yemek vermek; temelde “iyilik yapma” eyleminin teşvik edilmesiyle beraber bireysel benliğin ve hayırseverlik örgütlenmesinin toplumsal bağların kurulması anlayışına dayanmaktadır.

5.3.4. Karız Etrafında Şekillenen Kurban Sunma

Tanrıya yakınlaşmak, onun rızasını kazanmak, bağı kuvvetlendirmek amacıyla kurban sunma, bütün Türk kültür ekolojisinde oldukça yaygın bir ritüel çeşididir. Kanlı ve kansız olarak ikiye ayrılan ritüelde yaygın olarak Tanrı adına kurban kesildiği görülse de ata ruhlarına, kült unsurlarına rızasını kazanmak maksadıyla kurbanlar verildiği görülür. Örnek (1971: 97) kurban kesme ritüeli temelde çıkar ilişkisi üzerine kurulu olduğunu aktarır.

5.3.3.1. Kanlı Kurban

Kanlı kurban kesimi, kansız kurbandan farklı olarak daha çok büyükbaş ve küçükbaş hayvanların seçimi ve daha sonrasında bir kural dahilinde kesilmesini ifade eder. Belirli standartlardaki koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanlar veya sığır, inek gibi büyükbaş hayvanların tercih edilmesi genelde ritüele uygunluk ve mevcut ekonomik duruma göre

çeşitlenir. Kafesoğlu, genel olarak Türklerde at ve koyun kurbanının yaygınlığının altını çizer (1997: 302). Kanlı kurbanın kesilmesiyle halk kendisi için en değerli olanı kutsal kabul edilen unsura sunarak (Beşirli 2010: 165) bütünleyen bir iletişim aracı eylemsel bir mekanizma oluşturma gayesindedir. Bu sayede kutsal olarak nitelendirilen eylem aracılığıyla kaostan kurtulup bir rahatlama söz konusu olur (Köse 2019: 134-135). Ögel'in ifadesiyle Türk kültür coğrafyasında kuyular, hacet tepeleri, mağaralar, pir ocakları gibi mekanlar; adakların sunulduğu, dileklerin dilendiği; bez bağlama veya paçavra ile bayrakların dikildiği mekanlardandır (1995 CII: 459). Havuz, göl ve kuyu sularına dileklerin kabulü için para, yiyecek saçmaları yapılmaktadır (Oymak 2010: 46).

Uygurların inanış ve uygulamaları arasında kuraklık olduğu dönemlerde toplu olarak dua etme ve nehir ya da göl kenarlarında kurban kesme (Abudukelimi 2006: 98) bulunur. Hebibil'un (2010: 10-11) aktarımıyla Turfan Uygurlarının eski inanışlarından Şamanizm'de koyun kurban etme adeti ile karşılaşılıp onun bugünkü izlerinin kısmen perihonluk uygulamalarında önemli bir yer tutar ve şamanların tedavi yöntemlerinde de ak canı “ak koyun”, kara cana “kara koyun” göçürüp okumanın gerekliliği bulunur. Hebibil, Uygurların İslamiyet'ten önce kurban etme adetlerini ateşperestliğe bağlamanın mümkün olduğunu ve ateşperestlikte; koyun, inek, at gibi kurban etmenin yaygın bir görünümüne sahip olduğunu ekler. Uygurların koyun hakkındaki eski inanışları, İslam çevresinde devam etmiş olan ak koyun ve koç⁵⁷ hayırlı bir işe sembol ve aracı oluşturma geleneğine dönüşmüştür (Kazimi 20017: 27). İnanç çevresinde, mezara bir tahta yerleştirilip üzerine nezir olarak kesilen koçun boynuzunun asıldığı (Öger ve İnayet 2013) da görülebilmektedir.

Yukarıda görüldüğü gibi Uygurların halk inanışları etrafında kurban sunma; karız etrafında da şekillenmiş olup Uygurların tarihi süreçten itibaren koyun, koç, inek, tavuk gibi hayvanları Tanrı'ya adayarak dileklerini dilemelerine aracılık ettiğine inanılan bir ritüeldir. Uygur örf adetlerinde “kan akıtma”, özellikle beyaz renk hayvanın kanını

⁵⁷ Beydili, Balkanlarda yaygın olduğunu belirttiği “Bayrım” adlı kavramıyla bağlı piriere, adak adandığı, ölenlerin ruhuna dualar okunduğu ve çocuk dileğiyle kadınlar dizi dizi bayrım yerlerine giderken, “*Bayrım biyçe, bay biyçe / Yalvarırım, dileğimi kabul et / Koç kurban ederim / Toprağa yağış veren / Kişilere güç veren / Senin ilâhî gücüne inanırım*” şeklinde yalvarırlar (2004: 98). Türk halkları arasında inanç odağında türlü istekler için koç, koyun kurban etme yaygın olup bu verilen örnek de birini oluşturmaktadır.

akıtma vasıtasıyla belanın-kazanın kovulduğu (Kazimi 2007: 27) inanışı hakimdir. Bu bilgiler doğrultusunda, iç içe geçmiş halde inanışların uygulandığını gördüğümüz kanlı kurbanda “ak” rengin kutsallığına yönelik ritüel göze çarpmaktadır. Uygur inanç sisteminde, renk sembolizminin ele alındığı başlığı altında da bu konu detaylandırıldığı için burada sadece bahsetme yetinilmiştir.

Kazimi’nin (2017: 27, 29) aktardığı bilgiye göre suya erişim ile karıza ilişkin ritüelistik uygulama şöyledir:

Kuyucular, suya ulaşip karız suyu akmaya başladığında, açık arığın iki tarafını bent yaparlar; su toplanıp kanala yükseldiğinde halkı davet ederek açık arık başında beyaz sofra örtüsü serip, beyaz sırık dikerler. Onlar, ak koçu, açık arık başına getirip hazırlar. Sonrasında kuyu içindeki kuyucular; ak başına ak çuvalı geçirip “su geldi, esenlik geldi!” diyerek eldeki bendi kesen torbayı sürükleyerek yürürler, “su keldi, aman geldi!” diyerek açık arıktan çıkışa ak koçu kesip kan akıttırılar. “Bu karızdan suyun çıkışı kutlu olsun, sonsuz aksın” denilerek su için tebrik etmeye gelen halk, koç etini yiyerek dua ederler. Karızda su ilahının hürmeti için karız kanalından su çıkarma merasiminde ak koç suya kurban olarak sunulur.

Yukarıda görüldüğü gibi, suya erişim ile kurban sunmada koçun tercih edilmesi, İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet sonrası halk inanışlarında belirli sembolik anlamların yüklendiği bilgisini edinmekteyiz. Bu konuda, Ögel (2010: 42), Türk mitolojik tasavvurunda koyun ve keçi sürülerinin önlerinde giden ihtiyar ve tecrübeli teke ve koçların yer aldıklarını belirtir. Ayrıca, Ögel’in “... boynuzlu ve kuyruklu bir koç, prenslik alâmetidir. Doğuracağın çocuk da prens olacaktır” verdiği efsane örneği ile de Türk düşünce sisteminde, koçun erkek çocuğunu temsil ettiğine dair anlam yüklendiğini görürüz. Buna göre, koçun erkeği temsil etmesi, karızcılığın ve genel itibarıyla da suyun yönetimi, eril cinsiyet merkezinde şekillenmiş olması; bağlantısal bir biçimde adak düşüncesiyle kurban edilen hayvan türüyle de ilişki kurulmuş olması muhtemel görünür. Söz konusu ritüelde, karızcılara yemek/nezir verilmesi; daha önce de bahsettiğimiz gibi, karıza, karız suyuna, suya erişime aracı olan karızcılara halk arasında inanış boyutlarıyla anlam yüklendiğini gösterir. Bu durum; topluluk dayanışması, bütünleşmesi ve toplumsallaşma örgütlenmesi açısından önem taşır.

5.3.3.2. Kansız Kurban

Kansız kurban özellikle geçiş dönemlerinden düğün aşamasında gelinin baba evinde çıktığı sırada bereketlendirme amacıyla atılan yiyecek ve nesneleridir. Kansız kurbanlara örnek olarak arpa buğday, şeker, bozuk para saçı olarak yaygın bir kullanıma sahiptir (Kalafat 2012: 11). Karız bağlamında kansız kurban sunmanın görünümü ise kaynak çıktığında *kolo verme* (muştuluk / müjde hediyesi verme), karız bittiğinde açık arığa ilk defa su getirildiğinde su getirme merasiminin düzenlenmesi yer alır (Kazimi 2007: 26). Yine karız kazarken kaynak çıktığında “bugün kaynak çıktı” denilerek yetim çocuklara gömlek alma da görülmektedir (Tahur 2012; KK-4). Karız kazarken suya ulaşıldığında “sulu” denilerek karız kazıcı, küçük bir merasim düzenleyip suyun yüce ve tatlı oluşu için kuyuculara helva verir (Kazimi 2007: 27). Bu inanış ve uygulamaların düşünce çizgisinde; toplumsal grup arasındaki sosyal ve kültürel güç dayanışmasının oluşturulduğu, bağların kurulduğu gibi gelenek çevresiyle hediyeleşme/hayırseverlik ekonomisini geliştirmeye yönelik avantajlara aracılık eder.

Kuyucular kuyu kazdığında göz (bulak) çıktığında bir gün dinlenme ve “kolu” (mükafat) alır. Usta kuyucuların çalışmasının mükafatı ve yeni açılan gözden çıkan yeni suyun hürmeti olup karız suyunun yüceltildiğinin, karıza su eklendiğinin hürmeti (Kazimi 2007: 29) gösterilir.

Kansız kurbanların kanlı kurbanlar gibi temelde bolluğun ve bereketin kazanımı amacıyla gerçekleştirildiği görülür. Bunun yanı sıra çeşitli kötülüklerden korunma amacıyla da kansız kurbanlar gerçekleştirilebilir. Genel ifadeyle, kurban sunma ritüelinin bir parçası olarak inanç odaklı bereketlendirme ritüellerinin daha görünür olmasını sağlar.

5.3.5. Bolluk ve Bereket Artırma

Yaşamın devamlılığını bolluğu bereketi temsil eden sudan daha fazla yararlanmak amacıyla su çevresinde saygı duyma, minnetini sunma, tapınma vb. inanışlar meydana gelir. Bolluk ve bereketin arttırılması amacıyla suyun kutsanması birçok uygulamayı

beraberinde getirir. Uygur kültüründe su ve toprak arasındaki ilişki, dünya görüşünü meydana getiren bileşenlerdendir. Yıldız Altın'ın ifadesiyle insan yaşamında önemli maddi rolleri bulunan toprak ve ata, iki ayrı kült olmayıp, etkileşime girerek birbirlerini güçlendirirler (2018: 43). Kültler, en yaygın ve öz ifadeyle “tapım” şeklinde ifade edilir. Bu bağlamda kült, tapınma şeklini ve dini törenleri oluşturur. Teolojik olarak kült, “yüce ve kutsal olana tapma” anlamını karşılar (Akyurt 1998: 154).

Karız arığının çıkışında, ağaca bağlı çaputların bulunması, karız çalışmaya bağlamadan önce ve sonrasında Kur'an'dan ayetlerin okunması, adakların adanması, kurbanların kesilmesi (Barbaix 2022; KK-14; KK-15) söz konusudur. Tüm bunlar Türk inanç sisteminde olduğu gibi özelde de Uygurların inanç çevresinde yaygın bir görünümüdür. Karızların içinin tehlikeli ve güç olması, beraberinde korumaya ilişkin inanç ve uygulamaları da getirmiştir. Bunlardaki bir diğer temel düşünce de suyun çıkışının bol ve bereketli olmasına yönelik dua ve düşüncelerdir. Suyun kirletilmemesi, suyun sadece insanlar için değil doğaya için de kullanılması gerekliliği yer-sub düşüncesiyle bağlantılı bolluk ve bereket elde etme düşüncesi yer alır.

Temelde su kültü inanışları ve bu inanış çevresinde karızcı pirlere duyulan saygı suyun arındırılmasının yanında bolluk ve bereketlendirme isteğinin bir sonucudur. Karızlar çevresinde suyu bereketlendirme inanışı, pek çok ekonomik faaliyete doğrudan olumlu katkısı olacağı için zirai faaliyetler merkezli halk yaşamının temelini oluşturur.

5.3.6. Olağanüstü Varlıklar

Türk halk geleneğinde, birtakım olağanüstü halleriyle insanların yaşamında etkilerini belirten ve olağanüstü şartlar içinde görüldükleri söylenerek “cin” adını verilen esrarlı yaratıkların varlığına inanılır. Onlar, hiçbir zaman iki kişi bir arada iken görünmezler; insana, tek başına olduğu zaman çeşitli kılıklarda kendilerini gösterirler. Bu varlıklar, yerine göre, pir (evin piri), sahip (evin, geyiklerin, koyunların sahibi) veya bekçi adlarını da alabiliyorlar (Çobanoğlu 2003: 83). Bu varlıklar; bütün işlerini gece yaparlar, oturdukları ya da toplanıp eğlenmek için uğradıkları yerler değirmenler, hamamlar, terk edilmiş, tekin olamayan evler gibi yerler olurmuş (Boratav 1984: 75).

Karız örnekleminde bakıldığında ise efsane içeriğine göre ad almış olan “Cinli Karız” bulunur. Bu karızda cinler; şölen, meşrep yaptıkları için bu ad verildiği (Kazimi 2007) belirtilir. Karızda cin olduğuna ilişkin bir başka örneği de “Kurdun sesi var, karızın cini var” *Böriniñ ini (avazi) bar, karizniñ cini bar* (Kazimi 2008, akt. Turi 2011: 171) atasözü oluşturur. Yukarıda da bahsedildiği üzere, karızların yer altında, karanlık ve tehlikeyi barındıran mekanlar arasında bulunması; inanış örüntüsüyle cinlerin de bu türden mekanları kendilerine yer edinmeleri; cin ve karız arasındaki benzerlik ilişkisinin inşa edildiği örnekleri meydana getirmiştir.

5.3.7. Formülistik Sayılar

Bir kut ve uğur sahibi olduğuna inanılan sayılar, özel anlamlar taşıdığı kabul edilerek kutsallık atfedilmiş, özel değerler verilerek gelenekte yaşatılmıştır (Boratav, 1994: 90-91). Başta sözlü gelenek olmak üzere inanışlarda, ritüellerde geniş biçimde yer alan bu sayılar, niceliği ön plana çıkartarak belli bir sayıda tekrar oluşturmayı hedefler. Türk kültüründe kullanılan formül sayılara genel itibarıyla üç, beş, yedi, dokuz⁵⁸, kırk gibi sayılar oluşturur.

Altay halklarının inanç tasavvurlarından efsanelerde, evreni oluşturan gökyüzü, yeryüzü ve yer altı dışında, göğün katmanları olduğu fikri vardır. Özellikle efsanelerde üç, yedi, dokuz katlı gökyüzünden bahsedilirken şamanların da göğe yolculuk yaptıkları ayinlerde gökyüzünün yedi, dokuz katlı olduğu varsayılır (Harva 2014: 37). Aynı şekilde yer altına inen bir aralık için "yeryüzünün bacası" olduğuna ve bu aralığın da dünyanın merkezinde olduğuna inanılır. Bu aralığın Kuzeyde yer almakla, göğün merkezinde yer alan aralığın muhtemelen yeryüzündeki karşılığıdır (Harva 2014: 41).

Türk kültüründe sıklıkla ve farklı form ve görünümelerde karşılaşılan üç, yedi, dokuz, kırk sayıları Uygurların halk inanışları ve ritüelleri çerçevesinde de yaygın olarak görülür. Kazimi'nin (2007: 25) aktarımıyla yedi ve dokuz sayılarının kutsallığını yansıtan bir ritüel şöyledir: Kuyu içinde bir beklenmeyen hadise görüldüğünde, dokuz ya da yedi çeşit bitkinin ucu suya batırılıp püskürtülür. Eğer kuyu içinde kişinin ölmesi,

⁵⁸ Yakutlar ile Karlukların dokuzlu sınıflandırma biçimi ve kökeni üzerine bk. (Gökalp 1991: 110).

sakatlanması görülürse buradan çıkan yere dokuz karış yükseklikte tepe yapıp ve tepeyi de kuyudan çıkan beyaz çamurdan yapıp bırakma geleneği vardır. Usta karızcılar da bunun “dokuz”u yüceltip kişiyi kurtarma, kişiye yardım etme amacı olduğunu belirtmişlerdir. Kazimi tarafından aktarılan bu bilgiler doğrultusunda ayrıca inanış örüntüsünde saklanan birtakım davranış ve benzetme temelli ritüelistik uygulamalar ve katmanlaşmış anlam yapıları göze çarpar. Buradaki temel görünümünden biri; inanç tasavvurlarında tepe yapma, bir engeli aşarak bir dünyadan öte tarafa yolculuk etmeleri, geçmeleri ile mitolojik anlatılarda gözlemlenen katmanlar arası geçişi sembolize eder. Buradaki uygulamanın da bu yönde bir mitolojik yönü olması muhtemeldir. Bir diğer görünüm ise formülistik sayılarla örüntülenerek beklenmeye durum karşısında bitkinin ucunun suya batırılarak püskürtülmesidir. Bu ritüel davranış, Eliade’nin (2005: 233-235) “suyun içinde her şey ‘çözülür’, her ‘form’ bozulur, yaratılmış her şey varlığını kaybeder. Suyu daldırdıktan sonra hiçbir şey, bir taslak, bir işaret, bir ‘olay’ önceki halini devam ettiremez” şeklinde açıkladığı “suya daldırma miti” ile arasındaki benzerliği ifade eder. Öz ifadeyle, yukarıda Uygurların tasavvurlarında kişinin olumsuz bu durumla karşı karşıya kalmasında, pratikte kutsal su (arındırıcı, temizleyici), bitki (iyileştirici) ve sayı olmak üzere birden fazla inanış arasında bağlantı kurulmuştur.

Uygurların inanış çerçevesinde yer isimlerinin adlandırılışında “dokuz” sayısının yaygın olarak sürdürülüşü karız kültüründe de ad verme geleneğinde tespit edilmiştir. Kazimi’nin (2007: 25) ve KK-15’in belirttiği üzere, bir ailede dokuzuncu çocuk doğduğunda karıza *Dokuz Oğul Karızı* “Toqquz Oğul Karizi” adının verilmiş olmasıdır. Kazimi’nin aktarımıyla karız adını değiştirmek için de merasim düzenlenir ki bir ailedeki dokuzuncu oğulun doğduğu dokuzuncu gün ve hafta, söz konusu karız etrafında yaşayan halk, karız sahibinin rızası ile karızın adını *Dokuz Oğul Karızı* diye adlandırır. Kazimi başka örnekleme şöyle aktarır:

Karız sahibinin katılımı ile bu karız etrafında doğan dokuzuncu oğul, dokuz yaşına girdiğinde büyük bir merasim düzenlenip karızın ismi, *Dokuz Oğul Karızı* olarak değiştirilir. Merasime büyüklerden dokuz kişi çağırılıp dokuz oğlu onların önünde dokuz çeşit tohumdan yapılan yemeği eşit yiyip karız arığını, dokuz defa dönüp alınan bir hayvanı eli kısa dokuz kişiye paylaştırılır. *Dokuz Oğul Karızı*’nda meşrep

olsa yiğitbaşı⁵⁹, dokuz oğuldan seçilir. Eğer dokuz oğul reddederse başka biri önerilir. Yine dokuz oğula meşrep ehli özellikle hürmet gösterir. Ancak dokuz oğulun uygun görülme-yen iş yapması, tertipsizlik yapmasına müsaade edilmez (Kazimi 2007: 25, 26).

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle, yinelenen biçimde dokuz sayısının ad vermeden güne, yaşa, büyüklerden davet edilen kişi sayısına bir dizi pratiklerde takip edildiği görülmektedir. Dokuzuncu oğul, dokuz yaşına girdiğinde, merasim düzenlenmesinin görülmesi; halkın birliğinin, beraberliğinin, dayanışmasının sembolü olan ortamda dokuz çeşit tohumdan yemeğin yapılması, suyun etrafında dolaşılması, yemeğin paylaştırılması Türk kültüründe sıklıkla ritüelistik davranışlar olarak karşılaşılan inanış ve uygulamalar arasındadır. Merasim ve tören düzenleme; Uygurların evrensel dünya sisteminde ortak geçiş dönemi törenlerin haricinde yaşam dünyasını biçimlendiren ve müşterek yaşam bilgisini oluşturan kültürlerine nüfus etmiştir. Ev yapma, su kanalı açma, tabiattaki dönüşüm olan çiçeklerin-güllerin açıldığı dönem, meyvelerin olgunlaştığı, buğdayın hasat edileceği zamana yakın dönemde olduğu gibi birçok türde görülmektedir (Bk. Öger 2013). Tüm bunlar, inanış temelli ritüeller olmasının yanı sıra parça-bütün ilişkisiyle işlevsel olarak ele alındığında toplumsal bütünleşme, dayanışma eğilimini yansıtmaktadır.

Uygurlar arasında çocuğa ad koyma geleneği; çocuk doğduktan sonra bölgeye göre değişmekle beraber üç veya yedi gün sonra uygulanır. Ad koymak için genel itibarıyla mahallenin büyükleri, imamı davet edilerek onlar baba ve annenin onayını aldıktan sonra ezan okuyup ad koyarlar. Bu törene yakın akrabalar da davet edilir. Ancak, imam çağırmadan büyük baba tarafından da tören düzenlenebilir. Her türlü bu törenine şahit olarak birkaç kişi davet edilir (Abudukelimi 2006: 105-106). Toprağa ve suya bağlı olan tohumdan yemek yaparak dağıtma ritinin arka planında, adak/kurbana olan inancı bulunmaktadır. Daha önceki bölümlerde, su yönetimi ve etrafındaki ritüellerin ve uygulamaların çok yönlü güçleri ve etkileşimleri meydana getirdiğinden bahsetmiştik.

⁵⁹ Yiğitbaşı, meşrep önderi olup merasim ve toplantılarda görevlendirilmek için genç veya orta yaştaki kişiler tarafından seçilir. İtibar sahibi, meşrebin tüm düzen ve kurallarını bilen, meşrebi organize etme kabiliyetine sahip kişilerdir. Meşrepte meydana gelen sorun ya da olayları halka danışarak çözerler. Yapılması gerekli çeşitli işlerde karar alırlar (Davut 2011: 28-29).

5.3.8. Şifa Kaynağı Olarak: Karız Suyu

Suyun halk yaşamında sağlık ve iyileşme faydalarına odaklanılan şifa kaynağı olma durumu, vücut fonksiyonları üzerindeki etkisinin yanı sıra bitki, hayvan gibi ekolojik unsurlar üzerindeki olumlu etkisine odaklanır. Dolayısıyla su, bir doğal ilaç ve geleneksel tedavi yöntemi olması sebebiyle başlı başına bir şifa kaynağı olarak halk hekimliği uygulamalarının temel unsurudur. Belirli hastalıkların tedavisinde faydası olduğuna inanılan içme sularına yönelme oldukça yaygın bir tedavi şeklidir. Suyun iyileştirici niteliğine ilişkin Uygur tıp kitaplarında da “... suyunu alıp ala etine sürtsün, alası gider” (Rahmeti, tıb, I, 49 akt. 2000: Ögel 455) yer alır.

Suyun iyileştirici niteliğine ilişkin Uygur tıp kitaplarında “... *suyunu alıp ala etine sürtsün, alası gider*” (Rahmeti, tıb, I, 49 akt. 2000: Ögel 455);

Grup ve rehberleri eşliğinde karızları gezen Seth; kum tepesinin yamaçlarında bulunan şemsiye, çadırlar görüldüğünü ve insanların da bacaklarını ya da tüm vücutlarını su altında kalacak şekilde aşağıda oturduklarını görmüştür. Rehber Abdurrahman ise “Bunu romatizma ve diğer hastalıkları tedavi etmek için yapıyorlar” (2010: 384).

“Karız suyunun kalitesi iyi olup minareleşme derecesi düşük, hiçbir çeşit besin içeriği zarara uğramıyor. Karız suyunda yine kurbağa yaşadığı için uzun müddet karız suyu değerli kılan halkları araştırma cereyanında onların guatr hastalığına yakalanma oranının olmadığı, olsa da oldukça az olduğu ispatlandı” (Haşim ve İmin 2003: 99).

Karız suyunun şifalı olduğuna dair ziyarette bulunmuş olan KK-18; KK-20 şifalı ve ağrılara iyi geldiğini belirtmiştir. Ancak bu konudaki genel kanı mineralli ve temiz olduğuna yönelik görüşler daha yoğundur. Dolayısıyla daha önce de vurgulandığı üzere karız suyunun belirli dönemlerde bir şifa aracı bir şifa nesnesi haline geldiği görülür. Başta içme suyu olmak üzere vücudun belirli bölümlerinin yıkanması ve banyo yapma yoluyla şifa edinimine yönelik uygulamaların karızlar etrafında çeşitlenmesi dikkat çeker. Elbette bu uygulamaların yaygınlık kazanmasındaki temel etken halk inanışları, kişisel deneyimler, halk anlatıları ve ritüellerle şekillenmiş inanç belleğidir.

5.3.9. Renk Sembolizmi

Renk sembolizasyonu; renklerin içerdği özel anlamlara, duygulara, fikirlere, durumlara odaklanarak renklerin taşıdığı yerel anlamların ve bağlamaların çözümlenmesini ifade eder. Renklerin temsil durumlarını ve fikir örüntülerini temsil etme şekillerini esas alır. Bu düşünce çizgisinde, Uygurların pratik dünyası ile inanış dünyasında beyaz-ak renk; baht-şans, iyilik, temizlik, saflık, inanışı bulunur. Bu tür düşünce Uygurların eski dönemlerden günümüze kadar gelerek devam etmektedir. Örneğin sefere çıkanlara “ak yol olsun” şeklinde dileklerinin olması, sütü yüceltmeleri, karın baht-şans işareti olarak bilinmesi, kızların toy günü beyaz renkli gömlek giymeleri, ölüm merasimlerinde erkeklerin bellerine beyaz kuşak bağlamaları, kadınların beyaz baş örtüsü bağlamaları⁶⁰, ev ve imaretleri beyaz renge boyamaları şeklinde artırılabilir gelenek ve uygulamaların her biri beyaz rengin yüceltilmesidir. Bu inanış ve uygulamaların her biri tarafımızca, Kırgızistan ve Kazakistan’a göç etmiş Uygurların yaşamlarında canlılığını koruduğu görülmüştür. Ayrıca karın ilk yağışını üzerine düzenlenen “Karlık Oyunu” da beyaza özlem ve beyazı kutsal sayma olup halk arasında senelik tarım ürünlerini toplayıp dinlenmek yaşam zorluklarının üstesinden gelip kışı rahat geçirdikten sonra gelecek yılın işlerinin de kolay olmasını, gönüllerin kar gibi temiz olmasını dilemenin sembolü olmuştur (Rahman 1996: 128-129).

Yukarıda işaret edildiği gibi, karıza ilişkin inanış ve uygulamalara bakıldığında da “beyaz/ak” yönelimli tasavvur üzerine temellenmiştir. Beyazın kullanıldığı karıza ilişkin ritler arasında suya ulaşıp karız suyu akmaya başladığında kuyucular, halkı açık arık başına davet edip beyaz sofra örtüsü serilip, beyaz sırık ya da kazık dikilerek ak koç, açık arık başına alıp hazırlama bulunur. Kuyu içindeki kuyucular, ak başına ak çuvalı geçirip *su keldi, aman keldi!* “su geldi, esenlik geldi!” diye seslenirler. Yine böyle seslenerek ak koçu kesip kan akıttırlar (Kazimi, 20017: 27). Burada görüleceği üzere, inanışları etrafında toplu yemek yeme, bir başka ifadeyle Uygurların nezir⁶¹-

⁶⁰ Beyaz bağlama geleneği; Kazakistan’ın Bayseyit ilçesinde, tanık olunan bir cenaze merasiminde gözlemlendiğinde, daha yoğun olarak ölen kişinin en yakınlarının -eş, çocuk, torun, yenge- gelin- bu ritüeli uyguladıkları gözlemlenmiştir. Burada yasın rengi beyaza kutsallık atfedilmesiyle beraber yası olan kişileri bağlanan nesne ile belirginleştirme işlevi de taşıdığı kişilerce ifade edilmiştir.

⁶¹ Nezir kelimesi, 1. “*Sevap kazanmak için Allah yolunda verilen nesne*” 2. *Ölenin ruhu için yağ kokutup cemaatin önüne yemek getirip hatim indirme faaliyeti*” (UTİL 1995: 370-371) anlamına sahiptir.

çirag⁶² (adak verme) geleneği ile koç kurban etme ritlerine tanık olunmaktadır. Kullanılan nesnelerden koça değin beyaz rengin sembolleştirildiğinin açıkça görülmesidir. İnaniş temeli üzerine kurulu katmanlaşmış anlam yapıları; suyun bulunuşu ile gelenek kültürü çevresinde üretilen, algılanan ve uyarlanan biçimde, karız ve karız suyunun korunmasını, dolayısıyla su yönetişimi hususlarına dayanır.

Yukarıdaki ritüelde, Uygur inanç sistemi içerisinde Uygurların inanç etrafında gelişen geleneklerinden “nezir-çirağ” kavramı, “*Allah yolunda verilen nezir veya bu türdeki dini merasimlerin genel adlandırması*” (UTİL 1995: 371) anlamında olup Uygurların uzun yola sefere çıkmadan önce, herhangi bir tehlike ve kaza atlatıldığında, isteklerin gerçekleşmediği durumlarda komşu, akraba ve dostlar davet edilerek yağ koklatıp kazanın altına ateş yakma geleneği vardır. Bu inanış ve uygulamalar “nezir” ismiyle adlandırılmaktadır. Bundaki amaç, bahtlı olmak için atalar ruhuna adama esenlik dileyip onlara hürmet ve saygı göstermektir (Hebibulla 2009: 317). Bu inancın uygulandığı durumlar arasında yine kuraklık veya bulaşıcı hastalıklar olduğunda zara hetme, yağmur ve bereket için yağmur duası, geçiş dönemlerinden ölüm bulunup kanlı ve kansız kurban ritüel şeklinde görülür. Kısaca hayatın her aşamasında gerçekleştirilen bir uygulama olup içerisinde geleneksel inanç ve bilgi barındırmaktadır (Gönel Sönmez ve Köse 2022).

Kuyu içinde çalışan kişinin hava aydınlık (beyaz) iken girip karanlık olduğunda çıkıp çalışmayı bırakması gerektiği düşünülür. Havanın bulutlu ve dumanlı olduğu günlerde de kuyu içine aydınlık yeterli gelmezse “kuyu çirağı var” diye düşünülerek kuyu içinde zaman geçirilmez (Kazimi 2007: 26). Bu örnekte renk sembolizminin halk takvimini düzenlediği görülür. Beyaz renklerin saflığı sembolize ettiği ve bu anlam çerçevesinde yaygın olarak kullanılması dolayısıyla iş başı yapılırken siyah rengin yani karanlığın olumsuz çağrışımlarla bulunmasından dolayı iş bitiş zamanını temsil eder. Dolayısıyla bu örneklerden hareketle renk sembolizmin geleneksel bilgiyi içerisinde belirleyici olması dikkat çeker.

⁶² Çirağ kelimesi, Farsça kökenli olup “çerağ” olarak “mum, kandil, lamba vb. ışık veren araç, çirağ; ışık, çirağ” (URL-21) anlamlarına sahiptir. YUTS’nde ise “çirağ/çiraq” kelimesi, “kandil, yağ lambası” olarak tanımlanmaktadır.

5.4. EDEBÎ METİNLERDE KARIZ, KARIZ SUYU, KARIZCILIK

Özne, eyleyen, aracı veya aktörün içinde bulunduğu doğa ve doğadaki tüm unsurları; insanlık durumu içerisinde bir dizi faaliyetle etkileşim ve iletişim kurması; kültür, aidiyet, kimlik ve deneyim ile duygu ve bakış açısının kesiştiği noktaları betimlemede edebi metinler aracı olmaktadır. Başka bir ifadeyle kültürün önemli formlarından edebiyat ürünleri ekseninde düşüncelerin(in) temsil edildiği ortamları yaratmaktadır. Ülgener (1983: 25), hangi türden olursa olsun edebiyat türleri başta olmak üzere sanatı ifade ve anlatım aracı olarak kabul ederek zihniyet dünyasına ve tarihine katkısı olarak değerlendirir. Çağlar boyunca şiir, müzik ve din gibi alanlarda su; kendisine yansımalar, duygular ile derin bir anlam bulmuştur. Suyun anlam ile bütünleştiği kozmogonik gücü; birçok arkaik anlatının da ana teması olmuştur (Klaver 2011b: 10-11).

Çölde suya erişimin sağlanması ile kültürel dönüşümlerin halkın düşünce dünyasına etkisi, şüphesiz çok boyutlu anlamlandırmanın temeli sağlar. Karız sularının yaşam alanlarına taşınmasıyla beraber halkın da duyguları, hayalleri, anıları, tarihleri gibi konularla ilişkilendirilerek anlatının ana teması oluşturulmuştur. Bunun görünür olduğu alanlardan birini de yazılı edebiyat oluşturur.

Su teknolojisi karızların bütüncül anlamda suyun akışkanlığı; insan yaşantı biçimi ile beraber ekosistemi ve onun içindeki tüm canlı-cansız varlıklara tesiri bulunmaktadır. Artut'un (2014:59) aktarımıyla teknoloji yaklaşımları kapsamında *Aktör Ağ Teorisi* kuramı, sistem dahilinde etkileşim içinde olan insanî olan ve olmayan tüm aktörlerin ortaya çıkardıkları ağ yapısı içinde eş değer öneme sahiptir. Zaman içinde beliren türlü gelişimlerin de tüm boyutları ile incelenmesi; tek başına ve çevresinden izole olarak değerlendirilmemesi gerektiği ileri sürülür. Bu kapsamda su teknolojisi olarak karız sistemini de çevreyle, insanî olan ve olmayan her şeyle bütüncül ele alınması anlamlı olacaktır. Çöl ortamında karız ve karız suyunun beraberinde getirdiği ekolojik ve kültürel manzara, toplum yaşamı ve insanlık durumu içerisinde kültür, kimlik ve deneyimin kavşağında, köklü bir tarihsel bakış, görünüm ve pratiklerin bıraktığı etkilerle dikkate almak gerekmektedir.

Ekoeleştiri yaklaşımı; doğaya yüklenen simgesel anlamları, bu anlamların oluşturduğu düşünce kalıplarını içermektedir. Nehir, deniz, toprak, bitki, hayvan türlerinin kültürleri nasıl şekillendirdiği ve çevre sorunlarına nasıl yaklaşıldığı; metindeki değer yargılarını ve benlik kavramlarını mercek altına alır. Doğa, çevre, iktidar, güç ilişkileri; edebî metinlerde merkezi bir yerdedir (Oppermann 2012: 25, 27). Karızların ve karız suyunun hem çevreyi hem de insan yaşama biçimini dönüştürücü etkisinin edebi metinlere çok boyutlu etkileşimi beraberinde getirdiği; çevre/doğa odağında karşımıza çıkmaktadır.

Öncelikle su teknolojisi karızların meydana geldiği ortam olan çöl üzerine oluşturulan başlıca anlam imgelerine bakmak; karız suyuna yüklenen değer ve anlamı görmeye aracı olacaktır. Bunlardan birini Haynes açıklar. Ona göre, çölün karmaşık kahramanların ortaya çıktığı bir yer sağladığını belirterek *Lawrence of Arabia* (1962) filminde, dünyanın en kötü çölü olarak nitelendirilen Nefud Çölü'dür ancak uyumsuz tip Er Lawrence'ı kahraman Lawrence'a dönüştürmüştür. Bir muhabir, çölün çekiciliğinin ne olduğu sorusuna Lawrence, 'temiz' diye cevap vermiştir ki o, aynı zamanda bir anti-kahramandır. “Çöl, ondan insanüstü cesaret, dayanıklılık ve merhamet gösterse de aynı zamanda ‘uygarlığın’ kısıtlamalarından uzak, insanlık dışı şiddet ve vahşet içermeyen katartik bir zevk keşfettiği ‘karanlığın kalbi’dir” (2013: 158). Çöle ilişkin bu görüşler, onun iki düzlemde bulunduğunu göstermektedir.

Yukarıda görüşe koştur, çöle ilişkin çok yönlü bakış açıları arasında; çölün manevi bir mekân oluşu, çölde su arayışı, çöle düşüp susuz kalma, çölün uçsuz bucaksızlığı, çölün ıssızlığı, kendini çöllere atma vb. temaları ve vurguları; edebi dilde cezbedici yönleri, oluşturdukları imgelerle bir dizi farklı roman, hikâye, şiir gibi edebî eserlere ilham kaynağı olmuştur. Seyyahların de yolculuklarına dair izlenimlerinde, dünyasında görüş manzarasına girerek yorumlanmıştır. Çevresel kültürün de metinlerini oluşturan bu edebi metinlerde çöl ve susuzluk kavramlarının vurgusu veya görünümü farklı biçim ve anlamlarda kendine yer bulmuştur. Ancak çölde su arayışı ya da çölde su bulmanın zorluğu algı ve düşünceler arasında her zaman kendini göstermiştir. Bir çöl ortamında karızların inşası ile su bulmanın ve ulaşmanın zor olduğu algıya karşılık suyun bulunması ve halkın erişiminin sağlanması, hatta yemyeşil bir manzaranın oluşturulması

metinlerde de çölde suyun bulunuşu, bireyin/toplumun algısında ve dünya görüşünde çalışkanlık, iş birliği, emek, halkın akıl ve feraseti ile özdeşleştirilmiştir.

Jasper'in de ifade ettiği çöl ise şöyledir:

...karmaşık bir deneyim ve düşünmeye işaret eder. Zihnin bir iç mekânıdır; hacıların, maceracıların ve gezginlerin ziyaret edebilecekleri ve yaşayabilecekleri bir dış mekândır ve hayal gücünün arketipi veya simgesi olarak çölü ele alan kültürel yaratımlar arasındaki çapraz referanslarla üretilen metinlerarası bir alandır (2004: XII).

2.2.6. numaralı şiir, *Turfan Kasidesi* isimli olup aşağıdaki dizelerde de görüleceği üzere Turfan'da çöl bölgesinin yaratıcı mimarları, karızcıların rivayetlerinin kendisine yaratıcılığına zenginlik kattığı, var ettiği vurgusu gözlemlenir.

“Bir yok olup görünen ak yelken gibi
Kalbimde balığın çırpınması
Karızcı ata söylemiş bir rivayet
Varlığı tasavvurumun kibriti”.

Suyun sembolik değerlerinin insanlar tarafından algılanmasındaki farklılıklar, “su”yun neden her birey için farklı anlamlar taşıdığını anlamaya yardımcı olur (Sindik ve Araya 2013: 35). Haynes'e göre, kurgu metinlerde, çöllerin hem bireyin hem de uygarlığın düşmanı, “öteki” olarak tasvir edilmiştir. Bu çöllerin tasvirinde yine *macera* ve *romantizm*, *milliyetçilik*, *gotik korku* ve *manevi tecelli* kavramlarının şekillendirici etkisi keşfedildiğini belirtir (2013: 152-153). Gerçek hayat maceralarına dayanan ve hava olaylarından kesitlerin işlendiği kurgu eserlerde kum fırtınası, susuzluk tehlikelerini ve zorluklarını oluşturur.

J. Kristeva, “bir metnin hem tarihi görüp okuduğunu hem de tarihin içinde yer aldığını söyler. (...) Bir başka deyişle toplum ve tarih içinde değerlendirir” demektedir (akt. Rifat 2008: 143). Toplumun tarihini, çevresini, ekonomisi genel ifadeyle de yaşama ve

düşünme biçimi yansıtan metinler; disiplinlerarası bir yaklaşıma sahip halkbilimsel bakış açısıyla okunabilmektedir. Bu doğrultuda karız suyu dolayımında toplumun kimliğini ve tarihine işaretleyici olarak yaklaşımı görebildiğimiz Ömercan Sıddık'a ait olan *Karız Şaldir Şaldir* (akt. Özden 2017: 9) başlıklı şiirinde aşağıdaki dizeleriyle görebilmekteyiz;

*Karız, sen mucizesin, uygarlığın şahısın
Ateş Yurdu'nun nefesi olarak yaratılmış
Sen yüce halkın can sevdası, aşk bağısın
İşte, bunca namın tüm dünyaya yayılmış.*

*Sen, toprağın tomurcuğa duran yeri
İşte, suyun bunca saf, bunca temiz
Her bir damlan, atalarımın alın teri
İşte, sevgin ve hasretin sonsuz- semiz.*

....

*Akadur, azalmadan asırlar boyu gider
Ey karız, sen ülkemin harikası ve gururu!*

2.2.1. numaralı şiir örneğinde karızın inşası ile memleketin hünerini, sanatını ve halkın bilgeliğini ansiklopedi gibi yazarak bunun ruhu gelecek nesillere yani evlatlarına aktardığı dizeler şöyledir:

....

*Sen tanınmış, büyük keşif,
Memleketin hüner-sanatını gösterip,
Sen bir ansiklopedi, kan ve ter ile yazılıp,
Ecdat ruhunu evlatlara beyan edip.*

....

En eski zamanlardan beri, İncil'deki "vahşilik" olan çöl, Yahudi-Hristiyan teolojisinde belirsiz bir kavram olmuştur. Bir yandan Düşüş'ü, Adem ve Havva'nın itaatsizliğini ve Cennet Bahçesi'nden çölüne sürülmelerini hatırlatmıştır (Genesis 3:17–19) ve Tanrı'ya itaatsizliğin Adem'in üzerine konan laneti sürekli kılacağı uyarısında bulunur. Böylece,

aksine Aden bahçesinde çöl, hayatta kalmanın şüpheli olduğu, korkulan bir yer, bir günah yeri anlamına gelmiştir (akt. Haynes 2013: 109-110). Bu doğrultuda Turfan'ın çöl olması itibarıyla dönüştürülen bir mekân olduğu için çöle sürülmenin aksine bahçelerine, çiçeklerine, ağaçlarına, karız sularına yapılan vurguya sıklıkla tanık olmaktadır. Örneğin 2.2.1. numaralı şiir örneğinde;

*Gelse bahar, kıyılarında açılır,
Güneş batarken ki kızıl renkte gül ve çimen
Ahenkleriyle uyumlu örtüşür,
Güller arasında kuşlar gelip binlerce.*

.....

2.2.6. numaralı şiirde ise; karızlar ile Turfan'da yaşanabileceği ve karızların oluşuyla bağ, bostanların varlığına vurgu yapılır:

*Karanlık karızlarda akar zümrüt
Kan ile beraberdir bir damlası
Bağ, bostanlıklar yeşerir,
Olmuyordu sıcaklıkta ikisi*

....

Yine de çöl, hem ilahi lütfı bağımlılık yaratan fiziksel sertliği hem de manevi tefekkürü engelleyen maddi ve duysal unsurların yokluğu nedeniyle manevi arınma ve aydınlanma yeri olarak görülmeye başlanmıştır. Böylece, bedensel rahatsızlık yoluyla dünyevi çevresini aşarak ruhani aydınlanmayı arayan hacı için, çölün aksi takdirde düşmanca olan yönleri erdem haline gelir. (akt. Haynes 2013, 109).

Zorlu çevre ve kuraklık olmasına rağmen insan yerleşiminin uzun bir geçmişe sahip olduğu Turfan'da, duygu ve düşüncelerin yansıması; yazar ve şairlerin de manzarasını, bakışını etkileyerek edebi ürünlerine yansımıştır. Bu tarihsel çizgideki sanat ve estetiğin gelişimindeki manevi ve durumsal bağlam ile tasvir edilen çevresel manzara hakkında yorumlanabilir.

Claver'in (2011: 10) ifade ettiğini gibi "Su hayata ritim ve nabız verir. Her şeye nüfuz eder. Herhangi bir yerde hareket canlı varlıkları -bedenlerimizi, toprağı, atmosferi ve kültürlerimizi- su birbirine bağlar, taşır ve dönüştürür". Suyun bu çok yönlülüğü ve işlevselliği, bireylerin de yaşam dünyasında *Yurtum Sureti* (Yurdumun Sureti) başlıklı şiirde imgelerle var olmuştur:

Periştiler makani çoqum.

"Melekler mekânı kesinlikle.

Günséri soğulğan sular

Gün geçtikçe suları azalan sular

Bovaylarniñ aciz soqqan

İhtiyarları aciz düşüren

Tomuri.

Damarı".

Kurak bölge olan Turfan'da tarımda ve ekonomide etkin bir rol oynayan yer altı sulama sistemi karızlar ve karızların bileşenlerinden olan kuyu, kanal, karız gölü gibi su yönetimine ilişkin özellikler, insan yaşamını etkilediği gibi düşünme biçimini doğrudan etkiler. Bu sebeple de Uygurlar, anlatılarında kahramanlarına kuyu kazarak suyu buldururlar, kanallar açtırlar, bir diğer ifadeyle su sorunun çözdürürler. Bahtin (2016: 11), sanatçıların eserlerini oluştururken anlam yüklü, anlam dolu biçimlerle oluşturduğunu söyler hatta tuğlaların bile belirli bir mekânsal biçimleri bulunduğunu ve bu özellikleriyle de duvar ustasının elinde belli bir anlam ya da bir şey ifade ettiğini ifade eder (11).

Bahtin, geçmiş dönemlere ait kültürlerde gizli duran anlamsal derinlerden bahsederken onlara ilişkin olgulara dayalı sürekli genişleyen maddi bilgi değerlendirmesini esas almaz. Arkeolojik kazılarla edindiğimiz bilgiler, yeni metinler, metinlerin çözülmesindeki gelişmeler, yeniden inşalar vb. durumların söz konusu olmayıp gün ışığına çıkarılmış anlamla yüklü yeni maddi taşıyıcılar, anlam bedenlerinin elde edildiğini ifade eder (2016: 13). Bu manzara ve türlü bilgilere yakın tarihli ya da günümüz edebiyatına yansıtıldığı görülür. Bugün Turfan'da karız etrafında yaşayan ve ondan faydalanan yaşlı erkek ve kadınların hatıralarında ya da edebi yaratımlarında gençliklerinin karız ile ilişkili topografyaya dair bilgiler, manzaralar ve yine bunlara yönelik değişimlerin izleri bulunur.

Gaston Bachelard [1993], imgelemi; biçimsel nedene yaşam veren ve maddesel nedene yaşam, öz ifadeyle de biçimsel imgelem ve maddesel imgelem olmak üzere iki şekilde ayırt edilebileceğini ve bunların da şiirsel yaratımda kaçınılmaz göründüklerini belirtir (2006: 7). Doğayla karşı karşıya kalarak su arayışı ile sonuçlanan yaratım, yaşam sanatlarına da bir parça eklemiştir. Bachelard'ın belirttiği gibi hem biçimsel hem de maddesel olarak karşılık bulması; kimlik, aidiyet, kültür temsiliyle beraber yaşam kaynağı karızların bireye bağlı aidiyet taşıyan çevrelerine ilişkin temel anlam(lar)ın tespit edilmesinde başlangıç noktası durumundadır. Edebi metinler; bireylerin, aidiyetlerinin, kimliklerinin, deneyimlerinin, kültürlerinin ve çevresel manzaralarının toplamını seslendiren veya yansıtan ürünler olarak bireyi anlama ve anlamlandırmanın zeminini hazırlar. İnsanların geçmişte toplum yaşamında dinamik ve gerçek bir mekân olmasının yanı sıra *hafızanın edebi temsili* olduğu söylenebilir.

5.5. GELENEKSEL SU YÖNETİMİ VE SUYUN KULLANIMINDA CİNSİYETE DAYALI AYRIŞTIRILMIŞ DİNAMİKLER

Sosyokültürel inşa sürecinde, ortak bir çevrenin içerisinde, geçmişten itibaren bugün bulunduğumuz 21. yüzyılda da dahil olmak üzere doğa ve kültür içerisinde her alanda olduğu gibi erkek ve kadın tahakkümünde cinsiyetleştirilmiş meslek kolları, iş bölümleri, üretim-tüketim tarzları ve faaliyetleri, uğraşsal ilişkileri kategorize edilerek sosyal kontrol, toplumsal düzen ve dinamikler kurulmaktadır. Bu yapılandırıcı ve disipline edilen sistem içerisinde deneyim, algılama, içselleştirme ile beraber söylemlerin, bakış açılarının de biçimlendirildiği zeminde kalıplaşmış tutum ve davranışlar olarak sürdürülmektedir. Esasında bu süreç, ilişkisel bağlamda da bu eril ve dişilin yaşama biçimlerini, kendiliklerini ve kimliklerini etkilemektedir.

Dolayısıyla benzer yapılanmanın sergilendiği alanlardan birini de su yönetimi ve suyun kullanımı oluşturmaktadır. Esasında kol gücünün yanı sıra rasyonel düşünce, yaratıcılık zemininde üretilen bilgi ve onun pratiğine sahip olan su teknolojisi ve suyun yönetimi; ataerkil güç asimetrilerini yansıtan toplumların, bireylerin pratiklerinde ve davranış kodlarında, düşünce ve kavrayışlarının, dünya görüşlerinin belirleyicisi olmaktadır. Bu gelişim çizgisinde, su yönetiminin hareket noktalarını oluşturan inşa etme, akışı

yönetme, kontrol etme, teknik geliştirme, araç-gereçleri üretme, suyu taşıma ve su tüketme vb. gibi mekanik bir belirleyici ve biçimlendirici sistemler etrafında eylemleri ve söylemleri belirli cinsiyet odağında düzenlemektedir.

Sosyokültürel etkiler ile cinsiyete dayalı yönetim veya uygulamaların alan yazında *kırpma modeli* (cropping pattern) ve *iş bölümü* (division of labour) adı altında yaklaşıldığı görülmektedir. “İş” adı altında toplumsal düzendeki örüntüleri belirleyen bu eylemler; karızlar etrafında şekillenen emeğin ve iktidarın yani yönetimin merkezinde, yine toplum tarafından cinsiyetlendirilmiş mesleğin icrası ile güç ilişkilerinin kurulmasına nasıl ve hangi alanlarda aracı olduğu ve bunların da toplumsal dinamikleri, sosyal ve kültürel inşayı nasıl şekillendirdiğini ortaya koymak toplum düzenini çözümleyebilmek için önemlidir.

Kaderli’nin (2020: 12) “*kültürün, bilimin ve dolayısıyla sembolik düşünce ve dışavurumun ve rasyonel düşünce ve pratiğin hiçbir şekilde doğanın, bedenleşmenin ve deneyimin yerine ikame edilemeyeceği ve onların dolaysız gerçekliğini temsil edemeyeceği*” fikrine koşut geleneksel su teknolojisi karızların etrafında gelişen bilgi oluşu, inşa etme, kontrol etme, bakım-onarım bileşim noktalarında, genel ifadeyle de belirtmek gerekirse yönetimde, kadının rasyonel ve düşünsel anlamda cins/cinsiyet etrafındaki kalıplaşmalar, kültürel söylemlere de empoze edilmiş görünümüdür. Söz konusu oluşum ve görünüm; eril ve dişil olarak iki ayrı başlık altında aşağıda ele alınmıştır.

5.5.1. Su Yönetimi ve Kullanımında Eril Cinsiyet

Suya erişim, kullanım ve dağıtım genel tabirle de su yönetimi; kendi içerisinde uygulama aşamalarında dağılım göstermektedir. Örneğin, suyun mimari yapı etrafında akışını sağlama; kol gücünü daha fazla gerektirdiği algı ve düşüncesinde eril cinsiyet etrafında gelişim gösteren meslek kollarının görünümü vardır. Su kaynaklarına erişim ve kaynakları yönetmede su mimarisini inşa etme, teknik aletlerin üretimi, suyun yönetilmesi ve yönlendirilmesi aşamaları ataerki toplumlarda eril hakimiyetinin bulunduğu meslek kolları ile özdeşleşmiş bir görünümüdür. Kısmen veya belirli

alanlarda fiziksel güç gerektirdiğinden iş bölümü adı altında eril cinsiyet varlığı hakimiyetinde kendiliklerini, kimliklerini ve temsil alanlarını yaratırlar. Su yönetimindeki hükümlerin ve uygulamaların sürdürülmesinin arka planında, ataerkil toplum yapısının kültürel kodları ve belleğin izleridir. Yönetim, inşa etme, projelendirme, mimarlık, mühendislik, karar verme, kontrol etme gibi alanlarda onların yer almaları ve bu konularda kadınlara söz hakkı bulunmaması ya da eylemde bulunacakları alana dahil edilmeyerek yalnızca evsel kullanım için “su taşıyıcısı” ve eve ilişkin temizlikte gözlemlenir.

Strang’ın işaret ettiği gibi su taşıyıcıları kadınlar -sembolik ve politik olarak- su yönetiminin merkezinde, suyun kontrolünden 'haklarından mahrum bırakılan' gruplardan olmuştur. Bunda etkenlerden biri de su pompalama teknolojisinin icadı; büyük ölçüde erkekler tarafından başlatılıp inşa edildiği görünümüne sahip olup su yönetimini erkek mühendisler devretme sürecini başlatmıştır. Bundaki etkeni ve gelişimi ise Schaffer’e (1989) atıfta bulunarak ataerkil kontrolün veya ‘kültür’ün (dişi) ‘doğa’ üzerindeki önceliğini sağlaması (2004: 24) olarak açıklar. Erkeğin güç ve iktidarlık odağında merkezileştirildiği toplum biçiminde, karızcılık ele alındığında “karız kazmak er olmak” olarak tanımlama, algılama ve nitelendirme; erkeklerin kendiliklerini, kimliklerini oluşturan meslek olarak var olduğu söylenebilir.

Strang’ın tespitlerine göre (2004: 24), maddi kültürdeki değişikliklere koşut, anlam değişiklikleri üretilir ve yansıtılır. Temsil alanı olarak (dişi) kuyudan su (dişi) kaplar taşımak ile (erkek) bir ağızdan topraktan boşalıcı bir akıntı pompalamak; temelde farklılıkları barındırır. Su yönetiminde *homolog erkek nesnelerin icadı*, erkeklerin sosyo-politik egemenliğini mümkün kıldığı kabulü gibi teknolojik gelişmeye bakış da benzerdir. Kaynakların fiziksel yönetimindeki değişiklik, yine paralel ekonomik değişikliklere eşlik eder. Bu durum, kadın rollerinin daraltılması, ekonomik faaliyetten uzaklaştırılması ve ev içi alana daha fazla hapsedilme eğilimi yayındır. Bu görüşün uygulama ve gelişimi, karızlar örnekleminde gözden geçirildiğinde; karız teknolojisindeki teknik uygulama, araç-gereçlerin kullanımı, suyu dağıtma, su yöneticisi (mirhap) olma -bugünkü-pompalama sistemini kurma ve çalıştırma işleyişinde erkeklerin merkezinde, kontrolünde ve kullanımında olması dikkat çeker. Bu onların

hem meslek kollarının gelişimini hem de sosyo-politik ve ekonomik yönden “yetkinlik” kazandı(rıldı)kları ve hatta “er olmak” ile özdeşleştirildikleri alanlardandır. Buna karşılık kadınların ev içine su taşıyıcı olmaları, yetkinlik kazandırılmaya imkân aralanmadığı söylenebilir.

Su yönetimi çerçevesinde erkekliğin temsil edilirliliği; sadece mesleğin eyleyeni, icracısı, karar vericisi olmayıp suya ilişkin din kurumu, dini değerler ve halk inanışları açısından mesleğin pirleri, aksakalları erkek cinsiyeti etrafında şekillenmiştir. Erkeğin merkezileştirildiği karızcılık mesleğinin pirleri İmam Rabbani anılırken ve türlü sorunlarda veya karar alınmasını gerektiren durumlarda (keneşçi) danışılan aksakallar yer alır. Yine inanışları çerçevesinde toprak sahibi olarak veya karız sahibi olarak “hayırseverlik” adı altında bağış yapma, halkın kullanımına sunma erkek karar verici olarak karşımıza çıkmaktadır. Ad verme geleneği bölümünde de görüleceği üzere karız adlarının yoğun seviyede karız kazan ve karız sahibi kişilerin isimleri ile verilmesi gözlemlenir. Yine bir hanede “dokuz oğul” varsa kutsallıkla ilişkilendirilerek dokuzuncunun adının bir törenle ad olarak verilmesi erkeğin su yönetiminde fiziksel güç olarak potansiyellerinin haricinde inançsal değerlerle ilişkilendirilen bir bakış hâkim olmuştur.

Karız içinde çalışma daha fazla kol gücünü gerektirdiğinden tamamıyla erkekler görülmektedir. Fakat toplumsal cinsiyetin suya erişimi ve kullanımı etkilemesine yönelik bir örneğini, KK-4; KK-14’ün ifadelerine göre Turfan’da kadınlar ve kız çocuklarının genellikle “çelek” adı verilen kova ile su taşırlar. Eğer kadınların taşımayacağı ağırlıkta su taşınacaksa da eş veya varsa yetişkin çocuklar; eşek, at, araç gibi taşıma vasıtalarını kullanarak taşırlar. KK-4, “*eğer kadın ya da kız getirmediği durumlarda da yaklaşık 13-17 yaşındaki erkek çocukları eşek üstünde kovalarla taşırlar. Eşek ile taşımayıp, yürüyerek taşıdıklarında ise “kız gibi su taşıyor” denilerek gülünür*”. Bu su yönetimindeki toplumsal cinsiyet algısını açıkça gözler önüne seren bir örneği oluşturur. Suyu taşımak ev içi ile özdeşleştirilmiş kadına yüklenen bir göreve dönüşmüş, hatta “kız gibi” ifadesiyle erkek için suyu taşımanın küçümseme ve alay konusu edildiği görülür.

Karız başının sosyalleşme mekânı olarak belirlendiğini daha önce belirtmiştik. Bu alanda da KK-14, KK-15'in belirttiği üzere yaygın olarak erkeklerin, çay içme, kâğıt oyunları oynama, tarlada çiftçilik sonrası dinlenme mekanları olur. Kadınlar için karız başı suların taşındığı ve açık arık kıyıları çamaşır ve halı yıkandığı, türlü yiyeceklerin yıkandığı bir mekân olmuştur. Bu eğilim bizlere cinsiyetler arasında, fark edileceği gibi hane içi ilişkilerde ve toplumsal dinamiklerde erkekler için boş zaman aktivitesinin gerçekleştirildiği mekân olurken buna karşılık kadınların özdeşleştirildikleri alan olan ev işleri yapılırken sosyalleşme, iletişim kurma ortamına olanak yaratılmıştır. Öz ifadeyle suyun kullanımdan suyun etrafında vakit geçirme cinsiyetlere göre dikkat çekici bir biçimde kalıplaşmış bir görümdedir.

Karızlara ilişkin problemler için su işlerinden sorumlu kamusal alandaki görevlilerin yani politika yapıcılarının, karar alıcıların karızları ziyaret etmeleri ve erkekler tarafından temsil alanına sahip görünümünden kaynaklı yine eril cins olan çiftçiler, usta karızcılar ile görüşerek fikir alış-verişinde bulunmaları Görsel-56'da da görülmektedir. Karız suyunu taşıyıcı veya kullanıcıları olarak kadınların görülmemesi; onların söz hakkı verilmediği veya sorunlara yönelik fikrin sorulmadığı, alınmadığı anlaşılabilir ki yönetim konusunda etki alanlarının düşük olduğu anlaşılabilir.

Görsel 56: Sidiq (Giriş 2011).

Yukarıda da Halk edebiyatı ürünlerinden atasözlerinde ve koşaklarda karız kazmanın “erlik” ile anlam kazandığı görülürken buna paralel efsane örneklerinde ise çölde suyu deneyimleyerek bulan “erkek” ve onun aksakallara danışmasıyla karız sisteminin geliştirildiği görülmüştür. Daha önce bunların cinsiyete dayalı oluşum ve görünümleri ilgili bölümlerde incelendiği için burada sadece değinmekle yetiniyoruz.

5.5.2. Su Yönetiminde ve Kullanımında Dişil Cinsiyet

Su yönetimindeki değişikliklere eşlik eden toplumsal cinsiyet çerçevesinde, su taşıyıcıları dikkate alındığında, Avrupa genelindeki arkeolojik kanıtlarında da gösterdiği üzere yüzyıllar boyunca evsel kullanım için su toplanmasından- arketipsel "su taşıyıcıları" - birincil olarak kadınların sorumluluğunda olmuştur. Bu ikonik görüntü, toplumsal yeniden üretimin merkezi olarak yeniden üretim rolleriyle bağlantılı olup Ward'a göre (1997: 84) "*Günlük su toplama işi, her zaman sosyal bağları sağlamlaştırmanın araçlarından biri olmuştur*" ifadesi de bunun mecazi ifadesidir (akt. Strang 2004: 23-24). Bu türden bir örneği; on altıncı yüzyıl Durham Ayinleri'nin yazarı, Durham kayıtları, manastırın boruları çatladığı ya da donduğu için Wear Nehri'nden dik tepeye su taşıyan kadın, su taşıyıcılarının resmini çizmiştir (Magnusson 2001: X).

Çok sayıda aktör olan kadının davranış kalıplarının ve söylemlerinin de işaret ettiği gibi, karız ve karız suyunun sosyokültürel önemi, koşak, atasözü, efsane gibi türlerde kilit rollerin de dahil olduğu üzere, su yönetimi ile Uygurların kültürel yaratımlarının binlerce yıl öncesine kadar uzandığını kanıtlar ki etrafında şekillenen ritüel için hayati bir unsurdur.

Kadınların suyla ilişkisi ya da bağları toplumsal cinsiyet, sınıf ve rol ilişkilerini inceleyen Krishnaraj'ın tespitleri ve soruları şöyledir:

“Evsel su temininin kadınların meşru alanı olduğu varsayımına dayanan yeni ademi merkeziyetçi yönetim yapılarında su kaynaklarını yönetmeleri için kadınlara sözde güç ve yetki verilirken, ortada pek çok soru vardır Kadınların karar alma organlarındaki temsili; onları ne ölçüde güçlendiriyor veya yalnızca geleneksel sosyal hiyerarşileri incelikli yollarla mı güçlendiriyor? Kadınların kamusal alanda

görünürlüğünün ortaya çıkışı, özgürleşme ve daha büyük toplumsal cinsiyet eşitliği vaadini taşıyor mu?” Evsel suyun temini ve yönetimi ile ilgili işlerin kadınlara verilmesi, gerekli teknik bilgi ve gereklilikler olmadan verimli olma sorumluluğunu kadınlara yüklüyor (Krishnaraj 2011: 37).

Yukarıda da bahsedildiği reisli hane veya toplumlarda kadınlar; çocukların, hayvanların, bağ ve bahçelerin bakımı; ev içi alan görünür biçimde rol sahibi üstle(n)meleri, suya erişim sağlanması ve bahsi geçen bu alanlarda kullanım hakkı, suyun temizliğinin korunması aşamalarında yaşadıkları zorluklar veya kolaylıklar doğrudan onları etkileyerek günlük yaşantılarını zorlaştırmakta veya kolaylaştırmaktadır. Uygurların sözlü türlerinde, düşünme ve yaşama biçimlerinde açıkça görülmektedir. Genel ifadeyle yoğun bir biçimde tarımda ve ev içi alanda su ve kadın etkileşimi, deneyimlerini ve deneyimlerinin derecesini de belirlediği söylenebilir.

Büyük ölçüde kadın, evin bakımından ve ailenin beslenmesinden sorumlu tutularak hüküm süren ataerkil düzenden kaynaklı onlara kamusal alanda yer veya söz hakkı verilmemektedir. Evsel su kullanımında kadının sorumlu tutulmasına karız örnekleminde Uygurların su yönetimi ve kullanımında bireysel ya da kollektif olarak görünüm alanlarına bakıldığında verilerden birini karız gölü etrafında suyu kullanım ve taşımada kadınların olduğu görülür. Ev içi alanla özdeşleştirilmiş kadın, karız gölü etrafında çamaşır yıkarken, evsel kullanım için çelekler (kova) ile su taşıdıkları⁶³ hem gündelik yaşamı yansıtan fotoğraflarda hem de ressamların resimlerinde göze çarpmaktadır.

Evde suyun kullanımı ve korunması çerçevesinde bir başka veriyi, yeni evlenmiş olan geline çevreyi ve suyun kullanım alanlarını göstermek ve tanıtmak amaçlı; karız gölü kıyısına ya da karız suyunun aktığı arığa kayınvalide gezdirir ya da yaklaşık 10-14 yaşlarındaki evdeki çocuğun gezdirmesi istenir. İnsanların evsel alan için su kullanım alanları; hayvanların su içebilecekleri alanlar; çamaşır, bulaşık yıkanabilecek yerler vb. olarak ayrıştırılmış/işaretlenmiş olup özellikle bu alanlar ile ilişkisi görülen kadınların

⁶³ Türk kültüründe yaygın bir görünümde suyun pınar başından, arıktan, çeşmeden vb. evdeki kadın, küçük kız kardeş, küçük kız çocuğu, yetişkin kız veya gelin tarafından taşınması sık karşılaşılan durumlardandır. Örneğin Dede Korkut Hikayelerinden *Salur Kazaan'ın Evinin Yağmalandığı Boyu*'nda Beyrek'in evlerinin önündeki pınardan kız kardeşinin su alırken görmesi (Ergin 1989: 138).

öncelikli olarak rolleri çerçevesinde suya erişim ve suyu kullanım alanları gösterilmektedir. Bu bizlere suyun kullanımı ve yönetiminde kadının temsil alanını ve ilişkisini ortaya koymaktadır.

Ayrıca her evin ihtiyacı olan su, ihtiyaçlar doğrultusunda su yönetimi önemli hale gelir. Özellikle kadınlar, kovalarla taşıdıkları suları depolanabilecekleri her yerde depolarlar. İçme, yemek, temizlik, yıkama, yıkanma vb. çeşitli durumlar için hanenin kadınları tarafından tahsis edilir.

Stockholm International Water Institute sunduğu raporda, su yönetiminde cinsiyet eşitsizliğine ilişkin tespit ve değerlendirmesi şu şekildedir:

Kadınlar defalarca suyun kullanıcıları, koruyucuları ve yöneticileri olarak tanımlansa da kadınlar kilit karar alma süreçlerinden veya yerel, kurumsal veya siyasi düzeyde suyla bağlantılı girişimlere katılmaktan dışlanmaya devam ediyor. Kadınların katılımı dengelendiğinde, genellikle erkek direnişi ve kadınların teknik tartışmalara katılma yeteneğinden yoksun olduğuna dair basmakalıp algılar gibi büyük engellerle karşılaşılıyorlar. Su konusunda siyasi ve kurumsal düzeyde çalışan kadın mühendisler, hidrojeologlar ve kadın temsilciler ve karar vericiler, teknik uzmanlıklarına saygı duyulmamasının yanı sıra sessiz kalma hissi gibi benzer engellerle karşılaşılıyor (URL- 23, pp. 21-22).

Yine aynı raporda, bu cinsiyetçi eğilimi ortadan kaldırmak adına şu önerilerde bulunulur:

“Su kaynakları yönetiminin yalnızca erkeklere ait bir alan olduğu algısını güçlendiren kültürel normları değiştirmenin somut yollarını belirlemeyi gerektirir. Kadınların su yönetimi alanında yer alma becerilerini güçlendirmeye yönelik anlaşmalar yapbozun önemli bir parçasını oluştururken, kadınların eşit rol oynamasına karşı erkek direnişinin üstesinden gelmenin yollarını belirlemek için erkeklerle doğrudan ilişki kurmak da önemlidir”. (URL-23). Cinsiyetin temsilinin uygulama alanlarından biri olan su yönetimi, kullanımı ve dağıtım ağında

katılımcılar/aktörler/paydaşlar; toplumsal yapıdaki değerler, düşünme ve algılama biçimleri genel tabirle de dünya görüşleri etrafında gelişmektedir.

Su yönetimi ve yönetişiminde toplumsal cinsiyetin rolünü destekleyen uluslararası The Global Water Partnership, The Dublin Principles vb. etrafında ilke ve sözleşmeler oluşturulmuş ve geliştirmeye yönelik de devam edeceği şüphesizdir. Devletlerin, çeşitli kurumların, aktörlerin kadın ve toplumsal cinsiyet konularını suyun yönetimi ve yönetişimi çerçevesine ele alarak cinsiyet eşitliği, kadınların katılım girişimlerini dahil eden taahhütleri içermesi adına önemli adımlardandır.

Krishnaraj'ın (2011: 39) görüşüne göre, kadınların karar verme ve kontrol alanında söylediği etki alanına göre değişiklik gösterecektir. Bunu ev içinde kullanmak daha kolaydır ancak kadınların kamusal alanda yer alması hem özel hem de kamusal alanda değişimleri beraberinde getirecektir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi suyun adil dağıtımını, sürdürülebilir kullanımını ve ekolojik dengenin korunmasını amaçlayan geleneksel su yönetimi, kullanım noktasında halk tarafından geliştirilen bir dizi yöntemi ve uygulamayı içerir. Birçok alanda olduğu gibi suyun yönetiminde de cinsiyete dayalı ayrıştırılmış dinamikler söz konusudur. Diğer bir ifadeyle cinsiyet, su kaynaklarına erişimde ve kullanımda belirleyici bir faktör olarak algılanmış, uygulanmış veya öteki hariç tutulmuştur. Belirleyici olan cinsiyete dayalı rollerde ilk olarak inşa süreçlerinde eril cinsiyet hâkim olmasına karşın su kaynaklarına gidip gelmekle yani eve su taşımakla kadınların ve kız çocukları yükümlüdür. Bu rol dağılımı ise eğitim ve ekonomik fırsatlar gibi çeşitli kamu hizmetlerine erişimini sınırlayabilir. Su yönetiminde planlama ve inşa süreçlerinde ağırlıklı olarak eril cinsiyetin hâkim olduğu kadınların ihtiyaçlarının ve kararlarının su yönetimine yeterince dahil olmadığını söylemek mümkündür. Geleneksel bilginin kuşaklararası aktarımında ise aile içerisinde ve toplumda cinsiyet dinamiklerinin hakimiyeti gözlerden kaçmamalıdır. Söz konusu aktarımlarda cinsiyet rolleri etken bir şekilde gözlemlenirken su yönetiminin ve mimari olarak inşa sürecinin erkeklerin aktarımıyla gerçekleşmesi söz konusudur.

Yine suyun kullanımının kadınlar açısından sosyalleşme olanakları barındırmasından dolayı su kaynaklarının kullanımının belirli bir zaman diliminde belirli bir alanla sınırlandırılma göz çarpmaktadır. Geleneksel su yönetiminin sürdürülebilirlik hedefi ise cinsiyet eşitliği hedefi ile birlikte düşünülebilir. Su kaynaklarının yönetimi ve kullanımındaki cinsiyet eşitliği farkındalığı eğitim süreçleri ile geniş kitlelere aktarılabilir. Çünkü geleneksel su yönetimi uygulamalarını iyileştirme; bir yandan da yönetim, kullanım ve korunum açılarından cinsiyet eşitliğine bağlıdır. Farkındalık düzeylerinin geliştirilmesi ise kampanyalar ve geniş bir tabana yayılmış eğitim programları ile mümkün görülmektedir. Kadınların geleneksel yönetimine katılımının teşvik edilmesi, sadece suyun kullanımı değil özellikle karızların güncellenmesi, yenilikçi çözümlerin geliştirilmeli konusunda cinsiyet eşitliği merkezli politikalar ve kanunlarla mümkündür. Geleneksel bilgi merkezli kadınların bilgi ve beceri düzeylerinin geliştirilmesi ile suyun kullanımı noktasında kapasite geliştirilmesi gerçekleşecektir.

Özellikle kadın haklarının korunum noktasında faaliyetler gerçekleştiren sivil toplum örgütlerinin su yönetimi merkezli politikaların geliştirilmesi sürecine dahil edilmesi ile kadın cinsiyeti daha geniş bir alanda görünüm kazanacaktır. Dolayısıyla cinsiyet rolleri ile yüzyıllar içerisinde Uygur halk yaşamında büyük bir ihtiyacı karşılayan karızlar çerçevesinde su yönetimi uygulamalarında cinsiyete dayalı ayrıştırılmış dinamiklerin bir dezavantaj oluşturulması durumu söz konusu uygulamalarla ortadan kaldırılabilir.

5.6. ÇÖLDE SU KULLANIMININ GELENEKSEL DÜNYA GÖRÜŞÜNE ETKİSİ

Tarihî süreçlerde Uygurların Zerdüştilik, Budizm, Manihaizm gibi çeşitli dinleri ve yerleşik yaşam biçimini benimsemiş olmaları; gündelik hayatlarında örüntülerini belirleyen değer sistemleri, sosyokültürel ve ekonomik etmenleri (üretim güçlerini), düşünümsel ve bağlantısal yanları ile kültürel birikim ve dizgelerini; genel ifadeyle düşünme-eylemde bulunmalarının metaforik yönelimlerini oluşturan dünya görüşleri meydana getirmektedir. Bu perspektiften yola çıkarak kültür çevresinde gelişen yaşam alanlarındaki kırılma noktaları, kaynakları -karızın inşası- ile toplum içindeki görüngü,

kavrayış, düşünce temelinde inşa edilen somut ve soyut bilginin sentezin bir parçasını oluşturur. Karız ve suyu ile olan ilişkilerini nasıl şekillendirdiklerini anlamak önemli olacaktır. Kültürün derinlikli çözümlemesi ön kabulünde, inanışlar, ruh durumları, hayat biçimleri, eylemlerindeki türlü haller; kavramada ve açıklamada önemli olmaktadır. İnsan ve insan topluluklarının hayatta kalma mücadelesi ile yarattıkları karız sisteminin oluşturduğu değişim-dönüşümün dünyayı kavrayışları, dünyanın nizamı ile arasında kurdukları ilişki, bu ilişkinin izahı, bir paradigmanın teşekkülünde rehber olacaktır.

Werner Sombart, zihniyetin kaynaklarını; 1) İlgili kişi ve gruplarla temas, konuşma, hatıra, otobiyografi, not vb. zihniyeti vasıtasızca ifade etme, tanıtmaya yolları 2) zihniyetin dış görünümü olarak iş yeri (fabrika), köy kuruluştur, kanal, vakıf vb. 3) Kamuoyu yansımaları olarak türlü mesleklerin, toplumda veya belli kesimde itibarı, beğenilen-beğenilmeyen, takdir gören-horlanan tip ve davranışları (akt. Ülgener 1983: 23) şeklinde sınıflandırır. Zihniyetin bu örüntülerini belirleyen çevrede dış görünümü olarak karız sistemi oluşturur. Kamuoyunda ise karızcılık mesleğinin icracılarının suya erişim sağlayarak çok boyutlu işlev ve üretime temel oluşturmaları, dolayısıyla her bir edim arkasında toplumsal ve dinsel normlar barındırır. Toplumsal grubun kendisini ve dünyayı kavrama biçiminin ifadesi olan kolektif temsillerin, Durkeim'in görüşüne göre toplumbilimin bu temsillerin oluşma ve biçimlenme süreçlerini irdelemesi gereklilik oluşturur (Emiroğlu ve Aydın: 2009: 483). Su yönetimi çerçevesinde oluşum ve görünüm; toplum yapısına ve zihniyet dağılımına etkisini göstermeye yardımcı olacaktır. Karızların yapı olarak iç örgüsü ve şekillendirici unsurları; ekoloji, ekonomi, inanış ve dünya görüşü ön planda olduğu söylenebilir. Bu gelişme süreci; çeşitli etkenler ve zaman süreci ile beraber dinamik ve canlı bir forma sahiptir. Bunların her birinin karşılıklı etkileri olduğu da söylenebilir.

Halkın dünya görüşünün şekillenmesinde; çevre, gelenek ve görenekler, inançlar, kısaca kültürel çevresini uyumlu bir şekle büründüren unsurlar bulunmaktadır. Tüm dünya halklarının gözlem ve deneyimlerle meydana getirdiği gelenekler dizisinde, bilindiği gibi renkli tablonun içinde değişmez temel ihtiyaç olan suyu edinme, yönlendirme biçimlerinde ve eylemlerinde kültürlerle özgü dinamik ve değişkenlik bulunsa da varlıkların kaynağı su ve hayat suyu (bk. Eliade 2005: 225-227, 231-233) olarak

yüklenen anlam ile verilen değer ortaktır. Bir başka ortaklık, yine suyun imge ve sembol dünyasıyla da ilintili hem çevreye hem insan yaşamına yön veren maddi kültür ürünü su mimari yapılarının etkilediği gerçeğidir. Söz konusu etkinin boyutunu ise su mimarisinin işlevselliği ve inancın sentezi oluşturmaktadır. Bu bağlamdaki karızların mimari yapı olarak işlevselliği; yer-su inancı ve onunla ilintili ekosistemdeki tüm fauna ve florayı kapsayan her öge ve uygulama birbirine hizmet etmektedir.

Türklerin düşünce ve inançlarına göre, devletin ve milletin toprağı olan yerler ve sular mukaddes iken çöller için “subsız” yani susuzdur (Ögel 2000: 415). Budizm’e göre soylu gerçekliklerden biri de yeni doğuşlara neden şey susuzluktur. Bu insanı duyu zevki, zenginlik ve güç, fikir ve idealler, teoriler ve inançlar gibi konularda bağımlı kılar ki arka planında var olma isteğı bulunur (Kaya 1999: 24). Bu görüşlerin kavşağında karız sisteminin inşası ve ona yüklenen anlam dünyası karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki çöl susuzluğunda, insanlık gerçeğı olarak var olma, yaşamı sürdürebilme isteğı altında karız sisteminin oluşturulması; Budizm anlayışında olduğı gibi yeni bir doğuştur. Türk düşünce ve inanç sistemini oluşturan yer ve su birlikteliğinin kutsallığı; çöl bölgesi olan Turfan’da karızların inşası ile mümkün olabilmiştir. Bu kavrayış; halkın tasavvurunda yer edinen “Karız olmazsa Turfan olmaz” (KK-4; KK-7) söylemiyle anlaşılmaktadır.

Din ve kültür değişmelerinin etkilerinin ve düşüncelerinin form değiştirerek veya uyarlanarak yeni kabul edilen din ve düşünce üzerinde devam ettiğı fikri şüphesizdir. Bu açıdan Uygurların eski dönemlerden itibaren dünya görüşlerine değinmek ve ilişkilendirmek gerekliliklerdendir. Ögel’in aktarımıyla Uygurların “et yememe”, “insan öldürmeme” gibi kaidelerinin bulunduğu Mani dinini kabul etmeleri, onların savaşçılık özelliğini azaltmış ancak ilim, sanat ve ticarete büyük bir gelişme sağlamaları yine bu dini kabul etmeleriyle olmuştur (2001: 185). Budizm devrine ilişkin ise bugüne kadar elde bulunan ve neşredilmiş edebiyat metinleri sınırlı olmakla dini ve felsefi görüşlerinden sosyal yaşamlarına, dünya hakkındaki bakış açılarına aksettirilen malumatlar uzun bir fikir hayatının ürünleridir. Budizm mezhebinin temelini teşkil eden hazine; mezhep ayetler, ahlaka ait eserler, akideye ait eserler olmak üzere üç kısımdan meydana gelir (Arat 1942: 57). Karız kültüründe de karızcılar risalesi; inanışlar, ahlak kaideleri etrafında örülü temelini oluşturan hazinelerdir. Yine Budizmin ahlak kaideleri

arasında ise on türlü iyi iş kanunu ve bilgisi olup bunlar; canlıları öldürmemek, başkasının malını çalmamak, başkasının karısı ile temas etmemek, yalan söylememek, iftira etmemek, başkasının malına tama' etmemek ve haset etmemek, öfkelenmemek (1942: 59), kötü işler olarak “aziz kutlular hakkında aykırı söz söylemek, yanlış fikirler beslemek”, yer işlerken, bağ bahçe yaparken ve tarla ekin sürerken suda bulunan mahlûkları karaya ve karadaki mahlûkları suya atarak öldürmemek vb. bulunur (1942: 61-62).

Bu doğrultuda, Budizm etrafında gelişen sonra kabul ettikleri İslamiyet inanç ve düşünce sisteminde etkilerinin form değiştirerek veya uyarlanarak değiştirilmesi; yukarıda da ele alındığı üzere karızcı olabilmek için ustaların ilk başta dikkat ettikleri hususlar; anne babaya saygınlık, hırsızlık yapmama, yalan söylememe gibi ahlak kaidelerini meyana getiren paralel yapılanma biçiminin ve düşüncenin İslamiyet inanç çevresinde de görülüp devam ettirildiği anlaşılır. Kötü işler arasında ise yine İslamiyet'in kabulüyle de karızlar bağlamında mesleğin pirlerini anmak, onlara karşı saygısızlık, hürmetsizlik yapmamak; karızcıların başka kadınlara göz atması, karızdaki balıkları öldürmenin karızın kaynağını kurutacağı (KK-15) görüşü yer alır.

“Karızlı Olmak” ve Geniş Görüşlü Olmak

Bir toplumsal bütünlüğü oluşturan bütün pratikler dil ile var olduğu için, dili toplumsal bireyin inşa edildiği bir yer olarak düşünülebilir. Bir başka ifadeyle insan, dil çerçevesinde toplumsal, tarihi ve bireyselin kesişiminde bulunduğu için (Coward ve Ellis 1985: 10) dili kullanan bireylerin söylemlerinde “karızlı olmak”, “karızda büyümek”, “yurmum karızlı olmak” (kenardaki karız vurgusu vardır), “dengi karızdan olmak” topluluğun dilini kullanan özne olarak karşımıza çıkar. Bunlar, dili kullanan insan ve insan nosyonları olarak düşünceleri, toplumsal ilişkilerin, kimliklerin⁶⁴ ve katmanların temelini oluşturur.

⁶⁴ Cinsiyete dayalı su yönetiminin hâkim olduğu bölgelerden Hindistan'da Solomon and Rao (2018), başarısız sondaj kuyularının cinsiyete dayalı kırılğanlıklar, kimlikler ve refah üzerindeki etki yarattığını ortaya koyar. Yer altı suyu kullanımının kısa vadeli dayanıklılığı artırsa da sürdürülebilir olmayan geçim

Dilin tarih ve toplumsal ilişkiler; KK-15'in ifadesiyle "karızlı olmak", yani karız sahibi; köyünde, mahallesinde ortak kullanıma ait karızlardan faydalanan kişi; karız etrafında büyüyen ve yetişen kişidir. Gündelik yaşamda da bireyleri tanımlayıcı ve tanıtıcı, onların meşguliyetlerini, yaşama biçimlerini ve bakış açılarını yansıtır. Örneğin halk arasında bireylerin, grupların yaşam alanlarını söylerken şehirli olmak ile karızlı olmak – başka bir deyişle, kırsalın, köyün temsili- ayırımı vardır. Şehirli olanlar genelde karızlıyı "saf", "kendisinden zarar gelmez" şeklinde düşünceleri yaygındır. Ögel, Türk kültür çevresinde, "kuyu ve ırmak" üzerine taşkın ve suyu bol olan ile durgun ve suyu az olma durumu ile kismetini az veya çok olanlarla karşılaştırıldığını (2010: 376) söyler. Turfan'da karız bağlamında ise yine karızlı olanların da kendi aralarında, karızların daha merkezi konumda veya kıyıda-kenarda bulunmasına; karızların suyunun daha bol ve tatlı oluşuna göre de halk arasında karız odağında bir ayırım yapılması söz konusudur. Bu belirgin olgular; çevre halkının ekonomisinin daha merkezi konumda veya karızların daha suyu bol ve tatlı oluşunun daha gelişmiş bir görünüme sahip algı ve kavrayışın bir yansımasını oluşturur. Karızı çok olan karızı az olana göre daha bilgili, görgülü, dünya görüşü daha geniş olduğu düşünceleri hakimdir (KK-15). Bu algılayış biçimi; karız olan ve olmayan yer ile karızı olanların da konum, su seviyesi ve kalitesi itibarıyla sosyal statülerin, güç ilişkilerinin ve kimliklerin ön belirleyici veya işaretleyicisi olduğunu göstermektedir. Bir diğer ifadeyle toplumsal tabakalaşmaya bağlı toplumsal örgütlenme oluşturulmuştur. Buna ilaveten sosyal gelişmenin

Bahsi geçen bu konumlandırma özünde; tarımsal güç ve ekonomik büyüme bağlamında değişimin sınıfsal dinamikler olarak meydana gelmesidir. Maddi kültür olarak bu yaşama ve düşünce biçimlerini ne derece etkilediğini gösterir ki bu halk yaşantısında ve düşünme biçimlerinde işlevselliği ile mekân duygusu, kimlik oluşturucu bir görünüme sahip toplumsal ilişkileri belirleyici göstergeler dizisini meydana getirdiği söylenebilir.

Çalışkanlığın ve Çalışmanın Kutsanması

eğilimlerini ve yer altı suyu kıtlığına karşı riskli başa çıkma stratejilerini teşvik ederek, özellikle küçük çiftlik sahipleri için cinsiyete dayalı riskleri artırdığı gösterilmiştir.

Toplumu ve toplumsal belirlemeleri; önceden ortaya çıkartılmış özlerin sonucu olan “çalışkanlık”, “tembellik”, “yaratıcılık”, “yeteneklilik”, “verimlilik” gibi öncü durumda olan nitelikler oluşturmaktadır. Bunlar; toplumsal ilişkilerin ve yaratımların temsilinde bağlantılı süreçler olarak düşünömsel bir yanı bulunmaktadır. Uygurların da dünya görüşlerinin bir yansıma alanı olarak sürdürölebilir kalkınma ve gelişim atılımlarında önemli bir etkiye ve güce sahip su yönetim teknolojisinin kolektif akıl, yaratıcılık, iş birliği ile tasarlanması; bağlantılı olarak çölde, su yönetime becerisine, bilgisine sahip olma halk arasında çalışkanlık ve çalışmanın kutsanması aracı olup üretkenliğin ve işlevselliğin sembolü haline gelmiş karız teknolojinin geliştirilmesinin karşısında kavram ağlarını; çalışkanlığın/çalışmanın altında iş birliği, dayanışma, dayanıklılık, eğitim, gibi niteliklerine paralel düşünmek, keşfetmek, yaratmak, kurmak, uygulamak, inşa etmek, dönüştürmek, yönetmek, kontrol etmek, üretmek vb. temel eylemleri ile örtüşerek toplumsal formasyonlarını oluşturmuşlardır. Tüm bu kavramların düğömleri veya bağlantıları; su yönetiminin merkeziliğini ve insan yaşamındaki dolaşımını gösterir. Söz konusu bağlantı genişliği; su yönetişiminin de boyutlarından olan (bk. OECR 2015) etkililik, verimlilik, güven & sorumluluk boyutlarının varlığı ile birlikte oluşum durumunu temsil ermesi açısından da ayrıca önem taşır.

Türk kültüründe senkronik diyakronik olarak bilginin saklanması ve aktarılmasında dünyayı algılamanın ve tanımanın aracı “söz” olup “düşünce-söz-emel” arasında da güçlü bir ilişki vardır. O.M. Freydenberg’in görüşüne göre, arkaik toplumda “*her söz, emele özdeştir, her isim ise emelin sonucudur*” (Lvova et al. 2013: 190). Sözün etki gücüne olan inanç, ritüel-dil davranışların alanlarının gelişmesine aracı olmuştur ki bunların en önemlilerinden birini hayır dua-temenni geleneği oluşturur (Lvova et al. 2013: 19). Halkın ihtiyaçlarına cevap vererek yaşanabilir dünya modelinin temelini oluşturan ve toplumun çevreyle ilişkilerini düzenleyen karız sistemi; dünya görüşlerinde sorunlara veya negatifiklere çözüm arayışında; strateji, iş birliği, kavrayış birleştirici gücün temsili olmuştur.

Uygurların dünya görüşünün oluşumunda ve temsilinde yaratıcılıkla, ortak akılla, bilgelikle üretimleri yani “çalışkanlık” sembolü; yerleşik yaşamdan yazıya, sanattan mimariye tarihsel süreçteki geliştirdikleri her bir iş/çalışmaları; “medeniyet” ile

özdeşleştir(il)melerinde etken faktör olarak karşılaşılır. Bu gelişim çizgisine dayanarak dünya görüşleri; çalışkan olma eylemleri ile şekillendiği söylenebilir. Bulundukları coğrafyanın ve ekolojik çevre koşullarına uygun, tabiattaki engelleri ekip çalışması, birliktelik/bütünlük ve yaratıcılık ile birleştirerek insan ve topluma katkı sağlayarak yenilik ve ilerleme kat ederek Bolay'ın ifadesiyle çalışma; yenilik, ilerleme, değişim, hayata, insanlara ve topluma katkı, dünyayı değiştiren, insanileştiren faaliyettir. Çalışma, beşerî azmin iradesinin özü olup maddeyi manalaştıran, ona anlam katan, yorumlayarak kültürü yaratan, tabiata nüfuz eden düşüncedir, ruhtur (Bolay, 2018: 133). Karız; toplum, insan ve çevreye dönüştürücü bir etki, üretim biçimi eklemesiyle Uygur halkının çalışkanlığının bir yansıması olarak halkın ona anlam yüklediği, karız/cılık kültürünü yarattığı, çevreyi dönüştürdüğü etki ile kendilerini temsil eden bir eylem olmuştur.

Çöl ortamları, her zaman insanların yaşam döngüsünde su sorunu, gıda temini, çeşitli zorluk ve tehdit içermesinden dolayı üstesinden gelinmesi gereken mücadele alanlarından olmuştur. Ancak bu gerçeklikle kurulan ilişki; Uygurların maddi kültür ürünü karızların inşası ile değişimin zincirleri üzerine kurulacak ekolojik, ekonomik, kültürel manzara; zamanla dünya görüşlerine ve yaşama biçimlerine etkileyecek ve yön verecektir. “İnsan eli ile çölü bostan yapar” Adem qoli çölüni bostan qılar (Exmet, 2006: 3) atasözü; düşünce-emel-iş üzerine yüklenen anlam ile düşünce dünyalarında, Fischer'in dilde ortamın, cümlelerin anlamını etkilemesi gibi bulunan ortam ve bağlam da yapının anlamını etkilediği (2015: 44) fikriyle görünürde suyun olmadığı ortamda yeşil manzaranın tasarlanması ile bu birleşimin özünü oluşturdukları ifade edilebilir. Yani şehirde, üretim ve işlev kazandıracak bir yapının inşası ile yapıya yüklenen anlam, beraberinde dünya görüşlerinde, bu etkiyi oluşturacak etmenleri merkezileştirir. Raxman'ın ifadesiyle Turfan'ın sıcak ve kurak ikliminde suyun azlığı; Turfan Uygurlarının karız suyuna dayanarak çiftçilik ve bahçecilik ile hayat geçirdiklerini; çalışkan, bahadır halk olup zorluktan korkmaz ancak çiftçilikten başka hüner-mesleğe o kadar kâmil olamamışlar ve ticaretle de o kadar ilgilenmemişlerdir (1996: 229). Çiftçilikte uzmanlaştıkları, bugün Türkiye Türkçesinde de “Turfanda sebze” deyimini oluşturacak düzeyde olduğu ifade edilebilir.

İnsan hayallerinin ve düşüncelerinin uzanabildiği her alanda felsefenin olduğunu açımlayan Bolay, “*işleyen demir ııldar, işlemeyen demir pas tutar*” atasözünde de işaret edildiği gibi işlemek, iş yapmak, çalışmak ve eylemde bulunmak fiillerinin insan tabiatı ve varlığı için vazgeçilmez olduğunu belirtir. Dolayısıyla da çalışmak, insanî mecburiyet, hayata tutunmanın, hayatta kalmanın, hayata bağlanmanın temel şartı olduğunu *iş/çalışma felsefesi* maddesi altında değerlendirir (2018: 131).

İş/çalışma; tabiatla insan arasında bir vasıta *İş, fiil, çalışma yaratıcı bir çabadır, insanın çalışması, gerçekleşmeyi gerektiren bir plan, ileriye gören bir öngörü, iş'i doğuran bir yöneliş, bu yönelişle insanın iç dünyasındaki oluşan şeyleri dış dünyaya aktarmasıdır* (Avron, Akt. Bolay, 2018: 132). Bolay’a göre; iş, çalışma aynı zamanda tabiatı da oluşturmak, insanileştirmek ve yeni üretilen kültür ile onu oluşturmaktır. İşin, tabiatıdan kültüre ve dolayısıyla da medeniyete geçiş olarak kabul eder (2018: 132). Bu doğrultuda çalışmanın, emeğin “çölleri bostan yapma” fikrinin karız örnekleminde canlı bir örneğini oluşturmaktadır. Uygurların da bu doğrultuda halk felsefesinin görünüm alanı olan şu atasözleriyle görebilmek mümkündür: “İnsan eli çölü bostan yapar” *Adem qoli çölni bostan qılar* (Exmet, 2006: 3); “Emeğin sesini bilekten/ kavunun büyük yemişi felektin” *Emgekniñ ünümi bilektin / qoğunniñ zor yemişi pélektin?* (Exmet, 2006: 3); “Emek verilse bağ olur /taş yığılsa dağ olur” *Emgek qilinsa bağ bolur /taş yigilsa tağ bolur* (Exmet, 2006: 4). Bu örneklerde görüldüğü çalışma, çalışkanlık, emek vurgusu vardır.

Uygurların Türk kültüründe yerleşik yaşamla tarımcılık yapmaları ve bu alanda günümüzde de tarımcı Uygurlar olarak tanınmalarının yanı sıra ekonomilerinde büyük orana sahiptir. Bugün Kazakistan, Kırgızistan’a göç etmiş Uygurların geçinme biçimlerine bakıldığında da ticaret ve tarım başta geldiği gözlemlenir ve bu kendileri tarafından da vurgulanır. Her iki bölgede de Uygur evlerine bakıldığında her birinin bahçelerinin bulunduğu dikkat çekmektedir. Bilhassa saha esnasında ziyaret edilen evlere tarafımızca ilk gidildiğinde bahçeden tanıtılmaya başlandığı fark edilmiştir. Bu durum dünya görüşlerinde ve yaşama biçimlerinde büyük role sahip olan tarım, bağ, bahçelerinin rol ve önemini sergiler.

Uygurların atalarından kalan miras çiftçilik ve bahçecilik işlerini bugün de göç ettikleri Kazakistan'da ve Kırgızistan'da devam ettiriyor olmaları ve halk arasında yaygın olarak “Uygurlar çiftçilik yapıyorlar, onların evleri büyük bahçeli oluyor” gibi söylemler; oldukça işitilmiştir. KK-29; KK-30'un aktardığı üzere, Uygur kadınları arasında tertip edilen “çay” toplantısında veya ev sahibinin genellikle bahçedeki çiçeklerin açma, ağaçların ve bitkilerin büyüme gelişimleri veya yeni diktikleri şeyleri göstererek sohbetleri başlamaktadır. Tarafımca da Kazakistan'da ve Kırgızistan'da yapılan saha görüşmelerinde özellikle -geleneksel-Uygur evlerindeki mülakatlarda çoğunluğunun geniş bahçeli evlerinin olduğu görülmüştür. Yukarıda da bahsedildiği gibi öncelikle evin bahçesinde sohbet başlayarak ağaçların, üzüm bağlarının, çiçeklerin tanıtılması; adlarından başlayarak tatları, gelişim durumları, toprağını seven veya sevmeyenler gibi üzerine şahsıma aktarılmıştır. Bu Uygurlar arasında bahçecilik kültürünün canlılığını göstermektedir. Kazakistan'da kaynak kişiler (KK-8; KK-9; KK-; KK-17-) Uygurların atalarının çiftlikte çok iyi oldukları ve kendilerinin de bu atalardan kalma mirası devam ettirdiklerini belirtirken kendilerinin de çalışkan bir millet oldukları vurgusunda bulunmuşlardır.

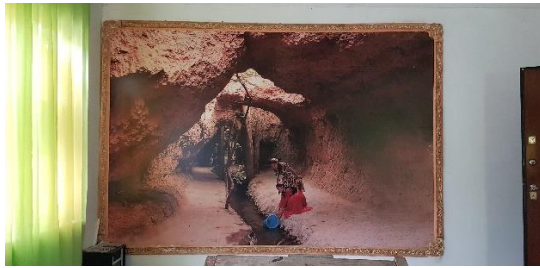
Uygurların tarımsal alandaki bu gelişimleri; Almatı, Koram Mahallesi'ndeki Uygurlar tarafından 16 yılda yapımı tamamlanmıştır. Dağlardan gelen suyun yönlendirildiği kanalın inşası ile (Görsel-57), 20. yy'da göç ettikleri bu yerde ilk tarımcılığı kendilerinin başlattıkları aktarılır. Burada da tarımcılıkla tanınır oldukları ve bu alanda yetkinlik açısından çok iyi oldukları vurgusu hakimdir.

Görsel 57: Yer yer kanal altından akan açık su kanalı (E. Kılıç Arşivinde)

Tarihi Miras Olarak Karız Sevgisi

Uygur kültürünün, kimliğinin, tarihinin, medeniyetinin mirası olarak kabul gören karızlar, Turfan denildiğinde ilk akla gelen şeyler arasında yer edinmektedir. Bugün Uygurlar arasında “vatan” olarak topraklarından uzak (göç) olmaları; onların tarihsel süreçte ortaya koydukları değerler, yarattıkları, ürettikleri üzerine özlem ve sevgiyle ilişkili dile alma veya bunu gösterme, sergileme arzuları açıkça görülmektedir. Bunların başında da karız sevgisi olduğunu söyleyebiliriz.

Görsel-58-59: Evin duvarında karız tablosu (E KILIÇ arşivi)

Kırgızistan’da tanınmış Uygur sanatçılardan olan Babadzhan Sabidhan Kamalovich (KK-1), karız resmini yapan ressam olarak eserini oluştururken hisleri, duyguları ile karıza ilişkin düşünceleri şu şekildedir:

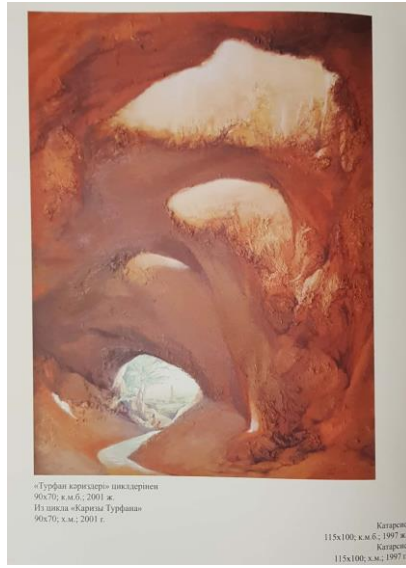
...Uygurların medeniyetini, tarihini gösterilmesi gerek. Bu su bizim hayat, susuz bizim yaşayamayız, bir çiftçi tarlasını sulayarak mahsul alır... Uygur kızı, çekek (kova) ile kaynak suyunu almaktadır. Su, güneş, hava, yer bu şeyler bizim için hayat. Kadın, hayatı korur, çocukları doğurur. Çocuklar su getirirler. Başka milletlerde karız yok, Uygurlarda var. İlk olarak uygarlık çıkışıdır. Benim resimler arasında karız ilk sıradadır. Bizimki, başka yerlerde yok, ilk olarak Uygurlardaki medeniyetini göstermekte, bunun için ilk sarıda. Karızlar konusunda çok malumatlar veren Almatı’da A. Samsakov var, Almatı’ya gitsem o kişiye karız resmini alıp götüreceğim. Karızlar konusundaki yazdığı şeylerden, sözlerden faydalanıyoruz.

Yukarıda aktarıldığı gibi, KK-1, karıza verdiği değer ve karızı da araştıran kişiye verdiği değer değer ile yaklaşık bir iki ay içerisinde Almatı'ya gittiğinde ilk kendisini ziyaret ederek teslim edeceğini aktarmıştır (KK-1). A. Samsakov ile karız üzerine tarafımca yapılan görüşme hafta içerisinde, Samsakov, Babadzhan tarafından hediye edilen (Görsel-60-61) karız resmini tarafıma göstermiştir.

Görsel 60-61: Babadzhan Sabidhan Kamalovich'e ait karız resmi (E. KILIÇ arşivi).

Karız resmini yapan ressamlardan biri Ruslan Yusupov olup 2012 yılında *Jer Tınısı: Al'bom* adını verdiği kitapta karız resmine yer vermiştir (Görsel-62). Bu resmi, tablo olarak (KK-4) evinin duvarında asılır.

Görsel 62: Ruslan Yusupova'ait resim

Ruslan Yusupov'a ait resmin tablosu (E. Kılıç arşivi)

Görsel 63: Samsakov'un evinin duvarında

(E. Kılıç arşivi)

Çiftçilerin Karız Sevgisi: Söz ve iş

Strang'ın (2004: 23) da işaret ettiği gibi; evsel kullanım için suyun kuyu, kanal, dere gibi yerlerden fiziksel olarak taşınması – zahmetli olsa da- değerinin hatırlatılmasına hizmet eder. “... *Su taşıyorsan, o senin bir parçandır... onu gerçekten somutlaştırıyorsun, o zaman onunla gerçekten temas halindesin*”. Suyun toplanması ve taşınması – emek ve zorluk açısından – suyun ve su taşıyıcılarının (insan ve materyal) anlam ve değer taşımalarını sağlar (Strang 2004: 23). Karız suyunun da toplanmasından taşınması ve dağıtımına kadar insan gücünün, emeğinin ve suyun da başlıca değer ve anlam taşınmasından dolayı toplum yaşamından her daim önemli olmuştur.

Yüzyıllar boyunca evsel kullanım için su kuyudan fiziksel olarak taşındı ve bu zahmetli olsa da - değerinin sürekli olarak hatırlatılmasına hizmet etti. Stour Vadisi'nin çağdaş bir sakininin dediği gibi, "eğer su taşıyorsanız, bu sizin bir parçanızdır." ... onu gerçekten somutlaştırıyorsun, o zaman onunla gerçekten temas halindesin' (Karen Wimhurst). Uygur kimliği ve kültürü ile özdeşleşmiş olan karızlarla çiftçilerin duydukları sevgi; göç

ettikleri Kırgızistan ve Kazakistan'da da karız inşa etme girişimleri olmuştur (KK-10; KK-20). Kendilerinden bir parça, yaratıcılığın sembolünü taşıma çalışkanlık, emek verme, temizlik kavramları; gelenek, görenek gibi sosyal normlarına ve ilkelerine sıkı sıkıya bağlı oldukları göze çarpar. Suyun anlamsal boyutlarının çeşitliliğine sahip olduğuna dair temel gözlemin bir uzantısı olarak sembolik ve kültür çevreleriyle de harmanlayarak imgeler üretilmiştir.

Molden, su mirasının modern su sistemlerine bir alternatif ya da yaşayan bir müze olmadığını, hafıza, kimlik ve kültürel gururun merkezinde yer aldığını savunuyor (Ahmed 2019: 119). Karızlar, çöl ortamında insan yaşamına etkisinden dolayı ayrıştırıcı kullanımlar; çöl ve su, kuraklık ve yeşillik kültür, ilim, edebiyat dallarındaki etkisini göstermiştir. Çöl ortamını tarımın ve biyolojik çeşitliliğin ön plana çıktığı bir mekâna evrilmedeki ekolojik değişiklikleri ve bunların insanların su hakkında düşünme ve değerlendirme biçimleri üzerindeki etkilerini aydınlatmak su yönetimi açısından önem taşımaktadır. Buna karşılık halkın fiziksel ve zihinsel deneyimleri ve dünya görüşlerinin etkisiyle çözüm bulmuşlardır. Benzer şekilde, bu türden yerleşim yerlerine suyun yönlendirilmesinde de iş birliğinin bir neticesi olarak bölge ve şehir halkı zorlukların üstesinden gelmenin başarılı yollarını bulmuştur.

5.7. KARIZA BAĞLI AD VERME GELENEĞİ VE BİÇİMİ

İnsan; düşünen ve konuşan canlı türü olarak kendisini biyolojik, kültürel, kimliksel, ruhsal vb. olarak tanımlar. İnsanı, diğer canlılardan ayıran bu ayırt edici özellik; kendisini tanımlarken çevreyle etkileşimleri, gözlemleri, deneyimleri sonucu gelenekleri, inançları, değerleri, toplumsal norm ve kaideleri etrafında çeşitli anlamlandırmalarla adlandırma sistemi oluşturmuşlardır. Kültürün ve geleneğin bir parçası olarak ad verme; çevredeki bitkilerden ekilen dikilen topraklara, üretim mekânı iş yerlerinden gündelik yaşamda kullanılan nesnelere her biri bir dizi anlamlandırmalarla oluşturulmuştur. Karızların işlevsel mimari olmanın yanı sıra toplumların/bireylerin yaşamında sembolik anlamlarıyla kentsel bir kimlik oluşturmuştur.

Adlandırma biçimleri ve onların sosyo-kültürel bağlamları aracılığıyla toplumun tarihi, dili, dini, konumu, topografyası, faunası- florası, geçinme ve ekonomik üretim biçimleri gibi konular hakkında bilgi ediniriz. Ad verme gelenekleri ve biçimleri; yerellikle ilişkili anlamsal içerikleri üzerine bilgiler sunar. Helleland'a göre ad çalışması, öncelikle dilsel bir disiplin olarak görülse de bilişsel dilbilim, antropoloji ve tarih gibi bir dizi başka araştırma alanıyla ilişkilidir ki ad verme geleneği kültürün bir parçası olarak halkbilim disiplininin de araştırma kadroları arasındadır (2012: 96). Adları tüm yönleriyle inceleyen onomastik bilimi olup hemen hemen her şeyin bir adı olduğu için kendi içerisinde kişi adları (antroponim), yer adları (toponym), aziz adları (hagionym), (dağ veya tepenin adı) oronyms, sıfat, edat vb. olarak kategorileştirilir (Rateau 2014: 81).

Karızlar; Uygurların ekolojik, ekonomik, kültürel ve sosyal biçimlerini şekillendiren bir yapı olması; çalışmanın ilk başından itibaren vurgulanmıştır. Toplumsal kimliğin, kültürel belleğin ve aidiyetin yerel ifadelerini yansıtan ad verme geleneği; su yapısı olan karızlar etrafında da şekillenmiş bir görünüme sahiptir. Her bir karızın adı ve hikayesi vardır. (İnayet 2004; Kazimi 2007; KK-14; KK-4; KK- 15). Bu adlandırmaların yaygın olarak da müşterek bir yaşamın temsili ve kendi içerisinde de kategorize edilebilir bir görünüm sergilemesi, incelemeye değer bir yapıda olduğu kanaatindeyiz.

“Karız” adının kullanım biçimini ve geleneğini iki farklı yönde görmekteyiz: Birincisi, her bir karıza ad verilmesidir. Karızların mülkiyeti, kullanım hakları ve üzerindeki yetkileri temel olarak birey veya köy, mahalle gibi ortak toplumların kültür yapısına; yapan veya yaptıran kişinin adı, mesleği, fiziki özelliği, lakabı; çevrenin ekolojisi vb. özellikler ile şekillendiği görülmektedir. İkinci olarak da bulundukları yerleşim alanında bulunan karızın adı, bazı yerlerde bölge sakinleri tarafından yer adı olarak verilmesi ile karşılaşılır. Bu iki yönlü ad verme geleneği, aşağıda *onomastik (adbilimi)* ve *onomastiğin* bir altı dalı olan *toponim (yer/leşme adları)* başlıkları altında ayrı ayrı ele alınacaktır. Ayrıca her bir karız adı ve bunların bir kısmının da yer adı olarak kullanımını bilmek veya genel tabloyu çıkartmak; anlatıların, hikayelerin, hatıraların izlerini takip edebilme amacı taşır. Böylece su yönetim aracı karızların onomastik

bağlamı vasıtasıyla sözlü tarihe ve kültürel oluşumun biçimlenmesine bir ışık tutulacaktır.

5.7.1. “Karız”ların Onomastik Tablosu

Mimari yapı karızlara verilmiş adlara bakıldığında karızların yakınında yaygın olarak bulunan ağaç türlerine ve(ya) topluluklarına; bitkilerine, çalılıklarına, otlaklarına, hayvancılıkla ilgili unsurlara, tarımsal ürünlere, bağ/bahçelere, atıfta bulunarak jeolojik yapı, ekoloji, coğrafyanın potansiyelleri ile ilişkilendirilerek bunlar hakkında veriler ve/veya ipuçları sunmaktadır. Ayrıca toplumsal faaliyet olarak kentin kimliğini, yerelliğini, topluma ait olma duygusunu öz olarak da kentin karakterini ortaya çıkartır.

Eco, mimari nesnelerin görünürde herhangi bir şey iletmediklerini işlevsel olduklarını fakat göstergebilim çerçevesinde şu sorulara cevap arar: *İşlevler, iletişim açısından da yorumlanabilirler mi? İşlevlere iletişim açısından bakmak, onları daha iyi anlamımıza ve birer işlev oluşlarını daha iyi tanımlamamıza yarar mı?* (2016: 18). Mimari nesneyle olan ilişkilere mimarlığın işlevselliğini de göz önünde tutarak *iletişim olgusu* olarak yaklaşır (2016: 18). Karızların adlandırılmasında kullanılan ağaç, bitki, bağ-bahçeler, hayvanlar vb. Uygur sivil belgelerinde, edebiyat (destan, şiir, hikâye, masal vb.) ürünlerinde de karşılaşılmaları sözlü gelenek olarak karızlara verilen bu adlar; güvenilir ve kaynak-veri olarak bilgi sağlayıcıdır.

Her bir karızın adı ve hikayesi vardır. (İnayet 2004; Kazimi 2007; KK-4; KK-14; KK-15). Karızcının veya karız sahibinin ismi, unvanı, lakabı; halk tarafından değer gören hoca, alim, bilginin adı; karızın büyüklüğüne-küçüklüğü; karızın etrafındaki habitat vb. karızın adı ile beraber hikayesini de oluşturur (Kazimi 2007; KK-4; KK-14; KK-15). Lein and Yuling karızların kullanımı çiftçilere veya ailelere ait olup genel itibarıyla da orijinal inşaattan sorumlu olan kişinin adı, mesleği veya diğer özelliklerine atıfta bulunarak isimler verilmiştir (2006: 13). Bu ad verme geleneği; kültürel yapıyı şekillendirdiği gibi sözlü tarihe de ışık tutmaktadır. Karızların bu adlandırma biçiminin ana çizgileri ve belli başlılarının hikayeleri şu şekildedir:

-Karız kazan ya da kazdıran kişinin adını verme: Qasim Karız, Ziyavudun Karız, Xuluñ Karız...

-Karız kazan ya da kazdıran kişinin lakabını verme: Saqal Karız (Toxtiniyaz Saqal kazdıran), Pakar Karız (Metniyaz Pakar kazdıran)...

-Karız kazanın görünüşüne göre ad verme: Séviz (Semiz) Karız...

-Karızcının yüz şekline göre ad verme: Sériq Karız, (Karız yöneticisi Hesen adlı kişinin yüzü sarı olduğundan bu ad verilmiş)...

-Karız sahibinin mesleğinin adını verme: Seypüñ Karız “Terzi karız”, Navay Karız “Fırıncı Karız”...

-Karızcının, karız yöneticisinin zenginliğine, fakirliğine göre ad verme: Namrat Karız “Fakir Karız”, Bay Karız “Zengin Karız”, Qelender Karız “Kalender Karız” KK- 15)

-Karız satın alanın, karız yöneticisinin ismini ve unvanını ad verme: İmin Axun Karız (kazdıran Ximet Tupabaş, sonra satın alan İmin Axun’dur).

-Karızcının, karız sahibinin çocuklarının sayısını ad olarak verme: Beş Oğul Karız (Beş Oğul Karız, Toqquz Bala Karızı (Hudaberdi isimli kişinin dokuz oğlunun hürmeti için bu ismi vermiştir); Tokkuz Oğul Karızı (Dokuz Oğul Karızı) ... (Kazimi 2007; KK-4; KK-14; KK- 15).

Yukarıdaki örneklerde görüleceği üzere adın belirlenmesinde; karızcı, karız sahibinin ön plana çıkan özelliklerinin verilmesi söz konusudur. Bu durum, toplum ve hane halkı arasında karızcının, karız sahibinin büyük oranda yönetim ve kontrolün onların üzerinde olmasından kaynaklı kültür tarihinde, kültürel bellekte yer alacak hikayelerini yazmışlardır. Ayrıca dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus; arazi sahibi, karız sahibi kişilerinden meydana gelen adların erkek olması, su yönetiminde hegemonik erilin belirleyici olduğuna işaret eder.

Karızlara verilen adları, belirleyici hususlardan birini de karız suyu oluşturmaktadır. Söz konusu örnekler şöyledir:

-Karız suyunun tadına göre ad verme: Aççiq (Acı) Karız (Kazimi 2007; KK- 15).

Karız suyunun niteliğine göre adlandırılması onun nerelerde kullanılıp kullanılmayacağını belirleyici etkiye sahiptir.

Bir başka adlandırma biçimini ise karız ve onun bileşenlerinin biçimselliği, büyük küçüklüğü veya konumunu ortaya koyan işaretleyiciler oluşturur. Söz konusu örnekler şu şekildedir:

-Karız suyunun akış yöneline göre ad verme: Tetür Karız (karız suyunun akışı başka karızlara benzememesi, çarpık yönelemlde olması) (Kazimi 2007;

-Karız gölünün büyük-küçüklüğüne göre ad verme: Çoñ Karız, Kiçik Karız (KK- 15) (Kazimi 2007; KK-4; KK-14; KK- 15).

-Karızın uzak-yakınlığa göre ad verme: Ottura Karız (Qara Karız ile Kavak Karız'ın ortasında olmasından dolayı bu adla adlandırılmıştır. Ara Karız, Yaqa Karız (Kıyı Karız)... (Kazimi 2007; KK-4; KK-15).

Karızların ekolojik çevresine işaret edici adlandırma örnekleri şu şekilde sıralandırılabilir:

-Bir çeşit bitkiye ya da ağacın az-çokluğuna göre adlandırma: Téreklik Karız “Kavak Ağaçlı Karız”, Almaliq Karız “Elmalı Karız”; Cigde Karız “İğde Karız”, Toğraq Karız “Kara kavak parçası karız” (Kazimi 2007; (Kazimi 2007; KK-4; KK-14; KK- 15).

-Kuşların ismi ile adlandırma: Ğorekdek Karız (bu kuş türü çok bulunduğundan), Xuştekar Karız (Kuş ismi olup kuyuya uçup inip dinlendiği için adlandırılmış) (Kazimi 2007; KK-4; KK-14; KK- 15).

-Hayvanların ismi ile adlandırma: Aq eşek Karız (Kazimi 2007).

-“Qır” kelimesinin eklenmesiyle adlandırma: Yoğanqır Karız “Büyükkır Karız”, Qır Karız “Kır Karız”...

Karızların çevresinde doğal ya da yapay fauna ve florasında yoğun bir görünüme sahip türlerin ad olarak belirlendiğini bizlere göstermektedir.

Genel olarak Uygur kültürünü ve geleneklerini yansıtacak niteliğe sahip adlandırma örnekleri ise şöyledir:

- Uygur çalgı aletinin ismi ile adlandırma: Dutar Karız (Kazimi 2007).

--Uygur yemeklerinin ismi ile adlandırma: Poşkal Kariz (Bu karızı Hemdul adlı kişi tarafından kazılmış olup bu kişi poşkal sevdiğinden bu isimle adlandırılmış (Kazimi 2007).

-Uygur kadınlarının isimleri ile adlandırma: Toxtixan Karz, Nérovaza Karız (Kazimi 2007).

-Efsane içeriğine göre ad verme: Cinliq Karız (Bu karızın asıl adı “Cin Karız”dır. Kişilerin ifadelerine göre bu karızda cinler şölen, meşrep yaparlarmış. Bu sebeple bu ad verilmiş) (Kazimi 2007).

Birey veya toplum yaşamında işlevsel bir yapıda olan su mimarisi karızlara ön plana çıkan bir unsur/nitelik veya düşünce ad verilmesi; karıza verilen adların özelliklerinden biri karız suyu ile meydana gelen manzaraların uyumlu bir resmini sunar. Ağaç türleri-toplulukları, bitkileri, otlakları, hayvanları ve hayvancılık unsurları ile ilişkili adlar dizisi, karızların da önemini vurgular. İnceleme sonucunda varılan bir diğer nokta ise binlerce yıldır geleneksel su yönetim sistemi karızların sözlü gelenekte aktarılan adlarının; hikayeler, mekanlarda meydana gelen olaylar-durumlar, çevresel manzara ile bağlantılı olurken bazı durumlarda adların sınır, konum işareti gibi işlevleri olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki adlandırmalar gözden geçirildiğinde, dikkat çekmek istediğimiz nokta; karız kültürünün ad verme geleneğinde de çok boyutlu yönüne işaret etmektedir. Bu adlandırmaların her biri; kültüre, tarihe, ekolojiye özgü birtakım önemli ve ayırt edici sonuçlar ve çıkarımların yapılmasına olanak sağladığı açıkça görülmüştür. Adlandırma biçimine bakıldığında karıza verilen adların sınıflandırması karızı kazan, karız sahibi kişinin özellikleri; karız ve çevresel özellikleri başta olmak üzere yemekten, çalgı aletine, kimliklerinin temsil alanını kültürünün yansımalarıdır.

5.7.2. Hidronomik Adlandırma Olarak “Karız”ın Toponomik Kullanımı

Onomastiğin önemli kollarından biri olan ve yer adları⁶⁵ kategorisinde ele alınan *hydronym* terimi bulunur. Bu terim, “*Doğa ve insan tarafından yaratılan her türlü su nesnesine (okyanuslar, denizler, nehirler, kanallar, nehirler, dereler, kuyular vb.) verilen isim*” (Erjanovna 2021: 27) anlamına sahiptir. Su nesnesi yani mimari olarak karız adlarının sürdürülebilir adlandırma davranışı olarak kimi yerlerde yer adı olarak da kullanılması bu alt kategoriye girmektedir.

Bu kategoride kültürel miras olarak aktarılan karızlara verilen adların anlamsal arka planını; yapan veya yaptıranı hatırla(t)ma; ekolojiye referans, konumlandırma yer aldığı söylenebilir. Hydronyms and hydronymic terimler -yer adları; toplumun dili, maddi kültürü, üretim biçimleri, ekonomisi, meslekleri, değerleri, gelenekleri vb. türlü bilgilerin göstergeleridir.

Karız adlarını yer adı olarak yeniden adlandırma veya *yeniden işlevlendirme* olarak değerlendirebileceğimiz üretim biçimi; birey ve toplumun zihin haritasında ve hayatın tüm alanlarında ilgili sistemin, unsurun veya düşüncenin önemli bir parçasını tutmak ve gelecek kuşaklar için sürdürülebilir kılmak, hatırlatmak, genişletmek ve yaymak olarak anlaşılmalıdır. Öte yandan bunlar arasında anlaşılması güç veya kolay tasnif edemediğimiz başka yer adları bulunmaktadır ki bundan sonraki yapılacak çalışmada her bir ismin veriliş hikayesi ve anlamı ile beraber odaklanılarak ortaya çıkartılabilmesi, daha kapsamlı bir incelemeyi sağlayacaktır.

Yer adları ve onların veriliş amaçları, anlamları, verilmesine etkenler ve bunların hikayeleri, yüzlerce ya da binlerce yıldır sözlü gelenekle nesilden nesile aktararak yaşatılan kültürel mirasın en önemli temsilini ve görünümünü oluşturur. Yer adı, yerleşim yerinin tarihsel gelişiminin yanı sıra kültürel bir fenomen olarak toplumsal değerleri hakkında bilgi verme ya da çağrışırda bulunma işlevi sağlar. Helleland’a göre “yer adları, bir gruba ait olmanın sosyal sinyalleridir ve ne kadar çok isim paylaşılsa, grup içindeki bağlar o kadar güçlü olur” (2012: 96). “... yerlerin isimlerini bilmek toplum

⁶⁵ Andersen, P.T. 2006. Identitetens geografi. Steder i litteraturen fra Hamsun til Naipaul [The identity of geography. Places in the literature from Hamsun to Naipaul]. Oslo: Universitetsforlaget.

ruhunun bir parçasıdır. İsimler ve hikayeleri “mekânın ruhunu, ‘deha yerleri yaratır” (Viljamaa-Laakso 1998, 364, akt. Helleland 2012: 96).

Daha küçük veya daha büyük yerlere iliştilmiş senkronik ve diakronik ifadeler kapasitelerinde yer adları, bireysel ve kolektif belleğin ve kimliğin yanı sıra gündelik dilin de hayati bir parçasıdır (Eskeland 2001, akt. Helleland 2012: 96). Saparov (2003, 179) yer adları “ulusal sembollerin en dayanıklılarından bazıları ... [Bunlar] ulusal ve bölgesel kimliğin önemli özellikleridir” (akt. Helleland 2012: 9). Aksan ise “bir ulusun kültürünü yansıtan kavram dünyasını, bir ulus için önemli kavramların hangileri olduğunu aydınlatan birer ışık olarak düşünülmelidir” görüşünde bulunur (1974: 185).

Yukarıda görüşler çizgisinde, karızların “ulusal sembol”, “toplum ruhunun parçası”, “bireysel ve kolektif belleğin ve kimlik” vb. türde yapı ve anlama sahip olup karızların kültürel üretim ve değerle verilmiş adları; yine yer adlarında da kendini göstermesi bu görüşü destekler niteliktedir.

Helleland’ın ifadesiyle birçok yer adı, geçmiş olaylarla özdeşleştirildiğinden yazılı ve sözlü hikayelerin asılabileceği mandallar olarak görür. Ayrıca insan ve doğa etkileşimin bir yansıması olarak da görülebilir. Bir kişinin yer adlarını geçmişin sesleri olarak dinleyebileceğini bunun da ev duygusunu güçlendirir. Bu nedenle de “*tarihi manzaranın metinsel bir temsili olarak işlev görebilir*” (2012: 101-102).

İnayet’in aktarımıyla, her köyün kendine ait karızı bulunmaktadır. Bu, dolaylı olarak da Turfandaki karızların köylerin sayısı hakkında bilgi verir. Bazı köyler, sahip oldukları ve kullandıkları karızlar ile adlandırılmışlardır. Çişirni Kariz, Turkariz⁶⁶, Kalankariz, Beşolan Kariz (İnayet, 2004: 16-18), Dalan Kariz Köyü, Diğar Kariz Köyü vardır. Yañxi Kariz Kasabası, Beştam Kariz Kasabası, Hoyla Kariz Kasabası, Qoştam Kariz Kasabası, Kariz Mahallesi vb. (Sidiq 2012: 51-52).

⁶⁶ “Turkarizlar”, Turfan Havzasında oldukça çok yerde vardır. Her bir ilçe şehirlerde birkaç ya da daha fazla bulunur. Bu tür yer ismi adlandırması da uzun bir geçmişe sahiptir. Turkariz diye adlandırılan mahalle-yurtların yanında ya da etrafında turlar ile ilişkili olmasından böyle adlandırılmıştır (Qéyyum, 2000: 282)

Uygurların ekonomik ve ekolojik başta olmak üzere işlevselliği ile anlamsal boyutları ile bulundukları yerde yararlandıkları su sistemi olarak karızların köy, mahalle, kasaba gibi yerleştikleri yerin adlandırmasında yine bunlara başvurdıkları ve yöneldikleri görülür. Bu adlandırma biçimi ya da yolunun tercihi, bizlere halkın karızlara bağlılıklarını, karızlar ile ilişkilerini ve kimliklerinin bir parçasını oluşturduğunu gösterir. Ayrıca tarihsel, toplumsal taraflarının yanı sıra orada yaşayan insanların eylemlerini, deneyimlerini, geleneksel düşünme biçimlerini bilmemize ve anlamamıza kaynaklık sağlar.

Katanov'un Turfan seyahatindeki notlarında yer verdiği bilgiler arasında köy ve kasabaları sıralar;

- Lükçün-kariz: "Kariz"ın anlamı yer altı arkıdır",
- Digar-kariz,
- Yañhi-kariz
- Kara-hoca-kariz
- Lükçün-abät-guñşañ "Guñşañ"ın anlamı köy.
- Piçan-su-beşi "su beşi"nin anlamı suyun kaynağı.
- Lämcin-su-beşi
- Turpan-çirä-beşi
- Turpan-karizi
- Toksun-karizi (Katanov: 2008: 61-63).

Çolaqkariz mezarlığı, Toksun'un Xoduñ köyündeki Çolaqkariz adlı yerin kuzey batısına 200 m mesafededir. Karız sistemi de bu mezarlığın kuzey batısından güney doğusuna uzanır. Qağçaq eski mezarlığı Toxsun'un Totey köyü, Qağçaq mahallesi tepesinde olup mezarlığın kuzeyi, doğusu, batısı üç tarafı yaşam alanı ve güney tarafında, kuzey batı yönünden güneydoğu yönü boyunca bir karız var. Çekmenkariz eski mezarlığı Toksun ilçesi Xoduñ köyü Çekmekariz tepesinde, üzümçü-kaşgar taş yolunun sol tarafındadır (Qéyum 1997: 101-102). Turfan'ın Siñglim köyünde, karızların kazılıp çiftçiliğin yapıldığı Yeñi Kariz, Begniñ Karizi, Boşqun Kariz, Yalañbaş Kariz, Sağlan Kariz, Asqalniñ Kariz isimli mahalleler bulunur (Kérimi 2002: 49). Bu bilgilerden toplum yaşamının merkezinde konumlandırılmış karızların, yer, yön tariflerinde imleyici olarak kullanıldığı anlaşılır.

Qéyum'un (1997: 282) aktarımıyla Turfan'da "Tur karız" adı çok sayıda bulunur. KK-14, geçmiş dönemlerde haberleşme amacıyla kullanılan birçok yerde bulunan kuleler olduğunu bildirir. Qéyum, KK-14, Turların etrafında yerleşim meydana getirilmiş. "Tur karız" adı, yerleşim yerinin yakınında ve etrafındaki turlar ile inasanların yoğun ilişki olduğu için böyle adlandırılmış. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılabacağı üzere, karızın insan yaşamındaki etkisi, değeri ve çok yönlü bir yapının kurulmuş olması kültürel boyutta da dallanıp budaklanmasını sağlamıştır. İnsan, çevre ve kültür ilişkisini kanıtlar nitelikte, karıza ya da yerleşim yerine ad verme geleneği üzerindeki etkileri açıktır. Ayrıca Karızlar yer-mekân tarifinde, tanıtımında belirleyici olmuştur.

5.8. KARIZLARIN KÜLTÜREL PEYZAJI

"Peyzaj" *landscape* kavramı, sembolik anlam dünyalarına sahip olup toplumun ürünleridir (Berger ve Luckmann 1966) ve özünde Hard'ın (1969) aktarımıyla sembol dünyası olarak anlamlar, duygular ve çağrışımlar barındırır (Kühne 2015: 43). Peyzajın bir toplu ürünü olması ve birtakım semboller taşıyor olması; kültürün bir katmanı olarak ele alma alınmasını olanak sağlamıştır. Bunu destekleyici nitelikte UNESCO tarafından 1992 yılında *Dünya Mirası Sözleşmesi*'nde yeni bir kategori olarak "culturel landscape" *kültürel peyzaj* ise kavramı eklenmiştir. Bu kavramın "doğa ve insanın birleşik eserlerini" temsil ettiğini belirterek "...doğal çevrelerinin sunduğu fiziksel kısıtlamaların ve/veya fırsatların ve hem dış hem de iç ardışık sosyal, ekonomik ve kültürel güçlerin etkisi altında, insan toplumunun ve yerleşimin zaman içindeki evrimini açıklar" (URL-17) şeklinde tanımlar. İnsan tarafından kasıtlı olarak tasarlanmış ve yaratılmış, açıkça tanımlanmış peyzajdır. Bu, dini veya diğer anıtsal yapılar ve topluluklarla ilişkilendirilen, estetik amaçla inşa edilmiş bahçe ve park manzaralarını kapsamaktadır (URL-17). Kültürel çevre; *insan müdahale ve katkısı ile biçimlenmiş, bir yörenin sosyal, ekonomik, kültürel ve yöresel özelliklerini taşıyan, belirli amaçlar için oluşturulmuş, birçok işlevin gerçekleştirildiği bilimlerin birbiri ile hiyerarşik bir düzende bütünleştiği* (Kaytakoğlu 2021: 10). Turfan da hem tarihi, doğal ve kültürel değerleri bünyesinde barındıran çevreler arasındadır. Ekosistem içerisinde su, hava, toprak, bitki gibi doğal çevre ile sosyoekonomik ve kültürel faaliyetlerin iç içe geçtiği karmaşık yapıli mekanlar olmaktadır.

Kühne'nin (2015: 58) ifadesine göre, *resimsel peyzaj- kültürel peyzajın alt kavramı- "güzel, tipik, ikonik, geleneksel ve hatta egzotik olarak kabul edilen bir manzaranın (ve sakinlerinin) sahneleri"* nin aranişı olup kartpostallarda ve fotoğraflarda tasvir edilen sahneleri oluştururlar. Turfan'da karızların ve karız suyunun etkisiyle oluşmuş ve/veya oluşturulan kültürel peyzaj, yukarıdaki tanımlama ve görüşlerden yola çıkarak bağ ve bahçeler arasındadır. Ancak üzümlerin belirli dönem de ürün vermesi onun Köhne'nin de (2015: 58) ele aldığı "*geçici ve mevsimsel manzaralar*" kategorisindedir.

Yukarıdaki bilgiler çerçevesinde, karız suyu ile üretim yapılması ile ilişkilendirebileceğimiz kültürel peyzaj örneğini Turfan şehrinin üzüm bağlarıyla biçimlendirilmiş yolları, bahçeleri, açık arık, karız gölü oluşturmaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Turfan şehrinin yüksek derecede sıcak olması ve karızlar ile de sulamanın ihtiyacının karşılanması; deneyimler sonucu elde edilmiş ve Turfan şehri ile özdeşleşmiş üzüm bağcılığı başta olmak üzere çeşitli meyve sebzeleri içeren bahçelik gelişmiştir. Ayrıca suyun depolandığı karız gölünün, karızların açık arıklarının görüntüsel manzarası karşısında zaman geçirme, serinleme mekanına dönüştürülmesi; çöl bölgesinde insanlar için üzüm kaplı yollar, mikro düzeyde evlerin bahçesi estetik değere dönüşmüştür. Toplumun ve bireylerin zamanlarının geçtiği bu estetik değere sahip mekanlar söylemlerinde de çölde bağlar ve bahçeler, karız yolunun ağaçlı yolu, karız gölünde fauna ve flora zenginliğine vurgularla tespit edebilmekteyiz. Hatta bu zamanla turistik cezbedici mekanlar arasında da yer edinmiştir. Bu gelişim, karız sisteminin sulama ve türlü suya erişimin yanı sıra yaratılan sosyal inşa ve kültürel gücün temsilidir. Doğal çevre içinde kültürel değerleri, yaşam tarzları, ihtiyaçları, becerileri ile etkileşimli kenti kuran ve içinde yaşayan insan; sosyal örgütlenme biçimleri ile yaşam alanlarını geliştirir ve biçimlendirir.

Tarımsal üretim odağında bu alanlarda verimlilik, çeşitlilik ve lezzetin yüksekliği ekolojik gelişiminin bir sonucu olmakla beraber çöl ikliminde ve manzarasında bağcılığın-bahçeciliğin görüntüsellliği ile kültürel peyzajın oluşumunda karız temel alt yapıyı kurulmuştur. Kültürel peyzajın su ve toprağın simbiyotik ilişkisine paralel kültürel ve ekolojik peyzaj bağlamında karızların anlamlandırılmasını ve tanımlanmasını mümkün kılar.

Turfan’da üzüm bağcılığı ve bahçecilik, tarımsal üretimindeki gelişimde; toplumun çevreleri ile etkileşimlerini, ilişkilerini, düzenlerini ve yaşamlarını sürdürdükleri çevreye zamanla estetik boyutunu da ekleyerek değiştirdikleri-dönüştürdükleri kültürel peyzaj alanlarıdır. Bulunulan bölgeye özgü olarak da doğa, insan ve kültür etkileşiminin bir sonucu olarak bir forma bürünmüştür. Kültürel peyzajın şekillenmesinde doğal çevrenin etkisi, kollektif iş gücü, sosyal ve kültürel geleneksel düşünme biçimlerinin bir yansıması ise karız ile gerçekleştirilen tarımsal üretimin bir parçasının temsil alanını oluşturur.

Kültürel peyzaj üzerine odaklanan Ahmed, incelemiş olduğu Pombo’nun şiirsel diyalogunun miras anlayışımızı kültür/doğa ya da ana akım/yerli bilgi diyalektiğinin ötesine taşıyarak, peyzajların sosyal olarak inşa edildiğini ve tarihin ve değişimin depoları olarak duysal hafızada kök saldıgını savunuyor. Miras ve çevre söyleminin daha derin bir şekilde iç içe geçmesini savunuyor, böylece toprak, su ve inşa edilmiş alan hem profesyonel hem de pratik olarak entegre ve disiplinler arası bir mercek ile incelenebilir (2019: 119).

Karız suyu, açık arıklar ile mahallelerden, sokaklardan, koruklardan göllere, göllerden de tomlar (tıkaç) ile tarlalara dökülür. Kişiler; karızın kanal ağzı, açık arık, karız gölü ve karız ile ekolojik manzaranın dönüştüğü alanlarda oturmaktadırlar (Tolmibök 2007: 95-97). Karız suyunun baş taraflarında oturmak, KK-14’ün ifadesiyle “baban mirab olacağına evin su kaynağına yakın olsun” şeklinde atasözü kullanılır. Atasözleri inelerken de görüldüğü buralarda daha bol ve temiz aktığı düşüncesi hakimdir.

Karızın suyundan faydalanıp koruklardaki çiçekler, üzüm dalları, sebze ve meyveleri sulanır, yazın şiddetli sıcaklığında karız gölü etrafındaki serin havadan huzur alırlar. Karız gölü kenarında gür ağaçların gölgesine ya da kanal ağzı etrafındaki yerlerde dedeler şarkı söylerler. Çocuklarını dizlerinde sallayan anneler, doppa diken ve kendi aralarında eğlenceli sohbet eden kadınlar ile satranç oynayan gençler, balıkların gölden su üstüne sıçramaları ve bundan korkup derhal suyun içine dalmaları... Bu bostanlıkta meydana gelen şarkı ve makamlar, nesilden nesile devam eden yaşam, toy-düğün, ölüm, iş-emek, kaideler; ağızdan ağıza aktarılan masallar ve rivayetler vb. (Tolmibök 2007:

95-97). Bu tabloda anlaşılmakta ki karızlar halka temiz su sağlamakla kalmaz, ayrıca yeşilliğin ve suyun birleşimiyle yaratılmış kültürel peyzaj etrafında sosyalleşme, önemli buluşma alanları, kutlama yerleridir.

Turfan, kumul gibi bölgelerde; karızların inşası ile su yönetimi, kullanımını, mülkiyeti ile değişen, dönüşen kültürel peyzaj; zaman içerisinde de ekonomik, mekânsal, sosyal ekolojik düzenlemeler ve değişimlerin yanı sıra tarihsel ve etnografik bir arka plan sağlar.

Her insan; içinde yaşadığı alanı, çevreyi şekillendiren heterojenlikten ve homojenlikten bahseder ya da vurgular. Çöl bölgesi olan Turfan’da suya erişim ile ekolojik döngünün bir parçası olarak karız suyunun aktığı kanal boylarının, karız gölünün etrafının özellikle ağaçlandırılması, planlı ya da kendiliğinden bitki çeşitliliğinin sağlanması birey/toplum ekolojik dünya algı ve görüşünde ön plana çıkartılan ve bu oluşan manzaradan bağımsız şekillenmediği ifade edilebilir. Başka bir ifadeyle karız ve suyunun bulunduğu alanlarda değişimiyle mimari yapı olarak kolektif hafızadaki sürekliliği söz konusudur. Burada çevre peyzajının sağlanması ile halk için cezbedici bir mekâna dönüşüp beraberinde bireylerin sosyalleşme ve planlama alanı olarak belirlenmesi, işlevselliğini daha da üst düzeye çıkarmıştır. O’Rourke (1999: 30), insan ve çevre arasındaki ikili bakış açısının aksine, çevrenin kültürle sahiplenildiğinde, ekolojik ve sosyal ilişkiler arasındaki ayrımın gereksizliğini belirterek “Pratikte kültürler peyzajların içine, peyzajlar ise sosyal bir matrisin içine gömülüdür” ifadesiyle iç içe olduklarını vurgular.

Uygurların yaşamlarında sosyal ve kültürel bağlamda törenler (bk. Öger 2013); toplumsal dayanışma ve toplumsal düzeni sağlama işlevselliği ile beraber birlikte yaşama kültürünün biçimlendirmesine hizmet etmektedir. Özünde kültürel içeriklerin yer aldığı *gelenek çevresinde* folklorik deneyimler arasında bulunur. Kültürel zenginliklerinin temsili ve dışavurumlarından birisi de Öger’in (2013: 187) aktarımıyla “su yollarını açma töreni” *su başlaş murasimi* olup ilkbaharın başında kolektif katılımı ile düzenlenip tören günü, halk tencere ve tabaklarıyla ırmak, kanal kenarlarına veya pınar başlarına çıkarlar; çocuklar ve kadınlar yeni elbiselerini giyip tören alanına giderler;

kadınlar, yemek ve çay hazırlar. *Erkekler ise pınarların gözlerini açarlar, kanalları temizlerler ve tarlaları sulamak için hazırlık yaparlar. Delikanlılar da yetişkinlere yardım eder.* Sonra topluca yemekler yenilir, şarkılar söylenir, kızlar dans eder, erkekler güreşir. Tören bitip dönüş yolunda, at arabası yarışları düzenlenir.

Munsuz ve Ünver'in ifadesiyle temiz ya da kaliteli suyun, doğrudan ve dolaylı yollarla görünüş hoşnutluğunu artırıcı özelliği, görünüm değerleri üzerinde etkilidir. Bu görünüm, insanlardaki fiziksel çevrede güzellik arayışı, dinlenme gereksinimi ve beklentilerini artırmıştır (1995: 8). Karız suyunun aktığı açık arığın kıyıları insanlar için yürüyüş yolu olurken karız gölü etrafı ise buluşma, dinlenme ya da eğlenme ortamlarının olduğu sosyalleşme mekanlarına dönüşmüştür. Bu durum görüntüsü aşağıdaki görselde de açıkça görülür.

Görsel-64: Üzüm yolu (URL-15)

Evrensel olarak insanların içinde yaşadıkları çevre ile uyumlu hale getirerek sürdürdükleri, uyarladıkları ve yaşam kaynağı olarak karız ve su ile kurulan ilişki; halkın sadece kırsal-kentsel mekanlarını tasarlamakla kalmayıp aynı zamanda sosyal yaşamlarını da biçimlendirerek tanımlama aracı olmuştur.

5.9. KARIZA BAĞLI SU HAKKI VE SU PAYLAŞIMI

Su; eşitlikçi, istikrarlı, üretken toplumların ve ekosistemlerinin desteklenmesinde, önemli bir role sahip kaynaktır (Gain vd. 2016: 1). Türk kültür algı ve kavrayışında su,

kimseye ait olmayan ve herkesin kullanım hakkına sahip olduğu bir kaynaktır. Aysu'nun ifade ettiği gibi, suyun kontrol edilmesinin güçlölüğü “su çatlağını bulur” ifadesiyle kullanılır. Bu ifade, suyun özgür akışını da belirtir. Ayrıca, çiftçiler; dereler veya yer altı suları ile tarlalarını sular, ancak su kaybı olmadan tekrar yoluna devam edebilmesini sağladığını da ekler (2020:91-92). İnsanlar ihtiyaçları doğrultusunda yerleşim yerlerine ve tarımsal alanlara çoğu defa yönlendirme gereksinimi duymuşlardır. Bu noktada suyun yönetiminde de su sorunlarından doğan etik sonuçlar karşısında halk arasında belirli su hakkı kaideleri gelişmiştir.

McGregor'ın (2014: 499) ifade ettiği gibi, Uluslararası forumlar, yerli su beyanları; suyla ilişkiler konusunda farklı bir vizyon sahiptir. Örneğin *Yerli Halkların Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Bildirgesi*, yerli halkın geleneksel olarak sahip olunan toprakları, suları vd. kaynaklar ile manevi ilişkilerini güçlendirme, sürdürme, koruma ve gelecek nesillere aktarma girişimlerini koruma; devletlerin özellikle kalkınmayla maden, su gibi kaynakların kullanılması, işletilmesi ile bağlantılı topraklarını, kaynaklarını etkileyen bir projenin onaylanmadan önce, onların onaylarını almalarını ve onlarla istişare etmelerini ve işbirliği yapmalarını bildirir (UNGA 2007: 7, 9). Güvenli ve temiz içme suyu hakkı üzerine, 2009 yılında “The Journal of Water Law” ismiyle özel bir çift sayı ayrılmıştır ve 2010 yılında BM Genel Kurulu tarafından güvenli ve temiz içme suyu ve hakkını, gerekli insan hakkı olarak tanımıştır (Ruru 2009, McGregor 2014: 499).

Klaver'in “su hakları tarihsel, siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilere gömülüdür ve toplulukların 'su kimliği' ile yakından ilişkilidir” (2011a: 5) görüşünden hareketle, karız suyunun dağıtımı ve paylaşımı üzerine çevresel söylemlerinde inanç ve inanışlara yönelik bilginin aktarıldığı ve kullanıldığı anlaşılır. Karızlar bağlamında suyun kullanımı üzerine sıklıkla işitilen vurgu ise karız suyunun satılmayıp 365 gün aktığı (Hebibul 2010: 11; KK-4; KK-14; KK-15; KK-17; KK-20; KK-22) ve herkesin ihtiyacı kadar olanı kullandığı (KK-14; KK-15), bu geleneksel yöntem ve uygulama, halkın su hakkına ve su eşitliğine yaklaşımı yansıtır. Ayrıca mirab adı verilen kişinin, tarlaların sulanmasında her haneye belirli gün ve saat aralığı vermesi de suyun eşit kullanımına işaret eder.

Karız suyunun kullanımına ilişkin atasözlerinde; *kariz süyini xar qilsañ, parçe nanga zar qılar* “Karız suyunu hor görsen, parça ekmeği özletir” (Kazimi 2008, akt. Turi 2011: 172.); *el içide el aman, kariz xar qilğan bek yaman* “memleket içinde halk esen, karızı hor gören pek yaman” (Kazimi 2008, akt. Turi 2011: 173); *Sériqтал çağda er sarğıyar, kariz ölgen çağda el sarğıyar* “Sériqтал zamanında er sararır, karız öldüğü zamanda memleket sararır” (Kazimi 2007: 29) karşılaşılır. Bu örnekler, karız suyunun kurutulmasıyla olacaklara vurgu ile memleketin sararacağı, halk bir parça ekmeği arayacağı inancı vardır. Nihayetinde ise gelecek için suyun sürdürülebilirliğine engel olunacağı mesajı verilir.

Barlow ise, yer altı suyunun olması gerekenden fazla çekilmesi, iklim değişikliğini beraberinde getirerek yüzden fazla ülkede çölleşmenin arttığını bunun da milyonlarca mültecinin göçüne yol açtığını (2021:26) bildirir. Günümüzdeki karızların yanına pompalı su kuyularının yapılması; geleneksel meslek sahibi karızcılarının belirli katmana kadar inme kaidesi ortadan kaldırılarak daha fazla tarla ve nüfus için karızların kurumasına, suyun tükenmesine ve iklimin değişmesine, kısaca ekolojik dengenin bozulmasına etki oluşturulur.

6. BÖLÜM: KARIZLARIN GÜNCELLİĞİ ÜZERİNE

Günümüz dünyasında evrensel sorunlardan olan ve ciddi boyutta artarak devam eden nüfus artışı, iklim değişikliği, sanayileşme gibi sebeplerle beraber su kıtlığının, çatışmalarının, kirliliğinin, eşitsizliğinin ve iklim değişikliğinin getirdiği zorluklar ve tehditler; su yönetimi paradigmasını kullananlar için etik ve su değerleri odağında, suyun ne olduğunu ve ne anlama geldiğini ve gelecekteki varlığı-yokluğu ile nasıl bir etki oluşturacağı üzerine yeniden düşünmeyi gereklilik oluşturmaktadır. Kuşkusuz tüm bunlar; ekosisteme etki oluşturacak faktörler olup kültürel çevrede, geleneksel deneyimler veya geleneksel-modern yöntemlerin entegrasyonu su sorunlarını en aza indirmek veya suyu sürdürülebilir kılma amaçlı eğilimler önem taşır. Halkın genel itibarıyla inanış ve değerleri çerçevesinde sorumlulukları, hak gözetmeleri bu süreci destekler. Esasında dayanıklılık planlamasının bir yönünü de geleneksel ekolojik bilgi, inanışlar ve gelenekler oluşturmaktadır.

Artan su talebi; suya erişimde eşitsizlik, kesintili tedarik, sistemin sürekli genişletilerek daha fazla su çekilmesine sebep olmaktadır. Genellikle bu durum, yerel komiteler, dini ve kültürel kurumlar aracılığıyla yönetilen geleneksel kuyuların özelliği olan kaynakların sürdürülebilirliği pahasına oluyordu (Ahmed 2019: 118). Uygurların kültür tarihinde, Turfan ve Kumul şehirlerinin sürdürülebilir kalkınmasında öneme sahip role sahip olan su teknolojisi karızların modern yaşamla değişen koşullar ile karızlara bağlılığın azalması, karızların bakım-kontrollerinin eksik kalması veya terk edilmesi, iklim değişikliği, tarım arazilerinin kontrolsüz genişlemesi, nüfusun artışı ve bununla ilişkili yüksek oranda su tüketimi, elektrikli kuyu sisteminin yaygınlaşıp artan su talepleriyle yanlış/aşırı kullanım, çevresel kirlilik gibi faktörlerle karızların kuruyarak sayılarının azalmasına doğrudan etki etmiştir. Günümüz su teknolojilerine ve alternatif geliştirilen uygulamalara kıyasla karızlar, bugün işlevselliğini yitirmiş olup eskiyen teknoloji olarak onları koruma ve sürdürme girişimleri, yerel halktan politika yapıcılara kadar karşılaşılmaktadır.

Suya nasıl değer verileceği, su güvenliğinin nasıl sağlanabileceği, suyu korumak için neler yapılabileceği gibi sorular üzerine eğilimler; ekolojik bozulmayla eş değer bir

şekilde artmaktadır. Günümüzde su krizi/kıtlığı arttığı oranda politika yapıcılar, çevreciler, akademisyenler ya da kurum ve kuruluşlar tarafından hem ekosisteme hem de insanlara hizmet ve farkındalık sağlamak amacıyla çeşitli faaliyetler, girişimler düzenlenmektedir. Örneğin yakın tarihte düzenlenmiş olan *Dünya Su Haftası 2022*, Stockholm’de 23 Ağustos-1 Eylül tarihleri arasında *Seeing the Unseen: The Value of Water* “Görünmeyeni Görmek: Suyun Değeri” başlığıyla düzenlenip bu kapsamda 300’den fazla bildiri sunulmuştur (bk. URL-34). Yine dikkat çekilmesi gereken güncel alana yönelik uluslararası boyutta; 3 Şubat 2020 tarihinde, Japonya’da, *International Symposium on Water and Culture* “Uluslararası Su ve Kültür Sempozyumu” (URL-6) düzenlenmiştir.

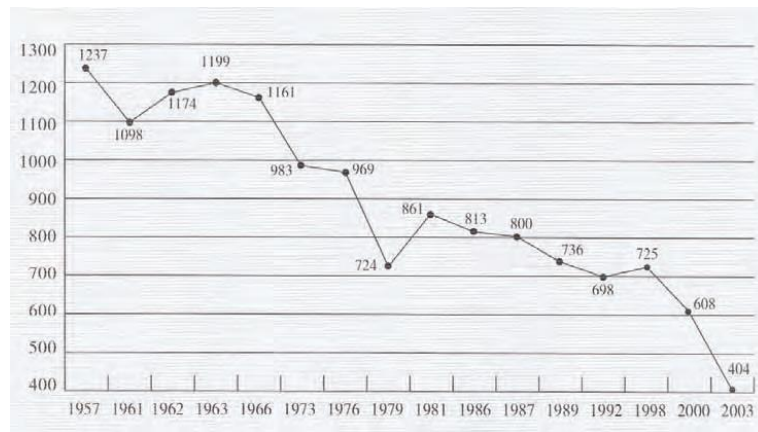
Günümüzde evrensel olarak su kaynaklarının aşırı kullanımı nedeniyle su krizinin artarak devam ettiği bir dönemle karşı karşıyayız. Küresel ölçekte su yönetiminin sürdürülebilirliği, geleneksel bilginin kullanılması, modern teknolojiyle entegre yönetim çerçevesinde suyun daha ekonomik, verimli ve kontrollü yönetilmesi ve yönlendirilmesi üzerine çeşitli kurum ve kuruluşların- Avrupa Birliği, Dünya Su Konseyi (WWC), BM, WB, World Water Forum (WWF), OECD, IMF, International Water Resources Association (IWRA) vd.- destek ve çalışmaları ile su erişimi, su krizi, su hakkı, su ayak izi, su güvenliği ve bunlarla doğrudan ilişkili gıda güvenliği, sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir ekolojik çevre vb. konuları üzerinde durulduğu göze çarpar.

Turfan’da da geçmiş dönemlerde suya erişim sağlamak ve bunu sürdürmek için hem inşa olarak karız sistemini hem de karız suyunu koruma çerçevesinde gelişim göstermiştir. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi modern teknolojinin gelişimiyle mekanik/elektrikli/sondajlı/dizel pompalı kuyuların yaygınlaşması, nüfusun artarak havzaya yerleşmesi ve yeni arazilerin açılması, su ihtiyacını daha da artırarak yer altı su seviyesini düşürmüştür. Dolayısıyla bunlar, karız sisteminin kullanım özelliklerinde ve işleyişinde farklılık meydana getirerek karızların gittikçe artan boyutta kurumasına ve işlev kaybına zemin hazırlanmıştır (KK-4; KK-5; KK-14; KK-15; KK-24; KK-25; KK-26). Araştırmalar sonucunda, modern teknolojinin tercih edilmesi, karızların terk edilmesi, hızla çökmesi vb. sebeplerle 2030 yılına kadar karızların tamamen kullanım dışı kalacağı görüşü ortaya koyulmuştur (Kérimi 2002: 50-51; Tölmbök 2015; Barbaix

2022). Liu'nun (2004) ifadesiyle son yıllarda artan su talebini karşılamak için karızlarda modern pompalama kuyularının kullanılması, -çalışmasını kaleme aldığı 2004 yılında- tüm bölgede 614 karız sistemi kullanımda olduğunu vurgulayarak tehlikeye özellikle dikkat çekmiştir.

Bir diğer önemli sorun ise tortulaşmadır. Sürekli su akışı tortulaşmaya neden olduğu için karızın düzenli olarak taranmasını gerektirir. Hasarlı bir karız kanalının yeniden kazılması veya tekrar dönüştürülmesinin zorlukları sebebiyle atlanması gerektiği durumlar olabilmektedir. Bazı tüneller, yanına ikinci nesil bir karız inşası için terk edilmiştir (Tölmök 2015; Barbaix 2022).

Bilindiği gibi, çevre sorunları, iklim değişikliği, nüfusun artışıyla su kullanımının ve ihtiyacının artması eş değer bir şekilde su güvenliği, su krizi, su sorunu, su kıtlığı vb. başlıklar çerçevesinde ve gelecek nesil ve sürdürülebilir bir ekosistem için dünyada da sıklıkla gündeme getirilen ve ön planda tutulan sorunlardan birini oluşturur. Benzer durum, karızların her geçen yıl kurumaya devam etmesi ve kullanılabilir karız sayısının düşmesi sonucu ile karşı karşıyadır ki bu su sorunuyla beraber geleneksel bilginin, kültürel mirasın, maddi kültür ürünün, genel itibarıyla ifade etmek gerekirse karız kültürünün yok olmasına sebep olacak bir durumdur. Özellikle karızcılar ve çiftçiler başta olmak üzere evsel kullanımda faydalanan Uygurların sürdürülebilir yaşam ve ekonomileri için önemli olan bu yapıların sayılarının azalmakta olduğunu gösteren istatistik şu şekildedir (Sun vd. 2008: 63):

Tablo 5. Karızların Yıllara Göre Sayısı

Bu veriler doğrultusunda, karızların Turfan'daki en yoğun olduğu dönem, 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın ortalarına kadardır. 1950'lerde, yaklaşık 700 milyon m³ su tedariki olan ve 24.000 hektarlık tarım arazisini sulayan, toplam uzunluğu 4.000 km olan yaklaşık 1.300 karız vardır. 1960'ların ortalarından itibaren her yıl ortalama 20 karız terk edilmiştir. Bunlardan yaklaşık 400'ü kullanılabilir durumdadır ve tedarik edilen su hacmi 170 milyon m³'e düşmüştür (Sun. vd. 2008: 63; Tölbök 2015; Barbaix 2022). Bilindiği gibi, karızların kullanılamaz duruma gelmesi; büyük oranda çevresel bozulma, yerleşim yerlerinin terk edilmesi ile sonuçlanır. Çünkü karızların bulunduğu köy, kasaba, mahalleler, özellikle geçim kaynaklarını tarımla, çiftçilik yaparak sağlarlar.

Mexmut'un aktardığı üzere, 1950'li yılların başında Turfan'da 1200'den fazla karız olup o yıllarda karızlar, en temel sulama sistemidir. 1949 yılının sonundaki istatistik temelinde, aynı zamanda Turfan'da işletilen karız 1084 olup yıllık su çıkarma miktarı 508 milyon 100 m³, sulama hacmi 289 bin 900 mu'dur. 1962 yılında ise karızın sayısı 1100 civarında, genel sulama hacmi 31 milyon 130 bin m³ olup o zamandaki ekilen yer hacminin %67'se sahiptir. 1970'li yıllarda karız azalıp 924'e, 1980'lerde 736'ya, 1990'lü yıllarda 400'e düşmüştür. 2009 yılı aralık ayında Turfan'da incelenip kaydedilen karız 1108 olsa da suyu olan karızdan 278'i kalmıştır. Diğer 830 karız kurumuştur (2013: 132). Mexmut, kısa bir süre olan yarım asırda kullanılabilir karızların sayılarının azalmasıyla karşı karşıya kaldığının göstergesi olarak acil tedbir alınmadığında, gelecek yirmi yılda karızların tamamen yok olması olası (2013: 132) olarak görür. Bugün koruma altında olmalarına karşılık yok olma tehlikeleri sürmektedir.

Karızların 538'i Turfan'da, 418'i Şenşen'de, 180'i Toksun'da olmak üzere 1100'den fazla su sistemi bulunur. Bunların yıllık akış hacmi 294 milyon m³ olup, Turfan'da sulanan alanların %30'unu oluşturur (URL-10). Pompalı sistemle yer tabakasının fazla yer altına inilerek daha fazla su çekilmesi, karızların kurumasına ve suların çekilmesine sebep olmuştur (Tölbök 2015; KK-4; KK-5; KK-14; KK-15; KK-24; KK-25; KK-26). Karızcılar arasında "karız bir qétim köp yuqılsa 30 mu yerni köp basıdu" (karız bir defa yıkılsa 30 mu yeri çökertir) denilen bir atasözü olup usta karızcı Siyit Sidiq, karızcılar olarak bu noktaya hususi olarak dikkat etmeleri gerektiğini belirtir (akt. Turi 2011: 52).

Bir başka veri ise 2003 yılında, yaklaşık 8.800 hektarlık tarım arazisinde ve 60.000 kişi için ev kullanımında yıllık 230 milyon m³ su temini sağlayan yaklaşık 400 karızdan faydalanılmıştır (Sun et al. 2008: 63). Sincañ Su Kaynakları Bürosu'nun 2009 istatistiklerine göre elektrikli pompalar, yer altı suyunun mevcut suyundan 697 milyon m³'ten 651 milyon m³ çekmiştir (XSZ 2009 akt. Jetzer 2015: 27). Son beş yılda tüketimin, sanayileşmenin ve kentleşmenin artmasıyla birlikte çevrenin yeterince beslenememesi, sürdürülebilirlik sorununu kritik hale getirmiştir. Halkın görüşüne göre, karızı iyileştirmenin çevreyi restore etme üzerinde olumlu bir etkisi olacaktır (Jetzer 2015: 27).

Kerman'daki geleneksel su yönetimi üzerine Hosseini et. al., su kaynaklarının verimli yönetilmesini amaçlayan önerisinde, mevcut su sistemini, geleneksel yönetim biçimleriyle tamamlamanın gerekli olduğunu, bunu başarmak için mevcut idari sistemi destekleme ve iyileştirme stratejileri olarak yerel yönetim stratejileri, halkın güçlendirilmesi ve özel sektör kuruluşları birliğinin gerekliliğini aktarır. Politika yapıcılar, politika ve teknolojiye hizmet veren altyapı yöneticileri, günlük hizmet için operasyonel personel ve kullanıcılar gibi ulusal, bölgesel ve yerel yönetimlerden özel firmalara, STK'lara ve bağışçılara kadar çeşitli boyuttaki aktörleri içerdiğini aktarır. Su temini sistemlerinin karşılaştığı sorunların ekonomiyi, çevresel bozulmayı, sağlık koşullarını etkilediği için bakım ve iyileştirmenin şöyle sağlanabileceğini bildirir (2010: 9):

- Belirli kullanıcı taleplerini karşılamak,
- Teşvik edici finansman ve kendi kendine yardımı teşvik eden bakım programları,
- Sorumlulukların yerel yönetimlere devredilmesi,
- Kullanım ömrü maliyetlerini düşürmek için sistem bakımı,
- Ödeyemeyenler için özel programları olan ücret sistemlerinde öz sermaye.

Yukarıdaki bu görüşler; Turfan'daki karızlar üzerinden ele alındığında, kullanıcı talebi olarak karızlar ile da yakın ilişkileri ve bağılıkları olan çiftçilerin görüş ve talepleri, sorumlulukların yerel yönetimlere devredilmesi ile beraber geleneksel yöntemler

özelinde, su yönetiminden faydalanan çiftçilerin ve inşaa ve su yönetiminde ve yönetim aracının kontrol, bakımlarında yerli bilgi sahibi karızcılar ile suyun dağıtımında ve paylaşımında görevli mirap gibi geleneksel meslek icracıları ile iş birliği ve onların katılımı ile sağlanması gerekir.

Jetzer'in ifadesiyle Uygurların söylemleri; sürdürülebilirlik, koruma ve çevresel sorumluluk konusunda hükümet merkezindekilerle rekabet halinde olup karız koruma ve onarımının yerel perspektifin dikkate alınması ve bölgesel politikaya dahil edilmesiyle sağlanabileceğini aktarır. Onarılmış karızları ziyaret ettiğinde Weila, Ya'er ve Çatkal'daki karızların çiftçiler için, deşarj oranlarının çok düşük olduğunu, mahsul sulama için pompalara güvenmek zorunda olduklarını bildirmişlerdir. Weila'daki çiftçiler, "hile" hissettiklerini, ancak onarımların çok maliyetli olacağı için hükümet fonu beklemekten başka seçeneklerinin olmadığını söylemişlerdir (2015: 5, 44-45). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir ekolojik çevre ve kültürel mirasın da korunması amacıyla maddi fonun gerekliliği ortadadır. Geçmiş dönemlerde toplumsal dayanışma ile ilerletilen bu sistemin modernleşme ile beraber değişen dinamikler maddi fonu gerekli hale getirmiştir.

Kérimi; Turfan Siñgim köyünde suyun az olup karız sularından tarımsal alanda faydalandıklarını, karızların su miktarı çok, su terkibi iyi, daimî gideri az ve ekonomik olduğunu belirtir. Karızların aşamalı olarak kuruması ve bunların sebebini maddeler halinde özetle şu şekilde sıralar (Kérimi 2002: 50-51):

- 1) Karız kuyuları arasına elektrikli kuyuları kazılıp su çekilmesi ve bunların karız kanallarından derin olması, karız sularının çekilip karızın kurumasına sebep olmuştur.
- 2) Elektrikli kuyularla suların çekilmesiyle karıza çok itibar edilmemesinden zamanla onarılmaması sonucunda açık arığa su gelmemeye başlamıştır. Ancak araştırmalar sonucu kuruduğu belirtilen karızların baş kısımlarında su olup yaşlı ve bilginlerin söylediğine göre, bu karızlar işlense su gelecektir. Yine Nisan ayının sonlarından onuncu aya kadar gelmekte, su miktarı değişken, ilkbahar ve güz mevsiminde az, temmuz ayında artmaktadır. Kérimi'nin yaşlı bilginlerin söylemlerinden aktardığına göre, karız gölünün suyu zamanla azalmış, bu sebeple, karız gölünün etrafına kuyu kazmayı yasaklamak gerekir. İlişkili araştırma yerleri ile alakalı durumu ve hareket

kanuniyetleri incelenip bu esasta yer altı suyunu açma planı ve kuyuların su yerinin değişmesini zamanında ölçülmesi gerek.

1960'lı yılların sonlarında, ekim yeri ve nüfus arttıkça su yapıları oldukça büyük hacimde inşa edilmeye başlanmış olsa da karızların sayısı ve miktarı azalmayıp aksine yükselerek köy ekonomisinin önemli rolü oynamıştır. Bu menzilde kanallar yapıp Turfan'ın⁶⁷ su yönetme inşasında büyük değişiklik karızların yakınlarına elektrikli kuyuların açılmasıdır (Tolmibök 2015: 249). 1960'tan ve özellikle 1990'dan itibaren aşamalı olarak karız kurumaya başlamış ve terk edilmiştir. Nüfus artışı ve tarımsal genişleme nedeniyle su talebi arttı, kontrolsüz (mekanik) kuyu kazmayı teşvik etti ve bu durum da yer altı suyu seviyesini düşürmüştür (Tolmibök 2015; Barbaix et al. 2020: 283). 2030 yılına kadar Turfan'da işleyen bir karız kalmayacağı tahmin ediliyor (Bertrand 2010; Hu et al. 2012; Fu et al. 2014; Aihua 2015, akt. Barbaix et al. 2020: 283).

Yukarıda da işaret edildiği gibi, suyun sürdürülebilirliği konusu ve bu yöndeki çalışmalar; 20. yy.'dan itibaren dünya nüfusun katlanarak artması ve buna paralel su kullanımının artması, su kirliliği, sanayileşme gibi çeşitli etmenlerden kaynaklı günümüzde dünya ülkelerinde ilgi oluşturmıştır. Ancak bu konu, yeni olmayıp binlerce yıl çeşitli topluluklar bu sorunlarına ve ihtiyaçlarına geleneksel deneyimlerle çözümler aramışlardır. Şüphesiz ki su sorunu konusunda birey/gruplar; zamanla daha önce su ihtiyacını karşılamak için kullanılan geleneksel sistemlerin -ki karız da bunlardan biridir- yerini baraj inşası, elektrikli derin kuyular gibi birtakım yeni teknolojik gelişmeler olarak artan su ihtiyacı karşılanırsa da zamanla suyun sürdürülebilirliğine zarar vermiştir.

Günümüz dünyasında, birçok alanda ve uygulamada olduğu gibi su yönetim modellerinde de küresel bir yapıya sahip modern teknolojinin kullanımı söz konusudur. Bu değişim ile beraber devasa boyutta bütçe gerektiren altı yapı ve çeşitli etkenlerle kontrol devletin, şirketlerin ya da iki taraflı bir hakimiyet yerleşmiştir. Yapılan çeşitli

⁶⁷ 2006 yılı istatistiklerine göre Turfan şehri, Toksun ve Piçan ilçesindeki kaynak sayısı, akışları, yıllık akış miktarı hakkında detaylı bilgi için (bk. Tolmibök 2015: 250).

alışmalar da bu değişim ile beraber, küçük çiftçilerin su yönetimindeki etkisini oldukça düşürdüğünü vurgulamaktadır. Benzer süreçleri, birçok ülkenin geleneksel su yönetim sistemlerinde olduğu gibi karızcılığı meslek kolu olarak edinmiş grup ve onlardan en fazla faydalanan küçük çiftçiler için de geçerlidir.

Jardins, türlerin korunarak insanların gönencine ve doyumuna katkıda bulunulduğunun, türlerin yok olması ise özellikle tarımda ve tıpta kullanımından insanların yoksun kalacağını ve bunun da gen havuzunda da eksilmeye yol açacağını öne sürer. İkinci yaklaşım, bitki ve hayvanların kendi yaşam hakları bulunduğudur. Üçüncü yaklaşım ise doğanın düzeninden yararlanmada bitki ve hayvan türlerinin özsel değere sahip olup yüce bir amaca hizmet ettiklerinden insanların da bu türlere saygılı davranmaları gerektiğidir (2006: 56). Karız suyunun çevre üzerinde etkisi düşünüldüğünde, su kıtlığına sebep olacak elektrikli kuyular ile aşırı ya da bilinçsiz kullanımın etik açıdan da neden korunması gerektiği sorusunun cevabını oluşturur.

Bu küresel su krizinde sulama sisteminde de teknik çözüm arayışı ile tuzdan arındırma, damla sulama, yağmur suyu toplama ve depolama gibi teknolojilerin tasarımı ve kullanımı geliştirilmeye başlanmıştır. Dinamik bir yapıya sahip olan karızlar çevresinde su akışının sürekli olması ve çevresel kaynaklı kirliliğin önlenmesi için düzenli bakım ve kontroller gerektirmektedir. Aysu'nun da belirttiği gibi suyun yokluğu; doğanın dengesini bozarak önce yavaş yavaş kuşlar kaybolur, ardından sazlıklar ölür, göller kurur. Su giderek daha derine kaçır. İklim sertleşir, tarlalar çoraklaşır. Suyun tükendiği yerlerde yaban hayat yok olur (2020:92). Bu çerçevede, son yıllarda, aşırı kullanım, yer altı suyunun yılda ortalama 1,5-2 m düşmesine neden olmuştur. Karız sisteminin ortadan kalkması da Turfan Havzası'ndaki vaha ekosistemlerinin bozulmasının sebeplerindendir (URL-2).

Maddi kültür ürünü olarak geleneksel sulama sistemleri karızların nüfus artışıyla ilişkili suyun kullanım alanlarının genişlemesi, iklim değişikliği, ekolojik bozulma, karızların bakımlarının yapıl(a)maması gibi çeşitli sebeplerle kurumaya başlaması, zarar görmesi, sayılarının azalması, yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde karızları su politikalarıyla da ilişkili olarak koruma ve sürdürme faaliyetlerini kapsayan projeler oluşturulmuş ve

oluşturulmaya da devam ettirilmektedir. Bu çalışmaların temelini, karızları aktif olarak kullanan başta çiftçiler olmak üzere yetkili resmi birimler, toplumsal ekolojistler, çevreci örgütler oluşturur. Bu farklı çevrelerin perspektifleri ve yaklaşımları farklılık göstermekte ancak karız ve onun etrafında şekillenen somut ve somut olmayan kültürel miras ürünlerini korumak, toplumsal ve çevresel endişeleri giderme amacı, onları aynı paydada birleştirmektedir. Sürdürülebilirliği sağlamak için ise yerel halkın geleneksel bilgisi ile modern teknolojinin birleşimine yönelik görüşler çoğunluğun fikir birliği içindedir.

Schreiber, Nye'den (2007: 34-35,40) alıntılararak küresel alanda, bir devletin özgül güç alanlarından birinin “ülkenin çekiciliği ve ortak değerlerine başvurularak üretilen daha soyut bir güç”e dayanan yumuşak güç oluşturduğunu belirtir. Nye, ilgili ülkenin bu güç tipinin a) kültürü, b) politik değerleri c) dış politikalarından üç temel kaynağa sahip olduğunu belirtmiştir (2017: 118). Schreiber; kültürün yumuşak gücü oluşturan sütunlarından biri olduğunu, buna karşılık somut-soyut boyutları olan kültürel mirasın bulunduğu ve bunun da “ulus markalaşması/markalama” kavramıyla bağlantılı olduğu fikrini ileri sürer. Kültürün gücünün, devletin yumuşak gücünün uluslararası ilişkilerde önemli olduğuna dair ortak kanı vardır (Schreiber 2017: 118, 119). Bu doğrultuda, somut-somut olmayan değere sahip karız sisteminin de modern teknolojinin bulunmadığı çağlarda “ortak akıl, “yaratıcılık”, “iş birliği” ile çöl bölgesinde doğayla barışıl ekolojik ve ekonomik sürdürülebilirliği “akıllı güç” sistemi ve *kültürel gurur* kaynağı oluşturma potansiyeline sahiptir. Nihayetinde ise kültürün yumuşak gücü olarak uluslararası ilişkilerde değer taşır.

Tarihsel kültür çevresinde, çok yönlü etki ve sonuçları ile uluslararası sınırları aşarak geniş kitlelere adı duyurabilmiş karızların, her geçen gün artan su sorunlarına paralel; karızların atalardan kalan kültürel miras, kültürel kimlik, yaratıcı ve işlevsel mimarlık modeli olması gibi düşünce temelleri üzerine çeşitli koruma, tanıtma, verimliliği artırma eylem ve söylem üzerine gelişim seyri tablo incelenerek değerlendirilmiştir.

6.1. ESKİYEN TEKNOLOJİYİ KÜLTÜREL MİRAS OLARAK KORUMA VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK GİRİŞİMLERİ

Mekanların kullanımını ifade eden mimaride işlevsellik, tarihi ve kültürel değerlere sahip mimari yapıların halkın ihtiyaçlarını karşılama yönlerine odaklanır. İşlevsel mimaride restorasyon uygulamaları ile kültürel miras niteliğinde yapılar, tekrar kullanıma kazandırılırken kültürel değerlere de bağlı kalınır. Söz konusu mimari yapıların günümüz ihtiyaçlarına göre kullanımına uyum sağlamasına ve *yeniden işlevlendirme* açısından ayrıca önem verilir. Kültürel yapılar, yeniden kazandırılırken kaynakların kullanımı kadar ekosisteme dikkat çekilir. Elbette kültürel miras yapıları, işlevsel mimari olarak kazandırılırken geleneksel bilgi ve becerilere dayalı yerel malzeme ve tekniklerden yararlanıldığı görülür. Bunun yanı sıra kültürel miras öğelerinin turistik cazibe merkezleri niteliğinin kaybedilmemesi veya eklenmesi, yerel ve ulusal ekonomiye yani kalkınmaya olan kazanımı önceliklendirilirken dikkat edilmesi gereken bir diğer noktadır. Mimari yapıların tarihi ve kültürel değerleri korunurken halk yaşamına olan katkısına dikkat edilerek estetik değerler açısından herhangi bir kayba uğramamasına dikkat edilir.

Karızlar; binlerce yıl bölgede sürdürülebilir kalkınmayı, su verimliliğini ve suyun temizliğini sağlaması, işlevsel mimari olarak eko-teknoloji bağlamında su toplumunun görüngüleriyle kültürel yapılanmayı ve sosyal düzenlemeyi şekillendirmiştir. Bu itibarla, insanlık tarihi ve deneyimi içinde, kültürel miras olarak karızların varlığına ve değerine; yerel halkın, politika yapımcıların-koyucuların ve sınır aşan tanınırlık, bilinirlik ile uluslararası kurum-kuruluşların ilgi ve gündemlerini oluşturarak kültürel miras, sürdürülebilir çevre etrafında faaliyet ve girişim adımları meydana getirilmiştir.

Karızların tarihselliğini koruma, kültürel miras ürünü olarak sürdürülebilir kılma, ekolojik dengenin sağlanması, ekonomik kalkınma, su politikası ya da politika aracı oluşturma vb. çok boyutlu yönler ve katkılarından dolayıyla kurumalarının önlenmesi, kuruyanların ise onarılarak yeniden işlevsellik kazandırılması amaçlanmıştır. Bunu talep eden, hedefleyen, destekleyen kitle ya da gruplar yerelden uluslararası örgütlere kadar düşünce, amaç ve hedefleri de değişkenlik gösterir. Tüm bunlar yerel, ulusal ve uluslararası olmak üzere üç düzeyde sınıflandırılarak kendi içlerinde de yine oluşumlara göre sınıflandırılarak etkileri ve faaliyetleri ele alınarak değerlendirilmiştir.

6.1.1. Yerel Düzeyde Girişim ve Faaliyetler

6.2.1.1. Politik Söylemde Karızlar ve Onların Korunmasına ve Onarılmasına Yönelik Destekler ve Faaliyetler

Halkın değerlerini, inançlarını ve sanatını kapsayarak somut ve/veya soyut olarak ifade eden kültürel miras unsurları çerçevesinde geliştirilen politik söylemde, kamusal alan merkezli görüşlerin, ifadelerin yaygınlığı dikkat çeker. Karızlar, kültürel miras ürünü olarak Uygur kimliğinin ve tarihinin önemli bir unsuru olup politik söylemde de millî birlik-dayanışma ve ortak kimlik noktasında tehditlere karşı çıkma ve yerel çıkarları vurgulama amacıyla kamusal alanda aktörler/liderler; dahil oldukları sorumlulukları, yükümlülükleri ile beklentilere karşı sundukları/sunacakları destek ve hizmetlerini, karızlar bağlamındaki söylemlerinde öne çıkarmışlardır. Ayrıca tarihî ve kültürel bellek odağında da karızların politik söylemin bir parçası olduğu görülür. Özellikle geçmişin yorumlanmasında karızlara dikkat çeker ve politik söylemde kimlikleri ve değerleri temsil eden karızların bu yönüne sıkça vurgu yapılır.

Genel itibarıyla su talebini-arzını yönetim stratejilerinde ve planlanmalarında, sorumluluk sahibi ve karar alıcı politika yapıcılar; su politikası odağında yaşam kaynağı olarak suyu, toplumsal yapıyı-düzeni koruma, risk politikalarını belirleme, çevresel adaleti sağlama gibi eylemleri kendilerine liderlik prensipleri adı altında hedef edinerek sergilemek isterler. Politik söylemlerinde de liderlikleriyle yetkinliklerinin ve oluşturacakları etkinin vurgusu bulunur. Turfan'ın çevresel ve kültürel yapısının oluşumunda, karızlarla tarımsal sulama yapılarak şehrin sürdürülebilir kalkınmasına büyük oranda etki oluşturması, halk yaşamında merkezi bir konuma yerleştirilmesine kaynaklık etmiştir. Zamanla değişen yönetim sistemi ve uygulamalar ile beraber su hakkı ve suyun yönetilmesi üzerinde söz hakkı bulunan kamusal alandaki görevli yönetici, idareciler yani politika yapıcı ve koyucuların politik söylemde; artan sorunlar karşısında suyu koruma ve sürdürülebilirliği desteklemeye ilintili karızların önemini, günümüzdeki durumunu ve korunmasına yönelik vurguları, eğilimleri ve girişimleri; kültür politikasını ortaya koyduğu için bu ilişkiyi görmek önem taşır.

Karızların korunması, sağlamlaştırılması hem medeniyet mirası hem işlevsel olma yönü itibarıyla kamusal alanda konu edilmesinin bir örneği olarak 2006 yılının haziran ayında, karız yer altı su inşaatı kuruluştur, Gevyüyen tarafından “Devlet dereceli noktalı korunan medeniyet yadigarlık yeri” olarak ilan edilmiştir. 2006 yılının aralık ayında eski Halk Kurultayı Daimî Komitesinin yardımcı başkanı Tömür Davamet, geçmişten itibaren karızları koruma ve ondan faydalanma hizmetine dikkat edip karızları onarma, sağlamlaştırma, sermaye ayırma ve dünya medeniyet miraslarına öncelik verme gibi her yönden hizmetleri yakından desteklemiştir. 2008 yılının kasım ayı ve 2009 yılının mart ayında, Devlet Medeniyet Yadigarları İdaresi Başkanı Şen Cişyañ; Turfan’da karızları inceleyerek karızları onarma, sağlamlaştırma ve ondan faydalanma teklifinde fikirlerini sunmuştur (Sidiq 2012: 12-13).

Yerel yönetim tarafından 17 Aralık 2009 tarihinde, karızları onarma ve sağlamlaştırma inşasının başlatılmasına yönelik girişim faaliyetlerini; politika yapıcılar olarak bir törenle karızın kültürel miras ürünü, medeniyetin sembolü, ekonomik kalkınma aracı oluşuna dair konuşmalarıyla ilan etmeleri göze çarpar. Politik söylemlerde, yetkililerin kültür odağında karızın önem ve rolüne ilişkin aşağıda görüleceği üzere söylemlerinde altı çizilmiştir.

Söz konusu törende, açılış konuşmasını başlatan Eski Halk Kurultayı Daimî Komitesinin Yardımcı Başkanı Tömür Davamet; *karız, değerli medeniyet mirası* vurgusuyla rehber, misafir, dostlarına hitaben o günün karızların gelişim tarihindeki öneme sahip bir gün olduğunu, Turfan’daki karızları onarma çalışmalarının resmî olarak başladığını söylemiştir. Bulundukları dönemde -80’li yılların sonu – kendisinin hizmette bulunduğu süreçte, Sincan Uygur Özerk Bölgesi Halk Hükümeti, karızları koruma ve onlardan faydalanma hizmetine önem gösterip halk kurultayı ve vekilleri, siyasi meclis üyeleri; teklif ve tavsiyeler ile karızları korumayı amaçladıklarını belirtmiştir. Davamet kendisinin de karızları koruma ve onlardan faydalanma hizmetine dikkat ettiğini ve bunu bütün gücü ile desteklediğini aktarmıştır. ŞKTC kurulup *Sincañ Uygur Özerk Bölgesinin Karızları Koruma Kanunu* ilan edildiğini eklemiştir (Sidiq 2012: 1-3).

Şen Cişyañ, Devlet Medeniyet Eserleri İdaresi tarafından *kültürel mirasları koruma* amaçlı karızları koruma yoğunluğunu artırıp dünya medeniyet mirasları listesine eklenmesine sunduğu katkı gibi karızları onarma ve dayanıklı hale getirmeye ilişkin eğitimin verilmesi, organize etme, teknik zorlukları aşamalı çözme yapacakları hizmetler arasında (Sidiq 2012: 3-4) olduğunu belirtmiştir. Şen Cişyañ, *karız, vatanımızın ünlü medeniyet eseri* vurgusuyla yaptığı açılış konuşmasındaki sözleri şöyledir:

Biz bugün, buraya toplanıp görkemli halde Turfan vilayetinin karızları onarma, sağlamlaştırma inşasının resmî başlangıcına ortak şahit olmaktayız. Öncelikle ben Devlet Medeniyet Eserleri İdaresine vekaleten işte böyle bir uluğ kuruluşun başlamasını coşkuyla kutluyorum!... (akt. Sidiq 2012: 5).

Cişyañ, ardından bölgenin medeniyet eserleri ile kendine özgü bölge olup karızın da bunların içinde karakteristik *ünlü medeniyet yapıtı* olduğunu belirtmiştir. Karızın eski dönemlerden itibaren bahçeciliğin iktisadî gelişiminde önemli bir yapı olup bölgenin tarihsel gelişiminde önemli rol sergilediğini ve *uzak tarih ve şanlı medeniyetin şahidi ve ürünü* ve vatanın *en kıymetli tarihi medeniyet mirası* (Sidiq 2012: 6-7) olduğunu eklemiştir.

Şıncañ Uygur Özerk Bölgesinin Yardımcı Başkanı Tilvaldi Abdurêşit, “*çöldeki hayat kaynağı*” vurgusuyla sözlerinde şu ifadelerle yer vermiştir:

Karız, bir çeşit kendine özgü özelliğe sahip yer altı su inşaatı olmakla kalmayıp belki yine pek çok, derin medeniyet esaslarını kendisinde barındırmıştır. Medeniyet mirası olma vasfı ile o vekillik yapan insanlığın özellikle medeniyet ruhu, toplumdaki her sahanın yüksek dikkat ve itibarına erişti. Şöyle söylenir ki ‘karız olmamış olsa Turfan da olmazmış’, o halde bahçe kültürü de olmamış olurdu. Yakın yıllardan itibaren ekonomi çevresinin parça parça kötüleşmesi, yer altı suyunun çok fazla miktarda çekilmesi gibi sebeplerin tesirinde, karızların suyu kuruyup sayı görünürlüğü azaldı. Bu sebepten karızları onarma, sağlamlaştırma inşası sırasında gecikmesiz, ciddi vazifeye dönüşmüş (akt. Sidiq 2012: 11-12; Rehman 2002: 22).

İlham Osman (Turfan İlinin Parti Komitesi Yardımcı Parti Sekreteri, Vali); Karızın Qurğaq bölgesinde yaşayan insanların faaliyetlerinde, mucizevi keşif olmasıyla anıta dönüşmüş bir yapı olduğunu ve insan-doğa ilişkisinden bahçecilik kültürünün oluşup bölgenin iktisadî ve içtimaî gelişimini hızlandırdığını belirtmiştir. Osman, *...şanlı tarih meydana getirilmiş... Turfan halkının hayat kaynağı, gelişim gücü, medeniyet temeli...* (Sidiq 2012: 14-15) şeklinde söylemleri ile bu sistemin önemine vurgu yapmıştır.

17 Aralık 2009 tarihinde Turfan karızlarının koruma, onarma faaliyetleri başlatılmış. Turfan Müzesinin açılış merasimi, yine Turfan müzesinde düzenlenmiştir. Eski Memleket Halk Kurultayı Daimî Komitesinin yardımcı başkanı Tömür Davamet, Turfan müzesinin kapısını açarak karızları koruma, dayanıklı hale getirme inşasının resmî başladığını ilan etmiştir. Turfan İli Parti Komitesi Yardımcı Sekreteri, Vali İlham Osman karızları koruma durumunu tanıtmıştır. Bölgenin Yardımcı Başkanı Tilvaldi Abdurêşit, karızları koruma himayesinin inşasının resmî başladığını açıklamıştır (Sidiq 2012: 27). Yerel düzeyde karızları korumanın resmî bir törenle duyurulması; halkın ekonomik kalkınmada ve bir kültürel miras olarak öneminden halka verilen desteği görünür kılma amaçlı olduğu söylenebilir.

Kişisel kimlik ve ortak kimlik boyutları arasında paradoksal gözüken ilişkinin varlığından (Jassman 2015: 139-170) hareketle kamusal alandaki aktörlerin söylemlerinde, kültürel miras ürünü olarak karıza dair vurguları ve farkındalıkları; biz bilinci ile bireysel bilgi ve birikimin birleştirici ilişkisini yansıttıklarını gösterir. Sosyo-kültürel ve iktisadî yapılanmayı şekillendirici etkiye sahip kamusal alandaki aktörlerin dahil oldukları veya yüklendikleri rolleri, yetkileri ile toplumsal yapılanmanın bileşeni kültürel kimlik ile biçimlendirirler. Bunun görünümünü, yukarıda adı geçen aktörlerin yetki ve rolleri itibarıyla karızların ortak kimliğinin ve medeniyetin ürünü vurgusuyla yaptıkları ve yapacakları işlere açıklık getirmeleri oluşturur.

Sidiq'in (2012: 44) ifade ettiği gibi, karızların zamanla kuruyarak sayılarının azalması; halkın almış olduğu tedbirler, karızları korumaya yetersiz geldiğinden bu yönde iyileştirici destekler için talepler artmıştır. Bu talepler için kamusal alanda politika

yapıcıların-kurucuların çevresinde dikkat uyandırılmıştır. Ancak karızların nasıl ve ne derecede korunacağı, bütüncül çapta araştırmayı gereklilik taşımaktadır.

3.4.1.2. Şıncañ Karız Araştırma Derneği (Şıncañ Kariz Tetqıqat Cemiyiti)

Sivil toplum örgütleri; su yönetimi politikalarının belirlenmesinde, uygulanmasında ve izlenmesinde gerçekleştirdikleri bir dizi faaliyetle su kaynaklarının kullanımı, yönetimi ve korunmasında aktif rol alırlar. Su yönetimi konusunda özellikle kamuoyunu kamuoyu oluştururlar ve halkın farkındalık düzeyini geliştirirler. Ayrıca politik söylem bölümünde de detaylı olarak aktarıldığı üzere politika yapıcılar üzerinde bir hakimiyet oluşturarak su yönetimi konusunun bir söylem olarak politikaya eklenmesine ve bu kapsamda yasalar yapılmasını, dolayısıyla su yönetişimi sağlarlar. Bu durum bir anlamda halkın görüşlerinin sivil toplum örgütleri aracılığıyla temsil edilerek sonrasında geniş kitlelere ulaştırabilme, politika yapıcılara aktarabilme, destek kapsamlarının geliştirebilme türünde amaçlara hizmet etmede bilfiil var oldukları söylenebilir.

Karızların da ekonomik, ekolojik, kültürel çevrede oluşturduğu etki ve sonuçları ön kabule alarak sürdürülebilir kılmak; soyut-somut kültürel miras ürünü olarak karızları korumak-onarmak, su güvenliği oluşturmak, halkın taleplerine aracı olmak gibi yaklaşımlarla 1992 yılında Şıncañ Karız Araştırma Derneği “Şıncañ Kariz Tetqıqat Cemiyiti” (ŞKTC) kurulmuştur. Dernek; karızların korunması, onarılması, tanıtımı üzerine faaliyetlerinin yanı sıra bilimsel araştırmaların yapıldığı ve sunulduğu, etkinliklerin düzenlendiği bir kurum-kuruluş olarak hizmet eder. Özellikle dernekte görevli karız uzmanları, su uzmanları karızlar hakkındaki tecrübeleri ve bilgileri ile su yönetimi politikalarının geliştirilmesine ve etkin bir şekilde sürdürülebilmesine katkı sunmayı amaç ve görev edinmişlerdir. Bu eğilimde dernek, özellikle karızcıların, çiftçilerin su yönetimi süreçlerine aktif bir şekilde katılmasını teşvik etmişlerdir.

Dernek tarafından tertip edilen karız araştırma sempozyum dizisinde, çeşitli disiplinlerden araştırmacın katılımı sağlanmıştır. Örneğin 15 Ağustos 2002 tarihinde Urumçi’de düzenlenen toplantıda, karızların azalması ve karızların günümüzdeki durumu, karızları koruma ve onlardan en verimli biçimde yararlanma gibi odak

noktalarına alınmış ve bunun sonucunda Turfan ve Kumul'daki karızları araştırma girişimlerini başlatma kararını almışlardır. Derneğin sekreteri ve karız uzmanı Tölmbök'in başkanlığında Turfan'daki araştırma -2002 yılı Ekim ayı- Toksun ilçesinin Şa köyünde başlamış ve bütün karızları araştırma 180 günde tamamlanmıştır. Bu araştırmada, Turfandaki 1091 karız incelenerek bunlardan suyu olan 404 karız (yıllık su miktarı, 231 milyon 900 bin metreküp) ve 833 kurumuş karız tespit edilmiştir. Yine dernek tarafından hazırlanan *Şıncañ Karızları* adlı iki ciltli kitap, Şıncañ Halk Neşriyatı⁶⁸ tarafından 2006 yılında yayımlanmıştır. Bu araştırma ve derleme çalışmasına yirmiden fazla bilim insanı, su işleri uzmanı, karız araştırmacısı katılmıştır. Söz konusu çalışma, karızların renkli fotoğrafı, tarihi, genel durumu, su miktarı üzerinedir (Sidiq 2012: 43-44).

5-7 Haziran 2002 tarihinde 4. Sıra Temsilciler Kurultayı'na; Karız Araştırma Derneğinin Başkanı, Su İşleri Bakanlığının Sekreteri Tursun Tohti, 1998 yılından itibaren derneğin hizmetleri hakkında bilgi vermiştir. Yine toplantıdaki katılımcılar, Turfan'daki karızlar üzerine incelemelerini paylaşmışlardır. Hizmet raporunda, Turfan'ın yaşam kaynağı olan karızların yüksek tehditle karşılaştığı saptanarak - karızların miktarı ve kuruması üzerine 1949 yılında 1084 karız, 1957'de 1237, 1990'da 725, 2000'de 446 karız- (Rehman 2002: 21) azalmaya dikkat çekilmiştir.

ŞKTC'nin 5. Kongresi 12 Haziran 2008 tarihinde düzenlenmiştir. Toplantıya Özerk Bölge Su Departmanından liderler ve uzmanlar, Çin Fenler Akademisi Şıncañ şubesinden araştırmacılar, Şıncañ Üniversitesi Filoloji Enstitüsünün profesörleri, karız araştırmalarıyla ilgilenen ve araştırma yapan akademisyenler ve temsilciler, Turfan ve Kumul'un ilgili rehberleri, karızların sahiplerinden oluşan 100'e yakın kişi katılmıştır (URL-13).

Yukarıda görüldüğü gibi dernek tarafından yapılan karız araştırma ve inceleme çalışmalarında mühendislikten su uzmanlığına, çevre bilimlerinden zirai bilimlere kadar

⁶⁸ Kitabın danışmanlığını ŞKTC'nin fahri başkanı Tömür Devamet; Başkanlığını Su İşleri Bakanlığı Parti Komitesi sekreteri Osman Savut ve müdürlüğünü de Nazir Vañ Şıncañ üstlenmiştir. ŞKTC'nin baş Sekreteri, Karız araştırmacısı Ğopur Nuridin Tölmbök derleyicisi olmuştur (Sidiq 2012: 43-44).

farklı disiplinlerin bir araya getirilmesi ve karız sahiplerinin, karız kazıcıların deneyimleyenler ve bilgi taşıyanlar olarak dahil edilmesi; derneğin geniş çerçevede hedeflerini ve vizyonlarını yansıtmaktadır. Bu yönde bir eğilim, bir su teknolojisi aracı olarak karızların çok boyutlu bir içerik ve etkiye sahip olması; suyun ve çevrenin korunmasının sağlıklı biçimde yürütülebilmesi açısından önem taşır. Ayrıca geleneksel bilgi ile bilimsel bilgi birikimin avantajlarından yararlanma ve birleştirme yaklaşımı olarak entegre su yönetimi açısından önem arz eder.

3.4.1.2.1. Karızları Koruma Nizamı

Turfan karızları, 2005 yılında koruna altına alınan medeniyet yadigarları arasına girmiştir. 2006 yılının aralık ayında ise ŞKTC'nin sunduğu proje ile *Şincañ Uyğur Aptonom Rayoniniñ Karizlerini Qoğdaş Nizami* “Sincan Uyğur Özerk Bölgesinin Karızlarını Koruma Nizamı” ilan edilmiştir (Sidiq 2012: 84-85). Bu plan, karız sayımını ve onlarca karızın restore edilmesini sağlamıştır. Karız sistemlerinde hızlanan düşüşü azaltma, tekniğin gelecek nesiller için kurtarılma potansiyelini göstermektedir (Liu and Yilihan 2013, akt Barbaix 2022).

Karızları koruma ve onlardan çok boyutlu verimlilikte faydalanma amacıyla oluşturulan sözleşme; “ne yapmalıyız” sorusuna cevap veren *normatif metinler* (bk. Assmann 2015: 151) olarak da okunabilecek olup kültürel mirası koruma sorumluluğu ve yükümlülüğü taşıyan sivil toplum kuruluşu olarak karız araştırmacılarının ve uzmanlarının bulunduğu dernek, iş birliği ile otuz altı maddeden oluşan ve korumayı esas alan kurallarla sonuçlandırmışlardır. Su yönetimi ve kullanımı kapsamında; su hakkını ve eşitliğini sağlama, ekosistemi korumaya yönelik davranışları sergileme vb. üzerine normatif metin oluşturma işlevi sağlanmıştır. Böylece antik yapı olarak karızları korumaya yönelik normatif eylemlerle halkın gündelik dolaşımında olan su bilgisi düzenlenmiştir. Ekonomik, toplumsal ve ekolojik verimi sürdürme amacıyla belirlenmiş sözleşme maddeleri şu şekildedir:

Karızları Koruma, Faydalanma Nizamı

- 1) Karızları korumada herkesin sorumluluğu var, Şıncañ Uygur Özerk Bölgesinin Karızları Koruma Nizamı”na anlayışla saygı gösterilmesi gerek.
- 2) Karızın merkezi akın seviyesi, kanalın iki tarafın da 30 metre çevresinde tarım, yol yapılamaz, öncelikle ekilen yerler ya da mevcut inşaat durumu korunur.
- 3) Karız, karızın su kaynağı ve kuyusu, kanal, kanal ağzı, açık arığı, gölü ve onun ek kısmını kapsar.
- 4) Karızı koruma ve ondan faydalanmada, dönemin sulama inşası ile birleştirilip bilimsel planla ile kapsamlı yararlanıp ekonomik verime, içtimai verime ve ekolojik verime itibar vermek gerekir.
- 5) Bölgenin sulama memuru, mesul şubede karızı koruma, gözetip yönetme ve karızdan faydalanmadan mesuldür.
- 6) Karızdan kazanç elde eden kent, mahalle sakini, her yıl sermaye vererek ve emek gücünü örgütleyip karız bakımını yapar, onarmaya mesuldür.
- 7) Karızın iki kenarındaki şehir, köy halkının karız suyunu koruma, suyun kirlenmesine karşı durma mesuliyeti var.
- 8) Karız tünel ağzındaki halk, topladığı bölgelerde su kesmeye, yıkanmaya, çamaşır yıkamaya kesinlikle izin verilmiyor. Su kaynağının temiz olmasına kefalet edildi,
- 9) Karızlara yolsuzluk yapan şahıs ve yerler “Şıncañ Uygur Özerk Bölgesinin Karızlarını Koruma Nizamı”na esasen cezalandırılır,
- 10) Karız olan köy, mahalleler derin karız yönetmek; küçük gruplarını kurup karızları her gün yönetmeye mesul olması, sermaye, emek gibi konularında danışıp çiftçileri gönüllü esasta hareketlendirmesi gerek,
- 11) Karızı koruma ve ondan faydalanma büyük planı ve tarla işleri planı gibi meslekle ilgili planlara uygun olması ve su inşası işleri planı ve elektrikli kuyu inşası işleri planına birleştirilmesi/yaklaştırılması gerek.
- 12) Özerk bölgenin ve karız olan yerdeki eyalet, şehir (vilayet), ilçenin su memuru mesul hattı karız suyu kaynağı hareket halinde gözetim ve istatistik haline getirme hizmetini artırıp her beş yılda bir kez inceleyip değerlendirme ve inceleyip

değerlendirme neticesine esasen karızı koruma ve ondan faydalanma ciddi planını düzeltmek gerekir.

13) Karız olan yerde su zenginliğini ortaya çıkarmakta, karızı koruma ve ondan faydalanma büyük planını yerine getirmek gerekir.

Su deposu yapma, değiştirme gibi kontrol hareketlerindeki su yapılarında ya da elektrikleşen kuyu kazmada, inşa, yönetimi bilimsel kanıtlayıp karız su kaynağına tesir etmesinden korumak gerekir.

14. Özerk bölgenin ve karız olan yerdeki eyalet, şehir, ilçenin su kaynağı genel miktarını kontrol edip su zenginliğini iyi eşitleyip karıza gerekli su zenginliği uygun yerleştirip ve koruyup suyu kaynağının kurumasının önünü almak gerekir.

15). Özerk bölgenin ve karız olan yerdeki eyalet, şehir, ilçenin su kaynağı mesul kolu yer altı suyunu gözetip ve yönetimi güçlendirip yer altı suyunu fazla kazan yerler verimli tedbir alıp yer altı suyunun devamlı azalmasını engellemek gerek.

16. Karız sahipleri, karız kanalı boyunca göze görünen yere koruma belgelerini yerleştirmesi gerek.

17. Karız su kaynağındaki baş kuyunun aşağısından iki km, sağ-sol tarafından 700 m etrafından kanalın sağ-sol tarafından 500 m çevrede elektrikli kuyuları sınırlayıp su çekme miktarını aşamalı azaltmak gerek.

Söz konusu bu maddelerde, karızlar etrafında gelişmiş geleneksel bilginin uygulamalarına ilişkin hususlardan bahsedilmemektedir. Bundaki etken ise dernek gibi kurumsal niteliğe sahip yapılaşmaların; korumayı daha çok fiziksel çerçevede gözlemleyebilmesidir. Oysaki yapı olarak karızları, karız suyunu ve doğayı birbiri ile örüntülü olarak düşünen geleneğin taşıyıcıları, bir başka ifadeyle de etkileşimde bulunduğu doğayı “yuva” gibi tecrübeleriyle bilen, düşünen ve hareket eden geleneksel bilgi sahibi karızcılar, çiftçiler, yerel halk doğayla barışık gelenekleriyle ve inançlarıyla destekleyici, koruyucu ve sürdürülebilir kılıcı ekolojik hareketlerini, uygulamalarını aktarmaktadır. Ayrıca gelenek taşıyıcılarını kısaca “içini dışını bilen” deyiimiyle de öz olarak ifade edilebilir. Örneğin karız yolunun ağaçlı olması; karız gölünün doluluk oranını belirlenme, karız suyunda çamaşır yıkanırca ağaçları kurutacağı vb. türde örnekler artırılabilir. Burada karızları koruma girişimi, fiziksel anlam odağında olup

bahsettiğimiz açılardan eksik görünse de koruma girişimi için bir değer oluşturduğu şüphesizdir.

Naess, ekonomik, teknolojik ve ideolojik yapıları etkileyen çevre politikalarının değişmesinin gerekliliği (akt. Dindar, 2012: 74) düşüncesine sahiptir. Bu görüşten de yola çıkılarak karızları koruma ve onarmada karızcıların başta olmak üzere onu kullanan çiftçilerin, yerli halkın geleneksel bilgisi ve uygulamaları, görüşleri esas alınmalıdır.

3.4.1.3. Çiftçilerin ve Yerel Halkın Destek ve Çalışması

3.4.1.3.1. Çatqal Köyü Guñsañ Şehri, Tuxtaş Karızı Ekolojisini Koruma Topluluğu

Bölgenin ileri gelenleri, mahalle halkının girişimi ve Mexmut Memet'in katkısı ile 2009 yılının mayıs ayında halk meclisinin onayı ile resmî olarak “Çatqal Köy Guñsañ Şehri, Tuxtaş Karızı Ekolojisini Koruma Topluluğu” kurulmuştur. Bu topluluk, Turfan'daki onarım ve korumaya ilişkin çiftçilerin kurduğu ilk topluluktur (Turi 2011: 54). Çiftçilerin ve yerel halkın karızları korumak için bir topluluk altında birleşerek gayri resmî teşkilatlanmadan resmî teşkilatlanmaya geçiş anlayış ve girişimleri farkındalık ve kamuoyu oluşturma ile de irtibatlıdır.

6.1.2. Ulusal Düzeyde Girişim ve Faaliyetler

Merkezi hükümetin kaynaklar üzerinde otorite talep etmesine aracılık eden yasal ve politik çerçevelerin, Uygurların karız yönetimi konusunda sorumluluk duygusunu yok ettiği bunun sonuncu olarak da karızın korunmasında yerel temsilcilik alanında neredeyse hiç irade veya alan kalmamıştır. Sürdürülebilir çözümlere ulaşmak için kentleşme, sanayileşme ve modern tarımın zorlukları karşısında entegre önlemler gereklidir. Ancak, sürdürülebilir kalkınma planlamasında, Turfan halkı ve çevreleri arasında kalıcı bir bağ oluşturan su yönetimindeki yöntem ve değerler mevcut modele dahil edilmesinin belirsiz olduğunu belirtilir (Jetzer 2015:6).

6.1.3. Uluslararası Düzeyde Girişim ve Faaliyetler

Dünyada suyun kullanımı; adil su dağıtımı ve paylaşımı, su güvenliğini ve tasarrufunu sağlama, su kirliliğini önleme, sürdürülebilir ve entegre su yönetimiyle ekolojik çevreyi koruma gibi suya ilişkin çeşitli konularda kamuoyu oluşturan, küresel boyutlarda destek sağlayan, etkinlikte bulunan birçok kurum-kuruluş bulunmaktadır. Bunlar arasında UNESCO⁶⁹, Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Birliği (AB), WB, IMF, Dünya Su Konseyi (WWC), Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), BM Küresel İlkeler Sözleşmesi (UN Global Compact) – CEO Su Uygulaması, İş Dünyası ve Sürdürülebilir Kalkınma Konseyi (WBCSD), Dünya Doğayı Koruma Birliği (IUCN), – Su Programı bulunmaktadır.

Tarihsel süreçte, çevre üzerine bilinen ilk dünya konferansı, *1972 Stockholm İnsan ve Çevre Konferansı* olup çevrenin sağlıklı yönetimi için kararların alındığı, çevre sorunları uluslararası kaygıların ön saflarında tutulmuştur ki bunlardan birini su sorunu oluşturur. Konferansta, yapılacak eylemler için yirmi altı prensip belirlenmiştir (URL-14). Ardından Arjantin'in Mar del Plata şehrinde 1977 yılında *BM Su Kaynakları Konferansı*, 1992'de ise *BM Dublin Konferansı*'nda suyun ekonomik bir mal olduğu görüşü savunularak WWF oluşturulmuştur.

Küresel düzeyde, su hakkı, eşitliği, tasarrufu, güvenliği, kirliliği gibi konular üzerine çeşitli uluslararası aktör UNESCO, Dünya Su Konseyi gibi kuruluşlar; geleneği ve geleceği korumak adına eğitsel bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Bu uluslararası kurum ve kuruluşlardan Turfan ve Kumul'daki karızlara yönelik destek, proje ya da önerileri aşağıda verilmiştir.

3.4.3.1. Dünya Bankası

⁶⁹ UNESCO tarafından *BM Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu'nun* çağrısı ile tatlı su kaynaklarının miktarı, kalitesi, kullanımı ve yönetimi açısından küresel bir bakış oluşturmak amacıyla 2000 yılında, Water World Assessment Programme (WWAP) kurularak BM World Water Development Report'un (WWDR) başta üretim olmak üzere, su kaynaklarının geliştirilmesi ve zamanında ve güvenilir bilgi yelpazesi için BM Üye Devletlerinin ve uluslararası toplumun artan gereksinimlerini karşılamak amaçlanmıştır (URL-5).

WB, dünyada su sorunlarını ele alarak su kaynaklarına ve teknolojilerine yönelik projelendirme çalışmalarından birini karızlar oluşturmaktadır. *Conserving Water in China's Hottest and Driest Place* “Çin'in En Sıcak ve En Kuru Yerinde Su Tasarrufu” başlığı ile haber yapılmıştır. Projenin bu kurak bölgede su kaynakları yönetiminin ve antik su temin sistemi karızların korunmasına, iyileştirilmesine yardımcı olduğu aktarılıyor. Havzadaki yaklaşık 600.000 sakinin çoğunluğunu Uygurların oluşturduğu, geleneksel olarak dağlık bölgelerdeki nehirlerden gelen su kaynaklarına veya karız sistemlerine mahsullerinin ve meyve bahçelerinin sulanması için güvendikleri belirtilmiştir. Ancak son yıllarda hızlı ekonomik büyüme ile su tüketiminin arttırılması, arzı arttırmış ve yer altı suyunun aşırı kullanımına yol açmıştır (URL-2).

Su kaynaklarının yönetimini iyileştirmek, sınırlı su kaynağını güvence altına almak amacıyla WB; *Xinjiang Turpan Water Conservation Project* “Şincañ Turfan Su Koruma Projesi” ile desteklemiştir. 2010 yılında başlayan kanalları iyileştirme, karık sulamadan damla sulamaya geçiş, arazi tesviyesi⁷⁰ ve iyileştirilmiş drenaj gibi yöntemlerle su tasarrufu sağlamak için çeşitli önlemler alınmıştır (URL-2). WB ve yerel yönetim; proje kapsamında yenilikçi su tasarrufu yaklaşımları için pilot uygulama yaparak suyun tüketim amaçlı kullanımı, planlanması ve tahsisi için buharlaşma ve terleme (evapotranspirasyon) ölçümüyle uzaktan algılama⁷¹ teknolojisiyle desteklenen bir entegre su yönetim sistemi tanıtılmıştır (URL-2). Karız sisteminin modern teknoloji ile ilişkisi üzerine WB; su tüketimini izlemek için, uydu *Ziyuan III* tarafından toplanan verilerle uzaktan algılama teknolojilerinin kullanıldığı belirtir. Çin Bilimler Akademisi, Uzaktan Algılama ve Dijital Dünya Enstitüsü'nde görevli Dr. Wu Bingfang, her parselin su tüketiminin ve tüketimdeki farklılaşmayı izleyebilmelerinin çiftçilerin sulamalarını planlamalarına yardımcı olduğunu ve meyve kalitesi ile doğrudan gelirlerini arttıracaklarını vurgulamıştır (URL-2).

⁷⁰ Arazi tesviyesi/arazi şekillendirme, daha iyi yüzey sulama ve drenaj için sulama alanlarının topolojisinin iyileştirilmesidir. Genellikle elverişli ürün veriminde, yüzey sulama tasarımında uygulanan ilk adımdır. Büyük arazi düzensizliklerini gidermek sulama suyunun elverişli şekilde uygulanmasını sağlar (Reddy 1996: 183).

⁷¹ Geleneksel su yönetim sistemlerinde uygulanan uzaktan algılama üzerine örnekler üzerine bk. (Egitto 2013)

Ülkedeki en tatlı meyvelerden – üzüm, kavun, armut, kayısı, şeftali...- bazılarının yetiştirildiği Turfan’da, iyileştirilmiş su kaynakları yönetimi; su arzını ve gelirlerini de artırmıştır. Alınan önlemleri, üzüm çiftçilerinden Abdul Hemudul Hemudul, ... *Daha önce köyümde yetiştirilen üzümlerin yarısı su sıkıntısı nedeniyle olgunlaşmadan kurudu. Artık, daha iyi yönetim ve daha akıllı sulama ile artık bunun için endişelenmiyoruz* şeklinde uygulamanın verimliliğinden bahsetmiştir. Gülnisahan Yimit ise o yıl, önceki yıla kıyasla üzüm çiftliğini üç kat fazla sulayabildiğini ve daha fazla içme sularının olduğunu dile getirmiştir (URL- 2). Bu su tasarrufu amaçlı entegre sistemler, 2013 Ağustos ayına kadar proje kapsamında:

- Yer altı suyu kredili mevduat proje alanlarında 2,35 milyon m³ ve havzada 22,6 milyon m³ azalmıştır.
- Su tedarik kapasitesi 2,35 milyon m³ artmıştır.
- 42.100 m sulama kanalı iyileştirilmiştir (URL- 2).

Sınırlı su tedariklerini artan taleplerle dengelemeye çalışan tüm Turfan Havzası’nda; yer altı suyunun fazla çekilmesi ve düşen su seviyeleri, küçük çiftçiler için düşük gelirler, kıt su kaynaklarının kullanımı, yerel ekosistem ve gelecekteki öncelikli talepler için yetersiz kaynak bırakması, su tasarrufuna dair çabalar, sezgisel olarak havza su tüketiminde genel bir artışa yol açmıştır (URL-12).

Sulanan arazilerin genişlemesi, yer altı suyunun kullanımının artırması, Turfan’daki istihdamın %70’ini oluşturan tarımın sürdürülebilirliğini tehdit etmiştir. Turfan hükümeti, modern ve su tasarrufu sağlayan sulama teknolojilerine (damlama-sulama, fiskiye, kanal kaplama, düşük basınçlı borular, vb.) yatırımlarda bulunmuştur. Yerel planlamacılar, yeni teknolojiler ile su tasarrufu sağlayabileceklerini ve sulanan tarım arazilerini genişletebileceklerini düşünmüşlerdir. Fakat beklenen tasarrufun sağlanamamasına neden olmuştur. Yer altı suyu seviyeleri ise yılda 1,5 – 2,0 metre azaltmıştır ve karız sistemleri bakıma ihtiyaç duyar hale gelmiştir, vaha ve göl ekosistemleri ciddi şekilde hasar görmüştür (URL-12). 2008 yılında, WB, bu sorunları araştırmak ve yenilikçi, uygulanabilir çözümler önermek için Şincañ Turfan Su Koruma Projesi (Bütçe: 100 milyon ABD Doları) hazırlamıştır (URL-12).

The World Bank China'nın (WBC) tespitleriyle geçimleri yer altı suyuna bağlı olan küçük çiftçiler, hızla düşen su tablaları ve büyük ve daha maliyetli pompalar kurma ihtiyacını duymalarından dolayı karızlar, tehdit altında kalmışlar ve küçük çiftçiler ihtiyaç duydukları yeterli suya sahip olamamışlardır. Mevcut su kullanım modelleri; karız kuyuları, yerel ekosistemler ve yeni endüstri ve iç talepler için yetersiz kaynak bırakmıştır (URL-12, 2017, 2).

WB (URL-12), araştırma ve analizleri sonucunda, modern sulamanın ise her zaman su tasarrufu sağlamayacağını gerekçelendirerek;

- 1) Ürün kalitesi ve verim artırılırken bireysel çalışan çiftçilerin su tüketimi artırabilir,
2. Geleneksel sulama yönteminde fazla su toprağa sızarken veya aşağı akarken havzadaki diğer çiftçiler ve ekosistemler için güvenilirliğine karşılık, modern sulama sistemlerinde bu, akışları azaltır ve havza perspektifinden su tasarrufu sağlamayabilir.
- 3) Su hakları tanımları; çiftçilere ortak kanallardan belirli hacimde su taşıma hakkı verirken modern sulama teknolojilerinden kaynaklanan tasarruf, çiftçilerin geri çekilme haklarını azaltmaz. Sulanan araziler genişleterek veya ekin yoğunluğu artırılarak suyu tekrar kullanmak ekonomik yarar sağlar.

WBC, yüksek oranda su kıtlığı olan bölgelerde bu paradoks için çözüm; havuz ölçeğinde su muhasebesi ve planlama yapmak, toplam su tüketiminde sürdürülebilir bir sınır tanımlamak, azalma için hedefler belirlemek ve ardından her arazi planında gerçek su tüketimini (ET) dikkatli bir şekilde izlemek, kontrol etmek ve azaltmaktır. Turfan'da olduğu gibi, bu da ekili arazinin toplam alanında bir azalma, yüksek değerli düşük su ekinlerine geçiş ve su-akıllı agronomik uygulamaların modern sulama teknolojileriyle birlikte kullanılması gerektirebilir. Turfan'da olduğu gibi, bu da ekili arazinin toplam alanında bir azalma, yüksek değerli düşük su ekinlerine geçiş ve akıllı-su agronomik uygulamaların modern sulama teknolojileriyle birlikte kullanılması gerektirebilir (URL-12).

Havza genelinde planlamanın;

- Su kullanımında havzada sürdürülebilir bir sınır belirleme,

- Su dengesi / bütçe analizi yapma,
- Çiftçilere Su Kullanım Hedefleri Tahsis Etme,

Şeklinde üç maddeye dikkat edilmesini önerir (URL-12).

Su tasarruflu Tarım ve Sulama Pratiklerini ise;

Daha yüksek değerli, su tasarruflu ekinlere geçiş: Mısır, pamuk vb. gibi suyu yüksek, değeri düşük ürünler yerine üzüm, kavun vb. yetiştirerek daha az su tüketirken çiftçi gelirlerini artırmak.

Su tasarrufu sağlayan sulama teknolojileri kurma: Modern damla sulama, kanal kaplaması, alçak basınç sistemleri vb. aracılığıyla su kullanım verimliliğini artırın.

Sulama ve tarımsal uygulamaları optimize etme: İyileştirilmiş mahsul ve sulama uygulamalarıyla (ör. dikim + sulama programları, seralar, vb.) su kullanım verimliliğini artırın.

Daha az verimli sulanan araziye azaltma: Kurak iklim için ekilen çok fazla sulanan arazi vardı. Daha yüksek değerli mahsuller ve verimli sulama ile daha az verimli topraklar kullanılmayabilir; böylece çiftçilerin geçim kaynaklarını korumak ve su tasarrufu sağlanır (2017, 3).

3.4.3.2. UNESCO

2008 yılında UNESCO (URL-10), *Tentative Lists* “Geçici Listeler” kültürel kategorisi ile *Karez Wells* “Karız Kuyuları” başlığı ile Şincañ Uygur Özerk Bölgesi’ndeki karızları kaydetmiştir ve karızların koruma altına alınmasını “Üstün Evrensel Değerin Gerekçesi” olarak sunmuştur.

Yukarıdaki bu bilgiler doğrultusunda, kısaca değerlendirmek gerekirse; küresel ısınma, iklim değişikliği, nüfus artışı ile beraber hemen her evin önüne elektrikli kuyunun açılması karızların kurumasına ve sayılarının azalmasına neden oluşturmuş. Bununla beraber küreselleşmenin, modern yaşamın ve teknolojinin her geçen gün gelişimiyle beraber insanlığın suya daha kolay erişim sağlaması ve tüketmesi; karıza bağlılığı azaltmış hatta yok denecek düzeye getirmiştir. Bununla beraber, insan ve ekolojik

sistemde yarattığı etkiye ve işlevselliğe paralel maddi ve manevi kültürel miras ürünü dünya tarihine mal olmuş bir inşa olduğu kabulü konusunda halk, yerel ve ulusal politika yapıcılar ve ulusal-uluslararası kuruluşlar hemfikirdir olmuşlardır.

SONUÇ

Dünyanın çöl, yarı çöl ve kurak bölgelerinde her toplum, kendine özgü su yönetim araçları, uygulamaları ve yaklaşımları geliştirmiştir. Bunlar arasında kısmen benzerlik gösterenleri bulunsa da coğrafya, kültür, inanç sistemi gibi etkenlere göre farklılık arz eder. Türk kültür tarihinde, Turfan Uygurları da çevrenin sunduğu kısıtlamalar karşısında, çöl bölgesinde yaşamsal ihtiyaç olarak duydukları su sorununu; ilkel yöntemlerin kullanıldığı çağlarda ortak akıl, yaratıcılık, iş birliği ve kol gücü potansiyeli ile Tanrı Dağlarından eriyen kar ve yağmur sularının oluşturduğu yer altı su kaynaklarını yaşam alanlarına ve tarımsal arazilere su kaybına uğratmamak için yer üstünde bir dizi kuyular ile yer altı kanalıyla birbirine bağlayarak geliştirdikleri geleneksel su teknolojisi karızları inşa etmişlerdir. Bu inşa ile Turfan Uygurları; “su uygarlığı”, “su medeniyeti”, “su toplumu” olma yolunda doğa ve insan etkileşimi ile entegre biçimde suyu depolayarak, yöneterek/yönlendirerek ve dağıtarak başlangıç adımlarını atmışlardır. Halk arasında, insan yaşamında ve çevresel peyzajda yarattığı etkiden dolayı “dahiyane sistem”, “olağanüstü teknoloji”, “ustaca inşa edilmiş inşa”, “akıl ve ferasetin ürünü”, “uygarlık harikası”, “mucizevi keşif” gibi türevlerde tanılandırılmasına ve anlamlandırılmasına ortam hazırlamıştır.

Karızların bulunduğu coğrafya ve koşullar karşısındaki yaratıcı ve işlevsel yönü; tarihi kaynaklarda, seyahatnamelerde, edebi metinlerde, güzel sanatlarda, turizm sektöründe vurgulanan ve eklenen sistem olması, dikkate değer yapıda olduğunu kanıtlamıştır. Karız etrafında gelişim gösteren su yönetimine yönelik incelememiz ve yaklaşımımız sonucunda; sosyal, kültürel, ekonomik, ekolojik ve çevresel etkenler arasındaki ilişkinin ve etkileşimin çok boyutlu ve örüntülü olduğu ortaya konulmuştur. Davranış biçimlerini ve kalıplarını şekillendiren karızların teknoloji, doğa ve insan faktörleriyle oluştuğu ifade edilmiştir.

Uygurların çöl ikliminde su sorunun çözümünde, insan-doğa etkileşimi ve geleneksel bilgiden yararlanarak su kaynaklarını ustaca yönetmede binlerce yıldır sürdürülebilir döngünün bir ifadesi olarak; devasa bir su yönetim projesi oluşturarak sulamaya dayalı tarım ekonomisini ve üretim tarzını geliştirmişlerdir. Çöl ortamında kuraklık ve soğuğa

karşı verilen mücadele; karız sisteminin kullanılabilir hale getirilmesiyle halkın mücadelenin bir sonucu olarak ve uğraş yöntemi de değişerek yerini suyun yönetimi-yönlendirilmesi, bakım ve kontrolleri ve sürdürülebilirliği almıştır. Suyun taşınmasından depolanmasına, korunmasından dağıtımına tüm döngülerini; içinde bulundukları çevre ve gelenekleri ile uyumlu bir formda destekledikleri saptanmıştır.

Karızların evsel kullanım, tarımsal sulama, biyo-kültürel çeşitliliğin sağlanması, doğayla barışçıl ve sürdürülebilir üretim gerçekleştirme odağı gibi her bir işlevsel özellikleri beraberinde su yönetimi, kullanımı ve kültür ilişkisini ortaya çıkarmıştır. Tüm bu önem ve değer; geleneksel su teknolojisi karızların inşasından suyun kullanımına; ekolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden çok boyutlu olarak geleneksel uygulamaların, hareketlerin, eğilimlerin, kalıplaşmış biçimlerin ve görünümünün halkbilimsel bakış açısıyla analiz edilmesi tezin ana eksenini belirlemiştir. Çünkü geleneksel su yönetim teknolojisi karızlar aracılığıyla suyun yönetilmesi; teknik bilgi, gerekli malzemeleri bir araya getirebilme ve kullanabilme, ekolojik döngüyü sağlayabilme ve koruyabilme, çevreye etkilerini görebilme ve sulamayı koordine etme becerisinin, yerel halkın bunlar arasındaki dengeyi ve ilişkiyi kurmasında yatmaktadır.

Uygurlarda su teknolojisindeki gelişiminin izi, ekolojik ve kültürel boyutlarıyla sürdürüldüğü bu tez çalışmasında görülmüştür. Suya erişim, suyun yönetimi, ev içi alanda ve tarımsal sulamada kullanılan geleneksel su teknolojisi karızlar ile halk ve çevre üzerindeki etkisine odaklanılmıştır. Saha araştırması, tarih, arkeolojik ve antropolojik verileri, metin incelemeleri sonucunda; su sistemi ve teknolojisi olarak karızların Turfan halkının yaşama ve düşünme biçimini etkilediği ve karız ve karız suyu etrafında çevresel, ekolojik, ekonomik değişim dolayısıyla da toplumsal düzenlerini ve kimliklerini, dünya görüşlerini, geleneklerini-göreneklerini genel ifadeyle de su yönetim kültürünü, sulama kültürünü şekillendirmişlerdir. Söz konusu etki ve yaratım bu karız sistemin toplum ve birey yaşamındaki gücünü, sevgisini ve bağlılığını gözle görünür bir duruma getirmiştir.

Medeniyetin kaynağı ve adımlarından olan su yönetiminin ve sulamanın kültürünün yüksek düzeyde toplum dayanışmasını, düzenini ve ilişkilerini ortaya çıkartacak niteliğe

ve işlevselliğe sahip olduğu saptanmıştır. Karızların inşasında, bakım ve kontrollerinde karızcıların ve suyun kullanımı ve dağıtımında çiftçilerin başta olmak üzere yerli halkın bilgisine, doğa ile barışçıl etkileşimlerine, çevreci ve ekolojik bakış açısına dayandığı ve yüklenen anlamla beraber sürdürülen bu bilginin ve deneyimin geleneğin, inanışların içine yerleştirilmiş olduğu ortaya koyulmuştur. Ayrıca Uygurların geleneksel meslekler etrafında oluşturdukları risale örnekleri içerisinde Nemtul'un (2011), çalışmasına dahil ettiği *Karızcılar Rizalesi* ile karızcılık mesleğinin, karız ve karız suyunun dini boyutta anlam kazandırıldığı görülmüştür.

Karız sistemi; kırsal geçim kaynaklarının artırılmasına, karız ile ilişkisel tarımsal peyzajın oluşturulması ile kültür turizminden agroturizmin geliştirilmesine, üretimde geleneksel bilginin kullanımıyla doğadan elde edilen malzemenin israf edilmeyerek tasarruf sağlanmasına, döngüsel bir şekilde tarımsal araç gereçlerin üretimine ve bu yönde geleneksel mesleklerin oluşumuna etki ederek ülke ve hane halkı refahının iyileştirilmesinde önemli bir role sahip olmuştur.

Turfan Uygurlarının karız bağlamında, geleneksel ekolojik bilgilerini gelenekleriyle ve inanışlarıyla su kalitesinden su tasarrufuna, toprağın korunmasından biyo-kültürel çeşitliliğin sağlanmasına değin sürdürülebilirlik odağında uygulama, tutum ve davranış yönelimleri görülmüştür. Bu yönelimlerde, halkın yaşama biçimine, üretim tarzına, ekonomik kalkınmasına ve çevresel manzarasına etki eden bir işlevsel sistem olmasına ek, evrensel olarak suyun anlam ve önemine paralel, onun kutsallığı ve yüceliği ile ilişkili düşünce, karız ve karız suyu etrafında şekillenen inanış ve uygulamalara etki etmiştir. Bu gelişim de karızların kullanımı ve yönetimiyle ilgili düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Halkın suya karşı sorumlulukları, yükümlülükleri; yer-su kültü, atalar kültü, yaradılış merkezine yerleştirilmiştir. Söz konusu pratiklerle de karızların korunmasına, karız suyunun temizliğine, kirletmemesine, kurutulmamasına dair geleneksel bilgi, inanış ve uygulamalar ile bütüncül olarak sürdürülebilir su yönetişimi gerçekleştirilecek bunların her biri su konusunda gelecek nesillere kadar uzanan etiğin bir parçası olmuştur. Öz olarak suyun yönetimi ve kullanımı, etiğin inşası olarak hak temelli ve sorumluluk temelli gerçekleştirilmiştir.

Karızların ve karız suyunun kullanımında yapılması ve yapılmaması gerekenleri yerel halk pratikleri sonucunda yazılı olmayan kurallarla yönetmişlerdir. Böylelikle karızlar aracılığıyla tarım havzası olma özelliğini sürdürülebilir kılmışlardır. Bu işlevsel yapıya sahip karızların katkısının yanı sıra halkın uyum sağlama ve başa çıkma stratejisi olarak entegre edilmiş bir modelleme sistemi olarak kültürel miras ve tarihi yapılar arasında ekonomik, ekolojik özelliği ile ayırt edici bir öneme sahip olmuştur. Bu durumun ise görüşümüzü destekler nitelikte *suya değer vermenin su sorunlarını çözmenin anahtarı ve görünmeyeni görmek yaklaşımının bir sonucu olarak şekillendiği* söylenebilir.

Sözlü kültür ürünlerine bakıldığında da karızların Uygur kültürünün bir sembolü olduğu, Uygurların çalışkanlığının, yaratıcılığının, iş birliğinin, akıl ve ferasetinin bir göstergesi olarak kabul edildiği ve kültürel gurur, toplumsal prestij algısı yarattığı bir kültürel miras ürünü olarak halk şiirlerinde, atasözlerinde, efsanelerde ele alındığı görülmüştür. Söz konusu örneklerde de karızlar ile suyun temininin ve erişiminin, çevresel ve kültürel peyzajın dönüştürülmesi, doğanın yeniden yaratımı üzerindeki etkisi; onu kült bir yapı gibi düşünceye ve kavrayışa aracı olmasını sağlamıştır. Doğal kaynak olarak karız suyuna verilen değer, atfedilen anlam ve önem ile ilişkili halkın hayat tarzına ve dünya görüşüne etki etmiştir.

Su yönetiminin kol gücü, yaratıcılık, rasyonel düşünce ve geleneksel bilginin bileşimi görünse de bunun çok daha ötesinde toplum ve hane içi ilişkilerde, toplumsal tutum ve davranışlarda, cinsiyete dayalı iş bölümünde ve kullanımında yaygın görünümde karız sisteminin inşası, suyun yönetimi, kontrolü, tarımsal sulama, dağıtımı eril cinsiyet hâkim olup bu çerçevede de kimliklerini, kendiliklerini temsil bir alan olduğu sonucuna varılmıştır. Dişil cinsiyetin ise ev içi alanla özdeşleştirilmiş karız arıklarının kıyısında çamaşır yıkama, eve su taşıma gibi alanlarda var oldukları, dahil edildikleri belirlenmiştir.

Kültürel bir sistem olarak karızlar, holistik bir yapıda yaşam ve üretim planı olup hayat tarzını ortaya koyan sistem olmuştur. Adaptasyonla beraber kültürel, sosyal ve politik organizasyonları ve kurumları, ekonomik sistemleri, aile içi dinamikleri, din, dil, inanış gibi çok boyutlu içeriğe ve yönelime sahiptir. Bununla beraber gündelik hayatta

tarımsal üretim ile ekonomik kalkınmanın gelişimiyle mutfak ve yeme içme kültürü, düşünme ve algılama biçimlerini, dünya görüşlerini, bir başka deyişle karıza bağımlı halkın tüm yönlerini kapsamıştır.

Karız suyu ile oluşturulan çevresel ve kültürel peyzajın sosyal ve kültürel olarak inşa edildiğini ve değişimin izlerinin de duyuşal hafızada kök saldığı, dünya görüşlerini, kimliklerini yansıtacak sözlü ve yazılı olarak da ifade ettikleri görölmüştür. Bilhassa atasözü örnekleri ile geleneklerinin, inanışlarının ve düşünme biçimlerinin, geleneksel ekolojik bilgilerinin genel ifadeyle hayatlarının her alanıyla ilişki kurularak uyarlanmış ve aktarılmıştır. Bir diğerk belirgin görünüm de karızlara ad verilmesi ve zamanla da belirli yerlere karızın adının verilmesi; değerkleri açısından halkın kültürel belleğini, kimliğini oluşturan bir yapıya dönüşmüştür. Daha geniş ifadeyle, incelemeler sonucunda, somut ve soyut anlamda karızlar ile halkın inşa etme ve değerk üretme becerisi, kavrayışı açıkça görölmüştür.

Günümüzde nüfus artışıyla su kaynaklarının aşırı kullanımı, elektrikli kuyuların açılması, endüstriyel atıklar, iklim değışikliği, maddi destek yetersizliği, modern yaşam ve gelişmiş teknolojilerle suya daha kolay erişilebilir hale getirilmesi veya birtakım ihtimaller gibi sebeplerden dolayı karızların sayıları kuruyarak azalmış, köylerde karız suyu kullanımı yok denilecek kadar az olup kurumaya yüz tutmuş veya nihayetinde terk edilmişlerdir. Ancak arkaik bir su teknolojisi olarak binlerce yıldır sürdürülebilirliği, çok boyutluluğı ile ulusal ve uluslararası boyutta değerklendirilmiştir. Karız teknoloji ile modern teknolojinin olmadığı dönemlerde su yönetimi göz önünde bulundurulduğunda donanımlı, yapıcı ve sorumlu davranışları teşvik edici, farkındalık yaratma, bugün ve gelecek için sürdürülebilirliğini sağlama gerekliliğı anlaşılır.

KAYNAKÇA

A. Basılı Kaynaklar

- Abdulla, Buğda. (1982). Turpan Qesidisi (Şéir). *Tarim*, (2), 66-68.
- Abudu, Shalamu; Çevik, Sevinç Yeliz; Bawazir, Salim; King, James Philip; Chun-liang, Cui. (2011). Vitality of Ancient Karez Systems in Arid Lands: A Case Study in Turpan Region of China. *Water History*, (3), 213-225.
- Abudukelimi, Bumairimu. (2006). *Uygur Türklerinin Dini İnanişları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Abudula, Aıbıbaimu, (2013). Geçmişten Günümüze Turfan Karızları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Adeel, Zafar (2008). Promoting Traditional Water Management in Drylands: Adapting Traditional Knowledge to Meet Today's Challenges. Zafar Adeel, Brigitte Schuster, Harriet Bigas (Ed.), *What Makes Traditional Technologies Tick: A Review of Traditional Approaches for Water Management in Drylands?* (pp. 1-10). Canada: United Nations University,
- Ahmed, Sara (2018). "Visualising Fluid Heritage: The Role of Water 'Museums' in Addressing Water Security". Living Water Museum: NBS Conference. <https://cdn.cseindia.org/userfiles/Sara.pdf>.
- Ahmed, Sara. (2019). Shaping Our Fluid Heritage. *Journal of Heritage Management*, 4(2), 117–122.
- Akmataliyev, Abdıldacan. (2011). *Kırgız Folkloru ve Tarihî Kahramanlar (Evlilik Geleneği ve Türküleri, Çocuk Folkloru, Edebi Eserî ve Tarihî Kahramanlar)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Aksan, Doğan. (1973-1974). Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 21-22, 185-193.
- Akyurt, Metin. (1998). *M. Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Alangu, Tahir. (1983). *Türkiye Folkloru El Kitabı*. İstanbul. Adam Yayıncılık.
- Altaweel, M. (2018). Water Management Across Time: Dealing With Too Much or Too Little Water in Ancient Mesopotamia. In M. Altaweel and Y. Zhuang (Ed.), *Water Societies and Technologies from the Past and Present* (pp. 180–199). UCL Press.
- Alyılmaz, Sema. (2011). *Risâle-i Mûze-dûzluk (İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: Elik Yayınları.
- Apaydın, Talip. (1968). *Yarbükü*. İstanbul: Ararat Yayınevi.
- Arat, Reşit Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig-I*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Arat, Reşit Rahmeti. (1970). *Baburnâme- Babur'un Hâtıratı- II*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Arat, Reşit Rahmeti. (1970). *Baburnâme- Babur'un Hâtıratı- III*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Arat, Reşit Rahmeti. (2010). Uygurlarda İstılahlara Dâir. *Türkiyat Mecmuası*, 7 (1), 56-81.
- Artun, Erman. (2010). *Türk Halkbilimi*. İstanbul: Kitabevi.
- Artut, Selçuk. (2014). *Teknoloji-İnsan Birlikteliği*. (Haz. Sevgi Doğan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Assmann, Jan. (2015). *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ayazlı, Özlem (2009). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: T.C. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aysu, Abdullah. (2020). *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bachelard, Gaston (2006). *Su ve Düşler*. (Çev. Olcay Kunal). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. [1993].
- Back, Les (2014). “Yerel/Küresel”. *Temel Sosyolojik Dikotomiler*. (Çev. M. Ali Kirman). Chris jenks (Ed). Ankara: Atıf Yayınları.

- Bahtin, M. Mihail (2016). *Söylem Türleri ve Başka Yazılar*. (Çev. Okan N. Çiftçi). İstanbul: Metis Yayınları.
- Balali, Mohammad Reza (2009). *Towards Reflexive Land and Water Management in Iran: Linking Technology, Governance and Culture* (Ph.D. Dissertation). Wageningen: Wageningen University.
- Ballestero, Andrea (2019). The Anthropology of Water. *Annual Review of Anthropology*, 48 (1), 405-421.
- Bang, W.; Rahmeti G. R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Barbaix, Sophie; Kurban, Alishir; De Maeyer, Philippe; Chen, Xi; Bourgeois, Jean. (2020). The Use of Historical Sources in a Multi-layered Methodology for Karez Research in Turpan, China. *Water History*, (12) :281–297.
- Barlow, Maude (2021). *Su Hakkı*. (Çev. Arife Köse). İstanbul. Yeni İnsan Yayınevi.
- Bartold, Vasiliy. V. (2010). *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Bartold, Vasiliy. V. (2020). *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*. (Çev. Seyfettin Erşahin and Tungysh Abylov). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bascom, William R. (1954). Four Function of Folklore. *The Journal of American Folklore*, 67 (266), 333-349.
- Bauman, Zygmunt; Lyon, David (2013). *Akışkan Gözetim*. (Çev. Elçin Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baykara, Sadık. (2006). *Uygurların Tarihi Halk Koşakları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baysal, Nagihan. (2019). *Türk Halk Kültüründe Su*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beaumont, Peter; Bonine, Michael E. (1989). *Qanat, Kariz and Khattara: Traditional Water Systems in The Middle East And North Africa*. Keith Mclachlan (Ed.), Conference Proceedings.

- Bennett, Vivienn. (1995). *The Politics Of Water: Urban Protest, Gender and Power in Monterrey*. Mexico, Pittsburgh, London: University of Pittsburgh Press.
- Berger PL, Luckmann T. (1966): *The Social Construction of Reality*. : New York: Anchor.
- Beşirli, Hayati. (2010). Yemek, Kültür ve Kimlik. *Milli Folklor*, 87, 159-169.
- Beydilli, Celal (2004). Bayrım. *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. (Çev. Eren Ercan). Ankara: Yurt Kitap -Yayın.
- Bilgili, Ali Sinan (2021). Osmanlı İdaresinde Tebriz'in Bağ ve Bahçeleri (16. ve 18. Yüzyıllar), *Tebriz*. Umut Başar (Ed.). Ankara: T.C. Dışışleri Bakanlığı.
- Bolay, Süleyman Hayri. (2018). *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atlas Yayınları.
- Bookchin, Murray. (2017). *Ekolojik Bir Topluma Doğru*. (Çev. Abdullah Yılmaz). İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Boratav, Pertev Naili. (1994). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Borthakura, Anwasha; Singh, Pardeep (2020). Indigenous Knowledge Systems in Sustainable Water Conservation and Management. Pardeep Singh, Yulia Milshina, Kangming Tian, Deepak Gusain, João Paulo Bassin (Ed.). *Water Conservation and Wastewater Treatment in BRICS Nations* (pp.321-328). Elsevier Inc.
- Bottomore, T.B. (2015). *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz*. (Çev. Ünsal Oskay). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Boualem, Remini; Bachir, Achour; Rabah, Kechad. (2014). The Foggara: A Traditional System of Irrigation In Arid Regions. *GeoScience Engineering*, 60, 30-37.
- Boustani, F. (2008). Sustainable Water Utilization in Arid Region of Iran by Qanats. *World Academy of Science, Engineering and Technology*, 43 (2), 13-216.
- Butzer, K. W. (1976). *Early Hydraulic Civilization in Egypt: A Study in Cultural Ecology*. Chicago: University of Chicago Press.

- Clauson, Sır Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Conca, Ken. 2006. *Governing Water: Contentious Transnational Politics and Global Institution Building*. Cambridge: MIT Press.
- Coward, Rosalind; Ellis, John (1985). *Dil ve Maddecilik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Crane, D. (2003). *Moda ve Gündemleri*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cressey, George B. (1957). Water in the Desert. *Annals of the Association of American Geographers*, 47(2), 105–124.
- Cressey, George B. (1958). Qanats, Karez, and Foggaras. *Geographical Review*, 48 (1) 27-44.
- Cumalı, Necati (1962). *Susuz yaz*. İstanbul: Ataç Kitabevi.
- Cün, Sugarava (2004). *Uygurlarniñ Hüner-Kesp Risaliliri*. (Çev. Ömercan Nuri). *Miras* 81(1), 1-7.
- Çakır, Yasin (2017). *Uygur Atasözlerinin Sentaksı Muhammet* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Çaqmaq, Qelbinur Seyyidniyaz (2010). Turpan Xelq Qoşaqıridin Kariz Medeniyitige Nezer. *Qeşger Péydagogiga İnstituri İlmiy Jurnili*, 173 (2), 70-74.
- Çelik, Neslihan (2012). *Buddhist Çevre Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Tabâbet* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Çin Ansiklopedisi. (2015). (Çev. Tang Ji ankun ve Yn Tingting). İstanbul: Kırmızıkeci Yayınevi.
- Çobanoğlu, Özkul. (2003). *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Özkul. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- Çobanoğlu, Özkul. (2011). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Özkul. (2021). Sözlü Kültürde Efsane Kavramsallaştırması Bağlamında Yazılı Kültürel Hayvan Efsaneleri Üzerine Eko-Eleştirel Tespitler. *Çelebi Dergisi*, 6, 26-32.
- Çobanoğlu, Özkul. (2021a). Türk Dünyası Bütünleşmesi ve Konuşmanın Etnografyası Bağlamında Atasözleri. Giyasi Babaarslan, Meltem Yılmaz, Sepil Mutlu Kırılı, Oğuzhan Kırılı (Ed.), *Prof. Dr. M. Köksal'a Armağan* (ss. 401-414). Ankara: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Çobanoğlu, Sacide. (2020). "Halkbilimsel Açıdan Türk Dünyası Sosyokültürel Bağlamında Etik ve Metaetik". *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5, 147-168.
- Çobanoğlu, Sacide. (2021c). *Halkbilimi Bağlamında Dede Korkut Hikâyeleri'nin Halk Felsefesi ve Metaetikselsel Çözümlemesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Çoruhlu, Yaşar. (2019). *Erken devir Türk sanatı: İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi*. İstanbul. Ötüken Neşriyat.
- Çoruhlu, Yaşar. (2021). *Türk Mimarisinin Kısa Tarihi*. İstanbul Alfa Yayınları.
- Davut, Rahile; Muhpul, Yasin (2011). *Uygur Meşrep Medeniyeti 3. Ürümçi: Şincañ Güzel Senet-Foto Suret Neşriyatı*.
- De Wolff, K., Faletti, R. and López-Calvo, I. (2021). Cultural Currencies. *Hydrohumanities: Water Discourse and Environmental Futures* (pp.161-164). Berkeley: University of California Press.
- Dicken, Peeter (2008). Yeni Bir Jeo-Ekonomi. (Haz. David Held ve Anthony McGrew), (Çev. Ali Rıza Güngen, Ali Serkan Mercan vd.) *Küresel Dönüşümler* (pp. 358-366). Ankara: Phoneix Yayınları.
- Dickson, David (1992) [1974]. *Alternatif Teknoloji: Teknik Değişmenin Politik Boyutları*. (Çev. Nezih Erdoğan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Dilçin, Cem. (1983). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dindar, Gülşah (2012). Derin Ekoloji Hareketi ve Ekoeleştirir: Bir Garip Şair Orhan Veli. Serpil Opperman (Ed.), *Ekoeleştirir: Çevre ve Edebiyat*. Ankara: Phoenix.
- Doğan, Levent. (2020). *Uygur Atasözleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Douglas, Mary. (2017) [1966]. *Saflık ve Tehlike: Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi*. (Çev. Emine Ayhan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Duymaz, Ali; Şahin, Halil İbrahim. (2010). Meslek Folkloru Kapsamında Geleneksel Mesleklerdeki Pir İnancı ve Hikâyeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Milli Folklor Dergisi*, 11(87), 101-112.
- Ebul Gazi Bahadır Han. (1996). *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*. (Haz. Zuhâl Kargı Ölmez). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları.
- Eco, Umberto (2016). *Mimarlık Göstergebilimi*. İstanbul: Daimon Yayınları.
- Egitto, Antoinette C. (2013). *Remote Sensing Assessment Of Karez Irrigation Systems And Archaeological Resources in Maywand District, Kandahar Province, Afghanistan*. Doctoral Thesis. The University of Kansas.
- Elçin, Şükrü (2005). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eliade, Mircea (2005). *Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi)*. Konya: Serhat Kitabevi.
- Ellul, Jacques Ellul [1964] (2003). *Teknoloji Toplumu*. (Çev. Musa Ceylan). İstanbul: Bakış Yayınları.
- Emet, Abliz (2001). *Uygur Xelq Maqal – Temsilliri İzahliq Luğiti*. Qeşqer: Qeşqer Uygur Neşriyatı.
- Emin, Necibe. (2006). Turpan Vesiqiliri (Höccet-Vesiqiler). *Bulaq*, 6, 28-31.
- Emiroğlu, Kudret; Aydın, Suavi (2009). Kolektif Temsiller. *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- English, Paul Ward. (1968). The Origin and Spread of Qanats in the Old World. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 112, 170–181.

- Ercilasun, A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* C.I. (Haz. A. B. Ercilasun; A. M. Aliyev vd.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (1989). *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erksen, Thomas Hylland (2019). Sosyal ve Kültürel Antropoloji. Çev. Erkan Koca. Ankara: Atıf Yayınları.
- Etik, Arif (1968). *Farsça-Türkçe Lûgat*. İstanbul: Atilla Ofset Basımevi.
- Fan, Mengtian; Xu Jianhua; Chen, Yaning; Li, Dahui; Tian, Shasha. (2020). How to Sustainably Use Water Resources—A Case Study for Decision Support on the Water Utilization of Xinjiang, China”, *MDPI*, 12, 3564, 1-20.
- Fischer, Günther (2015). *Mimarlık ve Dil*. (Çev. Fatma Erkman Akerson). İstanbul: Daimon Yayınları.
- Foucault, Michel. (2014). *Sonsuza Giden Dil*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gain, Animesh K; Giupponi, Carlo; Wada, Yoshihide. (2016). Measuring Global Water Security Towards Sustainable Development Goals. *Environmental Research Letters*, 11(12), 124015.
- Galanter E.; Gerstenhaber M. (1956). On Thought: The Extrinsic Theory. *Psychol. Rev.*, (63), 218-227.
- Garrard, Greg (2017). *Ekoeleştirir: Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar*. (Çev. Ertuğrul Genç). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Gartin, M., Crona, B., Wutich, A., Westerhoff, P. (2010). Urban Ethnohydrology: Cultural Knowledge of Water Quality and Water Management in a Desert City. *Ecology and Society*, 15(4). <http://www.jstor.org/stable/26268222>.
- Geertz, Clifford (2006). *Yerel Bilgi*. (Çev. Kudret Emiroğlu). Ankara: Dost Kitabevi.
- Geertz, Clifford (2010). *Kültürlerin Yorumlanması*. (Çev. Hakan Gür). Ankara: Dost Yayınevi.
- Genç, Reşat (1997). *Kaşgarlı Mahmut’a göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- Giddens, Anthony (1994). *Modernliğin Sonuçları*. (Çev. Ersin Kuşdil). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, Anthony (2012). *Sosyoloji*. (Haz. Cemal Güzel). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Glottfelty, C. (1996) İntroduction. C. Glottfelty and H. Fromm (Ed.). *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Londra: University of Georgia Press.
- Gough, A.; Gough, N. (2016). The Denaturation of Environmental Education: Exploring the Role of Ecotechnologies. *Australian Journal of Environmental Education*, 32(1), 30–41.
- Göka, Erol (2006). *Türk Grup Davranışı*. Ankara: Aşina Kitaplar.
- Gökalp, Ziya (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. (Haz. Yusuf Çotuksöken). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gömeç, Saadettin (1997). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Gönel Sönmez, Tuğba. (2017). *Uygur Meşrepleri Üzerine Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gönel Sönmez, Tuğba; Köse, Serkan. (2022). Uygur Türklerinde Nezir Çırağ Ritüeli., *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 17, 310-321.
- Gül, Bülent. (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güngör, Erol. (2003). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. Hisar Kültür Gönüllüleri.
- Güvenç, Bozkurt (1979). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Güzel, Hasan. (2013). *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Grigg, Neil S. (2016). *Integrated Water Resource Management: An Interdisciplinary Approach*. London: Macmillan Publishers.

- Hallidan, Nemtul (2011). *Turpandiki Karizçılar Üstide Tetqiqat (Turfan'da Karizcılar Üzerine Araştırma)* (Yüksek Lisans Tezi). 新疆师范大学, Şıncañ Normal Üniversitesi.
- Hamidian, Ali; Ghorbani, Mehdi Abdolshahnejad, Mahsa; Abdolshahnejad, Aziz (2015). Qanat, Traditional Eco-Technology for Irrigation and Water Management. *Agriculture and Agricultural Science Procedia*, 4 (2015) 119 – 125.
- Hansen, Roger D. (2004). Kariz: Turfan'ın Yer Altı Su Kanalları. *Bilim ve Ütopya*, 123, 19-21.
- Hardie, M. (1929). Proverbs and Proverbial Expressions Current in the United States East of the Missouri and North of the Ohio Rivers. *American Speech*, 4(6), 461–472.
- Harsha, J. (2018). Water management. *Current Science*, 114 (8), 1588-1590.
- Harva, Uno (2014) *Altay Panteonu: Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*. (Çev. Ömer Suveren). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Haşim, Gül İkrân; İmin, Exmet (2003). Kariz ve Uniñ Kélip Çiqişi. *Şıncañ İctimai Penler Munbiri*, 4, 99-101.
- Haynes, Roslynn D. (2013). *Desert: Nature and Culture*. London: Reaktion Books Ltd.
- Headrick, Daniel R. (2022). *Teknoloji Tarihi*. (Çev. Beyza Akatürk). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Hebibul, Amangüli (2010). Turpan Uyğurliriniñ Karizğa Munasevetlik Étiqad Adetliri. *Şıncañ Univérsitéti İlmîy Jurnili (Pelsepe-İctimaiy Pen Qismi)*, 6, 9-14.
- Hebibulla, Abdurehim. (2000). *Uygur Êtnografyisi*. Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyatı.
- Heidegger, Martin. (2017). *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği*. (Der./Çev. Ahmet Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.
- Helleland, Botolv (2012). Place Names and Identities. Botolv Helleland, Christian-Emil Ore and Solveig Wikstrøm (Ed.). *Oslo Studies in Language*, 4(2), 95–116.

- Hobhouse, L. T. (1913). The Historical Evolution of Property, in Fact and in Idea. Bishop Gore (Ed.), *Property, its Duties and Rights*, Londra.
- Hosseini, Ali; Shabanifard, Mohammad; Rashidi, Mostafa; Saiydzad, Mamohammad Reza (2010). Distribution and Determining of Urban Sprawl in Kerman with Emphasis on Kariz Water System. *Physics International*, 1 (1): 9-15.
- Hu, WenJun; Zhang, JieBin; Liu, YongQiang. (2012). The Qanats of Xinjiang: Historical Development, Characteristics and Modern Implications for Environmental Protection. *Journal of Arid Land*, 4(2): 211–220.
- Huang S Z. (2003). *Oasis Studies*. Beijing: Science Press, 3–17; 246–80.
- Huntington, Ellsworth. (1907). *The Pulse of Asia: A Journey in Central Asia Illustrating the Geographic Basis of History*. Boston and New York: Houghton Mifflin Company.
- Isaacson, Walter (2010). *Benjamin Franklin*. (Çev. İsmail Hakkı Yılmaz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İlhan, Suat (1989). Toprak ve Kültür. *Erdem*, 5 (15), 715-724.
- İmin, Exmet (2006). *Uygur Xelq Maqal-Temsilliri 2*. (Haz. Abduraxman Ebey; Exmet İmin). Ürümçi: Şinciang Xelq Neşriyati
- İnan, Abdulkadir. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnayet, Alimcan (2004). Türk Kültüründe Bir Harika: Kariz. *Bilim ve Ütopya*, 23, 16-18.
- İnayet, Alimcan (2006). Doğrudan ve Dolaylı Olarak Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler Üzerine. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* VI (1), 81-99.
- İzgi, Özkan (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- James, Jeffrey (1995). *Improving Traditional Rural Technologies*. London: The Macmillan Press Ltd. [1989].

- Jardins, Joseph R. Des (2006). [1992]. *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*. (Çev. Ruşan Keleş). Ankara: İmge Kitabevi.
- Jason, Heda. (1971). Concerding the “Historical” and the “Local” Legends and Their Relations. *Journal of American Folklore*, 84(331), 134-144.
- Jasper, David (2004). *The Sacred Desert: Religion, Literature, Art, and Culture*. USA: Blackwell Publishing.
- Jetzer, Camille (2015). Water at The Boundaries: Conserving the Karez in Turpan, Northwest China: Dissertation Submitted as Part of The Msc in Water Science, Policy and Management. University Of Oxford (Candidate: 415152). https://www.academia.edu/23299806/MSc_Thesis_Water_at_the_boundaries_conserving_the_Karez_in_Turpan_Northwest_China.
- Johnston, Barbara Rose (Ed.) (2012). Water, Cultural Diversity, and Global Environmental Change. Netherlands: Springer and Jakarta: UNESCO.
- Kaderli, Zehra. (2020). *Kültürel ve Bilimsel Söylemlerin İnşa Mekanizmaları Bağlamında Beden*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1976). *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1997). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kahlown, Muhammad Akram; Khalil, Muhammad; Munir, Muhammad. (1988). *Karez Irrigation in Baluchistan Bench Mark Study*. Irrigation Systems Outside the Indus Basin Sub Project of Irrigation Systems Management Research Project Government of Pakistan- Usaid Project Planning Directorate (South) P&I, Wapda.
- Kalafat, Yaşar. (2012). Ağrı Dağı ve Yakın Çevresi Örnekleri ile Türk Kültür Coğrafyasında Ekmek/Nan. *Türk Halk İnançlarında Beslenme* (ss.9-72). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kamberi, Dolkun (2016). Ancient Heritage of Tāklimakan: Uyghur Urbiculture. <https://www.rfa.org/english/bookshelf/uygpdf.pdf> (E.T.: 03.04.2021).
- Kanar, Mehmet. (2015). *Türkçe-Farsça Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.

- Kara, Turdi Mettursun. (2022). “Taklamakan” Adının Kökeni Üzerine. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, 572-577.
- Karatani Kojin (2019). *Dünya Tarihinin Yapısı: Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına*. (Çev. Ali Karatay). İstanbul: Metis Yayınları.
- Karataş, Mustafa (2020) *Türkçe ve Felsefe Terimleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Kasimiy, İslamcan (1996). *Uygur Milli Kiyimliri*. Almatu: İparcan Prodiyosirlik Merkezi.
- Kâşgarlı Mahmud (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*. (Çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Katanov, N. F. (2008). *Sibirya ve Doğu Türkistan'dan Mektuplar*. (Çev. Burçak Okkalı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, Korhan (1999). *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*. İstanbul: İmge Kitabevi
- Kazimi, Perhat (1997). Kariz perisi. *Teñritağ Jurnili*, C.5, 44-45.
- Kazimi, Perhat (1997). Yurtum sureti. *Teñritağ Jurnili*, C.5, 45.
- Kazimi, Perhat (2003). Şeerlar. *Teñritağ Jurnili*, C.5, 76-77.
- Kazimi, Perhat (2007). Kariz Medeniyitige Ait Bayanlar. *Şıncañ Pédagogika Univérsitéti Jurnili*, 4, 21-30.
- Kazimi, Perhat. (2013). Kariz Bilen Çige Toqumçılıqi. *Turpanşunasliq Tetqiqati*, (1), 102-103.
- Kendouci, Mohammed Amin; Bendida, Ali; Khelfaoui, Rachid; Kharroubi, Benali (2013). The Impact of Traditional Irrigation (Foggara) and Modern (drip, pivot) on the Resource Non-Renewable Groundwater in the Algerian Sahara. *Energy Procedia*, (36) 154 – 162.
- Kérimi, Niyaz (2000). Turpan Karizliri Toğrisida. *Turpanşunassliq Tetqiqati*, (1), 59-75.
- Kérimi, Niyaz (2002). Turpan Vilayitiniñ İgilikni Tereqqiy Qilduruş Toğrisida. *Turpanşunasliq Tetqiqati*, (2), 48-53.

- Keskin, Salih; Kaya, Orhan (2020). Erzincan İli Dutlarının Seleksiyon Yoluyla Islahı – I. *Ziraat Mühendisliği* (369), 108-121.
- Keyim, Perhad (2015). Tourism and Rural Development in Western China: A Case from Turpan”. *Oxford University Press and Community Development Journal*, 1-18.
- Kéyyum, Ablim (2000). *Turpan Yadikarliqliri*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.
- Khabib, Amanguli (阿曼古丽·海比布), (2009). *Turpan Kariz Medeniyiti Heqqide İzdiniş* (Turfan Karız Kültürü Üzerine Araştırma). Yüksek Lisans Tezi. Şıncañ Üniversitesi.
- Kılıç, E. (2023). Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11 (35), 661-677.
- Kınacı, Cumali (t.y.). *Su Yönetiminde Temel Kavramlar ve Bileşenler: Türkiye’de Su Yönetimi*. Su Yönetimi Genel Müdürlüğü.
- Klaver, Irene J. (2011a). Introduction: Water and Cultural Diversity. Hiwasaki, L., Klaver, I., Ramos Castillo, A., Strang, V. (eds) *Water, Cultural Diversity, and Global Environmental Change: Emerging Trends, Sustainable Futures?* (pp. 3-7). Netherlands: Springer and Jakarta: UNESCO.
- Klaver, Irene J. (2011b). Placing Water and Culture. Hiwasaki, L., Klaver, I., Ramos Castillo, A., Strang, V. (Ed.) *Water, Cultural Diversity, and Global Environmental Change: Emerging Trends, Sustainable Futures?* (pp. 9-29). Netherlands: Springer and Jakarta: UNESCO.
- Kobori, Iwao (1973). Some Notes on Diffusion of Qanat. *J-STAGE*, 9, 43-66. https://www.jstage.jst.go.jp/article/orient1960/9/0/9_0_43/_pdf/-char/en (E.T. 10.03.2023).
- Kobori, Iwao (2001). Pioneers of Desert Studies in China and Japan-A Japanese Geographer's View. *Integrated Land Management in Dry Areas: Proceedings of a Joint UNU-CAS International Workshop* (pp. 45-54), Zafar Adeel (Ed.), Beijing, China, 8-13 September 2001.

- Kobori, Iwao (2008). "Preface". What Makes Traditional Technologies Tick? Zafar Adeel, Brigitte Schuster and Harriet Bigas (Ed.). *A Review of Traditional Approaches for Water Management in Drylands*. (pp. VIII -IX). Canada: United Nations University.
- Kornwachs, Klaus (2021) [2013]. *Teknoloji Felsefesine Giriş*. (Çev. Sergül Vural Kara). İstanbul: Runik Kitap.
- Kottak, Conrad Philip (2021). *Kültürel Antropoloji: Kültürel Çeşitliliği Takdir Etmek*. (Çev. Akile Gürsoy). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- Köse, Serkan. (2019). *Alevi İnanç Sisteminde Kurban Ritüeli*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kramer, Samuel Noah (1999). *Sümer Mitolojisi: İÖ Üçüncü Bir Yıldaki Tinsel ve Edebi Gelişim Üstüne Bir Çalışma*. (Çev. Hamide Koyukan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kramer, Samuel Noah (2002a). *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*. (Çev. Özcan Buze). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kramer, Samuel Noah (2002b). *Tarih Sümer'de Başlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Krishnaraj, Maithreyi (2011). Women and Water: Issues of Gender, Caste, Class and Institutions. *Economic and Political Weekly*, 46(18), 37-39.
- Kroeber, Alfred (1952). Introduction. In the Nature of culture. Chicago, IL: University of Chicago Press. (pp. 3-11).
- Kumartaşlıoğlu, Satı (2016). Mucizeden Keramete: "Yerden Su Çıkarma" Motifli Efsaneler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Güz (25), 119-139.
- Kunin, Vladimir N. (1964). Underground Water -A Wasted Treasure. Sandy Koffler (Ed). *Water and Life* (pp. 15-18). France: UNESCO Courier.
- Kuropatkin A. N. (2016). *"Asya'nın kalbi": Doğu Türkistan*. Haz. Feyzullah Uygur. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

- Kühne, Olaf (2015). "Concepts of Landscape". Diedrich Bruns . Olaf Kühne (Eds.) Antje Schönwald. Simone Theile. *Landscape Culture – Culturing Landscapes* (içinde), 43-66.
- Langford, Malcolm (2007). "The United Nations Concept of Water as a Human Right: A New Paradigm for Old Problems?". *Water Resources Development*, Vol. 21, No. 2, 273–282, June 2005.
- Lansdell, Henry (1893). *Chinese Central Asia: A Ride to Little Tibet. Vol I. London: Sampson Low, Marston, & Company, Limited St Dunstan's House, Fetter Lane, E.C.*
- Larry W. Mays Ed. (2010). *Ancient Water Technologies*. Springer: Dordrecht, Heidelberg, London, New York.
- Le Corbusier (2011). *Mimarlık Öğrencileriyle Söyleşi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Lee, Hadden, R. (2022). Adits, caves, karizi-qanats, and tunnels in Afghanistan: an annotated bibliography". KIP Articles. 93. https://digitalcommons.usf.edu/kip_articles/93 (E.T.: 20.01.2023).
- Lein, Haakon; Yuling, Shen. (2006). The disappearance of the Karez of Turfan. *Report from the Project 'Harvest from Wasteland. Land, People and Water Management Reforms in the Drylands of Xinjiang.'* *Acta Geographica-Trondheim* (pp.18). Serie A, No. 15. Geografisk Institutt, NTNU, Trondheim,
- Li M, Wu B, Cai L. (2008). Tourism Development of World Heritage Sites in China: a Geographic Perspective. *Tour Manag*, 29 (2), 308–319.
- Li, Yinbo; Wang, Hongwei, Wang; Chn, Yun; Deng, Mingjiang; Li, Qian; Wufu, Adiliai; Wang, Dan; Ma, Ligang .(2020). Estimation of Regional Irrigation Water Requirements and Water Balance in Xinjiang, China During 1995–2017. *PeerJ*, 8(10), 1-21.
- Light, Nathan (2006). Uyghur Folklore. William M. Clements (Ed.), *The Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife*, 2, (pp. 335-348). Greenwood Press.

- Lightfoot, Dale R. 1996. Syrian Qanat Romani: History, Ecology, Abandonment. *Journal of Arid Environments*, (33), 321–336.
- Luo, Lei; Wang, Xinyuan; Guo, Huadong; Liu, Chuansheng; Liu, Jie; Li, Li; Du, Xiaocui; Qian, Guoquan (2014). “Automated Extraction of the Archaeological Tops of Qanat Shafts from VHR Imagery in Google Earth”. *Remote Sens* (6), 11956-11976.
- Luo, Y. 2019. Oasis Farming Culture in the South of Tianshan. S. T. Yin (Ed.) *In The General Aspiration of National Culture in Western China: Agricultural Roll* (pp. 275-341). Kunming: Yunnan People Press, Yin, S. T. 2010. Records of Shifting Agriculture in Yunnan. Kunming: Yunnan People Press.
- Lvova, E.L; Oktyabrskaya, İ. V.; Sagalayev, Av.M; Usmanova, M.S. (2013). Çev. Metin Ergun. Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri. Konya: Kömen Yayınları.
- Mächtle, B. et al. (2019). The Age and Origin of Karez Systems of Silk Road Oases around Turpan, Xinjiang, P.R. of China. In: Yang, L., Bork, HR., Fang, X., Mischke, S. (Eds) *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*. Cham: Springer.
- Madeley, John (2003). *Herkese Gıda: Yeni Bir Tarım İhtiyacı*. Çitlembik Yayınları.
- Magnusson, Roberta J. (2001). *Water Technology in the Middle Ages*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Mahaqi, Ali (2021). Traditional Water Management Systems in Afghanistan; Lessons for the Future. Doi: <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-219040/v1>, 1-16.
- Malinowski, Bronislaw (1992). *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*. (Çev. Saadet Özkal). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Mamat, Kerim; Du, Peijun; Jianli Ding (2017). Ecological Function Regionalization of Cultural Heritage Sites in Turpan, China, Based on GIS. *Arab J Geosci*, 10: (90), <https://doi.org/10.1007/s12517-017-2892-5>.

- Mannerheim, C.G. (1969). *Across Asia from West to East in 1906-1908*. C.1. Netherlands: Oosterhout N.B.
- Matsui, Dai (2019). Turfanda Eski Yer Adları. (Çev. Ahmet Karaman). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (47), 149-175.
- Mauss, Marcel (2005). *Sosyoloji ve Antropoloji*. (Çev. Özcan Doğan). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Mays, Larry W. (2010). Lessons from the Ancients on Water Resources Sustainability. *Ancient Water Technologies* (pp. 217-239). Springer: Dordrecht, Heidelberg, London, New York.
- Mays, Larry W. (2010). Lessons from the Ancients on Water Resources Sustainability. Larry W. Mays (Ed.). *Ancient Water Technologies* (pp. 217-239). Springer: Dordrecht, Heidelberg, London, New York.
- Mcgregor, Deborah (2014). Traditional Knowledge and Water Governance: The Ethic of Responsibility. *Alter Native*, 10 (5), 493-507.
- Mexmut, Niyaz (1995). *Şıncañ Tarix Matériyalliri* (39). Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı,
- Mexmut, Ruqiyegül (2013). Yoqiliş Xevpige Duç Kelgen Miras – Kariz. *Şıncañ Ünivérsitéti İlmîy Jurnili (Pelsepe-İçtimaiy Pen Qismi)*, (1), 131-134.
- Michel, Aloys (1967). *The Indus Rivers: A Study of the Effects of Partition*. New Haven: Yale University Press.
- Mieroop, Marc Van De (2014). Babil Kralı Hammurabi (Çev. Bülent O. Doğan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Missteart, Bruce; Gill, Laurence; McKenna, Cora; Foley, Ronan (2020). Where Does the Water Come from? A Hydrogeological Characterisation of Irish Holy Wells. Ray Celeste (Ed.). *Sacred Waters: A Cross-Cultural Compendium of Hallowed Springs and Holy Wells* (pp. 350-358). Routledge.
- Mollison, Bill (2012). *Permakültüre Giriş*. İstanbul: Sinek Sekiz Yayınevi.
- Moore, Jerry D. (2015). *Kültür Teorileri: Antropoloji'deki Başlıca Teori ve Teorisyenler*. (Çev. Erkan Koca). Ankara: Atıf Yayınları.

- Mostafaeipour, Ali (2010). Historical Background, Productivity and Technical Issues of Qanats”. *Water Hist*, (2,) 61–80.
- Muhammetimin, Abdüşükür (2009). *Yipek Yoldiki Senet Cevherliri*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.
- Munsuz, Nuri; Ünver, İlhami (1995). *Su Kalitesi*. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları: Ankara.
- Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Sözlüğü*. Çev. İktil Kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Niles, Daniel (2011). Introduction: Water Value, Access, Use, and Control: Sociocultural Contexts of Water Scarcity. Hiwasaki, L., Klaver, I., Ramos Castillo, A., Strang, V. (Eds) *Water, Cultural Diversity, and Global Environmental Change: Emerging Trends, Sustainable Futures?* (pp. 221-224). Netherlands: Springer and Jakarta: UNESCO.
- Niyaz, Abdul Hemdul (2006). *Uluğ Keşpiyat- Kariz*. Ürümçi: Şıncañ Univérsitéti Neşriyati.
- Nye, J. (2007). *Soft Power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej* [Soft Power: The Means To Success In World Politics. Warszawa: WAIP.
- O’Rourke, Eileen (1999). Changing Identities, Changing Landscapes: Human-Land Relations in Transition in the Aspre, Roussillon. *Ecumene*, 6(1), 29–50.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1985). *İslam-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Oppermann, Serpil (2012). Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat Çalışmalarının Dünü ve Bugünü. *Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Orsenna, Erik (2013). *Kâğıt Yolunda: Küreselleşme Üstüne Küçük El Kitabı*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Oymak, İskender (2010). “Anadolu’da Su Kültünün İzleri”. *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1): 35-55.
- Ögel, Bahaeddin (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. C. 1. Ankara: Kültür Bakanlığı.

- Ögel, Bahaeddin (1985). Türk Kültür Tarihine Giriş C. 3, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (1995). Türk mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar. C.II. (5. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, Bahaeddin (2000). Türk Kültür Tarihine Giriş C. 6. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2001). Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları. (Dördüncü Baskı) İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ögel, Bahaeddin (2010). Türk mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar. C.1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öger, Adem (2008). *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)*. Yayımlanmamış. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öger, Adem (2011). Uygur Bilmeceleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, 6(1), 1585- 1610.
- Öger, Adem (2013). *Uygur Türklerinde Törenler ve Bayramlar*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Öger, Adem; İnayet, Alimcan (2013). Uygur Türklerinde Ölüm ile İlgili İnanış ve Adetler. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (1/2) 49-64.
- Öger, Adem; Kılıç, Filiz (Ed.) (2016). *Risāle-i Tegürdmençilik (Değirmencilik Risalesi)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Öger, Adem; Tek, Recep (Ed.) (2017). *Risāle-i Dehkānçılık (Çiftçilik Risalesi)*, (Haz. Ahmet Turan Türk, Ekber Enveri, Zulhayat Ötkür, Kamile Serbest). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Öger, Adem; Türk, A. Turan (2017). *Risāle-i Nān-vaylık (Fırıncılık Risalesi)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ömer, Uçquncan (2010). *Uygur Xelq Tarixi Qoşaqliridin Nemuniler* (1). Ürümçi: Şincañ Güzel Senet-Foto Süret Neşriyati.

- Örnek, Sedat Veyis (1971). *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Ötkür, Zulhayat (2015). Ücme Derixi ve Uniñ Uygur Medeniyitidiki Orni Heqqide. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (6) 113.
- Özaslan, Nuray (2021). *Peyzaj Çevre ve Tarım*. Ersin Yücel (Ed.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Özdemir, Nebi (2012). “Kültür Turizmi”. *Kültür Ekonomisi ve Yönetimi*. Ankara: Hacettepe Yayınları, 207-242.
- Özdemir, Nebi (2018). Geleneksel Bilgi ve Kültür Ekonomisi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18 (1), 1-28.
- Özden, Dursun. (2006). *Uygur Karızlarına Yolculuk*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Özden, Dursun. (2017). *Uygarlık Harikası Karızlar*. İstanbul: Kategori Yayıncılık.
- Özerdim, Muhaddere (1952). Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ın Şehirleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 10 (3-4), 161-166.
- Özkan, Mustafa (2010). *İnsan, İletişim ve Dil*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Özkaya, Tayfun; Özden, Fatih (2021). “Agroekoloji: bir bilim, bir uygulama ve bir hareket”. *Agroekoloji: Başka Bir Tarım Mümkün* (ss.17-44). (Haz. Tayfun Özkaya, Mesut Yüce Yıldız, Fatih Özden, Umut Kocagöz). İstanbul: Metis Yayınları.
- Öztopçu, Kurtuluş (1992). *Uygur ve Atasözleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı.
- Öztuncer, Özlem (2006). *Uygur şiveleri Sözlüğü (A'dan Z'ye Kadar Transkripsiyonlu Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale An Sekiz Mart Üniversitesi.
- Özyetgin, A. Melek (2014). *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Parlatır, İsmail (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.

- Reed, Patrick M.; Kasprzyk, Joseph (2009). Water Resources Management: The Myth, the Wicked, and the Future. *Journal of Water Resources Planning and Management*, 135(6), 411-413.
- Pocknee, Cyril E. (1967). *Water and the Spirit*. London: Darton, Longman & Todd Ltd.
- Ponce-Vega, Luis A. (2015). Puquios, Qanats And Springs: Water Managent in Ancient Perú. *Agricultura, Sociedad Y Desarrollo*, 12 (3), 279-296.
- Qadir, Reyhangül (2010). ‘Şıncañdiki Yer Asti Su Quruluşı – Kariz’ Namliq Eser Toğrisida. *Şıncañ İctimai Penler Munbiri*, 3, 107-108.
- Qéyum, Ablim (1997). *Turpan Asar Etqiliri*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.
- Rahman, Abdulkirim (1996). *Uygur Folkloru*. Çev. Soner Yalçın & Erkin Emet. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Rahnemaei Mehrdad; Boustani Fardin; Kowsar, Sayyed Ahang (2013) Achieving Ground Water Sustainability in Iran through Qanat Rejuvenation. *Hydrology Current Research* 4: 150, 1-9.
- Rásony1, László (1988). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Rateau, Michel A. (2016). Extension of English Onomastics: The Case of the Anglo-French Province of Aquitaine During the Middle Ages and its Toponyms of English Origin. ‘Names and Their Environment’ *Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Sciences Glasgow* (pp. 78-87). 25-29 August 2014, Vol. 2, Toponomastics II. Carole Hough, Daria Izdebska (Eds.). Glasgow: University of Glasgow.
- Rattue, James (1995). *The Living Stream: Holy Wells in Historical Context*. Woodbridge: Boydell Press.
- Raxman, Abdukérim (1986). *Yipek Yurtdiki Epsne-Rivayetler*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati,
- Raxman, Abdukérim (1986). *Yipek Yurttiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

- Raxman, Abdukérım (1996). *Uygur Örp-Adetliri*. Ürümçi: Şıncañ Yaşlar – Ösümder Neşriyatı.
- Raxman, Abdukérım (1998). *Helk Égiz Edebiyatınıñ Neziriyisi*. Ürümçi: Şıncañ Ünivésitési Edebiyat Pakoltéti.
- Ray, Celeste (Ed.) (2020). *Sacred Waters: a Cross-Cultural Compendium of Hallowed Springs and Holy Wells*. Routledge.
- Recep, Hebibulla (1987). Kariz Suyi. *Tarım*, (10), 60.
- Reddy, Srinivasa L. (1996). Optimal Land Grading Based on Genetic Algorithms. *Journal of Irrigation and Drainage Engineering* (122) 4, 183-188.
- Rehman, Abdukérım (2002). Karizğa Kelgen Apet Medeniyitimiz Üçün Eğir Talapet. *Şıncañ İçtimaiy Penler Munbiri*, (5), 21-25.
- Rehman, Abdukérım (2006). 20. *Esir Uygur Maddiy Folklor Medeniyiti*. Ürümçi: Şıncañ Ünivésitési Neşriyatı.
- Réşit, Alim (2002). Turpanniñ Alahide Markiliri Yaritip, Sayahetçilik İşlirini Ravaclanduruş Toğrisida. *Turpanşunasliq Tetqiqati*, 2(6), 43-47.
- Rıfat, Mehmet (2019). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları-1: Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Roth, Dik; Boelens, Rutgerd, Zwarteveen, Margreet (Ed.) (2005). *Liquid Relations: Contested Water Rights and Legal Complexity*. New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press.
- Roux, Jean-Paul (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev. Musa Yaşar Sağlam). Ankara: BilgeSu.
- Ruins, Hans (2017). *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği*. (Der. & Çev. Ahmet Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.
- Ruru, J. (2009). Introducing Why it Matters: Indigenous Peoples, the Law and Water. *The Journal of Water Law*, 20(5/6), 221–223.

- Saussure, Ferdinand de (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. (Çev. Berke Vardar). İstanbul: Multilingual.
- Scaramelli, Caterina (2016). Suyun Antropolojisi: Anlam, Mekân ve Maddesellik. (Der. Cemil Aksu, Sinan Erensu, Erdem Evren). *Sudan Sebepler: Türkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Scheib, Crystal (2023). *Cultures of the World - Perspectives on Culture*. LibreTexts. https://socialsci.libretexts.org/Courses/HACC_Central_Pennsylvania's_Community_College/ANTH_205%3A_Cultures_of_the_World_.
- Schelwald-van der Kley, AJM Lida, and Linda Reijerkerk (2009). *Water: A Way of Life: Sustainable Water Management in a Cultural Context*. CRC Press.
- Schmemmann, Alexander. (1974). *Of Water & The Spirit: A Liturgical of Baptism*. Crestwood, New York: St Vladimir’s Seminary Press.
- Schreiber, Hanna (2017). Somut Olmayan Kültürel Miras ve Yumuşak Güç -İlişkiyi Keşfetme. (Çev. Erol Gülüm). *Kültürel Miras Yönetimi* (ss. 117-139). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Schulz, Christopher; Martin-Ortega, Julia; Glenk, Klaus; Ioris, Antonio A.R. (2017). The Value Base of Water Governance: A Multi-Disciplinary Perspective. *Ecological Economics* 131, 241–249.
- Schwarz, Henry. (1992). *Uyghur-English Dictionary*. Washington: Western Washington.
- Sen, Amartya. (1987). Gender and Cooperative Conflicts. Helsinki: WIDER.
- Seth, Vikram (2009). July in the Desert. *India International Centre Quarterly*, (36) 3/4, 374-395.
- Seyidoğlu, Bilge. (2005). *Erzurum Efsaneleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Seyidov, M.A. (1996). Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi. (Çev. Saadettin Gömeç). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18 (29), 259-265.
- Shah, Manikant (2020). *Traditional Water Management: Practices of Uttarakhand*. Series Ed. D.P.Agrawal. Chennai: Infinity Foundation India.

- Sidiq, Ömercan (2005). *Sihirlik Zémin Turpan*. C.2. Ürümçi: Şıncañ Xelq Sehiye Neşriyati.
- Sidiq, Ömercan (2012). *İnaq Ékologiye Abidisi - Kariz*. Ürümçi: Şincan Pen – Texnika Neşriyati.
- Sindik, Joško; Araya, Yoseph Negusse (2013). Raising Awareness about Water Issues: The Role of Water Symbolism and Proverbs. *Journal of Water Resource and Protection*, (5), 34-39.
- Sohn-Rethel, Alfred (2011). *Zihin Emeği, Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi*. (Çev. Ayşe Deniz Temiz). İstanbul: Metis Yayınları.
- Solomon, Divya Susan; Rao, Nitya (2018). Wells and Well-being in South India: Gender Dimensions of Groundwater Dependence. *Economic & Political Weekly*, Vol LII No 17, 38-45).
- Sombart, Werner (1928). *Der moderne Kapitalismus*, C.1 (erster Halbband).
- Strang, Veronica (2004). *The Meaning of Water*. Oxford, New York: Berg.
- Strang, Veronica (2011). Diverting Water: Cultural Plurality and Public Water Features in an Urban Environment. Hiwasaki, L., Klaver, I., Ramos Castillo, A., Strang, V. (Ed.) *Water, Cultural Diversity, and Global Environmental Change: Emerging Trends, Sustainable Futures?* (pp. 97-116). Springer/Netherlands and UNESCO/Jakarta.
- Sun, Qingwei; Wang, Tao; Kabori, Iwao; Liang, Luohui (2008). Karez in the Turpan Region of China. Zafar Adeel, Brigitte Schuster, Harriet Bigas (Ed.), *What Makes Traditional Technologies Tick? A Review of Traditional Approaches for Water Management in Drylands* (pp. 57-64). Canada: The United Nations University.
- Svensén, Bo 2009. *A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*. New York: Cambridge Universty.
- Swaminathan, Monkombu S. (1993). Guest Comment: Ecotechnology and Rural Employment. *Environmental Conservation*, 20(1), 6-7.

- Şahingil, Derya. (2012). Suya Dönmek: Benlik Kavramına Ekoeleştirel ve İçten-Etkin Yaklaşımlar. *Çevre ve Edebiyat*. Serpil Opperman (Ed.). Ankara: Phoenix.
- Şen, Serkan. (2007). *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şen, Serkan. (2016). *Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risaleleri (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şentürk, Fuat. (1959). “Su Mühendisliği Cetvelleri”. *İnşaat Mühendisleri İçin Yardımcı Cetveller* (ss. 164-240). İstanbul: Kağıt ve Basım İşleri A.Ş.
- Tehrir Heyeti (1993). *Cuñgo Xelq Qoşaqlırı Şıncañ Tomi: Aratürük Xelq Qoşaqlırı. Şıncañ Sifen Daşo Basma Zavuti*.
- Tanili, Server (1994). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası: İnsanlık Tarihine Giriş* C.I. İlk Çağ. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Taşagıl, Ahmet (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tekin, Talat. (2019). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Teklimaakani, Abdureop. Abdureop Teklimakani Eserliri. http://turkistanilibrary.com/sites/default/files/abdureop_teklimakani_eserliri.pdf . (E.T.: 21.05.2022).
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* A-E, İstanbul: Simurg.
- Tietze, Andreas (2021). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* F-j. Emine Yılmaz, Nurettin Demir (Ed). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tokmak, Emel. (2010). *Uygur Bilmeceleri Üzerine Bir Değerlendirme*. (Yayımlanmamış Yüksek Tezi). Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Toxti, Litip (1996). “Kariz” Sözi ve Uyğurlarnıñ Karizçilik Mediniyiti Heqqide. *Şiñcañ Daşösi İlmıy Jurnılı (Pelsepe-İctimaiy Pen ismi)*, 67(3), 111-118.
- Tölmök, Ğopur Nuridin (2006). Kariz Atalgusi Heqqide Mullahize. *Şincañ İctimai Penler Munbiri*, 6.
- Tölmök, Ğopur Nuridin (2007). *Şincañdiki Yer Astı Su Quruluşı: Kariz*. Ürümqi: Şincañ Xelq Neşriyatı.
- Tölmök, Ğopur Nuridin; Ğopur, Mubarek. (2015). Kariz ve Turpan Oymanlıqının Bostanlıq Yéza İgiliki. *Qurğaq Rayonlar Cuğrapıyesi*. 126 (3), 246-264.
- Turi, Halıdanmu (2011). *Turpandiki Karizçılar Üstide Tetqiqat* (Yüksek Lisans Tezi). 新疆师范大学 (Şincañ Normal Üniversitesi), Ürümqi.
- Tursun, İmin (2000). *Qedimki Uyğur Medeniyyiti*. Ürümqi: Şincañ Xelq Neşriyatı.
- Tutar, H., Çoban Terzi, D. (2020). Azerbaycan Atasözlerinde Yetkinlik Yönetimi: Bir Hermeneutik Sarmal Çalışması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (37), 315-341.
- Türkmen, Fikret (2013). Yer, Yer değilken; Su, Su İdi (Her Şey Suydu). Nurettin Demir (Ed.), *Geleneksel Türk Sanatında ve Edebiyatımızda Su* (ss. 13-21). Ankara: Aski Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Türktaş, Metin. (2012). *Denizli Efsaneleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- UNESCO (2006). *Water and Indigenous Peoples*. R. Boelens, M. Chiba and D. Nakashima (Ed.), *Knowledges of Nature 2*, UNESCO: Paris.
- United Nations General Assembly (UNGA). (2007). United Nations Declaration On The Rights of Indigenous Peoples. <http://www.refworld.org/docid/471355a82.html>.
- Uzunkaya, Uğur (2014). Uyğur Sivil Belgelerinden Hareketle Uyğurlarda Yerleşik Yaşam ve Bununla İlgili Söz Varlığına Dair. *Türkbilig*, 27, 41-58.
- Ülgener, Sabri F. (1983). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*. Ankara: Mayaş Yayınları.

- Varner, Gary R. (2009). *Sacred Wells: A Study in the History, Meaning, and Mythology of Holy Wells & Waters*. New York: Algora Publishing.
- Vitruvius (2005). *Mimarlık Üzerine On Kitap* (Çev. Suna Güven). Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.
- Vitruvius (2017). *Mimarlık Üzerine*. (Çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Wang, Wang H T. (1993). Research on Kan'erjing in Xinjiang. *Xinjiang Water Resources*, 3, 11–18.
- Ward, Colin (1997). *Reflected in Water: A Crisis in Social Responsibility*. London and Washington, DC: Cassell.
- Weili, Buheliqi; Özyetgin, A. Melek (2020). Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 15, 115-125.
- Wescoat, J. L., & Muhammad, A. (2022). Irrigated Gardens of the Indus River Basin: Toward a Cultural Model for Water Resource Management. Kim De Wolff, Rina C. Faletti, and Ignacio López-Calvo (Ed.), *Hydrohumanities: Water Discourse and Environmental Futures* (pp. 190–214). University of California Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctv2tbwqfp.16>.
- Wessels, Joshka (2005). Reviving Ancient Water Tunnels in the Desert- Digging for Gold? *Journal of Mountain Science* 2(4), 294-305.
- Widener, Jeffrey M. (2015) Water-Conveyance Technology and the Preservation of Agriculture in Colorado's Orchard Mesa Irrigation District. *Material Culture*, 47 (1), 32-57.
- Wikander, Örjan (Ed.) (2000) *Handbook of Ancient of Water Technology*. Brill: Leiden, Boston, Köln.
- Wittfogel, Karl A. (1967). *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven and London: Yale University Press.
- Wulff H.E. (1968). The Qanats of Iran. *Scientific American*, 94–105.

- Yakub, Abliz; Geyurani, Genizat; H      , Ziyat; Qadir,       ; Abduraxman, Hemdulla; Emet, Abliz; Nur, Perhat. (1990). *Uy  ur Tilini     zahliq Lu  iti A-P*.   r      : Milletler Ne  riyati.
- Yakub, Abliz; Geyurani, Genizat; Qadir,       ; Abduraxman, Hemdulla; Nur, Perhat; Emet, Abliz; Tahir, Abduzahir; R  hmican, Ablikim. (1992). *Uy  ur Tilini     zahliq Lu  iti D-F*.   r      : Milletler Ne  riyati.
- Yakub, Abliz; Geyurani, Genizat; Qadir,       ; Abduraxman, Hemdulla; Nur, Perhat; Emet, Abliz; Tahir, Abduzahir; R  hmican, Ablikim. (1994). *Uy  ur Tiliniñ   zahliq Lu  iti K-L*.   r      : Milletler Ne  riyati.
- Yakub, Abliz; Geyurani, Genizat; Qadir,       ; Abduraxman, Hemdulla; Nur, Perhat; Emet, Abliz; Tahir, Abduzahir; R  hmican, Ablikim. (1995). *Uy  ur Tiliniñ   zahliq Lu  iti M-  *.   r      : Milletler Ne  riyati.
- Yakup, Yalkun (2011). *Uygur Dolan Helk Egiz Edebiyati Cevherliri (Lop Kismi)*,   r      :   inca   Ya  lar-  sm  rl  r Neşriyati.
- Yang, W. H. (2010). Climate, Resources and Beliefs: Bai People's Traditional Knowledge and Climate Change. In *Chinese Culture and Environment* (pp. 199-206). S. T. Yin, (Ed.) Kunming: Yunnan People Press.
- Yıldırım, Ali Ekber (2022). *  retme tüket:   thalat-Siyaset-Rant Kıskaçında Tarım*.   stanbul: Sia Kitap.
- Yıldırım, Ali;   im  ek, Hasan (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, Dursun (1998). Sözlü Gelenek Kültürü. *Türk Biti  i*, 81-83.
- Yıldırım, K  r  at (2015). *Doğu Türkistan Yer Adları*. Ankara: Kesit Yayınları.
- Yıldırım, K  r  at; Yıldırım, Elvin (2015). *Doğu Türkistan Seyahatn  mesi: Kaybolanların   zinde*. Bilgeoğuz.
- Yıldız Altın, Kübra (2018). Uygur Türklerinin   nan   ve Uygulamalarında Toprak. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (11) 36- 48.

- Yılmaz, Şirin (2019). Geleneksel Ekolojik Bilgi Bağlamında Beypazarı Evleri. *Millî Folklor*, 31(124), 213-229.
- Yin, Lun; Zachary, Misiani; Zheng, Yanyan and Zhang, Xiaohan (2000). “The Impacts of Climate Change on the Traditional Agriculture of Ethnic Minority in China”. *Journal of Environmental Science and Engineering*. 43-55.
- Yuling, Shen, & Lein, Haakon. (2010). Treating water as an economic good: policies and practices in irrigation agriculture in Xinjiang, China. *The Geographical Journal*, 176 (2), 124–137.
- Yusupov, Ruslan (2012). *Jer Tınısı: Al'bom*. Almatı: El-şejire Qoğamdık qorı.
- Yücün, Cañ (2000). Üzüm ve Üzüm Hariqiniñ Élimizge Tarqılışı Toğrisidiki Arhéologiyilik Deliller. *Turpanşunasliq Tetqiqati*, 2, 97-109.
- Yüsüp İsrıpıl (2002). Üzümnıñ Qedimki Turpan İçtimaiy İgilikidiki Orni. *Turpanşunasliq Tetqiqati*, 1, 63-77.
- Yüsüp, İsrıpıl; Qasim, Ever (2004). Arxéologiyilik Tépilimlardin Şincangıng Qeidimki Zaman Bağvençilikige Nezer. *Turpanşunasliq Tetqiqati*, 1, 64 -79.
- Zeren, Münevver Ebru (2015). *Maniheist, Budist ve Hristiyan Türklerde Su ile İlgili İnançlar*. 2. Turgut Reis ve Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (pp. 136-156). Bodrum. Halikarnas Matbaacılık.
- Zeren, Münevver Ebru (2015). *Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri*. İstanbul. T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zerzan, John (2018). *Gelecekteki İlkel*. (Çev. Cemal Atila). Kaos Yayınları: İstanbul.
- Zhao, Qiguang. (1989). Chinese Mythology in the Context of Hydraulic Society. *Asian Folklore Studies*, 48(2), 231–246.
- Zhuang, Yijie; Altaweel, Mark (2018). Introduction: Interdisciplinary research into Water Management and Societies. Yijie Zhuang & Mark Altaweel (Ed.). *Water Societies and Technologies from the Past and Present* (pp. 1-14). London: UCL Press.
- Ziya Gökalp (1976). *Türk Töresi*. (Haz. Hikmet Dizdaroğlu). Ankara: Kültür Bakanlığı.

B. Elektronik Kaynaklar

URL-1: <https://www.uyghur-archive.com/diyarim/bbs/diyarim23144.html> (E.T.: 23.01.2021).

URL-2: The World Bank “Conserving Water in China’s Hottest and Driest Place”. <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2013/11/20/conserving-water-in-china-hottest-and-driest-place> (E.T.: 06.07.2021).

URL-3: Tolmibök, Ğopur Nuridin (2015). Kariz Atalĝusi Heqqide Mulahize. http://mejbul.com/Bir_Guruppisi/'Kariz'_Atalghusi_Heqqide_Mulahize_Bir_2019.03.28.pdf (E.T: 28.07.2021).

URL-4: Turfan Uyğurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler. <https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/10.php> (E.T. 3.02.2021).

URL-5: UNESCO, “About WWAP”. <https://en.unesco.org/wwap/about-us> (E.T. 13.03.2022)

URL-6: International Symposium on Water and Culture, Japan. https://www.beyondbuilt.in/seminars_and_talks/international-symposium-on-water-and-culture/ (E.T.: 15.12.2022).

URL-7: World Water Week 2022. <https://www.worldwaterweek.org/about/about-world-water-week/facts> Detaylı (E.T.: 5.09.2022).

URL-8: Stein, Marc Aurel. Ruins of Desert Cathay Personal Narrative of Explorations in Central Asia and Westernmost China [Data set]. NII “Digital Silk Road” / Toyo Bunko. <https://doi.org/10.20676/00000213> (E.T.30. 07.2022)

URL-9: Hansen, Roger D. 1999. Karez (Qanats) of Turpan, China. *DIALOG*, ss.1-5. 2007-11-16]. <http://www.waterhistory.org/histories/turpan/turpan.pdf> (E.T. 8.01.22).

URL-10: URL-10: UNESCO World Heritage Convention, Tentative Lists "Karez Wells" <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5347/> ET. 12.07.2022 (E.T. 12.07.2022).

URL-11: Barbaix, Sophie. "The Reconstruction of the Karez Landscape of Turpan". <http://www.kaowarsom.be/documents/PDF%20BULLETIN/BARBAIX.pdf>, (E.T. 27.01.2022).

URL-12: The World Bank China, China Turpan Water Management Model, <https://documents1.worldbank.org/curated/zh/128351554920790216/pdf/China-Turpan-Management-Model.pdf> (E.T. 06.07.2021).

URL- 13: <https://www.uyghur-archive.com/diyarim/bbs/diyarim23144.html>). (E.T. 06.07.2021).

URL-14: United Nations Conference on the Human Environment, 5-16 June 1972, Stockholm (E.T. 06.07.2021).

URL-

15<https://i.pinimg.com/originals/b0/b4/2f/b0b42f416c7cce3cb2fd04be6c229364.jpg> (E.T. 17.09.2022).

URL-17: Cultural Landscapes.

https://whc.unesco.org/en/compendium/action=list&id_faq_themes=980,1534,1536&extracts=162,288,209 (E.T. 17.09.2022).

URL-18: Local and Indigenous Knowledge Systems (LINKS). <https://en.unesco.org/links> (E.T. 28.12.2022).

URL-19: WIPO: Traditional Knowledge.

[https://www.wipo.int/tk/en/tk/#:~:text=Traditional%20knowledge%20\(TK\)%20is%20knowledge,its%20cultural%20or%20spiritual%20identity.](https://www.wipo.int/tk/en/tk/#:~:text=Traditional%20knowledge%20(TK)%20is%20knowledge,its%20cultural%20or%20spiritual%20identity.) (E.T. 29.12.2022).

URL-20: Traditional Knowledge and the Convention on Biological Diversity. <https://www.cbd.int/traditional/intro.shtml> (E.T.: 29. 12.2022).

URL-21: Türk Dil Kurumu (TDK), Genel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/> (E.T. 21.01.2022).

URL-22: “Gerizler Başı”. https://www.youtube.com/watch?v=PXQY3vi1nL8&ab_channel=KuRSaDULKUDAS (E.T. 21.01.2022).

URL-23: Stockholm International Water Institute. (2022). Women in Water Diplomacy: Nile and Beyond Strategic Pillars. In A Path Forward for Women, Water, Peace, and Security: The Women in Water Diplomacy Network Nile and Beyond Global Strategy 2022-2027 (pp.21–29). Stockholm International Water Institute. <http://www.jstor.org/stable/resrep42672.13> (E.T. 25.04.2023).

URL-24: Transforming knowledge for just and sustainable futures. <https://en.unesco.org/futuresofeducation/ideas-lab/transforming-knowledge-just-and-sustainable-futures> (E.T. 25.04.2023).

URL-25: Why a Global Network of Water Museums? UNESCO: Water Museums Global Network (E.T. 25.04.2023).

URL-26: Water Museums: Global Network:

<https://www.watermuseums.net/media/news-archive/groundwater-the-contribution-of-water-museums-to-make-the-invisible-visible/> (E.T. 05-07.2022).

URL-27: Groundwater for life. UNESCO:
<https://www.unesco.org/en/articles/groundwater-life> (E.T. 29.04.2023).

URL: 28: Linyong, Zhu Turpan Tourism Ripens along with Its Grapes
https://www.chinadaily.com.cn/china/2009-05/19/content_7790203.htm (E.T. 05.07.2022).

URL-29: Turpan Karez Amusement Park

<https://www.google.com.tr/maps/place/Turpan+Karez+Amusement+Park/@42.9712624,89.2190065,117m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x380310f084c51387:0xdd0185791166f67b!8m2!3d42.971223!4d89.218595> (E.T. 10.10.2022).

URL-30: Shao-Hua, Li. Grape Production in China
<https://www.fao.org/3/x6897e/x6897e05.htm#TopOfPage> (E.T. 5. 09.2022).

URL-31: Tarama Sözlüğü <https://sozluk.gov.tr/> (E.T. 20.02.2022).

URL-34: Seeing the Unseen: The Value of Water. (<https://oecd-environment-focus.blog/2022/09/02/seeing-the-unseen-the-value-of-water/> E.T. 05. 09.2022)

URL-32: OECD (2015). OECD Principles on Water Governance, OECD Regional Development Policy Committee: OECD Publishing;
<https://www.oecd.org/cfe/regionaldevelopment/OECD-Principles-on-Water-Governance.pdf> (E.T. 05.09.2022).

URL-33 :

<https://i.pinimg.com/originals/b0/b4/2f/b0b42f416c7cce3cb2fd04be6c229364.jpg> (E.T. 23.09.2022).

<https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972> (E.T. 23.09.2022).

URL-35: DSI Yer altı suları Teknik Yönetmeliği.

<https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=7&MevzuatNo=13933&MevzuatTertip=5> (E.T.: 3.06.2023).

URL-36: Algar, Hamid, "İmâm-ı Rabbânî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imam-i-rabbani> (E.T.: 30.06.2023).

URL-37: <https://uyghur-archive.com/izdinx/izdinish18289.html>, E.T. (E.T.: 23.01.2021).

URL-38:

<https://vajehyab.com/dehkhoda/%DA%A9%D9%87%D8%B1%DB%8C%D8%B2>

URL-39:

https://www.youtube.com/watch?v=4PdGdtM8w0I&ab_channel=Zamans%C4%B1zZaman (E.T.: 23.01.2023).

C. Kaynak Kişiler

KK-1: B. Sabidhan Kamalovich, 1955, Gulca, Lisans, Ressam (Görüşme Tarihi: 2 Haziran 2022).

KK-2: S. Babanov, 1975. Gulca, Lisans. İşletmeci (Görüşme Tarihi: 2 Haziran 2022).

KK-3: R. Tohti, 1977. Gulca. Lisans, Terzi (Görüşme Tarihi: 31 Mayıs 2022).

KK-4: A. Samsakov. Turfan. Lisans. Mühendis (Görüşme Tarihi: 8 Ağustos 2022).

KK-5: K. Tohti. (1966). Kaşgar. Lise. Ticaret. (Görüşme Tarihi: 26 Mayıs 2022).

KK-6: Z. Niyazova. 1971. Turfan. Aşçı. Lise. (Görüşme Tarihi: 5 Haziran 2022).

- KK-7: S. Babatov. 1973. Almatı. İlkokul. Çiftçi. (Görüşme Tarihi: 10 Ağustos 2022).
- KK-8: A. 1 Taşgöl 937. Şair-Yazar, Gulca, Yüksek Okul (Görüşme Tarihi: 10 Ağustos 2022).
- KK-9- T. Taşgöl. Çiftçi. Gulca, Yüksek Okul. (Görüşme Tarihi: 10 Ağustos 2022).
- KK-10: L. Bayseyit. 1984. Almatı. İlk okul. Çiftçi (Görüşme Tarihi: 15 Ağustos 2022).
- KK-11: Z., Kuraş 1964. Hoten. Lise. Ticaret (Görüşme Tarihi: 5 Ağustos 2022).
- KK-12: G. Kuraş. 1968. Hoten. İlkokul. Ticaret. (Görüşme Tarihi: 5 Ağustos 2022)
- KK-13 D.Turan. Banka Memuru, Kaşgar. Yüksek Okul, 1940
- KK- 14: H. Abdürreşidhan. 1987, Turfan, Lisans Üstü Öğrenci, (Görüşme Tarihi: 29 Nisan 2022).
- KK-15: A. Tokuzoğuz, 1985. Turfan. Lisans Üstü Öğrenci (Görüşme Tarihi: 8 Mayıs 2022).
- KK-16: G. Kaşgar.1952. Kaşgar. Terzi. (Görüşme Tarihi: 23 Mayıs 2022).
- KK-17 N. Kaşgar. 1949. Kaşgar Ticaret. (Görüşme Tarihi: 23 Mayıs 2022).
- KK-18: N. Abreimov. 1951. Aksu. Çiftçi. (Görüşme Tarihi: 10 Temmuz 2022).
- KK-19: A. Baudunov. 1944. Turfan. Çöçek. Lisans. Yazar (Görüşme Tarihi: 17 Mayıs 2022).
- KK-20: A. Kerim. 1985. Çöçek. Lisans. Memur (Görüşme Tarihi: 17 Mayıs 2022).
- KK-21: N. Mattuhtueva. 2001. Bişkek. Lisans Öğrencisi. (Görüşme Tarihi: 28 Mayıs 2022).
- KK-22: V. Turfan. 1970. Turfan. İlkokul. Fırıncı. (Görüşme Tarihi: 16 Ağustos 2022).
- KK-23: Z. Şakir. 1987. Turfan. Üniversite. Ressam (Görüşme Tarihi: 16 Ağustos 2022).
- KK-24: A. Türkkan. 1968. Kaşgar. Lise. Ev Hanımı (Görüşme Tarihi: 9 Temmuz 2022).
- KK-25: A. Ahmettov. Kaşgar. İlkokul. Fırıncı. (Görüşme Tarihi: 9 Temmuz 2022).
- KK-26: M. Şaripov. 1964. Turfan. İlkokul. Ticaret (Görüşme Tarihi: 26 Mayıs 2022).
- KK-27: F. Matmusaeva. Turfan. İlkokul. Ticaret (Görüşme Tarihi: 26 Mayıs 2022).
- KK-28: M. Kuraş. 1980. Turfan. Lisans. Ticaret. (Görüşme Tarihi: 5 Temmuz 2022).

KK-29: H. Masimova. 1978. Hoten. Lisans. Öğretmen (Görüşme Tarihi: 10 Ağustos 2022).

KK-30: K. Turdieva. 1977. Hoten. Lise. Çiftçi. (Görüşme Tarihi: 27 Eylül 2022).

D. Belgeseller

Tahur, Hamut Ahmad. Kariz. Milletler Ün-Sin Neşriyati, Turpan, 2012.

Karslıoğlu, Ertuğrul. Suyla Gelen Kültür. TRT, 1987/1988.

EKLER

EK-1: GÖRSELLER

Görsel 1-2: Karız müzesinin dışından ve içinden görüntü (E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi)

Görsel 3-4: Müzede karız ile oluşan bahçelerin modellemesi (E. Arıkoğlu ve İ. Doğan arşivi)

Görsel 5: Müzede modellenen karız arığı (Y. E. Gürbüz arşivi)

Görsel 6: A. Samsakov ile beraber karız tablosunun önünde (E. Kılıç arşivi)

EK-2: METİNLER

EK-2.1: EFSANELER-RİVAYETLER

2.1.1. Birinci Rivayet

İdikut Dağında oldukça büyük bir mahluk olup bu ejderha diye adlandırılmış. Bu mahluk tepesi bembeyaz karlar ile dolu Tanrı Dağı yurduna hediye edilmiş su akışını engelleyip yatıyormuş. Her seferinde o su içerken yurt içinde kuraklık olup ekin alanı, bahçe ve ormanlar sararmaya başlamış, yurt halkı kıtlıkta, hayvanlar harap olmuş, uçan canlılar bu yurttan kaçıyor, yurdun suya olan susuzluğu, halkın çığlığı sonra Allah'a ulaşip onun kudreti ile rüzgâr çıkıp taş, toprak toplanıp bu mahluku yattığı yerde gömmüş.

O zamandan beri kuru nehir, kanallarda dalgalı akan sular ekin alanlarını, bahçe ve ormanları, hayvanları, uçan kuşları, yurt halkını sevindirmiş. Yurt halkı hesapsız yerlere buğday, mısır, pamuk ekmeye, hayvanlara rahatça bakmaya başlamışlar. Bolluk yaşanıp, yurt içi bol ürün tantanasına dalmış.

Günler, aylar, yıllar geçip bir günü nehir, kanallardaki görkemli akan sular yine durmuş. Yurt büyükleri konuşup İdikut Dağına bir grup kişileri göndermiş. Onlar iz ve belirtisiz yok olup gitmişler. Sonra yine bir grup güçlü pehlivanları dağa göndermişler. Onlar, dağ eteklerindeki acayip büyük bir mahluku görmüşler. Bu mahluk yurda akan suyu engelleyip yatıyormuş. O her seferinde su içtiğinde nehir kanalları kuruyormuş.

Gerçekte uzun yıllar dağ altında yatan sözü edilen ejderha dağı delip çıkıp, önceki gibi nehir suyunu engelleyip su içiyormuş. Pehlivanlar kendi yurdunun harap olmasına dayanamadan birkaç gece gündüz mücadele edip bu mahluku yenemedi halden düşmüşler. Bin güçlülle ejderhadan kurtulup yurda dönmüşler. Yurt büyükleri, bilgeleri bu durumu anlayıp yine tekrardan şura düzenleyip bir akıl bulmuşlar. O olsa da ejderhaya duyurmadan kuyu kazıp kuyuları yer altından tutuşturup suyu yurda suyu

getirmek. İşte bu akıl ile yurt halkı suyu yurda getirip yurdu tekrar çiçeklendirmişler. Bunu “karız” diye adlandırmışlar (Khabib 2009: 72-73; Sidiq 2012: 172-174).

2.1.2. İkinci Rivayet:

Rivayet edildiğine göre, buğday altında koyun güden bir çoban yiğidin bir sürü koyunları yok olmuş. Yiğit, koyunlarını arayıp Turfan Havzası'na gelmiş. O koyunlarını arayıp sıcakta çok çile çekmiş. Ayakları kızgın kumda yanmış. Susayan dudakları yarılmış. O sonra koyunlarını bir çaresizlikte bulmuş. O zaman, yiğidin kendisi de koyunları da çok susamışmış. Yiğit etrafını o kadar dolaşsa da bir damla su bulamamış. O sonra bir çimenlikte su aramaya başlamış. Güneş batmış, ay doğmuş, ay batmış güneş de doğmuş. Çoban kazdığı kuyudan sonra dupduru inci gibi su çıkmış. Bu suyu çoban ve çobanın koyunları içip susuzluklarını gidermişler. Sonra insanlar da çoban yiğidi taklit edip kuyu kazmışlar ve kuyuları yer altından birbirine tutuşturup suyu yer yüzüne çıkarmışlar. Bunun ile karız ortaya çıkmış (Khabib 2009: 73).

2.1.3. Üçüncü Rivayet

Eskiden Tanrı dağlarının güney ve kuzeyinde iki kavmin insanları yaşıyorlarmış. Dağın güneyindeki İdikut Vadisi, yazın çok sıcak oluyormuş. Suyu az yer olup buradaki kişiler çiftçilik, bağcılık ile meşgul oluyormuş. Dağın kuzeyinden sinen sular dağın güneyinde çok kaynakları şekillendirmeye, İdikut eteğindeki kavimler kaynak sularına dayanıp yaşamı devam ettirmişler. Dağın kuzeyinin havası serin, suyu çok, bitkileri gür, yaylaları sonsuz olup, buradaki kişiler çiftçilik ile meşgul oluyormuş. Aslında dağın iki eteğindeki kişiler bir soydan olup sonra her çeşit anlaşmazlıklar sebebinden iki tarafa bölünmüş.

İdikut Vadisindeki Eziz isimli ferasetli, kahraman dayanıklı yiğit devamlı hayvanlarını sürüp dağın kuzeyine geçip koyun bakıyormuş. Bu cereyanda o, bu yerdeki Zedraxun adlı bir zenginin Bextigül isimli güzel kıza âşık olmuş. Bextigül de Eziz'e gönül vermiş. İkiisi beraber ziyafet vermeyi bitirdikten sonra Eziz bu işini dost ve arkadaşları

vasıtasıyla baba ve annesine iletmiştir. Eziz'in annesi Nurğün hediyelerini alıp dağın kuzeyindeki Zedraxon'un evine elçiliğe gitmiş. Ancak Zedraxon, iki yurdun önceki kinciliğini gizleyip ve Ezizcan'ın anne ve babasını fakir görüp elçilerin talebini reddetmiş. Çaresiz kalan Eziz bir akşamı dağın kuzeyine geçip Bextigül'ü alıp kaçmış. Bundan çok öfkelenen Zedraxon dağ eteğine akan bütün akın-kanalları baştan engelleyip güneydeki bulaklar kurumaya başlamış ve İdikut Vadisinde çetin kuraklık afeti yüz verip hayvanlar zayıflayıp ambar, dağlar kuruyup yerlerden ekin çıkmaz, bağlarda yemiş olgunlaşmıyormuş. Buradaki kavimlerin geçinmesi de zorlaşmış. Halklar:

Zedraxon bağı taşı

Bextigül'ü vermedi.

Hayvana yabancı ot, yere su,

Yeşillik, pınar vermedi.

Denildiği gibi koşakları ekleyip Zedirbay'niñ merhametsizliğine lanet okumuş. Kendisinin temiz sevgi yolundaki fedakarlığının kavmine afet gelmesinden kıtlıkta kalan Ezizcan kesin iradeye erişip kendi ile eş bahadır yiğitleri etrafına toplamış ve yer altından gizli kanal kazıp dağın altından geçip kuzey taraftaki suları işte bu kanal vasıtasıyla başlayıp gelecek olmuş. Tarihteki dağ yarıp su çıkıp Şirin'in visaline erişen Ferhat'tan örnek alan Eziz başlı yiğitler yorulup, cefa ve sıkıntıdan korkmadan, kanal kazmaya devam ettirmiş. Kanalın toprağını bir taraf yapmak için yer yüzünden belirli aralığa birdenbire kuyu kazıp inip kanala tutuşturmuş. Onlar:

Nehir yatağı altından su götürdük,

Susuz yüreğe.

Yarin verdiği mendili

Bağlayıp bileğe.

Emeğimizin nam ve şerefi,

‘Çalışma aziz’ oldu.

Binam yatan tepe ve nehir yatakları,

Bağ, tarla oldu.

Denildiği gibi şarkılar söyleyip işte bu gelişmede kanal kazıp, dağ eteğine yakınlaşma ile birlikte kanalın dört etrafından kuyuların ağzından sular fakir ve miskinlerin göz yaşı gibi damla damla çıkıp damla damla sular eklenip kanal/tünel içinde şırıldayıp akmaya başlamış ve mahalle içindeki açık arık ağzından akıp çıkmış. Sıra sıra kuyuların tünellerinden akıp çıkan suyu gören memleket ve halkın mutluluğundan göz yaşları damlayıp karız suyuna eklenmiş ve bu sudan bir göl meydana gelmiş. Bunu gören halk topluluğunu durdurup “kül kül” deyip toplanan bu suyu “kül” (zamanların geçmişi ile bu söz “köl”e değişmiş) deyip adlandırılmış. Yurt büyükleri “şimdi hepimiz bu kutlu çalışmayı kutlayıp iyi görünen ağaçtan bir tüpten getirilen açık arık ve göl boyuna dikip sonraki evlatlara miras bırakalım” deyip dut (üzüm), erik, şeftali, kavak ağacı, söğüt ağacı gibi kuruyup zayıflamış denilen ağaçları kökten söküp göl ve açık arık kıyısına dikmiş. Böyle yapıp karız boyu, bağ ve bostanlığa dönüşmüş. Yurt büyükleri yine istişare edip “bu suyu Ezizcan liderliğindeki “kari Ezizler” yeni işi kutlu, emeği aziz kişiler getirdi, bunun için bu su inşaatı kuruluşuna “kari eziz” deyip isim koyalım” demişler, sonra bu isim birleştirilip “kariz”a dönüşmüş. Bundan itibaren kariz, İdikut Vadisinin yaşamın can damarı olmuş.... (Sidiq 2012: 166-169).

2.1.4. Dördüncü Rivayet

Eski dönemde İdikut Dağı eteğinde bir Köcüm bostanlık olup bu yerde bir kavim kişileri dost-ittifak yaşıyorlarmış. Etrafını dağlar kuşatıp kurak çukurluğa yerleşen bu zemin yaz günleri bağrını kesip geçen İdikut Dağı’nın alev gibi tepti destidin “ateş mekanı”na dönüşmüş. Bu yurttaki su kıt olup kişiler nehir sularına dayanıp tarımcılık yapıyormuş, dağ eteklerindeki çöllüklerde hayvan bakıp hayatlarını kefaletle sahip imiş. Bir günü, bu yurttaki çoban çocuk koyunlarını sürüp yurdun kuzey tarafındaki duvalat otunun bulunduğu yere çoban bakmaya çıkmış. Bugün hava pek ısınacak, o kapaktaki suyu öncelikle içip bitirmiş ve çok geçmeden susuzluk azabı onu yine eziyete başlamış. Çoban çocuk uzakta görkemle doğrulup duran Tanrı Dağının tepelerine, gökyüzünde ateş

fıskırıp bakır leğen gibi sallanıp duran sıcak güneşe, alvunlar parlayıp duran sonsuz bozkıra bakıp ne yapılacağı hakkında düşünmüş. Sonra akıl bulup elindeki çoban değneği ile ayağı altındaki kumlu toprağı kazmaya başlamış. Toprağı kazdıkça nemli toprak çıkmış, çocuk bundan ilham alıp yorgun argınlığına bakmadan durmadan kazmış ve yorulup kendini bırakıp bir an dinlenmiş. O dinlenip şöyle bir bakmış, kendi kazdığı su birikintisi bir avuç duru/şeffaf suyun güneş ışında parıldadığını görmüş ve mutluluktan bağırvermiş. O suyu avuçlayıp içip susuzluğunu dindirdikten sonra, koyunlarını sürüp mahalleye dönmüş. O, bu işi yurt aksakallarına söyledikten sonra, sabah yurt aksakalı çevik yiğitten on kadarını götürüp kazma-küreklerini alıp çoban çocuğu su birikintisinin kazıldığı yere gitmişler. Bugün bu su birikintisinde daha da çok su toplanmış. Bunu görüp hem şaşırان hem mutlu olan yiğitler aksakalın önderliğinde su birikintisini yine bir az açıp, arık kazmışlar, arıkta kazma sapı gibi tomlukta su akmaya başlamış. Bundan ilham alan yiğitler arığı yukarısına bakıp kazmışlar. Arık yine de derinleşip, kazılan toprak miktarı çoğaldıktan sonra, onlar arık kazmaktan tünel/kanal kazmaya geçmiş. Tünel/kanal delinip belirli yere gelindiğinde balçık çıkarma, hava geçirme meselelerini çözmek için kanal/tünel üstünden kuyu kazıp inmiş. Bunun ile bir kuyulu ilkel karız ortaya çıkmış, sonra başka kazılarak uzatılıp, kuyu sayısı aşamalı artıp çok kuyulu karızlar meydana gelmiş. Bundan sonra bu ab-ı hayat karızlar mukaddes İdikut Dağı'nın sihirli bedendeki damarlara benzer bu zeminin bütün yerine tutuşup bu toprağı temiz suyu ile yeşermiş. Bundan sonra bu ab-ı hayat karızlar mukaddes İdikut Dağı eteğindeki bu yeri gayet büyük hayati güçlendirip bu yurdu üzüm mekanına, meişet kucağına, medeniyet beşiğine dönüştürmüş. Bundan itibaren bu yerdeki kişiler karıza inanıp ülke-ülkelerdeki yiğitler daim karız kazan, karızların balçığını çekip, yaşam gücünü yükselten, karız suyunun temizliğine özellikle ehemmiyet verilmiş. Karız boylarında:

Sıra sıra görünenler,

Karız ağacı

Bizim yâri göstermeyen

Yolun uzağı.

Uzak olup, yakın olup,

Yokuşu yoktur.

Ben yârimi görebilsem,

İsteği yoktur.

Karızlardaki kanallarda,

Zemzem suyu akıyor.

İçip baksam pek tatlı,

Yüreğe pek yakışıyor.

Atam sorsa, anam sorsa,

Karızda deyin.

Kolu işte, gözü yaşta,

Yürüdü deyin.

Üç yüz altmış kuyu suyu,

Bir olup aktı.

Ben çocuklarımı göreyim desem,

Karızın vakti.

Denildiği gibi şarkılar seslendirilmiş... (Sidiq 2012: 169-172).

2.1.5. Beşinci Rivayet

Rivayet edildiğine göre, geçmişin geçmişinde İdikut Dağı eteği suyu elvek, dağları yemyeşil, uçan kuşları ötüşüp koyun-inekleri meleşip, at-kullanları kişneyip, deve-maralları oynaşp oynadıkları güzel yaylak imiş. Günlerin birinde bu yaylaya “güneş ilahı” gelip birkaç gün kalıp gitmiş ve düldüllerini yaylaya bırakmış. “Şaman” dinine inanan Koçulular_“güneş ilahı”na itiraz bildirip onun düldüllerini otlatmadan kovup durdurmamış. Bu eleme dayanamayan ilah, “tégiñlarga ot ketkey” diye bağırıp feryat-figan etmiş, bütün İdikut Dağı sonsuz ateş denizine dönüşmüş. Nehir, kanal, göllerin suyu ateşin yüksek sıcaklığından kora dönüşüp göğe yükselip, sonra Tanrı Dağı’ndaki havzaya yağmur olup dökülüp “Tanrı gölü”nü meydana getirmiş. Her ne kadar yapsa da ateşi söndürmeye akran yetişmeyen halk “gök ilahı”na sığınıp bir yerde yaşayıp oturmuşlar. Halkın feryadı arşa ulaşıp, sert boran-tipi olup, şimşek çakıp, üç gece

gündüz yağmur yağmış, ateş de sönmüş. Ekinlikler tekrar yeşerip halk mutluluk suyuyla yıkanmış. Ancak, sonra yağmur yağmadığı için İdikut Dağı alevlenen kor öylesine duruverip nehir, kanal, göl suları kuruyup, Turfan çıplaklığa, halkın mutluluğu da kaygıya dönüşmüş. Halk her yerde imdat-feryat edip yürümeye “su perisi”nin şefaati de veya Tanrı gölü dibindeki korunan su kalıntıları da kısaca bulaklardan su çıkıp arık-kanallar suya dolmuş. Fakat bu sular erişmeden tarlalar tekrar yok olmuş.

Kendi yurdunun, öz halkının başına gelen bu dert-eleme dayanamayan “Yalguz oğul” isimli bir batur, kanal kazıp, Tanrı gölünün suyunu getirmeye bel bağlamış. Bu işe girişip 6-7 km gibi kanal kazdığında, Yalguz oğulun ününü işiten bir çoqan onu görüp bakmak için o çalıştığı yere gitmiş. Maalesef ki giyimsiz çalışan bahadır çok sıkılıp, çok utandıktan sonra iş yerini bırakıp, Tanrı Dağ eteğindeki “Top Atar göcam” mezarına çıkıp dönmemiş. Bunun ile Yalguz oğul, kanalı su halinde bırakılmış. Yurttaşların ahzarına tekrar dayanamayan bahadır Yalguz oğul, mezarda itikatla oturup, Tanrıya sığınıp yer ilahını yad edip dua-tilavet etmiş, bundan etkilenen tanrı yer-dünyayı zelzele gelmiş gibi sallandırıp dehşetli gürültülü ses ile kar-buza kaplanan Akdağ (uluğ) tepesini düzeltmiş, bu dehşetli yer sarsıntısından Tanrı gölünün kuzey doğu köşesinden çatlayıp, bir kanal ortaya çıkmış. Uluğ tepesindeki kar-buzlardan eriyen suların bir kısmı göle dökülüp, yine bir kısmı Turfan tarafına doğru akıp Turfan’a tekrar ateş gitmesinin önünü almış. Turfanlıların uluğ tepesindeki kar-buzlar eriyip gitse de “Turfan’a ateş düşmüş” denilmesi bundan kalmışmış. İlahlar ata yapan şefaatter de Turfan’daki sınırsız gür bitkilerini sınırsız tarlaları çaresiz filizlendirmeye imkân vermemiş. Bunun ile akıl-ferasetli, çalışkan Turfan halkı kendi gücüne dayanıp su meselesini çözmüş. Yurt aksakalları konuşup danışmışlar, danışmanlar akıl göstermişler, müneccimler planlamış. Bunun ile yukarıdan (yüksekten) aşağıya (basık) baktırıp kuyu kazmak olmuş. Kazılan kuyuları tünel/kanal vasıtasıyla birbirine tutuşturup, suyun yer yüzüne çıkan yerinden dilimler yarıp suyu göle bağlayıp (doldurup) sonra tarlalara başlamış. Akıl-idrakında zengin Turfanlılar kuyu, tünel, açık arık ve gölden ibaret bu yepyeni âlemşümül mucizesini “karnin izi” çalışmanın izi (emek izi) denen bir söze cisimleşmiş. Turfan halkı işte böyle kendi yerinin özel ihtiyacına esasen şaşılacak mucize karızı yapıp ta günümüze kadar çiftçilik,

hayvancılıktan yıldan yıla bol mahsul alıp, bereketli geçirip gelmişler (Sidiq 2012: 174-176).

2.1.6. Altıncı Rivayet

Rivayet edildiğine göre, Buğda dağında koyun bakıp yürüyen bir çoban yiğidin bir grup koyunları kaybolmuş. Yiğit, koyunları arayıp Turfan havzasına gelmiş, ayakları kızgın kumda yanmış, dudakları susayıp az az yarılmış. O sonra koyunlarını bir kamışlıkta bulmuş. Bu zamanda yiğit kendisi de koyunları da çok susamışlar. Yiğit etrafını o kadar dolaşmış. Birer damla su bulamamışlar. Sonra bir çimenlikte kuyu kazmaya başlamış. Güneş batmış, ay çıkmış, ay doğmuş, ay batmış, güneş de doğmuş. Çoban, kazdığı kuyudan sonra dupduru inci gibi çıkmış. Bu suyu çoban ve koyunları içip susuzluklarını gidermişler, sonra insanlar çoban yiğidi taklit edip kuyu kazmışlar ve kuyuları yer altından birbirine tutuşturup suyu yeryüzüne çıkarmışlar. Bunun ile karız ortaya çıkmış (Sidiq 2012: 176-177).

2.1.7. Yedinci Rivayet

Uzun zamanlar önce İdikut Vadisinde bir büyük yayla olmuşmuş. Bu yaylayı çiçeklendiren suyu elvek bir kaynak varmış. İşte bu yaylada bir yiğit, koyun bakıyormuş. O günlerin birinde duru bulak suyuna ayağını daldırıp serinletip oturduğunda bembeyaz sakallı bir ihtiyar yorulunca değneğini dokundurmuş. Yiğit, dedeye selam vermemiş. Yerinden de kalkmamış. Ayağını sudan da çıkarıvermemiş. Dede, yiğidin önüne gelip:

Ey yiğit, ayağını sudan çıkarsan, ben su içiversem, demiş.

Yiğit bu zamanda:

Sen neden gelip bu suyu içecek oluyorsun, bu suyu içmeye senin ne hakkın var, demiş.

Dede, yiğitten azar yemiş. O bir dua etmiş imiş, yer şiddetli silkinip kaynağın suyu kuruyup gitmiş. Dede, kendi yoluna yürümüş. Bu zamanda yiğit aklına gelip, dededen af dileyip yalvarmış. Ancak, dede onun göz yaşlarına perva etmeden:

-Attığın ok dönmüyor, ker kim yapsa kendine eder, demiş.

Dede yedi adım yürüdükten sonra koyunlarının arasından bir koyun ayrılıp zuvanga girip:

- Ey muhterem dede, kendi yaptığı için cezasını çeksin, biz nasıl yaparız? diye sormuş.

Dede düşünmüş. Sonra değneği ile yere yuvarlanıp, onları düz çizgi ile tutuşturup:

Sizler için igeñlerge su çıkarıp günahını yıkama fırsatı versin, deyip gitmiş.

Yiğit, dedenin işaretini düşünmüş. Bunun ile o yiğit kuyu kazmaya başlamış. Kazılan kuyuları birbirine tutuşturmuş. Yer altındaki suyu yer yüzüne çıkarmış (Sidiq 2012: 177-178).

EK-2.2: ŞİİRLER

2.2.1. Karız Suyu

Karız suyu sanki gümüş yılan gibi

Döndürüyorsun, yaramaz hareket edip akıyorsun.

Şırıldayıp, güzel şarkı söyleyip,

Kıyılara dudaklarını sürüyorsun.

Kaç on bin metre uzun kanaldan

Fıskiye yapıp, serinleyip akıyorsun.

Denksiz şahsın armağanlar babında

Vasıflarından sevgi kılsan.

Gelse bahar, kıyılarında açılır,

Güneş batarken ki kızıl renkte gül ve çimen

Ahenkleriyle uyumlu ötüşür,

Güller arasında kuşlar gelip binlerce.

Güneş gülüp çıksa şafak vakti ufuktan,

Yaramaz şımarıp altı nurunu saçarsın

Zümrüt halka yapıp köpürüp dalgada.

Güya gümüş ayna olup saçarsın.

Saraydaki köle kızlar yapıp yıldızları ay peri

Çıksa gecede atar koynuna.

Mecnun dalları⁷² yiyip,

Kelepçe sarar senin şirin boynuna.

Serinleyip mecnun dalın dibinde,

Yaşlılar yüksek sesli makam söylerler.

Yar aşkıdan yanan ateşli yürekler,

Kıyılarına gelip visal bulurlar.

Sen tanınmış, büyük keşif,

Memleketin hüner-sanatını gösterip,

Sen bir ansiklopedi, kan ve ter ile yazılıp,

Ecdat ruhunu evlatlara beyan edip.

Yüzüne kum vursa da soğuk, rüzgarlar,

Kış gelse de alıp soğuk, yağmur havayı,

Aktın yine süs taşı gibi parlayıp,

Yenip çok afet ile engeli.

Karız suyu sen hayatın ekini

Durmuyorsun, hareket ediyorsun, akıyorsun.

Selam verip gül ve çimene,

Ana yere bağrını sıkı tutuyorsun.

Hayatımda vasıflarını örnek alıp

Susuz gönüle zemzem olup akıyorum.

Usta ve mahir işleme gibi gece gündüz,

Ana yere renkli güller takıyorum (Recep 1987: 60)

⁷² Dalları aşağı sarkmış bir tür söğüt (Necip 1995: 263).

2.2.2. Kariz Perisi

*Balık sen karızda sakince yüzen
Mum gibi eridin alem kıpkızıl.
Aktın hem sessizlikle sıcak bir tene,
Öpüp bırak yemyeşil çimeni biriret
Tarayıp bırak karızın dağınık saçını.
Çiziver Tanrı'nın buz gibi göğsüne
Siyah gibi kapkara sevgili geceni.*

*Görünüştünden şırıldayıp akan duru su,
Gözünden damlayan belki tuzlu yaş.
Karızcı vücudundan ağlayıp çıkan ter
Boynuna asılan her zamanki gibi taş.
Balık sen karızda sakince yüzen,
Bir küçük çocuk ben, elimde süzgeç
Arığın kıyısında seni belirleyip
Her tarafa koşup tutulamadan yüzen (Kazimi 1997: 44-45).*

2.2.3. Yurtum Sureti (Yurdumun Sureti)

*Doğduğum yurdum
Kendimden de miskin bir karız.
Kızıl ılgın ağaçları kıyıları belki
Sivasız kerpiçten duvarlı evler.*

*Melekler mekânı kesin,
Gün geçtikçe suları azalan sular
İhtiyarları aciz düşüren
Damarı.*

*Gök duvalat otlu dalda
Sürü bakar yürüyerek yalnız çocuk.
Alacakaranlık vakti ekinlik sıcak.
Meşrebi başlıyor çiftler.*

*İlkbaharın kara fırtınası
Ağlayıp gelip sesleri titreyip.
Vücudumdan gitmemiş hala
Karız çıkıp hareket saflığım kesin
Yabani güllerden gülde deste dizip
Culalnar ücretsiz karız.
Güneş gizlenmiş kamışlık bozkıra.
Karızıma söylüyor masal
Ne kadar taş gibi güller içinden
Gülümsedi annem.
Qanat çırpıp uçsam bahttan
Kalbi atıyor köyüm (Kazimi 1997: 45).*

2.2.4. Güz, Karız Bozkırı

*Purçaq süyüqéşi içtimikin gihaylar
Terleptu mendek.
Xéne yaqqan qizniñ qolliri
Xéne yaqqan qizniñ qolliri
Yava ot-çöpler teni, yapriqi.
Gök yantaqta şip-şir
Boğum-boğum çayan quyruqi,
Biraq, aq alimdek süzülüptu biliki.
Qumuşlarniñ béşida bar tülke tomiqi,
Yulğunlardin keler dimağ yerip*

Enber emes, etir emes cennet hidi.

Lipmuliq su toşquzup tolumlirğa

Yer bégirlap yatar töge tapini.

Péqir köñül şapini sepi,

Ğolliri bilektek şırqa dégen.

Aqiriptu çinğillikniñ çaçliri

Bir ömür başqılarğa hapaş bolup yürisimu.

Bu hayatta hemmige bar qériliq

Dep sözlidi tillar töküp,

Qéri toğraq ğur-ğur şamalda yötilip.

Qış bovayniñ naxşisida hesret bar.

Aq qonaqliqtin uçup kelgen quşqaçlar

Cigidlikte oqar münacat.

Şehla közlük kéyikler

Boyiğa yetken qizdek çöçüydü pat-pat

Padiçi baliniñ naxşisi

Ümid yamğuri, çeksiz daliğa.

Cahan keñlikini çüşendi yüriki.

Güz peslide kariz dalisi

Samavi qeleniñ çeçekzarliqi (Kazimi 2003: 76-77).

2.2.5. Çoñ Karızdaki Buğdaylık

Gözünü yum,
Kum saçıp gelmekte boran,
Sen köklenirsen, kökleniriz biz.
Baht emziği emiyor
Çoñ karızlı bütün çiftçi.
Sen altına benziyorsyn
Mihriban anneye de benziyorsun.
Kariz ile filizlenen sen.
Benim ile filizlenen karız,
Senin ile gükdü harman
İdikut Dağı gibi kızarmış çeşni
Tanrıdağ'a baktırır
Çuvala kaçarlar çiftçiler.

Yaz olmadan sarardın
Su hakkında koşak okuyup,
Tane ttmayan başkları
Günahkâr gibi aşağıya akıp
Ölmeyen canda ümit var.
Yükselt başını!
Sen hayatlı beşiği salladın
Yaz ténide tavlusun
Ateş yürek er (Kazimi 2003: 77).

2.2.6. Turpan Qesidisi

Bir yoqap bir görüngen aq yelkendenk
 Qelbimde baliqniñ koleñgisi.
 Karizçi ata éytqan bir rivayet
 Bolgandi tesevurum sereñgisi.

Qum tağlar arqisida-cezirede
 Bar imiş Hasan şehri-ğayib şehir.
 Aqarmış bir ériqta qaymaqliq sut,
 Aqarmış bir ériqta şervet-şéker.

Bar imiş unda guzel heyvetlik kol,
 Naxşilar kol içidin çiqar imiş.
 Suçilar etgende su tutqanda
 Suyunup, hozurlinip anlar imiş.

Ulardin nepis, belen kuy-ahañlar
 Tararmış el içige çaqmaqtek téz.
 Yalqunluq naxşilarni éytalarmış.
 Şu sevep tili çiqqan her oğul-qiz.

Anlar naxşilarni ugetgende,
 Atilar çelip dutar qilğan teñkeş.
 Esirdin-esirlerge kirip bargan
 Toxtimay davamlişip muşu orkeş.

Ottikin qançe vaqit-qançe miñ yil,
 Sorañlar cahan şu mol qazimlardin.
 Sorañlar yeşil yurtniñ eñgüşteri
 Altundek çaqnap turğan yazmilardin.

Qérde, meñgü taşta, qegezlerde
 Taxtida miñ oylerde qedim herp,
 Kitapqa, putuklerge, bezeklerge
 Eqlinip durdanisi bolğan serp.

Eqlinip duldulni oynatqanlar
 Kunlerni otkuzetti at ustide.

Boşuktin ayrılğanki oğul ya qiz
Bolatti at minişniñ heviside.

İgerler, yugen-noxta, uzeñgiler
Altundin, kumuşlardin neqişlengen.
Yopuqlar oxşar idi reñdar tozğa,
Vadiniñ gul-çiçeği keştilengen.

Muqeddes bilip atni minip mehkem
Ov qilip yamşatti çoqqılarga.
Borandek yol basatti, koz açqiçe
Çuşetti çoñqurlarga-vadilarga.

Baturlar qoyulğanda qevirlerge,
Balılar komuletti vapadar at.
Seyyahlar korginde bolup hañ-tañ
Diyişken: at ourğa bolmuş qanat.

Zamanlar selteneti -qedim yollar,
Restler, qedim oyler, qedim oçaq.
Şahaneqesir-saray, qele-qorğan
Turuptu xuddiy muzéyi bolup şundaq.

Bundiki hetta sapal sunuqliri
Rengini yoqatmıgan, hazırqidek.
İcatniñ, keşpiyatniñ yaldamisi,
Her bir taş, gul çekligen her bir kesek.

Teklerni ehya qilipsay-saylarda
Asmanni ornek qilip baran salğan,
Uzumi yultuzlardek bihisaptur,
Şerviti til digenini çak-çak yargan.

Şamallıq toplerde, çunçilerde,
 Heyvetliki guzel miñbir derze bar.
 Şu yosun yeşil uzum alar vadi,
 Qoynida cennetke teñ mocize bar.

Qarañgu karizlarda aqar zumret,
 Qan bilen baraverdur bir tamçisi.
 (Bukkide bostanliqlar yaşırdı)
 Bolmaydu issilliqla ikkinçisi.

Keptimiş bir çağlarda bir “uluğ zat”
 Tutqanmış teşneligi tomuzda téz.
 Su sorap telmürüptü,
 Cuvan, qizlar deptiki: Sunup ketken qapigimiz...

Gezepte titrep turup qağaptimiş,
 Bar suni şundaq “ğayib” qilğan imişi.
 Deydiken yene birler ravayette:
 Bağirda zimin suni saqlıganmış.

Yetmiş hem seksen ğulaç, yuz ğulaçlap,
 Coñqurlap, uzun-uzun teşme teşken.
 Qatlamdin-qatlamdın su tepçertip
 Perhatlar şirin suni şundaq içqen.

Boranlar qum toldursa quduqlarğa,
 Ay-aylap karizçılar tartışqan lay.
 Boşaşni bilmes hergiz kemerliri,
 Muşkuldin nésivini yulğan talay.

Aq yektek, appaq saqal bovayliri,

Aq leçek taqqan témen momayliri.
 Qizliri qirqbir tal ordu çaç,
 Pakize, culaqtur çirayliri.

Yigitler aptivida yolvas bolğan,
 Ketmini dolisida tolun aydek.
 İssiqa uçalmaydu hetta quşqaç,
 Ularçe?!
 Sulmas yeşil qargaydek!

Ter çiqip koyneklerdin şor orligen,
 Yaq, belki yüreklerdin ot orligen.
 Şu ottin reñ tuzdu tebietmu,
 (Mana şu çin menada oğul digen!)

Aq tiken hem gok tiken ungen çöllər
 Turdu bostan bolup gul quçaqlap.
 Bu yerniñ asminida uçqan quşmu
 Buydin mes boldu yillap-yillap.

Bişekçi aq navatlar tağ-tağ bolup
 Orğan yurti-hoñ digenni.
 Tatliqtur, şervetliqtur, xuş puraqtur,
 (Ellerdek sépip yimes aña qenini!)

Qanatni sozup uçqan tomur quşlar
 Poyizlar toşar mive tonna-tonna.
 Teripi Tilda dastan, her qiteede,
 Éytışar bu vadiğa barikalla!

Añliğin! Bir avaz bar guruldigen,
 Maşina! Şopur keptu Urumçidin.

Çuqurap, qol silqişip ketti balılar,
Uçqandek çiqip tekniñ arisidin.

Çettiki-yiraqtiki uzumlikte
Toxtidi şopur yigit kulumsirep.
Karizniñ şervetidin bir piyale
Gupuldap içip, dedi:
Peyzi ecep!

İptixar his qilişti oynaq közler,
Uzumge kelgen iken şunçe yerdin.
Şunçe yerdin.
Uzuşti ser xilni avaylişip,
Aq sayva, qizil sayva, kişmişlerdin.

Helile yağlıq çikken kiçik qizçaq
Şopurğa gep başlidi yéqininip:
Añlisaq urumçini yiraq deydu,
Koçisi eynektekmiş baqsaq bilip...

Vay siñlim didi şopur, Urumçiniñ
Sanaqsız yultuzlardek çiraqliri.
Teşnalar yurigige quyuldu
U yerde ilim-penniñ bulaqliri.

Qırşın korungen tağ yiraq emes,
Barsız Urumçıge béyicinge hem.
Yiltızdın quvvet alar yeşil orman,
Muratqa yeter bilim bilgen adem!

Qolni pulañlatti kebinkidin,
Qalğanlar xoş dep qaldi arqisidin.

Qaçılup ketti şopur xuş puraqni
Acayip guzel Turpan vadisidin.
Peyzi ecep!
Abdulla (1982: 66-68)

EK-3: DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU										
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TÜRK HALK BİLİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA										
Tarih: 06/07/2023										
Tez Başlığı : Turfan Uygurlarının Karız Folkloru ve Su Yönetimi Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 344 sayfalık kısmına ilişkin, 06/07/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4 'tür. Uygulanan filtrelemeler: 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☒ Kaynakça hariç 3- ☒ Alıntılar hariç 4- ☐ Alıntılar dâhil 5- ☒ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.										
06.07.2023										
<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 30%;">Adı Soyadı:</td> <td>Ebru KILIÇ</td> </tr> <tr> <td>Öğrenci No:</td> <td>N18145216</td> </tr> <tr> <td>Anabilim Dalı:</td> <td>Türk Halk Bilimi</td> </tr> <tr> <td>Programı:</td> <td>Türk Halk Bilimi</td> </tr> <tr> <td>Statüsü:</td> <td>☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.</td> </tr> </table>	Adı Soyadı:	Ebru KILIÇ	Öğrenci No:	N18145216	Anabilim Dalı:	Türk Halk Bilimi	Programı:	Türk Halk Bilimi	Statüsü:	☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.
Adı Soyadı:	Ebru KILIÇ									
Öğrenci No:	N18145216									
Anabilim Dalı:	Türk Halk Bilimi									
Programı:	Türk Halk Bilimi									
Statüsü:	☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.									
<u>DANIŞMAN ONAYI</u> UYGUNDUR. Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Unvan, Ad Soyad, İmza)										

EK-4: Ph.D. DISSERTATION ORIGINALITY REPORT

	HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES Ph.D. DISSERTATION ORIGINALITY REPORT
HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES TURKISH FOLKLORISTICS DEPARTMENT	
Date: 06/07/2023	
Thesis Title: Kariz Folklore of the Turfan Uighurs and Water Management	
According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 05/07/2023 for the total of 344 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 4 %.	
Filtering options applied: 1. ☒ Approval and Declaration sections excluded 2. ☒ Bibliography/Works Cited excluded 3. ☒ Quotes excluded 4. ☐ Quotes included 5. ☒ Match size up to 5 words excluded	
I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.	
I respectfully submit this for approval.	
Date and Signature Name Surname: Ebru KILIÇ Student No: N18145216 Department: Turkish Folkloristics Program: Turkish Folkloristics Status: ☒ Ph.D. ☐ Combined MA/ Ph.D.	
<u>ADVISOR APPROVAL</u>	
APPROVED.	
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU _____ (Title, Name Surname, Signature)	

EK-5: TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON İZNİ FORMU

Tarih: 03/06/2022
Sayı: E-35853172-300-00002211127
00002211127

T.C.
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Rektörlük

Sayı : E-35853172-300-00002211127
Konu : Ebru KILIÇ Hk. (Etik Komisyon İzni)

3.06.2022

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İlgi : 16.05.2022 tarihli ve E-12908312-300-00002182694 sayılı yazınız.

Enstitünüz

Enstitümüz Türk Halkbilimi Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencilerinden **Ebru KILIÇ**'ın **Doç. Dr. Zehra KADERLİ** danışmanlığında hazırladığı “**Uygur Türklerinin (Turfan) Karız Folkloru**” başlıklı tez çalışması, Üniversitemiz Senatosu Etik Komisyonunun **24 Mayıs 2022** tarihinde yapmış olduğu toplantıda incelenmiş olup, etik açıdan uygun bulunmuştur.

Bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

Prof. Dr. Vural GÖKMEN
Rektör Yardımcısı

Bu belge güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu: D660DFB3-A6DF-40A4-BD94-58D232F662DC

Belge Doğrulama Adresi: <https://www.turkiye.gov.tr/ttu-chys>

Adres: Hacettepe Üniversitesi Rektörlük 06100 Sıhhiye-Ankara

Bilgi için: Duygu Didem İLERİ

E-posta: yazind@hacettepe.edu.tr İnternet Adresi: www.hacettepe.edu.tr Elektronik

Memur

Ağ: www.hacettepe.edu.tr

Telefon: 0 (312) 305 3001-3002 Faks:0 (312) 311 9992

Telefon: .

Keç: hacettepeuniversitesi@ha01.kep.tr

